Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Т. В. Комарова

СУД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: РОЗВИТОК СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАКТИКИ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА ЄС

Монографія

Харків
«Право»
2018

УДК 341.645.5(4-672ЄС)
К63

Рекомендовано вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27 червня 2018 р.)

Рецензенти:

Р. А. Петров – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Т. Л. Сироїд – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

К. В. Смирнова – доктор юридичних наук, професор кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Комарова Т. В.

К63 Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія / Т. В. Комарова. – Харків : Право, 2018. – 528 с.

ISBN 978-966-937-478-3

У монографії досліджено розвиток судової системи Європейського Союзу та практику тлумачення наднаціонального інтеграційного права Судом справедливості ЄС. При цьому проаналізовано еволюцію становлення організаційної системи Суду справедливості ЄС та системи процесуального права ЄС, яке спрямоване на ефективне здійснення правосуддя. Авторка доводить важливість правотлумачної практики Суду справедливості ЄС для розвитку європейської правової системи та укріплення конституційного статусу установчих договорів. Результатом осмислення правотлумачної практики Суду справедливості ЄС стало виведення особливостей реалізації правосуддя в окремих пріоритетних сферах компетенції ЄС. Проблеми, які досліджуються у монографії, мають значення для України у зв'язку з імплементацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і важливістю судового захисту прав українських приватних осіб в ЄС.

Для науковців, викладачів, аспірантів, правників та всіх, хто цікавиться правом Європейського Союзу.

УДК 341.645.5(4-672ЄС)

ISBN 978-966-937-478-3

© Комарова Т. В., 2018
© Видавництво «Право», 2018

Зміст

Список умовних скорочень 7
Вступ 8

РОЗДІЛ 1
СУДОВА СИСТЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Становлення судової системи Європейського Союзу 23
1.2. Організація судової системи Європейського Союзу 51
1.3. Кооперація Суду Європейського Союзу з національними судами держав – членів ЄС 82
1.4. Взаємодія Суду Європейського Союзу з міжнародними судовими установами 110

РОЗДІЛ 2
ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Джерела процесуального права Європейського Союзу (загальна характеристика) 137
2.2. Загальні правила проваджень у Суді Європейського Союзу 151
2.3. Правила преюдиціальних проваджень у Суді Європейського Союзу 183
2.4. Правила прямих проваджень у Суді Європейського Союзу 201
2.5. Правила апеляційних проваджень у Суді Європейського Союзу 233

РОЗДІЛ 3
ВПЛИВ ПРАКТИКИ СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ ЄС

3.1. Вплив практики Суду Європейського Союзу на конституціоналізацію права ЄС 243
3.2. Феномен судового активізму Суду Європейського Союзу 261
3.3. Суд Європейського Союзу та національні інтереси держав – членів ЄС 281
3.4. Захист прав приватних осіб у Суді Європейського Союзу 298

РОЗДІЛ 4
ПРАВОТЛУМАЧНА ПРАКТИКА СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ПРІОРИТЕТНИХ СФЕРАХ КОМПЕТЕНЦІЇ ЄС

4.1. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері конкуренції на внутрішньому ринку ЄС 335
4.2. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері простору свободи, безпеки і справедливості 358
4.3. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері основоположних прав людини 385
4.4. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу та міжнародне право 415

Висновки 444
Список використаних джерел 453
Annotation 523

Contents

List of conditional abbreviations 7

Preface 8

PART 1
THE JUDICIAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION

1.1. The development of the judicial system of the European Union 23

1.2. Organization of the judicial system of the European Union 51

1.3. Cooperation between the Court of Justice of the European Union and national courts of Member-States 82

1.4. The relationship between the Court of Justice of the European Union and international judicial bodies 110

PART 2
THE PROCEDURAL LAW OF THE EUROPEAN UNION

2.1. The sources of the procedural law of the European Union (general characteristics) 137

2.2. Common procedural rules in the Court of Justice of the European Union 151

2.3. Procedural rules in the case of reference for a preliminary rulings in the Court of Justice of the European Union 183

2.4. Procedural rules in the case of direct actions in the Court of Justice of the European Union 201

2.5. Procedural rules in the case of appeals in the Court of Justice of the European Union 233

PART 3
IMPACT OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION PRACTICE ON THE EU LEGAL ORDER

3.1. Impact of the practice of the Court of Justice of the European Union on constitutionalisation of the EU law 243

3.2. Phenomenon of the judicial activism of the Court of Justice of the European Union 261

3.3. The Court of Justice of the European Union and national interests of the EU Member-States 281
3.4. Protection of private parties in the Court of Justice of the European Union....298

PART 4

INTERPRETING LAW IN PRIORITY SPHERES OF THE EU COMPETENCE BY THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION

4.1. Interpreting law by the Court of Justice of the European Union in the sphere of competition in the EU internal market....335
4.2. Interpreting law by the Court of Justice of the European Union in the spheres of freedom, security and justice....358
4.3. Interpreting law by the Court of Justice of the European Union in the sphere of fundamental human rights....385
4.4. Interpreting law by the Court of Justice of the European Union and international law....415

Coclusions....444
List of sources....453
Summary....523

Список умовних скорочень

ГАТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі
ДЄС – Договір про Європейський Союз
ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу
ЄАВТ – Європейська асоціація вільної торгівлі
Євратом – Європейське співтовариство з атомної енергії
ЄЕП – Європейський економічний простір
ЄЕСпв – Європейське економічне співтовариство
ЄІБ – Європейський інвестиційний банк
ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС – Європейський Союз
ЄСВС – Європейське співтовариство з вугілля та сталі
ЄСпв – Європейське співтовариство
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЄЦБ – Європейський центральний банк
ООН – Організація Об'єднаних Націй
СОТ – Світова організація торгівлі
СПІ – Суд першої інстанції

Присвячується моєму Батькові –
Комарову Вячеславу Васильовичу

Вступ

В умовах всеохоплюючих процесів глобалізації сучасне міжнародне право перестало бути гомогенною структурою і почало розвиватися у напрямі фрагментації. До цього привело, зокрема, виникнення регіональних та міжрегіональних інтеграційних утворень, які мають на меті досягнення чітко встановлених цілей із делегуванням державами-членами значних повноважень до інтеграційних інститутів. Найуспішнішим щодо цього є Європейський Союз. Саме на прикладі Європейського Союзу як одного з розвинутих та авторитетних інтеграційних утворень найбільш наочно можна простежити трансформацію, тенденції та закономірності розвитку інтеграційних організацій.

Економічний, політичний та правовий успіх інтеграційних організацій пов'язаний передусім із унікальністю їх правопорядків, в основу яких покладений такий феномен, як інтеграційне право, що акумулює в собі національні правові традиції, норми міжнародного права, а також, що є вкрай принциповим, власні унікальні правові принципи, які ставлять інтеграційне право в незалежне становище від інших правових систем. Інтеграційне право має на меті гармонізувати, а іноді навіть уніфікувати діяльність держав-учасниць інтеграційних процесів, а також їх правових систем, що сприяє швидкому досягненню цілей інтеграції та заснуванню ефективних механізмів взаємодії держав-членів із наднаціональними інститутами у форматі поєднання міжурядового методу співробітництва із наднаціональним методом прийняття рішень. Європейський Союз досяг значних успіхів у поєднанні різних кіл інтересів – інтересів держав-членів, інтеграції та приватних осіб, які стали повноправними суб'єктами інтеграційних процесів. Саме той факт, що приватні особи (як юридичні, так і фізичні особи) стали активними учасниками інтеграційних процесів, є суттєвою відмінністю права Європейського Союзу від міжнародного права, оскільки, ввівши у правовий обіг принципи верховенства та прямої дії права Європейського Союзу, інтеграційне право було поширене і на приватних осіб. Якщо раніше європейська інтеграція виступала більшою мірою інструментом досягнення інтересів суверенних держав, то тепер на перший план виходить людина, а отже, і підвищення стандартів захисту її фундаментальних прав.

У сучасному світі Європейський Союз став утворенням, яке набуло унікальної інституційно-правової природи, створивши власну правову систему, що є складовою частиною правових систем держав-членів. Загальновизнано, що Європейський Союз став інтеграційною міжнародною організацією, в межах якої існує найвищий показник дотримання державами-членами її права, а також тією організацією, яка була взята за модель інших інтеграційних об'єднань, таких як Європейська асоціація вільної торгівлі, Євразійський економічний союз, Західноафриканський економічний та валютний союз та меншою мірою Північноамериканська асоціація вільної торгівлі.

Успіх Європейського Союзу багато в чому пов'язаний із його ефективною інституційною системою, яка є досить своєрідною і не схожою на організаційну структуру міжнародних міжурядових організацій, а також на систему внутрішнього державного апарату. У межах інституційної системи Європейського Союзу представлені міжурядові та наднаціональні інститути, що дозволило оптимізувати процеси прийняття владних рішень та враховувати у цих рішеннях інтереси всіх суб'єктів інтеграції. Так, законодавчі функції в Європейському Союзі в основному розподілені між Радою Європейського Союзу, яка є представницею інтересів держав-членів, та Європейським Парламентом, який представляє інтереси громадян Союзу, а в окремих випадках правотворчими функціями наділена і Європейська Комісія, яка виражає інтереси європейської інтеграції. Виконавчі функції належать переважно Комісії. Європейська Рада – вищий інститут політичного планування та управління, що складається із голів держав-членів або урядів, а отже, представляє окремі національні інтереси. Рахункова палата – інститут фінансового управління та контролю за фондами Європейського Союзу. Європейський центральний банк – фінансовий інститут, який контролює валютні операції в ЄС.

Щодо Суду справедливості Європейського Союзу, то він є єдиним судовим інститутом Європейського Союзу, на який покладено забезпечення дотримання права при тлумаченні та застосуванні установчих договорів, а це означає, що Суд справедливості Європейського Союзу своєю практикою розвиває наднаціональне право та забезпечує його єдність поміж різноманітними інтересами держав-членів, а також поміж діяльністю інститутів, органів, агентств, служб Союзу.

Судова система Європейського Союзу пройшла унікальний процес еволюції від Суду справедливості Європейського співтовариства з вугілля та сталі, який міг виконувати свої функції лише в рамках декількох дуже обмежених процедур щодо вузької сфери господарства до функціонування Суду трьох Європейських співтовариств уже з більш широкою юрисдикцією. Далі – створення у 1987 р. Суду першої інстанції, який доповнював Суд Європейських співтовариств та отримав юрисдикцію з розгляду прямих позо-

вів від приватних осіб. Зі створенням Європейського Союзу європейська інтеграція виходить на новий етап, поступово юрисдикція Суду справедливості Європейського Союзу починає поширюватися на нові сфери правовідносин. Із набуттям чинності Ніццьким договором судова система Європейського Союзу доповнюється третьої ланкою – спеціалізованими судами з окремих видів позовів або проваджень в особливих галузях. У подальшому завдяки цій можливості було створено Трибунал з питань цивільної служби ЄС (який функціонував до 1 вересня 2016 р.), що призвело до перерозподілу юрисдикції всередині судової системи. Сьогодні із набуттям чинності Лісабонськими змінами Суд справедливості Європейського Союзу (як загальна назва для судової системи) складається із безпосередньо Суду справедливості та Загального суду (колишній Суд першої інстанції).

Протягом усього процесу розвитку та становлення судової системи Союзу Суд справедливості Європейського Союзу намагався заповнювати прогалини в судовому захисті в різних сферах правовідносин. Наприклад, коли Суд не був наділений юрисдикцією щодо правовідносин у рамках Другої опори Союзу (спільна зовнішня політика та політика безпеки) й частково Третьої (співробітництво в галузі правосуддя та внутрішніх справ), він зазначав, що на держави-члени, а зокрема на їхні суди, покладається обов'язок тлумачити та застосовувати національні норми таким чином, щоб якнайбільше гарантувати захист прав приватних осіб у сфері цих правовідносин. Це стало початком унікальної кооперації Суду справедливості Європейського Союзу із національними судами держав-членів, яка покликана створити багаторівневий механізм судового захисту. Із набуттям чинності Лісабонським договором стало зрозуміло, що Суд справедливості Європейського Союзу є одним із моторів-провайдерів інтеграції, оскільки зміни, внесені договором, були зроблені на підставі та з урахуванням саме юриспруденції Суду.

У процесі розвитку судової системи Європейського Союзу формувалися принципи судової системи, її організації, судочинства, а також практика Суду справедливості Європейського Союзу. Було створено комплексне процесуальне право Суду справедливості Європейського Союзу із розгалуженою системою джерел, чітко визначеною юрисдикцією, визначеним порядком розгляду справ тощо.

Ураховуючи те, що Суду справедливості Європейського Союзу притаманні риси як міжнародного, федерального (верховного), конституційного, адміністративного суду, то залежно від функцій, які виконує Суд, його юрисдикцію можна умовно поділити на такі сфери: міжнародну, конституційну, верховну (федеральну) та адміністративну. Так само і в практиці Суду справедливості Європейського Союзу як частини його судового права можна виокремити декілька видів залежно від того, яку юрисдикцію він

реалізовує. Майже в рамках реалізації кожної сфери юрисдикції Суд справедливості Європейського Союзу здійснює діяльність із тлумачення права, тим самим відбуваються, так би мовити, гібридизація судових повноважень та поява практики тлумачення права Європейського Союзу – юриспруденції, яка є ширшим поняттям, ніж міжнародна, конституційна, верховна та адміністративна практика Суду, оскільки вона пронизує майже весь масив його діяльності.

Безперечно, найбільшу роль у розвитку правової системи Європейського Союзу відіграла саме конституційна юриспруденція Суду, яку він здійснює, коли розглядає справи про відповідність вторинного права установчим договорам (які, по суті, набули характеру конституційних договорів), а також ухвалює преюдиціальні рішення у відповідь на запити національних судів щодо тлумачення установчих договорів, чинності та тлумачення актів інститутів, органів, служб, агентств Європейського Союзу тощо. Але і в рамках адміністративної юриспруденції Суду справедливості Європейського Союзу відбувається правотлумачна діяльність, яка має фундаментальне значення для становлення правової системи Союзу в цілому. Наприклад, згідно зі ст. 263 та ст. 265 Договору про функціонування Європейського Союзу Суд наділений юрисдикцією по розгляду спорів із захисту приватних осіб від дії нелегітимних актів або бездіяльності інститутів, органів, офісів, агентств Європейського Союзу і в рамках цієї юриспруденції Суд розвиває та вдосконалює захист прав приватних осіб, що є одним із пріоритетних завдань інтеграції.

Важливість такої правотлумачної практики Суду справедливості Європейського Союзу для розвитку європейської правової системи та укріплення конституційного статусу установчих договорів є очевидною. Саме тому в рамках цього дослідження ми зосередилися на практиці тлумачення права Європейського Союзу в її широкому розумінні.

Аналіз спеціальної літератури свідчить, що проблеми судової системи та практики тлумачення права Європейського Союзу Судом явно недооцінені науковцями пострадянських країн і країн Східної Європи. Ці проблеми розглядалися фрагментарно в контексті тих чи інших галузей права Європейського Союзу (Т. М. Анакіною, О. Андрійчуком, І. З. Брацуком, М. В. Буроменським, Ю. О. Волошиним, О. І. Головко-Гавришевою, І. А. Грицяком, С. В. Глотовою, В. Н. Денисовим, А. І. Дмитрієвим, Л. М. Ентіним, М. Л. Ентіним, А. Я. Капустіним, С. Ю. Кашкіним, М. В. Крівовою, З. І. Макарухою, М. М. Марченко, І. С. Марусіним, М. М. Микієвичем, О. М. Москаленко, В. І. Муравйовим, Р. А. Петровим, К. В. Смирновою, Б. М. Топорніним, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюком та ін.). У західній європейській науці ця проблематика представлена більш широко (К. Альтер, Е. Арнул, Д. Артс, Г. де Бурка, Дж. Вейлер, Р. Дехаус, М. Доган, Ф. Джейкобс, У. Еверлінг, П. Ейкхаут,

М. Каппеллетті, П. Крейг, А. Лазовскі, К. Ленаертс, Н. Нюваль, Х. Расмуссен, А.-М. Слотер, А. Стоун Світ, Т. Трідімас, К. Хардінг, М. Шапіро, Дж. Шо та ін.), але все ж таки не існує подібного комплексного дослідження судової системи Європейського Союзу та її практики тлумачення права Європейського Союзу. Саме тому існує нагальна потреба в дослідженні всього блоку питань, присвячених судовій системі Європейського Союзу, його процесуальному праву та практиці.

Крім того, проблеми, які досліджуються в роботі, мають значення для України. Сучасна Україна задекларувала своє прагнення до інтеграції у правовий простір Європейського Союзу. Це є одним із стратегічних напрямів державної політики України, що підтверджується прийняттям Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р., а також підписанням у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до асоціації в політичній та економічній сферах. Крім того, Україна показує своє бажання адаптувати національне законодавство до рішень Суду Європейського Союзу, які виступають одним із джерел *acquis communautaire* ЄС.

Основною метою Порядку денного асоціації між Україною та ЄС є сприяння імплементації Угоди про асоціацію шляхом створення практичного середовища, у якому можуть бути реалізовані цілі політичної та економічної інтеграції, та через визначення переліку пріоритетів для спільної секторальної роботи. Успішність такої імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка інтегрує Україну до правового простору Європейського Союзу, багато в чому залежить від розуміння правової системи Європейського Союзу, принципів та механізмів її функціонування, чим безпосередньо й опікується Суд справедливості Європейського Союзу. У цьому контексті вивчення статусу та практики Суду справедливості Європейського Союзу є вкрай важливим з практичної точки зору, оскільки саме Суд має монопольне право щодо тлумачення права ЄС і в тому числі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Із набуттям чинності Угодою українські суди у своїй практиці починають використовувати норми Угоди та прецедентну практику Суду справедливості Європейського Союзу й іноді не зовсім коректно, тож проведене автором дослідження має на меті поглибити знання українських правників щодо фундаментальних основ судового права Європейського Союзу.

Крім того, для ефективного функціонування української судової системи вкрай важливе глибинне розуміння механізмів кооперації Суду справедливості Європейського Союзу із національними судами держав-членів. Окремої уваги заслуговує вивчення процесуального права Європейського Союзу, оскільки у вітчизняній науці цей комплекс не є вивченим узагалі. Задля

успішного представлення інтересів України та українських приватних осіб в Суді справедливості Європейського Союзу актуальним є вивчення джерел процесуального права, розуміння природи юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу, системи судових проваджень та процедури перегляду судових рішень у судовій системі Європейського Союзу.

Створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом, посилення співробітництва у сфері свободи, безпеки та справедливості потребує досконалого розуміння права Європейського Союзу та механізмів його захисту. Саме Суд справедливості Європейського Союзу показав себе як один з інститутів, який активно здійснює захист фундаментальних прав та розвиває свободи внутрішнього ринку Європейського Союзу, вільного пересування осіб та робочої сили, соціальної політики і створення рівних можливостей для всіх. У зв'язку з цим Суду часто приписують «судовий активізм», який іноді полягає навіть у виході за межі суто правотлумачної діяльності та здійснення м'якої правотворчості. Адже на цьому етапі розвитку Європейський Союз став багатоцільовою організацією, яка безпосередньо впливає на такі близько політичні сфери суспільного життя, як міграційна політика, кримінальний процес тощо, а Суд справедливості Європейського Союзу проявляє свій активізм, коли конкретизує та розвиває часто досить невизначені положення первинного та вторинного права Європейського Союзу в цих сферах. З цієї точки зору цікавою є практика Суду справедливості Європейського Союзу стосовно позовів від громадян третіх держав, що не є членами Європейського Союзу, та які стосуються антидискримінаційного права або ж права притулку. Можна впевнено зробити висновок, що практика Суду справедливості Європейського Союзу вже сформувала комплексний механізм судового захисту та доступу до нього громадянського суспільства, яка підвищує ефективність судового захисту та сприяє підвищенню дієвості Хартії основоположних прав Європейського Союзу особливо для громадян третіх держав, у тому числі й України.

З огляду на наведене основною *метою* монографічного дослідження стала теоретична розробка проблем розвитку судової системи Європейського Союзу та практики Суду справедливості Європейського Союзу з тлумачення права Європейського Союзу в парадигмі наднаціонального характеру інституціональної та правової систем Союзу, а також впливу цього тлумачення на інтеграційний правопорядок та на пріоритетні сфери компетенції Європейського Союзу. Ці розробки є необхідними для виявлення подальших напрямів розвитку судової системи Європейського Союзу та комунітарних аспектів взаємодії національних і наднаціональних інститутів.

Для досягнення цієї мети в роботі ставляться такі *завдання*:

– здійснити дослідження історії становлення судової системи Європейського Союзу та її основних принципів;

– дослідити організаційну структуру судової системи Європейського Союзу;

– дослідити механізми кооперації Суду справедливості Європейського Союзу із національними судами держав – членів Європейського Союзу та механізми взаємодії з іншими міжнародними судовими органами;

– дослідити процесуальне право Суду справедливості Європейського Союзу на основі аналізу основних процесуальних джерел, а також практики Суду;

– проаналізувати систему судових процедур у Суді справедливості Європейського Союзу та практичні проблеми їх реалізації;

– дослідити практику тлумачення права Європейського Союзу Судом з точки зору доктринального та практичного підходів та її впливу на інтеграційні процеси в Європейському Союзі, інститути, право, принципи Союзу;

– виявити та проаналізувати співвідношення інтеграційних і національних інтересів держав-членів у практиці Суду справедливості Європейського Союзу;

– проаналізувати практику Суду справедливості Європейського Союзу як органу захисту основоположних прав;

– виявити та проаналізувати механізм впливу практики Суду справедливості Європейського Союзу на пріоритетні сфери компетенції Європейського Союзу;

– дослідити співвідношення права Європейського Союзу із міжнародним правом через призму правотлумачної практики Суду справедливості Європейського Союзу;

– дослідити механізми захисту прав приватних осіб, які виробив Суд справедливості Європейського Союзу.

Очевидно, що пізнання досить розгалужених аспектів такої складної наукової проблематики потребує її концептуалізації через визначення певного теоретичного дискурсу й осмислення Європейського Союзу як правової реальності з огляду на генезу ЄС та його права і в остаточному підсумку – детермінантів його інституційної та правової системи. Тому теоретичний дискурс даної монографії ґрунтується на інституційній архітектоніці цього інтеграційного утворення, ефективності його інституціональної системи та інституціональній динаміці в цілому, специфіці правової системи, інтеграційного правопорядку Європейського Союзу та «проінтеграційній юриспруденції» Суду справедливості Європейського Союзу, яка виявляється в унікальному застосуванні права у регулюванні тих сфер, що забезпечують сталість правової системи через унікальність природи рішень Суду ЄС і механізмів його впливу на основні права та інтеграційний правопорядок у цілому.

Дослідження проблематики Суду справедливості Європейського Союзу автор розпочав більш ніж десять років тому, і фокусувалося в основному на інституційних аспектах його статусу, сфері його юрисдикційних повноважень

та власне феномені юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу. На той час проблема юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу була вкрай актуальною у зв'язку із постійними реформами Європейського Союзу та його установчих договорів, поетапним розширенням його членського складу. Вона становила науковий інтерес в аспекті генезису юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу, її природи, видів та перерозподілу юрисдикції між національними судовими установами держав – членів Союзу та безпосередньо Судом справедливості Європейського Союзу, розподілу юрисдикції на наднаціональному рівні між судовими ланками Європейського Союзу. Очевидно також, що існувала потреба в дослідженні та теоретичній розробці проблеми реалізації юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу, меж і характеру цієї юрисдикції, що давало б можливість виявити певні тенденції розвитку інституційної та судової системи Європейського Союзу в цілому.

У результаті наукового пошуку з'ясувалось, що юрисдикція Суду справедливості Європейського Союзу як самостійний предмет наукового дослідження має інтерпретуватися з точки зору єдності її сутнісних та процесуальних компонентів — власне компетенційних повноважень Суду справедливості Європейського Союзу та процесуальних форм їх реалізації. Крім того, такий концепт дозволив зробити висновок, що юрисдикція має комплексний характер і визначає судову компетенцію в різних вимірах: сфери функціонування судової влади, предмета судового розгляду, інстанційної побудови судової системи, а також наявності належних процесуальних форм (процедур) її реалізації, дотримання яких має конститутивне значення в механізмі реалізації юрисдикції.

Важливим також виявилось і те, що феноменологічне значення юрисдикції як ознаки статусу Суду справедливості Європейського Союзу проявляється не лише в аспекті її реалізації з точки зору інституційної та правової системи Європейського Союзу. З'ясувалось, що юрисдикція відбиває не лише статусні засади діяльності самого Суду, а й модель інституційного балансу (рівноваги) в Європейському Союзі, оскільки фундаментальне значення юрисдикції полягає в тому, що вона стала своєрідним інструментом гармонізації повноважень інститутів та органів Європейського Союзу. Що стосується правової системи та правопорядку, то феноменологічне значення юрисдикції визначається тим, що при її здійсненні Суд дає тлумачення принципів права Європейського Союзу, наукових доктрин тощо, що в цілому відбиває суттєвий чинник європейської інтеграції — *acquis communautaire.*

Більш того, первинний обсяг юрисдикції Суду засвідчив, що вона була новаторською порівняно з юрисдикцією інших існуючих на той час міжнародних судових установ, а в подальшому стала фундаментом для розвитку та модернізації не лише судової юрисдикції, а й судової системи в цілому.

А інституційна система Європейського Союзу загалом стала своєрідною організаційною структурою, що покликана розвивати європейську інтеграцію, специфіка якої полягає в певному змішанні повноважень виконавчої та судової гілок влади, а також у незакріпленому поділі повноважень між наднаціональними європейськими та національними рівнями врядування.

Численні реформи Європейських співтовариств та Європейського Союзу детермінують корекцію поглядів на місце Суду в інституційній системі Європейського Союзу. При цьому специфічні структурно-функціональні зв'язки Суду та інших інститутів Європейського Союзу становлять основу моделей інституційних взаємовідносин. Стосовно цього є очевидним, що найхарактернішою ознакою Суду справедливості Європейського Союзу є те, що він, по суті, став функціональним неполітичним органом із виключною юрисдикцією, визнання обов'язковості якої віднесено до безперечних умов членства в Європейському Союзі[1].

Важливим є те, що пізніше почало визнаватися, що модель Суду справедливості Європейського Союзу так чи інакше стала використовуватися як модель для інших інтеграційних організацій. Науковці навіть називають модель Європейського Союзу як «еталонну». Наприклад, Суд Європейської асоціації вільної торгівлі за своєю організацією та юрисдикцією наслідує Суд справедливості Європейського Союзу. Цікаво, що механізм преюдиціальних запитів національних судів стосовно тлумачення права Європейської асоціації вільної торгівлі також змодельований з механізму преюдиціальних запитів до Суду справедливості Європейського Союзу. Так само цей механізм почав використовуватися і в межах Ради Європи із набуттям чинності 1 серпня 2018 р. Протоколом № 16 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., який заснував механізм звернення договірних сторін, а саме їх національних судів чи трибуналів, із клопотаннями до Європейського суду з прав людини про надання їм консультативних висновків стосовно питань, пов'язаних із тлумаченням та застосуванням прав і свобод, встановлених Конвенцією та її протоколами. Україна ратифікувала Протокол № 16 до Конвенції, тож Верховний Суд має змогу використовувати цей механізм, коли у справі, що перебуває в його провадженні, виникло питання щодо тлумачення та застосування прав Конвенції. Єдиною відмінністю від преюдиціальних звернень до Суду справедливості Європейського Союзу є те, що консультативні висновки Європейського суду з прав людини не мають обов'язкової сили.

Саме наведені аргументи підтверджують актуальність монографічного дослідження та визначили його об'єктно-предметну сферу. *Об'єктом дослідження* є модель організації та здійснення судової влади Європейського

[1] Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 9–11.

Союзу як єдиної полісистемної інституційної та процесуальної структури, основні закономірності її розвитку та функціонування в межах специфічного інтеграційного правопорядку Європейського Союзу та взаємодії з національними правопорядками держав – членів Союзу та міжнародним правопорядком. *Предметом дослідження* стали засадничі положення організації, функціонування судової системи та процесуального права Європейського Союзу, а також практика тлумачення права Європейського Союзу Судом справедливості Європейського Союзу у сфері основних, пріоритетних сферах компетенції Союзу.

Концептуально дослідження побудоване за логікою, що відображає ті питання діяльності Суду справедливості Європейського Союзу, які є фундаментальними для формування комплексного уявлення про Суд та його вплив на правопорядок Європейського Союзу. Так, увага приділена становленню та організації судової системи Європейського Союзу, яка становить віддзеркалення тих функцій, які покладаються на кожну з її судових ланок. Організаційна модель Суду справедливості Європейського Союзу, яка склалася протягом багатьох років еволюціонування, є оптимізованою під потреби інтеграційного судочинства. Навіть останні новели у правилах призначення суддівського корпусу Суду справедливості Європейського Союзу ведуть до демократизації цього процесу та наближення його до загальноєвропейських стандартів, а отже, служать однією з інституційних гарантій належного правового захисту у Європейському Союзі. Говорячи про судову систему Європейського Союзу, ми не оминули питання щодо кооперації Суду справедливості Європейського Союзу із національними судами держав-членів, оскільки функціонально їх можна вважати частиною судової системи Союзу. Національні суди безперечно виступають інструментом реалізації права Європейського Союзу, в тому числі і рішень Суду справедливості Європейського Союзу, і це стало можливим завдяки принципам прямої дії права Європейського Союзу та його верховенства, розвинених практикою Суду. Застосування цих принципів національними судами дозволило національним судам у випадку колізій між нормами національного законодавства та нормами права ЄС ігнорувати перші. Таким чином, об'єктивно склався механізм кооперації (співпраці) Суду справедливості Європейського Союзу та національних судів держав – членів ЄС. Окремо була досліджена взаємодія Суду справедливості Європейського Союзу з міжнародними судовими установами, яка базується на їх взаємоповазі та взаємному збагаченні міжнародного й інтеграційного правосуддя. Однак, незважаючи на це, практика Суду справедливості Європейського Союзу показує, що вона зорієнтована на збереження гомогенності інтеграційного правопорядку та охорону компетенції Європейського Союзу.

Наступний сегмент роботи присвячений процесуальному праву Європейського Союзу, яке взагалі є малодослідженою сферою. За нашими даними, в західноєвропейській науці існують лише чотири праці із цієї проблематики: доктора Б. Вегенбаура (B. Wägenbaur)[1], професора П. Б'яваті (P. Biavati)[2], судді Загального суду Р. Барентса (R. Barents)[3] та авторського колективу за редакцією Голови Суду справедливості професора К. Ленаертса (K. Lenaerts)[4]. В Україні жодного дослідження стосовно процесуального права Європейського Союзу не проводилось, тож аналіз джерел процесуального права Європейського Союзу, а також загальних правил, які застосовуються до всіх проваджень у Суді справедливості Європейського Союзу, є першим кроком у вітчизняній науці щодо осмислення основ процесуальної доктрини та практики Суду. Окрема увага приділяється процесуальним особливостям преюдиціальних проваджень у Суді справедливості Європейського Союзу, які є фундаментальною процедурою, від ефективності якої залежать ефективність та якість тлумачення права Європейського Союзу. Також детально були вивчені процесуальні особливості процедур прямих та апеляційних проваджень у Суді справедливості Європейського Союзу, які значно відрізняються від преюдиціальних проваджень як за суб'єктним складом, так і за своєю функціональною характеристикою. Зроблений акцент на характеристиці процедури розгляду справ, пов'язаних із правом інтелектуальної власності, кількість яких на цей час становить значну частину навантаження Суду справедливості Європейського Союзу.

Фундаментальним розділом праці є дослідження впливу практики Суду справедливості Європейського Союзу на правову систему Європейського Союзу. Насамперед цей вплив виявляється у конституціоналізації права Європейського Союзу. Сама конституціоналізація права Європейського Союзу є процесом, у рамках якого установчі договори Союзу еволюціонували від сукупності домовленостей, що були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх публічних і приватних осіб на території Європейського Союзу. При цьому головне надбання інтеграційного права в юриспруденції Суду справедливості Європейського Союзу – можливість використання первинного та вторинного права Союзу приватними особами для захисту своїх прав безпо-

[1] Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. 921 p.

[2] Biavati P. European Civil Procedure. Kluwer Law International, 2011. 214 p.

[3] Barents R. Remedies and Procedures before the EU Courts. Wolters Kluwer, 2016. 909 p.

[4] Lenaerts K., Maselis I., Gutman K. EU Procedural Law. Oxford University Press, 2014. 1056 p.

середньо в національних правопорядках. Саме верховенство права Європейського Союзу та його пряма дія перетворили установчі договори та певною мірою і вторинне право Європейського Союзу на аналог конституційних актів. На конституціоналізацію права Європейського Союзу вплинуло і те, що в Союзі з'явився власний каталог прав людини у вигляді Хартії про основоположні права Європейського Союзу, яка стала невід'ємною частиною установчих договорів. Таким чином, конституціоналізація наднаціонального права набула ще більш фундаментального значення, оскільки право Союзу стало демократичнішим, а Суд визнав, що основоположні права людини стали невід'ємною частиною правопорядку Європейського Союзу як загальні принципи права Союзу.

Конституціоналізація права Європейського Союзу стала можливою завдяки судовому активізму Суду справедливості Європейського Союзу. Судовий активізм проявляється в унікальному та послідовному тлумаченні права Європейського Союзу, скерованому на зміцнення компетенції, що забезпечує сталий розвиток усієї системи Союзу та відбиває унікальність інтеграційного правопорядку. У рамках своєї активної правотлумачної практики Суд справедливості Європейського Союзу розвинув не лише концепції прямої дії та верховенства права Європейського Союзу, але й механізми притягнення до відповідальності держав-членів у разі порушення наднаціонального права, тлумачив право Європейського Союзу щодо розмежування повноважень між державами-членами та наднаціональними органами, розмежування повноважень між самими наднаціональними інститутами, роз'яснював питання інституційного балансу тощо. Тим самим Суд справедливості Європейського Союзу виступив у ролі активного елементу європейської інтеграції. При цьому Суд справедливості Європейського Союзу намагається знаходити баланс між економічними інтересами інтеграції, інтересами окремих держав-членів та інтересами приватних осіб. Практика Суду справедливості Європейського Союзу йде шляхом поваги до особливостей правових систем держав-членів, оскільки Суд визнає можливість існування різних стандартів, наприклад прав людини, а отже, Суд має враховувати це при застосуванні права Європейського Союзу. Така тенденція у практиці Суду справедливості Європейського Союзу набула ще більшого поширення із набуттям чинності Лісабонським договором та підтверджує стурбованість Союзу щодо зацікавленості держав-членів у подальшій розбудові європейської інтеграції та бажання легітимізації своєї влади. Те, що Суд почав поряд із використанням телеологічного методу тлумачення, який завжди вважався його найпотужнішим механізмом у процесі розвитку інтеграції, тлумачити зобов'язання держав у світлі цінностей Союзу, які є спільними для всіх держав-членів, стало яскравим свідченням цього.

Одним із головних акцентів монографічного дослідження став аналіз механізмів захисту прав приватних осіб у Суді справедливості Європейського Союзу. Окрім прямих механізмів захисту прав приватних осіб, які полягають в оскарженні актів або бездіяльності інститутів Європейського Союзу, існує механізм, опосередкований національними судами, який полягає у направленні національними судами преюдиціального звернення до Суду справедливості. Цей опосередкований механізм є доволі дієвим, зважаючи на те, що прямий доступ приватних осіб до оскарження актів Європейського Союзу є обмеженим, тож іноді і преюдиціальна процедура є єдиною можливістю для скасування нелегітимного акта Європейського Союзу. Практика Суду справедливості Європейського Союзу сформувала певні правила опосередкованого оскарження актів через преюдиціальну процедуру приватними особами, які досліджені нами з урахуванням останньої практики Суду.

Слід підкреслити, що Суд справедливості Європейського Союзу своєю практикою тлумачення права Союзу вплинув майже на всі пріоритетні сфери компетенції Європейського Союзу, але в роботі ми зупинилися на найбільш важливих для європейської інтеграції сферах: внутрішнього ринку, простору свободи, безпеки та правосуддя, захисту прав людини. Безперечно, у контексті перших цілей європейської інтеграції, які полягали переважно в економічній інтеграції та створенні спільного ринку, найбільший вплив Суду справедливості Європейського Союзу відчувався саме в ринковій сфері та безпосередньо у сфері конкурентного права. Зважаючи на динамічність права конкуренції ЄС, Суд справедливості Європейського Союзу виявився здатним реагувати на цю динаміку та виносити рішення, які запобігають обмеженню добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку Союзу. Саме тому нами досліджуються особливості розгляду Судом справедливості Європейського Союзу справ, пов'язаних із конкуренцією на внутрішньому ринку Європейського Союзу. Принагідно зазначити, що дослідження практики Суду справедливості Європейського Союзу у названій сфері стосується не розвитку матеріального права конкуренції Європейського Союзу, оскільки в Україні вже існує комплексне теоретико-практичне дослідження правового регулювання конкуренції в Європейському Союзі К. В. Смирнової[1], в якому в тому числі досліджується судова практика щодо розвитку системи принципів антимонопольного права Європейського Союзу, роз'яснення основних понять конкурентного регулювання у Європейському Союзі тощо. У роботі досліджено особливий порядок розгляду справ, пов'язаних із конкурентним правом, що становить значний практичний інтерес із боку приватних осіб.

[1] Смирнова К. В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі: теорія та практика : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 490 с.

Як відомо, із розвитком інтеграційних процесів до сфери компетенції Європейського Союзу почали належати й інші сфери, окрім економічних. Із таким поступовим розширенням компетенції Союзу практика Суду справедливості Європейського Союзу почала впливати на розвиток майже всіх сфер суспільного життя. Беззаперечним є вплив Суду справедливості Європейського Союзу на весь масив права Європейського Союзу, але автором було виділено фундаментальні з теоретичної та практичної точок зору сфери. Так, досліджена практика Суду справедливості Європейського Союзу щодо сфери простору свободи, безпеки і справедливості. Ця сфера належить до компетенції ЄС доволі нещодавно, і наявна судова практика потребує систематизації та осмислення. Право Європейського Союзу у сфері свободи, безпеки і справедливості прямо пов'язане з інститутом громадянства Європейського Союзу, а також статусом особи у Європейському Союзі і юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу в цій сфері дозволяє приватним особам використовувати ефективні механізми судового захисту. Усе це отримує особливе значення із набуттям чинності Хартією з основоположних прав Європейського Союзу та посиленням ролі Суду справедливості Європейського Союзу в її застосуванні. Крім того, саме у сфері свободи, безпеки і справедливості існують процесуальні особливості розгляду справ, закладені Лісабонським договором.

Окремо аналізується внесок Суду справедливості Європейського Союзу у захист основоположних прав людини, незважаючи на те, що юрисдикція Суду в цій сфері є доволі обмеженою і поширюється лише на сфери, віднесені до компетенції Європейського Союзу. Однак у роботі досліджується тенденція, яка полягає у поширенні юрисдикції Суду справедливості Європейського Союзу на певні сфери, які не підпадають під компетенцію Союзу. Саме опікування правами людини Судом справедливості Європейського Союзу та Союзом у цілому робить його не просто міжнародною організацією, а й спільнотою народів, яка ґрунтується на повазі до прав людини.

Також досліджено питання співвідношення права Європейського Союзу та міжнародного права, а також практика Суду в цій сфері. На перший погляд це питання досить віддалено стосується приватних осіб, але нами досліджена практика Суду справедливості Європейського Союзу, яка вплинула на можливість приватних осіб набувати прав на підставі міжнародних угод Союзу.

Поява цієї роботи стала можливою завдяки підтримці моїх дорогих колег з кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ця кафедра продовжила наукові традиції харківської школи міжнародного права, з якою пов'язано багато видатних імен правників-міжнародників, тому для мене честь бути її частиною. У повсякденному

житті рідко доводиться промовляти слова подяки моїм колегам, але ця наукова праця є чудовою нагодою зробити це від щирого серця. Ці слова спрямовані вам як колективу та кожному окремо. Ваша підтримка, а головне віра в мої можливості допомагали мені під час наукового пошуку. Окрема подяка моєму науковому консультанту члену-кореспонденту Національної академії правових наук України, доктору юридичних наук, професору М. В. Буроменському за корисні поради, які сприяли вдосконаленню роботи, а також шановним рецензентам монографії: доктору юридичних наук, професору Р. А. Петрову, доктору юридичних наук, професору Т. Л. Сироїд та доктору юридичних наук, професору К. В. Смирновій.

Особливо глибоку вдячність хочу висловити моїй любій родині, яка завжди була зі мною і саме завдяки цьому дана праця стала можливою. Моїм найсуворішим та найсправедливішим критиком був мій батько – академік Національної академії правових наук України, професор В. В. Комаров. Завдяки його прикладу працездатності та відданості своїй професії я обрала шлях юриста, науковця та педагога, який неможливий без повсякденного самовдосконалення.

Розділ 1
СУДОВА СИСТЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Становлення судової системи Європейського Союзу

Еволюція становлення судової системи Європейського Союзу (далі – ЄС) віддзеркалює суть історії розвитку європейської інтеграції, історії еволюції поствоєнної Європи. Понад 60 років свого існування Суд справедливості ЄС втілює ідею існування європейської єдності, заснованої на спільних цінностях та повазі до права. Судова система стала проекцією генези та змін усієї правової системи Союзу та навіть, можна сказати, проекцією політики цього нового типу наднаціонального утворення. Еволюція судової системи ЄС відтворює не лише інституційні зміни, а й те, що ці зміни відображають зміни в об'єднаній Європі, потреби суспільства держав – членів ЄС та спосіб, у який Суд відповідає на ці виклики. Саме по інституційних реформах та тих хрестоматійних рішеннях, які ухвалював Суд після їх проведення, простежуються етапи розвитку ЄС у цілому.

Суд справедливості ЄС можна порівнювати з національним судами (особливо національними верховними судами та федеральними конституційними судами), міжнародними судовими установами (тим більше, що їх кількість та різноманітність постійно зростають), але ці порівняння ще більше підтверджують те, що Суд справедливості ЄС – унікальний інститут, який є за своєю природою та сутнісними харак-

теристиками інститутом *sui generis* так само, як і ЄС, є організацією нового інтеграційного типу *sui generis*.

Визначною датою для майбутнього Європи стало 9 травня 1950 р., коли французький міністр закордонних справ Р. Шуман проголосив у своїй декларації ідею створення співтовариства, під контролем якого знаходилася б вугільна та сталеливарна промисловість держав-членів (Європейське співтовариство з вугілля та сталі). Французький проект був насамперед спрямований на інтеграцію Німеччини до спільної вузькосекторальної діяльності, що в подальшому не дало б змоги розв'язати новий воєнний конфлікт. Р. Шуман наголошував: «Французький уряд пропонує, щоб франко-німецьке виробництво вугілля і сталі в цілому було підпорядковане спільному Високому керівному органу, в рамках організації, відкритої для участі інших країн Європи… це забезпечить створення загальних підстав для економічного розвитку як першого кроку до федерації Європи…»[1]. На момент проголошення декларації не існувало конкретного проекту структури запропонованого співтовариства, окрім заснування Високого керівного органу. Це завдання було покладене на конференцію, яка почала свою роботу 20 липня 1950 р. та складалася із представників шести зацікавлених країн під головуванням Ж. Моне (J. Monnet), який і був, по суті, генератором ідеї спільної Європи. План Р. Шумана передбачав, що мають бути вжиті відповідні заходи для можливості оскарження рішень Високого керівного органу. Це положення і стало «ядром», на підставі якого був створений Суд справедливості[2], а також інші інститути Європейського співтовариства з вугілля та сталі (далі – ЄСВС). Під час конференції саме і ухвалювалися рішення зі створення відповідних установ для контролю Високого керівного органу.

Спершу кристалізувалась ідея створення спеціальної Ради міністрів, що була б міждержавним елементом і складалася із представників держав-членів та відповідала за контроль над втручанням Високого керівного органу у компетенцію держав-членів у чітко передбачених випадках. Хоча сам Ж. Моне зі значною обережністю поставився до ідеї створення такого міждержавного органу, побою-

[1] The Schuman Declaration. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.

[2] Boerger-De Smedt A. La Cour de Justice dans les négociations du traité de Paris. *Journal of European Integration History*. 2008. № 2. P. 7–34.

ючись, що він може заважати вільній діяльності новоствореного наднаціонального Високого керівного органу, але у нього не залишилося вибору як прийняти цю пропозицію. Потім було вирішено створити Спільну асамблею, перед якою Високий керівний орган буде нести політичну відповідальність. Тобто, як бачимо, спочатку всі інститути моделювалися як механізм стримування головного виконавчого інституту Співтовариства і ніщо не вказувало на амбітні плани батьків-засновників об'єднаної Європи щодо ролі інших інститутів, а також Суду справедливості у розвитку інтеграційного правопорядку[1].

Щодо Суду, то під час конференції було запропоновано дві моделі майбутньої судової установи ЄСВС. Перша модель була запропонована Ж. Моне і полягала в існуванні системи оскаржень рішень Високого керівного органу *ad hoc*. За цією моделлю держава-член або приватні підприємства могли направити запит до Високого керівного органу щодо перегляду легітимності прийнятого рішення. Якщо Високий керівний орган залишав рішення в силі, то позивач міг звернутися з апеляцією до непостійно діючого арбітражного суду, який міг би ухвалювати рішення лише стосовно порушень положень установчого договору, а в усіх інших випадках він міг виступати лише медіатором[2]. Така пропозиція не була підтримана країнами Бенілюксу та Німеччиною, оскільки вона змальовувала таку інституційну картину, в якій Високий керівний орган мав доволі серйозні повноваження щодо впливу на економіки держав-членів, а механізми захисту від його діяльності були досить слабкими та звуженими. Тож держави вимагали серйозних як політичних, так і судових гарантій.

Як відмічають деякі дослідники, мотиви у країн Бенілюксу та Німеччини були різними[3]. Країни Бенілюксу прагнули мати гарантії того, щоб насамперед від діяльності Високого керівного органу були захищені держави-члени та могли оскаржувати як легітимність його актів, так і вимагати скасування актів, які були прийняті в межах повноважень Органу, але мають негативні соціально-економічні наслідки для дер-

[1] Tamm D. The History of the Court of Justice of the European Union Since its Origin. *The Court of Justice and the Construction of Europe: Analyses and Perspectives on Sixty Years of Case-law* / A. Rosas, E. Levits, Y. Bot (Eds.). The Hague : Asser Press, 2013. P. 16.

[2] Dokumente zum Europäischen Recht. Band 2: Justiz (bis 1957) / R. Schulze, T. Hoeren (Eds.). Springe : Berlin, Heidelberg, New York, 2000. P. 23–24.

[3] Boerger-De Smedt A. Negotiating the Foundations of European Law, 1950–57: The Legal History of the Treaties of Paris and Rome. *Contemporary European History*. 2012. No. 21(3). P. 344.

жав-членів. Це, так би мовити, можливість судової експертизи стосовно соціально-економічної прийнятності та доцільності актів. Поряд із цим вони не намагалися запропонувати, на відміну від Німеччини, механізми захисту у Суді прав приватних осіб. Так, Німеччина хотіла бачити постійно діючу судову установу, яка б захищала інтереси як держав-членів, так і приватних осіб від перевищення повноважень Високого керівного органу, Ради міністрів, Асамблеї. Одним із основних елементів німецької судової моделі було те, що суд повинен мати виключну юрисдикцію щодо тлумачення установчого Договору та усіх спорів щодо його застосування – тобто по суті на Суд покладалися певні конституційні функції. Така модель була доволі революційною для міжнародного права, а ідея запозичена із практики змішаних арбітражних трибуналів, що створені на підставі Версальського мирного договору 1919 р. і до яких могли звертатися індивіди щодо певного кола питань.

Ураховуючи таку позицію, була запропонована друга модель, розроблена німецькою стороною під головування В. Хальштайна (W. Hallstein) (який згодом став Першим головою Високого керівного органу). У ній визначалося створення постійно діючої судової установи, в рамках юрисдикції якої можна було оскаржити рішення або дію чи бездіяльність Високого керівного органу як державами-членами, так і приватними особами, хоча із певними обмеженнями[1]. Ця модель задовольнила і країни Бенілюксу.

Результатом переговорного процесу стало ухвалення у серпні 1950 р. Меморандуму щодо інституційних питань, у якому вже йшлося про заснування постійного Суду справедливості, який був покликаний збалансувати діяльність виконавчого органу, наділеного широкими компетенціями. Функції, які покладалися на новий Суд, кардинально відрізнялися від існуючих на той час міжнародних судових інститутів, оскільки його юрисдикція виходила за межі спорів між державами, які за своїм характером є суто міжнародними, публічними. У випадку Суду справедливості ЄСВС під його юрисдикцію підпадав захист держав-членів, а також прав приватних осіб від дій Високого керівного органу. Як характеризує його А. Боергер-де Шмедт (A. Boerger-De Smedt), це

[1] Більш детально див.: Boerger-De Smedt A. La Cour de Justice dans les négociations du traité de Paris instituant la CECA. *Journal of European Integration History*. 2008. Vol. 14, No. 2. P. 7–33; Reuter P. Quelques aspects institutionnels du Plan Schuman. *Revue de droit public et de la science politic*. 1951. P. 105–120.

був більше, ніж міжнародний Суд, але не зовсім і конституційний; переважно він був адміністративним Судом, що уповноважений забезпечувати стримування Високого керівного органу у межах своїх повноважень, наданих Договором про ЄСВС[1]. Французька делегація намагалася звузити пропозиції Німеччини та країн Бенілюксу й не включила пропозицію щодо наділення Суду можливістю скасовувати акти через їх негативні соціально-економічні наслідки для держав-членів, але цей варіант був відхилений, оскільки зазначена функція покладалася на Раду міністрів та її можливості вступати у переговорний процес із Високим керівним органом і доносити до нього позицію й інтереси держав-членів щодо проектів майбутніх актів.

Очевидно, що модель Суду справедливості була запозичена не з міжнародної практики, а з внутрішньодержавної, яка була спільною для всіх шести держав – учасниць переговорів. Через активну позицію французької делегації за основу все ж таки була взята модель французької Державної Ради (*Conceil d'Etat*) – вищого адміністративного суду Франції[2]. Розробляли концепт діяльності майбутнього Суду справедливості ЄСВС професор П. Ройтер (P. Reuter) та суддя Державної Ради, а в майбутньому Генеральний адвокат Суду, М. Лагранж (M. Lagrange), який пробуде на цій посаді два терміни та залишить Суд у 1964 р., одразу після ухвалення славнозвісного рішення стосовно верховенства права Співтовариства у справі *Costa v Enel*[3].

П. Ройтер і особливо М. Лагранж здійснили суттєвий вплив на модель майбутнього Суду. М. Лагранж склав меморандум, у якому Суд поставав органом, що перевіряв легітимність діяльності Верховного органу та мав повноваження щодо анулювання його рішень, прийнятих всупереч установчому Договору[4].

---

[1] Boerger-De Smedt A. Negotiating the Foundations of European Law, 1950–57: The Legal History of the Treaties of Paris and Rome. *Contemporary European History*. 2012. No. 21(3). P. 346.

[2] Щодо детального аналізу запозичень від Державної Ради Франції див.: Mangenot M. Le Conseil d'Etat et l'institutionnalisation du système juridique communautaire. URL: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00288626/document.

[3] Див.: Lagrange M. The Court of Justice of the European Communities from the Schuman Plan to the European Union. URL: http://www.cvce.eu/obj/maurice_lagrange_the_court_of_justice_of_the_european_communities_from_the_schuman_plan_to_the_european_union-en-30dbbb02-97f2-46ad-898c-49b074cb2ab2.html.

[4] Témoignage de Maurice Lagrange. *Témoignages en l'honneur de Jean Monnet.* Lausanne, Fondation Jean Monnet pour l'Europe – Centre de recherches européennes, 1989. P. 593.

У результаті переговорного процесу в проект Договору про ЄСВС був включений практично весь діапазон доступних у французьких адміністративних судах процедур, у тому числі позови про анулювання актів, щодо нелегітимної дії чи бездіяльності, а також щодо позадоговірної відповідальності. Суд справедливості був навіть уповноважений виступати арбітром між Співтовариством та державою-членом, якщо економіка цієї держави-члена переживала «фундаментальні та тривалі негаразди» через функціонування спільного ринку (ст. 37 Договору про ЄСВС). Так, статті 33 та 34 Договору про ЄСВС надавали Суду справедливості юрисдикцію з анулювання актів Високого керівного органу – обов'язкових чи рекомендаційних – за позовами від Ради міністрів чи держав-членів. Окрім держав-членів або Ради міністрів позивачем із цього виду справ могли виступати підприємства або асоціації в тому разі, якщо оскаржуване рішення або рекомендація є актом індивідуального характеру та адресовано позивачеві. Також вони могли оскаржити загальні рішення або рекомендації за умови, якщо вони призводять до зловживання повноваженнями та зачіпають їх безпосередні інтереси.

Якщо Суд визнавав оскаржуване рішення або рекомендацію такою, що не має сили, то виконання рішення Суду покладалося на Високий керівний орган. До нього направлялося судове рішення, а він, у свою чергу, вживав усіх заходів, необхідних для його виконання. Під цими діями малося на увазі те, що в разі, коли в результаті дії неправомірного рішення або рекомендації Високого керівного органу підприємству або групі підприємств були завдані збитки, то цей інститут мав вжити необхідних заходів щодо справедливого відшкодування збитків. Для того щоб Високий керівний орган вжив таких заходів, ці збитки мали бути прямо спричинені неправомірною дією відміненого Судом акту, тобто мав існувати безпосередній причинний зв'язок.

Із обов'язку Високого керівного органу виконувати рішення Суду випливав ще один різновид позовів проти Співтовариства – якщо Високий керівний орган протягом розумного строку не вживе необхідних заходів виконання таких рішень, то перед Судом міг бути ініційований новий позов щодо відшкодування збитків відповідно до ст. 34 Договору про ЄСВС, що було додатковим засобом контролю за діяльністю наднаціональних інститутів.

Стаття 35 Договору про ЄСВС дозволяла, поряд із цим, оскаржувати бездіяльність Високого керівного органу в тих випадках, коли він був зобов'язаний діяти, але не робив цього протягом розумного строку. Позов про оскарження бездіяльності могли подавати держави-члени, Рада Міністрів, а також підприємства та асоціації підприємств, щодо яких не було вчинено певних дій. Цьому позову мала передувати досудова фаза, яка полягала в направленні до Високого керівного органу зацікавленими сторонами звернення щодо припинення бездіяльності. Високому керівному органу відводилося два місяці для прийняття рішення або рекомендації у відповідь на таке звернення. Якщо він цього не робив, то це могло бути розтлумачено як відмова ухвалювати акт, а отже Рада міністрів, держава-член або підприємства чи асоціації протягом одного місяця з моменту закінчення двомісячного терміну, відведеного Високому керівному органу, мали право подати позов до Суду проти такого рішення про відмову діяти (наприклад, про відмову в ухваленні акта). Як зазначають науковці, цей вид позовів є яскравим прикладом того, що у французькому праві називається «позовом щодо перевищення влади» (*recours pour exces de pouvoir*[1]). Підставами для вищезазначених видів позовів могло бути перевищення повноважень, закріплених в установчому Договорі, порушення суттєвих процедурних вимог, зловживання владою, що означало дію інституту в межах повноважень, але з метою, яка суперечить цілям Договору. Остання підстава була єдиною, на яку могли посилатися приватні особи, тобто підприємства та асоціації підприємств. Усі інші підстави стосувалися держав-членів чи Ради міністрів, які могли виступати позивачами. Отже, це свідчить, що приватні позивачі були певним чином обмежені у засобах захисту своїх прав, оскільки щоразу вони мали доводити, що акт, який оскаржується, адресований їм та стосується їхніх інтересів, на відміну від держав-членів та Ради міністрів, що не мали доводити існування такого зв'язку між актом та своєю діяльністю.

Під юрисдикцію Суду справедливості відповідно до ст. 38 Договору про ЄСВС за позовами держав-членів чи Високого керівного органу підпадали і вимоги про анулювання актів Ради міністрів та Асамблеї. Коло підстав для таких позовів було вужчим, ніж у позовів за ст. 33

[1] Pennera C. The Beginnings of the Court of Justice and its Role as a Driving Force of European Integration. *Journal of European Integration History.* 1995. Vol. 1. P. 114.

Договору про ЄСВС, а саме: відсутність у інституту компетенції ухвалювати акти або порушення ним суттєвих процедурних вимог.

Розгалужена юрисдикція Суду справедливості наводить на певну аналогію з юрисдикцією адміністративних судів континентальної системи права. Така модель Суду справедливості стала не лише стримуванням головного виконавчого органу Співтовариства, але й забезпечувала доступ до судового захисту підприємств, чия діяльність була пов'язана із інтегрованими вугледобувною та сталеливарною сферами. І це вже був дійсно новаторський підхід, коли судовий орган міжнародної організації був створений і для безпосереднього залучення приватного сектору. Так, якщо Високий керівний орган накладав штраф на підприємство, воно мало можливість оскаржити штраф на підставі ст. 36 Договору про ЄСВС. Крім того, якщо дія або бездіяльність Високого керівного органу спричинили збитки третім особам, то вони у рамках ст. 40 Договору про ЄСВС могли ініціювати позов про відшкодування. Позивачем у цьому виді справ мали бути постраждалі сторони, які вже довели неправомірність акта інституту або його упущення в Суді. Упущення, наприклад, могло полягати в порушенні професійної таємниці з боку Високого керівного органу. Таке положення було пов'язане з тим, що для виконання своїх постійних функцій останній мав право отримувати від підприємств необхідну інформацію щодо них, їх ділових відносин, структури витрат, що становило предмет комерційної таємниці. Позови з цього приводу мали бути подані протягом одного місяця з дня повідомлення про видання актів або з дня їх офіційної публікації. Оскарження в Суді акту інституту не було підставою для призупинення його дії, але Суд мав можливість за певних обставин цього вимагати.

Принагідно зазначити, що створення такого судового механізму було вкрай важливим, оскільки нова наднаціональна організація мала досить широкі повноваження з накладення штрафів на приватних осіб, яких не мали до цього жодні міжнародні організації. Так, відповідно до Договору про ЄСВС Високий керівний орган мав право накладати штрафи або пені на підприємства, які не виконували своїх обов'язків щодо: надання йому потрібної інформації про свою діяльність або надавали хибну інформацію (ст. 47 Договору про ЄСВС); квот, встановлених Високим керівним органом в період відкритої кризи виробництва вугілля або сталі (ст. 58 Договору про ЄСВС); виробничих програм, вироблених органом для розподілу ресурсів у разі недостачі

одного з видів продукції, що знаходяться під юрисдикцією Співтовариства (ст. 59 Договору про ЄСВС); цінової політики (ст. 64 Договору про ЄСВС); заборони угод, спрямованих прямо або опосередковано на перешкоджання, обмеження нормальної конкуренції в межах спільного ринку (ст. 65 Договору про ЄСВС); заборони незаконної концентрації підприємств (ст. 66 Договору про ЄСВС); встановлення гідного рівня заробітної плати та соціальних виплат на підприємствах (ст. 68 Договору про ЄСВС). Для того щоб Високий керівний орган мав право санкціонувати штраф або періодичні штрафні виплати відповідно до установчого Договору, він повинен був дати стороні, якої це стосувалось, можливість викласти свої зауваження щодо ситуації. Крім того, рішення про накладення матеріальних санкцій ухвалювалися Високим керівним органом, але перед цим вони мали бути одноголосного схвалені Радою міністрів після консультації з консультативним комітетом.

Окрім механізмів захисту від інститутів ЄСВС, ст. 88 Договору про ЄСВС передбачала можливість притягнення до відповідальності перед Судом справедливості держави-члена, яка порушила свої зобов'язання за Договором. Це було необхідно, оскільки й держави-члени, а не лише інститути ЄСВС були відповідальні за реалізацію положень Договору, хоча ці механізми захисту були все ж таки другорядними та процесуально доволі заплутаними. Так, Високий керівний орган відповідно до ст. 88 Договору про ЄСВС мав можливість фіксувати факт такого невиконання зобов'язання в мотивованому рішенні після надання державі можливості запропонувати свої роз'яснення. Високий керівний орган мав встановити строк для виконання державою зобов'язань. У відповідь на це держава-член могла подати апеляцію на мотивоване рішення інституту в Суд протягом двох місяців з моменту повідомлення про таке рішення. Тоді вже Суд вирішував чи обґрунтований висновок Високого керівного органу, чи сумлінно держава-член виконує покладені на неї обов'язки. Тобто, незважаючи на те, що первинно оскаржувалося невиконання державою-членом зобов'язань, позов до Суду подавала сама держава-член, а в інститутів Співтовариства такої безпосередньої можливості не існувало. Більш доступними судовими механізмами захисту були механізми, спрямовані на контроль саме дій інститутів Співтовариства, а судовий контроль за діяльністю держав-членів у межах компетенції Співтовариства був другорядним.

Окремо не можна не виділити унікальну функцію Суду справедливості ЄСВС, яка по суті сприяла інтеграції національних судів держав-членів у функціонування новоствореного правопорядку і тим самим зробила його вкрай ефективним. Стаття 41 Договору про ЄСВС передбачала можливість звернення національних судових установ держав-членів до Суду справедливості щодо легітимності актів Високого керівного органу чи Ради міністрів у тому випадку, коли в межах судового процесу в державі-члені постало питання про це. Така процедура стала зародком майбутньої фундаментальної для всього правопорядку ЄС преюдиціальної процедури. Вона була досить обмежена, тому що не стосувалася тлумачення норм усього масиву права ЄСВС, але це були перші спроби долучити національні суди до процесу інтеграції. Вони не були вдалими, оскільки ст. 41 Договору про ЄСВС жодного разу не була використана національними судами через те, що національні суди, а насамперед приватні особи, не до кінця розуміли можливості цієї процедури. Слід звернути увагу, що сучасна практика свідчить про те, що національні суди нових держав-членів ЄС починають використовувати преюдиціальну процедуру лише через декілька років після приєднання до Союзу. Це цілком логічно, оскільки як приватним особам, так і національним судам потрібен час для розуміння того, що право ЄС стає невід'ємною частиною національного правопорядку та що воно є дієвим та ефективним. Унаслідок цього перше преюдиціальне звернення надійшло до Люксембургу лише у 1961 р. вже за Договором про Європейське економічне співтовариство. Це був лише початковий етап становлення інтеграційних процесів без їх докорінного проникнення у національну правову реальність[1]. К. Альтер (K. Alter) слушно зазначає, що правова інтеграція не полягає суто в ухваленні правових рішень, які створюють нову доктрину, але й, що важливо, у прийнятті цієї юриспруденції національними правовими системами та національними політиками[2].

Процедура звернення до Суду справедливості ЄСВС, яка розглядається, також була змодельована з національної практики. Так, до

[1] Див.: Комарова Т. В. Суд справедливості Європейського Співтовариства вугілля та сталі як прообраз Суду справедливості ЄС. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 140. С. 144–153.

[2] Alter K. Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: A Critical Evaluation of Theories of Legal Integration / A-M. Slaughter, A. Stone-Sweet & J. Weiler (Eds.). The European Courts and National Courts – *Doctrine and Jurisprudence. Legal Change in Its Social Context*. Oxford : Hart Publishing. 1998. P. 225–250.

Державної ради Франції можуть звертатися суди загальної юрисдикції щодо нелегітимності рішень органів влади, а загальні суди Німеччини та Італії можуть звертатися із подібними зверненнями, а також із зверненнями щодо тлумачення владних рішень до своїх конституційних судів. Тож така модель звернень була вже знайома державам-членам ЄСВС, але на міжнародному рівні вона була опрацьована вперше саме у Суді справедливості ЄСВС. У подальшому через її ефективність така модель преюдиціальних звернень до Люксембурзького суду була перейнята й іншими міжнародним організаціями. Прикладом може слугувати Рада Європи та Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), який набув чинності 1 серпня 2018 р. та який заснував механізм звернення договірних сторін, а саме їх національних судів чи трибуналів, із клопотаннями до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) про надання їм консультативних висновків стосовно питань, пов'язаних із тлумаченням та застосуванням прав і свобод, встановлених ЄКПЛ та її протоколами.

На цьому не закінчилися запозичення із національної практики Франції щодо конструювання судової влади ЄСВС. У проект Договору про ЄСВС на пропозицію французької сторони були внесені положення щодо інституту Генеральних адвокатів Суду справедливості, функцією яких було ухвалення незалежних висновків у справі для допомоги суддям. Цей інститут був змодельований із інституту державних комісарів (*commissaires du gouvernement*) Державної ради, які так само, як і Генеральні адвокати, в майбутньому вплинули на розвиток практики Державної ради Франції. Як зазначав М. Лагранж (M. Lagrange), ця пропозиція була позитивно сприйнята урядами держав-учасниць переговорів через можливість таким чином реалізувати принцип рівності держав та рівноправного призначення представників від кожної держави-члена[1]. Суд складався з одного судді від кожної держави-члена[2],

[1] Lagrange M. La Cour de justice des Communautés européennes du plan Schuman à l'Union européenne. *Mélanges Fernand Dehousse.* 1979, Vol. 2, la construction européenne. Paris/Bruxelles : Fernand Nathan/Editions Labor. P. 132. URL: http://www.cvce.eu/obj/maurice_lagrange_la_cour_de_justice_des_communautes_europeennes_du_plan_schuman_a_l_union_europeenne-fr-30dbbb02-97f2-46ad-898c-49b074cb2ab2.html.

[2] Цікавим є те, що для призначення на посаду судді була і досі відсутня вимога приналежності його до національності держави-члена, яка його призначає. Вимоги до кандидата на посаду судді у Суд справедливості були скопійовані із ст. 2 Статуту Міжнародного суду ООН.

але через те, що існувала заборона парної кількості суддів було обрано двох суддів з Нідерландів, тож Генеральні адвокати могли вирівняти подібну диспропорцію. Одразу було введено неписаний принцип, що дві посади Генеральних адвокатів завжди закріплюються за Францією та Німеччиною. Можна простежити дипломатичні методи розподілу посад – Італія не призначала свого Генерального адвоката, але італійський суддя М. Пілотті (M. Pilotti) став першим Головою Суду справедливості ЄСВС.

На конференції зі створення ЄСВС розглядалося також питання можливості існування окремих думок суддів, але більшість представників висловилися проти цього через те, що в їх національній судовій практиці, на відміну від міжнародних судів, така можливість відсутня. Тим більше, що функцію розвитку доктрини, яку часто виконують окремі суддівські думки, успішно могли б виконувати Генеральні адвокати, які надавали свої висновки по кожній справі, де виникала така необхідність.

Увесь процес укладання установчого договору нагадує про те, що судова влада в ЄСВС була сконструйована за аналогією із національними судами держав-учасниць переговорів, а не за моделлю класичних міжнародних судових установ. Це привнесло унікальні риси у судочинство Співтовариства та механізми наднаціонального судового захисту. Саме тому складно говорити про віднесення і самого ЄСВС, а в подальшому і всього ЄС до класичної міжнародної організації. Крім того, той факт, що Суд справедливості складався з одного судді від кожної держави-члена давало їм змогу ухвалювати рішення по справі, у тому числі на основі тих самих цінностей, що були спільними для усіх шести правових систем. Тут ми знову прослідковуємо застосування більш національних цінностей, ніж міжнародних.

Таким чином, у результаті плідного переговорного процесу шістьма державами (Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Німеччиною, Францією) було засновано ЄСВС. 18 квітня 1951 р. відбулося підписання Договору про заснування ЄСВС, відомого ще як Паризький договір, який набув чинності 23 липня 1952 р. З цієї історичної події почався рух до утворення європейської ідентичності, оскільки, як говорив Р. Шуман у своїй Декларації: «Європа не буде створена миттєво або відповідно до єдиного плану. Вона буде побудована на основі конкретних досягнень, які насамперед *de facto* створю-

ють солідарність»[1]. Так воно і сталося, оскільки створення ЄСПВ було лише початком будівництва теперішньої Європи, яка тримається в тому числі і на юриспруденції Суду ЄС.

Відповідно до положень Договору про ЄСВС до компетенції ЄСВС, як наднаціональної організації, передавалося регулювання в повоєнній Європі ринку найбільш стратегічних та важливих на той час галузей промисловості: вугледобувної та сталеливарної. Найголовнішою метою Договору про ЄСВС, крім сприяння розвитку економіки та спільного ринку вугілля та сталі, було також попередження подальших воєнних конфліктів у Європі. Така концептуальна думка простежується в працях майже всіх дослідників європейської інтеграції, зокрема П. Ван Хем (P. Van Ham) та П. Грудзінські (P. Grudzinski) відмічають: «Європеїзація розуміється суто як захисна стратегія, створена для захисту Європи від дії сил, що загрожують її унікальності, свідомості та незалежності її складових держав, що включає в себе відмову від деякої частини такої свідомості та незалежності саме для запобігання їх повному знищенню»[2].

Після формування Суду справедливості ЄСВС перед ним постало завдання, визначене Протоколом щодо Статуту Суду справедливості ЄСВС, доданого до Договору про ЄСВС, а саме – розробити Регламент Суду справедливості. Цим і займалися судді, оскільки перша справа надійшла до Суду у 1954 р., а у грудні 1954 р. він ухвалив свої перші рішення[3]. Справи стосувалися скасування рішення Високого керівного органу щодо правил спільної цінової політики[4].

Як наголошують науковці, Суд одразу зайняв позицію захисника інтересів приватних осіб, що з перших років відрізняло його від класичних міжнародних судових установ[5]. Так, уже перші справи Суду,

[1] The Schuman Declaration. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.

[2] Van Ham P., Grudzinski P. Affluence and Influence. The Conceptual Basis of Europe's New Politics. *The National Interests*. 1999/2000. No. 58. P. 82.

[3] Case 1/54, France v High Authority. *European Court Reports*. 1954-1956. P. 1, Case 2/54 Italy v High Authority. *European Court Reports*. 1954–1956. P. 37.

[4] Аналіз перших рішень Суду див.: Valentine D. G. The First Judgment of the Court of Justice of the European Coal and Steel Community. *Modern Law Review*. 1957. Vol. 20. P. 596–619.

[5] Lagrange M. La Cour de justice des Communautés européennes du plan Schuman à l'Union européenne. *Mélanges Fernand Dehousse.* 1979, Vol. 2, la construction européenne. Paris/Bruxelles : Fernand Nathan/Editions Labor. P. 134. URL: http://www.cvce.eu/obj/maurice_lagrange_la_cour_de_justice_des_communautes_europeennes_du_plan_schuman_a_l_union_europeenne-fr-30dbbb02-97f2-46ad-898c-49b074cb2ab2.html.

позивачами в яких виступали приватні особи, показали, що приватні особи досить дієво можуть оскаржувати акти Високого керівного органу ЄСВС[1]. Перша справа від приватної особи надійшла від люксембурзького об'єднання сталеливарних промисловців та стосувалася того факту, що Високий керівний орган відмовився визнати державу-члена такою, що діяла всупереч урядовому рішенню щодо діяльності громадського органу у вугільному секторі. Суд справедливості ЄСВС встановив, що у такому випадку Високий керівний орган зобов'язаний турбуватися про інтереси приватних осіб та має вживати заходів проти неправомірної діяльності держав-членів.

Ще однією важливою рисою діяльності новоствореного Суду було те, що він здійснював свої функції на підставі принципу наданих повноважень. Це означало, що при вирішенні справ Суд мав брати за основу лише прописані у Договорі про ЄСВС повноваження інститутів. Виходити за рамки було неможливо, тому що це могло бути розтлумачене як зазіхання на суверенні повноваження держав-членів ЄСВС. Зазначений принцип слугував юридичною гарантією для держав, які вирішили набути членство в новому, інтеграційному форматі міжнародної організації. І це дійсно відповідало багатьом сподіванням на Суд як на ключовий інститут у механізмі стримування інститутів ЄСВС від перебирання повноважень від держав-членів[2]. На той момент ще не існувало амбітних планів щодо створення конституційного правопорядку в межах співтовариства, але в подальшому практика Суду докорінно змінить цю ситуацію.

Багато дослідників відмічають, що французька делегація, яка вважалася лідером цих переговорів через авторство ініціативи створення Співтовариства, шукала компроміси між тим, щоб створити організацію, під керівництвом якої перебували дві визначені галузі промисловості, і при цьому не відбувалася суперцентралізація влади у руках інститутів новоствореного Співтовариства. Німецька ж делегація намагалася внести якнайбільше федеративних рис у правову систему ЄСВС. І незважаючи на те, що позиція Німеччини не була закріплена як вирішальна, але в майбутньому ці ідеї дали свої плоди з подальшим

[1] Joined cases 7/54 and 9/54, Groupement des industries Sidérurgiques luxembourgeoises v High Authority. *European Court Reports.* 1954–1956. P. 222.

[2] Alter K. J. Establishing the Supremacy of European Law: The Making of an International Rule of Law in Europe. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 216. doi: 10.1093/acprof:oso/9780199260997.001.0001.

розвитком європейської інтеграції і паралельно – конституціоналізації правопорядку ЄС.

Із практики Суду, яка склалася протягом перших років його існування, можна побачити, що, хоча обсяг його роботи був невеликим (у перший рік роботи суду до нього було направлено 4 позови, на наступний – 10, і аж до 1958 р. він ухвалював у середньому по 4 рішення на рік і лише починаючи з 1976 р. він почав ухвалювати більше 100 рішень на рік), але у ньому вирішувалися досить важливі питання. Всі справи, які подавалися на розгляд Суду, стосувалися оскарження актів Високого керівного органу і дуже рідко Асамблеї (перша справа проти Асамблеї була ініційована після двох років повноцінного функціонування Суду – у 1956 р.[1]).

Наступним етапом на шляху європейської інтеграції було підписання 25 березня 1957 р. шістьма державами – засновницями ЄСВС двох Римських договорів (набули чинності 1 січня 1958 р.), на укладення яких спонукали певні успіхи інтеграції в рамках ЄСВС та бажання поширити її на більш широке коло секторів економіки. Ж. Моне пропонував різні варіанти секторальної інтеграції, якої могла б потребувати Європа. Група експертів під головуванням міністра закордонних справ Бельгії П.-Г. Спаака (P.-H. Spaak) розпочала роботу над пропозиціями. Вона мала визначити, який сектор інтеграції обрати та збудувати інституційну структуру організацій. Експерти дійшли висновку, що слід створювати загальний спільний ринок, а не рухатися у напрямі секторальної інтеграції, але при цьому будь-якими способами уникали згадок про наднаціональність майбутніх інтеграційних організацій. У результаті з підписанням Римських договорів були створені Європейське економічне співтовариство (далі – ЄЕСпв) та Європейське співтовариство з атомної енергії (далі – Євратом)[2].

ЄЕСпв було засновано задля створення спільного ринку та розвитку чотирьох свобод у рамках нього: вільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Але поряд із цими досить прагматичними цілями постають і цілі щодо формування певної ідентичності та свідомості

[1] Joined cases 7/56, 3/57-7/57, Dineke Algera, Giacomo Cicconardi, Simone Couturaud, Ignazio Genuardi, Félicie Steichen v Common Assembly. *European Court Reports*. 1957–1958. P. 39.

[2] У Договорі про ЄСВС було згадування про майбутню європейську федерацію, на відміну від Договору про ЄЕСпв, який наголошував на створенні дедалі міцнішого союзу між народами Європи.

народів об'єднаних держав-членів. Цілі ж Євратому були спеціальними – вузькими за своєю спрямованістю. Так, ст. 1 Договору про Євратом визначала завданням цього Співтовариства підвищення життєвого рівня у державах-членах шляхом створення необхідних умов для виникнення та швидкого розвитку ядерної промисловості.

Як Договір про ЄЕСпв, так і Договір про Євратом запроваджували чотири інститути, такі ж самі, як і за Договором про ЄСВС. На них покладалися обов'язки з досягнення цілей двох нових співтовариств. Інститутом, що представляв інтереси співтовариств, була Комісія, прототипом якої був Високий керівний орган ЄСВС з тією лише різницею, що нормотворчі функції були передані такому інституту, як Рада міністрів, а Комісія мала монополію на законодавчу ініціативу, оскільки лише вона могла ініціювати прийняття нормативних актів. Це свідчило про послаблення наднаціонального сегменту в економічній інтеграції порівняно з інтеграцією у рамках ЄСВС.

Асамблея та Суд справедливості мали незмінний порівняно з ЄСВС статус та функції. Для того щоб запобігти розгалуженню інститутів трьох співтовариств, держави-члени прийняли рішення про спільний для трьох співтовариств представницький інститут – Асамблею та судовий інститут – Суд справедливості. З цього приводу була прийнята додаткова Конвенція щодо деяких спільних інститутів, яка набула чинності разом із Римськими договорами. Таким чином, у результаті еволюції у ЄСВС, ЄЕСпв та Євратому з'явилися єдині Асамблея та Суд справедливості. Щодо двох інших інститутів, то їх було по три: Високий керівний орган у ЄСВС працював паралельно з Комісією ЄЕСпв та Комісією Євратому, також функціонували три Ради.

Така ситуація тривала до 1 липня 1967 р., доки не набув чинності підписаний 8 квітня 1965 р. Договір про заснування єдиної Комісії та Ради Європейських співтовариств, відомий як «Договір про злиття». Ця інституційна реформа була необхідною у зв'язку з існуванням нераціонально розгалуженою системою інститутів, функції яких часто збігалися. Після цього три співтовариства по суті стали єдиним цілим, оскільки вони мали єдину систему інститутів із тією лише різницею, що залежно від сфери вирішуваного питання застосовувалися положення чи то Договору про ЄСВС, чи то Договору про ЄЕСпв, чи то Договору про Євратом. Усі три співтовариства продовжували повноцінно функціонувати кожне в рамках власної компетенції, але під ке-

рівництвом спільних інститутів. Після цього Суд справедливості було перейменовано на Суд Європейських співтовариств, оскільки він працював у рамках усіх трьох співтовариств.

У підготовчому переговорному процесі Римських договорів уряд Франції дуже жорстко виступав проти створення постійного суду і наполягав на створенні суду з більш експертно-технічними функціями. По суті ситуація повторювалася на кшталт тієї, що виникала при створенні Суду ЄСВС. Як зазначав П. Пескаторе (P. Pescatore), юристи, які працювали над проектом договорів, були досить «проєвропейськими» та намагалися внести хоча б невелику частку конституціоналізму у їх ключові положення[1]. Безперечно, одним із основних компонентів цього стали ст. 177 Договору про ЄЕСпв та ст. 150 Договору про Євратом щодо преюдиціальної процедури, яка забезпечувала уніфіковане тлумачення права співтовариств між усіма державами-членами. Преюдиціальна процедура вже була передбачена ст. 41 Договору про ЄСВС, але, як уже було зазначено, вона стосувалася лише звернень національних судів щодо анулювання актів Високого керівного органу та Ради міністрів без можливості звернутися за тлумаченням норм цих актів або установчого Договору. Це відкривало певні можливості для інших інститутів ЄСВС або національних органів тлумачити згадані норми самостійно, що не могло сприяти формуванню єдиної правової системи в рамках Співтовариства. Коли розпочався новий етап інтеграції, а саме створення єдиного спільного ринку, то про таку ситуацію вже не могло бути й мови. Формулювання ст. 177 Договору про ЄЕСпв доручено італійському представникові, який прописав монополію національних судів із преюдиціальних звернень, їх обов'язковість для них. І в результаті з'явилася «система, схожа на систему конституційного перегляду федеральним судом, функціонування якої буде залежати від кооперації національних судів»[2].

[1] Pescatore P. Les travaux du «Groupe juridique» dans la négociation des Traités de Rome. *Studia Diplomatica*, XXXIV. 1981. P. 164. URL: https://www.cvce.eu/obj/pierre_pescatore_les_travaux_du_groupe_juridique_dans_la_negociation_des_traites_de_rome-fr-1d333821-00f1-495a-ba5b-305a2a2536d3.html.

[2] Rasmussen M. Constructing and Deconstructing «Constitutional» European Law: Some Reflections on How to Study the History of European Law / H. Koch, K. Hagel-Sørensen, U. Haltern, J. Weiler (Eds.). *Europe: The New Legal Realism*. Publishing : Århus, 2010. P. 642–643.

Якщо порівнювати еволюцію преюдиціальної процедури порівняно із цією процедурою у редакції Договору про ЄСВС, то вона стала дещо іншою, так би мовити, ширшою, оскільки тепер національні суди могли звертатися до Суду справедливості щодо тлумачення установчого Договору, легітимності та тлумачення актів усіх інститутів Співтовариства та тлумачення статутів будь-яких органів, заснованих Радою міністрів, якщо це передбачено їх статутами. Щодо процедури анулювання актів співтовариств (ст. 173 Договору про ЄЕСпв), то тут теж відбулося певне розширення юрисдикції Суду, оскільки він міг переглядати за тими самими підставами, як і в ст. 33 Договору про ЄСВС, ще й легітимність актів як Комісії, так і Ради міністрів. Але водночас відбулося певне звуження можливості приватних осіб бути позивачами у цих справах. Щоразу вони мали пройти доволі складний шлях стосовно доведення того, що оскаржуваний акт стосується позивача прямо та персонально. Аналогічною ст. 173 Договору про ЄЕСпв процедурою можна було скористатися в рамках Євратому на підставі ст. 146 його установчого Договору. Щодо рекомендації та висновків, то вони були виключені з переліку можливих оскаржуваних актів, оскільки вони є актами, які не мають юридичної сили. Саме з таких причин не були згадані у ст. 173 Договору про ЄЕСпв (зараз ст. 263 Договору про функціонування ЄС) і акти Асамблеї, яка фактично з 1962 р. стала називатися Парламентом. Але в майбутньому, у 1986 р., Суд ЄС визнав, що до переліку актів, які можна оскаржувати, слід відносити й акти Європейського Парламенту, які мають обов'язкову силу для третіх сторін, оскільки «Дії Європейського Парламенту в контексті Договору про ЄЕС могли б посягнути на права держав-членів та інших інститутів чи перевищити встановлені межі компетенції Парламенту, якщо б не існувало можливості оскарження їх у Суді ЄС. Тому слід зробити висновок, що проти дій, прийнятих Європейським Парламентом та призначених для розповсюдження правової дії на третіх осіб, може бути поданий позов про скасування»[1]. До цього переліку були додані навіть акти Рахункової палати, яка на той час навіть не мала статусу інституту[2].

[1] Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament. *European Court Reports*. 1986. P. 1339.

[2] Joined cases 193/87, 194/87, Maurissen and others v Court of Auditors. *European Court Reports*. 1989. P. 1045.

У Договорі про ЄЕСпв також видозмінилася, порівняно із Договором про ЄСВС, процедура оскарження однією державою-членом дій іншої держави-члена. Якщо за Договором про ЄСВС у держав-членів існувала можливість контролювати та оскаржувати акти інститутів Співтовариства, а у цих інститутів, у свою чергу, не було безпосередньої можливості скористатися судовими механізмами контролю за діями держав-членів у рамках компетенції ЄСВС. Із заснуванням двох нових співтовариств така можливість у інститутів з'явилася. До прийняття Договорів про ЄЕСпв та про Євратом привести дії держави-члена у відповідність до зобов'язань установчого договору було можливо лише шляхом накладення матеріальних санкцій або загальних дипломатичних засобів вирішення спорів і лише опосередковано – через процедуру ст. 88 Договору про ЄСВС. Але ситуація змінилась, коли ст. 169 Договору про ЄЕСпв закріпила, що Комісія ЄЕСпв, якщо вона вважає, що держава-член порушує зобов'язання за установчим договором, може ініціювати позов перед Судом. Хоча цьому позову мала передувати спроба врегулювати ситуацію поза Судом, але такий судовий механізм контролю дій держав-членів з боку інституту ЄЕСпв був закладений установчим Договором і гарантував контроль за діяльністю держав-членів.

Вперше Суд скористався цією юрисдикцією, ухвалюючи рішення по об'єднаних справах, ініційованих Комісією проти Люксембургу та Бельгії, у 1963 р. Справи стосувалися створення державами-відповідачами додаткових митних бар'єрів, які не відповідали принципам ЄЕСпв[1]. Цей механізм доповнювався ще й можливістю однієї держави-члена позиватися до іншої держави-члена в разі невиконання останньою зобов'язань за установчим Договором (ст. 170 Договору про ЄЕСпв). Паралельно в рамках Євратому існувала така ж можливість впливу на держави-порушники відповідно до статей 141 та 142 Договору про Євратом. Крім того, в рамках Євратому Суд мав юрисдикцію ухвалювати рішення стосовно приватних осіб, а це означало закладення та організацію механізмів контролю за приватними особами на наднаціональному рівні. Згідно зі ст. 145 Договору про Євратом, якщо Комісія вважає, що особа або підприємство порушили положення установчого Договору, то вона пропонує державі-члену, під юрисдик-

[1] Joined cases 90, 91/63, Commission v Luxembourg and Kingdom of Belgium. *European Court Reports*. 1964. P. 625.

цією якої знаходиться порушник, накласти на них санкції відповідно до національного законодавства. Якщо відповідна держава не вживе необхідних заходів у запропонований Комісією строк, то остання може звернутися до Суду для офіційного визнання винною в порушенні особи або підприємства.

Взагалі право подавати позови проти держав-членів щодо невиконання зобов'язань за Договором про ЄЕСпв було надано лише державам-членам та Комісії. Це право не було поширене на приватних осіб, оскільки робоча група під час розробки проекту Договору про ЄЕСпв вирішила, що існує презумпція того, що Комісія має обов'язок щодо захисту прав та інтересів приватних осіб від неправомірних дій держав-членів стосовно інтеграційних правовідносин, отже, при виявленні такого порушення Комісія має самостійно ініціювати позов у Суді за ст. 169 Договору про ЄЕСпв. У майбутньому Суд ухвалить принципове рішення у справі *Van Gend en Loos*, у якій ця позиція буде визнана такою, що суперечить правовим основам, а це, у свою чергу, змусить Суд шукати нові підходи до захисту прав приватних осіб, про що буде йтися далі.

У Суду справедливості ЄЕСпв поряд із розглянутими повноваженнями з'явилася також безспірна юрисдикція за ст. 228 Договору про ЄЕСпв щодо надання висновків стосовно міжнародних угод. Коли передбачається укладення угоди між Співтовариством та однією чи більше державами або міжнародними організаціями, то Асамблея, Рада, Високий керівний орган або держава-член можуть отримати висновок Суду щодо того, чи є ця угода сумісною з положеннями установчого Договору. Якщо висновок Суду є негативним, то така угода може набути чинності тільки після внесення поправок до установчого Договору. Подібною була юрисдикція Суду і в рамках Євратому, але з тією лише відмінністю, що перевірятися на протиріччя із установчим Договором могли проекти угод або контрактів держав-членів з третіми державами, міжнародними організаціями або з громадянами третіх держав у тих їх частинах, які належать до сфери застосування Договору про Євратом. Відповідно до ст. 103 Договору про Євратом держави-члени зобов'язані представити Високому керівному органу проекти таких угод або контрактів, а Високий керівний орган має протягом місяця перевірити, щоб їх положення не заважали застосуванню установчого договору. Якщо Високий керівний орган виявить суперечнос-

ті, то держава-член може звернутися до Суду для повторної перевірки проекту в будь-який момент після отримання зауважень від Високого керівного органу.

Розширення юрисдикції Суду мали місце і в інших справах. Відповідно до ст. 104 Договору про Євратом Високий керівний орган міг звернутися до Суду для того, щоб отримати висновок про відповідність угод або контрактів, які укладаються приватними особами з третіми державами, міжнародними організаціями або з громадянами третіх держав. Суд також отримав юрисдикцію у спорах, що стосувались позадоговірної відповідальності двох нових співтовариств, тобто відшкодування будь-яких збитків, завданих їх інститутами та службовцями при виконанні своїх зобов'язань приватним особам (ст. 178 Договору про ЄЕСпв та ст. 151 Договору про Євратом). Юрисдикція Суду поширилася також на спори між ЄЕСпв/Євратомом та його службовцями (ст. 179 Договору про ЄЕСпв, ст. 152 Договору про Євратом), ухвалення рішень відповідно до арбітражних застережень, що містяться в контрактах, укладених співтовариствами (ст. 181 Договору про ЄЕСпв, ст. 153 Договору про Євратом), а також на спори, які стосуються діяльності Європейського Інвестиційного Банку (далі – ЄІБ) (ст. 180 Договору про ЄЕСпв). Щодо останньої групи спорів, то вони могли стосуватися: виконання державами-членами своїх зобов'язань за Статутом ЄІБ та заходів, ухвалених Радою керуючих або Радою директорів ЄІБ. Розширення сфери юрисдикції Суду відразу позначилося на кількості справ, що надходили до нього. Якщо у 1957 р. до Суду надійшло лише 19 справ, то після набуття чинності Договору про ЄЕСпв у 1958 р. їх надійшло вже 43.

Зважаючи на еволюцію судової системи в контексті європейської інтеграції, можна говорити про певний континуїтет Суду, але із додаванням нових повноважень щодо дотримання двох нових договорів, а також із новим підходом стосовно судової правотлумачної діяльності. Суд справедливості став судовим інститутом трьох інтеграційних об'єднань і взяв на себе, у прямому сенсі, місію із досягнення цілей співтовариств, застосувавши доктрину домислюваних повноважень. Йдеться про те, що Договір про ЄЕСпв не був досконалим у сенсі прописаності повноважень інститутів через те, що їх повноваження були значно масштабнішими, ніж у ЄСВС, то застосування цієї доктрини відіграло помітну роль у розвитку інтеграційного правопорядку. Якщо

прописати у Договорі про ЄСВС повноваження інститутів зі створення спільного ринку вугілля та сталі ще можна було, то прописати усі без винятку повноваження, які будуть необхідними інститутам для створення спільного ринку та заснування свобод у рамках нього, було завданням неможливим. У Договорі про ЄЕСпв були закріплені лише загальні принципи та основні, але не єдино можливі засоби щодо досягнення цих цілей. Саме це і скорегувало вектор тлумачної діяльності Суду в контексті зазначеної доктрини. Так, найвідомішим рішенням, яким можна проілюструвати таку тенденцію Суду справедливості у правотлумачній діяльності стосовно компетенцій співтовариств та їх співвідношення із компетенціями держав-членів, є рішення у так званій справі *AETR*[1], яка стала хрестоматійною для ілюстрування доктрини домислюваних повноважень. Справа стосувалася повноважень ЄЕСпв із укладання міжнародних угод. Договір про ЄЕСпв не визначав межі міжнародної правосуб'єктності Співтовариства, а тільки констатував, що Співтовариство має правосуб'єктність (ст. 210 Договору про ЄЕСпв), навіть не визначаючи рівень такої правосуб'єктності – міжнародної чи внутрішньонаціональної. Однак ст. 288 Договору про ЄЕСпв встановлювала процедуру укладання міжнародних договорів Співтовариством без зазначення предметних меж цих договорів. Саме Суду справедливості випала важлива роль з'ясувати ці межі. Якщо б Суд спирався лише на принцип наданих повноважень, то було б складно дійти висновку про коло відповідних повноважень на міжнародній арені. Саме тоді Суд взяв до уваги як текстуальне тлумачення статей Договору, так і загальну мету, цілі та завдання, задля яких створювалося ЄЕСпв. У цьому контексті стало зрозумілим, що Договір є динамічним за своєю природою і Суд дійшов висновку, що ЄЕСпв має компетенції із укладання міжнародних договорів у тому обсязі, що відповідають внутрішнім компетенціям Співтовариства. У випадку справи *AETR* це була компетенція із укладання міжнародних договорів у сфері дорожнього транспорту. Суд дійшов висновку, що Співтовариство не змогло б реалізовувати в повному обсязі надану йому внутрішню компетенцію без застосування аналогічної міжнародної – у цьому випадку здійснювати регулювання у сфері дорожнього транспорту без можливості укладати міжнародні угоди у цій сфері. Суд констатував, що ці повноваження можуть виникати не лише із прямо закріплених

[1] Case 22-70, Commission v Council. *European Court Reports.* 1971. P. 00263.

положень установчого Договору ЄЕСпв, але так само із інших положень Договору (наприклад, цілей Співтовариства), а також із повноважень інститутів.

Застосовуючи доктрину домислюваних повноважень, Суд справедливості розпочав «побудову» конституційних підвалин для формування правопорядку нового типу та формації. Важливу роль у процесі цієї побудови мало те, що ст. 189 Договір про ЄЕСпв закріплювала пряму дію положень установчого Договору та такого виду нормативного акта ЄЕСпв, як регламент. Це – безпрецедентна для міжнародного права ситуація, коли дія актів, прийнятих на наднаціональному рівні, поширюється не лише на держав-членів, але й на приватних осіб без будь-яких дій з боку держав. І тому доктрина домислюваних повноважень та її втілення у практику Суду закладало можливості для подальшого розвитку унікального правового порядку співтовариств та його конституціоналізації.

Наступний етап розвитку наднаціональної судової системи розпочався із прийняття у зв'язку із розширенням членського складу співтовариств до 12 держав Єдиного європейського акта, який набув чинності 1 липня 1987 р. Актом був переглянутий порядок ухвалення рішень інститутами співтовариств, розширена предметна компетенція ЄЕСпв за рахунок регіональної, науково-технічної та екологічної політик, посилена роль Європейського Парламенту в нормотворчій процедурі[1] тощо. У контексті нашого дослідження важливою новацією Єдиного європейського акта стало створення ще однієї судової ланки в рамках Суду справедливості. Нею став Суд першої інстанції (далі – СПІ), який розпочав свою роботу в 1989 р. Частина юрисдикції Суду Європейських співтовариств була передана СПІ, що пропорційно зменшило навантаження на Суд Європейських співтовариств.

Стаття 168а Договору про ЄЕСпв була аналогічною статтям двох інших установчих договорів та встановлювала, що на вимогу Суду

[1] Єдиний європейський акт офіційно змінив назву Асамблеї на Європейський Парламент, хоча фактично така зміна відбулася в 1962 р. із прийняття відповідної Резолюції. Слід зазначити, що посилення ролі Парламенту відбулося ще в 1976 р., коли державами-членами було прийняте рішення про формування Європейського Парламенту на основі прямих загальних виборів, що розпочало процес демократизації інституційної системи співтовариств, а потім і ЄС, який триває і досі.

справедливості та після консультацій з Комісією та Європейським Парламентом, Рада, постановляючи одноголосно, може створити при Суді судовий орган з юрисдикцією розглядати та вирішувати по першій інстанції певні види позовів або проваджень, ініційованих приватними особами. Його рішення підлягають апеляції до Суду справедливості з питань права та на умовах, установлених Статутом. СПІ не мав компетенції розглядати справи, ініційовані державами-членами або інститутами Співтовариства, а також преюдиціальні звернення.

Украй важливим для європейської інтеграції було створення у 1993 р. ЄС на підставі Маастрихтського договору[1]. Цей Договір заклав нові організаційні рамки для співробітництва держав-членів співтовариств – Європейський Союз. ЄС включив у себе, окрім предметної компетенції трьох співтовариств, які так само продовжували діяти, ще й дві нових компетенції, що в теорії прийнято називати опорами: спільну зовнішню політику і політику безпеки[2] (Друга опора, яка регламентується Розділом V Договору про ЄС) та співробітництво в галузі правосуддя і внутрішніх справ (Третя опора, яка регламентується Розділом VI Договору про ЄС). Три вже існуючі співтовариства колективно склали Першу опору[3].

Новостворений ЄС був, так би мовити гібридом, оскільки в рамках нових двох опор Союзу (Другої та Третьої) здійснення співпраці передбачалося не за рахунок передачі частини суверенних прав та не за допомогою наднаціональних (комунітарних) методів, які застосовувалися в рамках Першої опори, а на основі класичного міждержавного співробітництва, а самому Союзові державами-членами свідомо не було надано міжнародної правосуб'єктності.

---

[1] Щодо детального аналізу етапів створення Європейських співтовариств та Європейського Союзу див.: Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. Київ : К. І. С., 2001; Сорон Ж.-Л. Курс європейських інституцій: європейська головоломка : підручник / пер. з франц. ; за ред. В. І. Муравйова. Київ : ІМВ, 2001. С. 13–144.

[2] Прототипом цієї компетенції було європейське політичне співробітництво, яке розпочалося у 1970 р. з метою формування єдиної європейської зовнішньої політики.

[3] Договір про ЄСВС втратив чинність 23 липня 2002 р. (він був строковим договором і визначав, що ЄСВС створюється на 50 років), ЄСВС припинило свою діяльність і його компетенція та майно перейшли до ЄЕСпв, тобто з того часу Першу опору складали два співтовариства.

Стосовно інституційної структури Союзу ст. 3 Договору про ЄС встановлювала: «Союз обслуговується єдиною інституційною структурою, яка забезпечує узгодженість і наступництво діяльності…», тобто усі інститути трьох співтовариств були перетворені на інститути ЄС із додаванням п'ятого – Рахункової палати. Крім того, Договором про ЄС (далі – ДЄС) було змінено назву Європейського економічного співтовариства на Європейське співтовариство. Ця зміна була не лише номінальної, вона означала, що Європейське співтовариство перестало бути суто економічною організацією.

Судова система зі створенням ЄС не зазнала значних перетворень, оскільки її юрисдикція не поширювалась на нову сферу правовідносин ЄС. Разом із тим юрисдикція в рамках співтовариств дещо розширилася за рахунок можливості оскаржувати більш широке коло актів інститутів та органів ЄС. Це означало прагнення укріплення механізмів судового захисту на наднаціональному рівні, що набуло важливішого забарвлення у контексті запровадження інституту громадянства ЄС, а отже, і необхідності ефективних механізмів захисту їх прав та інтересів.

Амстердамський договір (Договір щодо внесення змін у Договір про ЄС, договори щодо заснування Європейських співтовариств і деякі пов'язані з ними акти)[1], який ознаменував наступний реформаторський етап та завдяки якому відбулася ще одна хвиля розширення ЄС, провів певний перерозподіл компетенцій між опорами і за рахунок цього у Суду справедливості була розширена юрисдикція. Так, юрисдикція Суду була часткового поширена на Третю опору Союзу. Відповідно до змін Суду надана можливість за умови заяви про це державою-членом ухвалювати преюдиціальні рішення щодо дійсності та тлумачення рамкових рішень, рішень щодо тлумачення конвенцій, розроблених у рамках поліцейського та судового співробітництва держав-членів у кримінальних справах та тлумачення заходів, що їх імплементують (ст. К 7 ДЄС, ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції). Суд ЄС також отримав юрисдикцію здійснювати контроль законності рамкових рішень та рішень Союзу у сфері боротьби зі злочинністю за позовами, поданими державою-членом або Комісією. До юрисдикції Суду в рамках Третьої опори ЄС додалися і повноваження щодо ви-

[1] Підписаний 2 жовтня 1997 р., набув чинності 1 травня 1999 р.

рішення будь-якого спору між державами-членами щодо тлумачення та застосування спільних позицій, рамкових рішень, конвенцій щодо Третьої опори в тому випадку, коли такий спір не може бути врегульований Радою в межах 6 місяців, а також спори між державами-членами та Комісією щодо тлумачення або застосування названих вище конвенцій[1]. Але все ж таки юрисдикція Суду в рамках Третьої опори обмежувалася лише цими статтями, а приватні особи не могли оскаржувати акти, які ухвалювалися в рамках Третьої опори, а на Другу опору Союзу юрисдикція Суду зовсім не поширювалася[2]. Як зазначали науковці, це призводило до певної «правової фрагментації» через нерівноцінні можливості захисту прав та інтересів суб'єктів у різних сферах[3]. Але на той момент розвитку ЄС держави-члени залишали за собою більшість дискреційних повноважень із врегулювання відносин у Другій та Третій опорах через їх тісну взаємопов'язаність із державним суверенітетом. Незважаючи на це, Суд справедливості і тут проявив свою проактивну позицію та ухвалив рішення, яке було покликане зміцнити механізми захисту прав та інтересів приватних осіб, що знаходилися поза віданням Суду. Так, він констатував, що на держави-члени та, зокрема, на їх суди та трибунали покладається обов'язок тлумачити та застосовувати національні норми таким чином, щоб якнайбільше уможливити оскарження приватними особами перед ними легітимності будь-яких рішень щодо імплементації або застосування актів ЄС у сферах Другої та Третьої опор[4].

[1] Генезис юрисдикції Суду ЄС в рамках Третьої опори була досліджена Chalmers D. The Court of Justice and the Third Pillar. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 773–774; Fletcher M. Extending «Indirect Effect» to the Third Pillar: the Significance of Pupino. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 862–877.

[2] Більш детально щодо генезису юрисдикції Суду див.: Комарова Т. В. Система юрисдикції Суду Європейських співтовариств. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2008. Вип. 11. С. 48–51; Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 50–71.

[3] Див.: Monar J. Justice and Home Affairs in the Treaty of Amsterdam: Reform at the Price of Fragmentation. *European Law Review*. 1998. Vol. 23, Issue 4. P. 320–335; Rafaraci T., Belfiore R. Judicial Protection of Individuals under the Third Pillar of the European Union. *Jean Monnet Working Paper*. 2007. No. 10. 34 p.; Loof R. Temporal Aspects of the Duty of Consistent Interpretation in the First and third Pillars. *European Law Review*. 2007. Vol. 32, Issue 6. P. 888–895; Hatzopoulos V. With or without you ... judging politically in the field of Area of Freedom, Security and Justice. *European Law Review.* 2008. Vol. 33, Issue 1. P. 44–65.

[4] Case 354/04 P, Gestoras Pro Amnistía and Others v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-1579.

Зважаючи на обмежену юрисдикцію Суду справедливості в рамках Третьої опори, кількість відповідних звернень до Суду була мізерною. Так, держави жодного разу не зверталися до Суду для вирішення спорів між собою та з Комісією стосовно актів, прийнятих у рамках Третьої опори. За 2008 р. Суд ЄС ухвалив лише 38 рішень щодо простору свободи, безпеки та правосуддя (з них 26 преюдиціальних рішень відповідно до ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції) з 567 ухвалених ним за рік рішень, у 2007 р. – 30, у 2006 р. – 9, у 2005 р. – 5[1].

Наступним етапом реформи ЄС, який мав вплив на побудову судової системи, був Ніццький договір про внесення змін та доповнень до ДЄС, Договорів про заснування ЄСпв та деяких пов'язаних з ними актів, який набув чинності 1 лютого 2003 р.[2] Він передбачав можливість створення при СПІ спеціалізованих судових палат з окремих видів позовів або проваджень в особливих галузях. 2 листопада 2004 р. було прийняте рішення про створення Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, що, природно, призвело до нового перерозподілу юрисдикції судової системи ЄС. З того часу, як Трибунал приступив до виконання своїх повноважень і до вересня 2016 р. він ухвалив 1549 рішень, 151 з яких були передані від СПІ у 2005 р. при передачі юрисдикції. Відтоді в рамках ЄС розпочала діяти триланкова судова система.

Говорячи про еволюцію судової системи ЄС, не можна не наголосити на спробі кардинально змінити картину перерозподілу компетенцій між державами-членами та підписаний 29 жовтня 2004 р. Договір про Конституцію для Європи. Цей Договір мав надати ЄС, який з'являвся у новому форматі, значно більше коло суверенних повноважень, які держави-члени йому передавали. Але ратифікаційний процес у державах-членах не був успішний і цей проект не був втілений

[1] Statistics of judicial activity of the Court of Justice 2008. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2009-03/ra08_en_cj_stat.pdf.

[2] Детальний аналіз розвитку ЄС із прийняттям Ніццького договору див.: Dashwood A. The Constitution of the European Union After Nice: Law-Making Procedures. *European Law Review.* 2001. Vol. 26, Issue 3. P. 215–238; Wouters J. Institutional and Constitutional Challenges for the European Union – Some reflections in the Light of the Treaty of Nice. *European Law Review*. 2001. Vol. 26, Issue 4. P. 342–356; St. C. Bradley K. Institutional design in the Treaty of Nice. *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38. P. 1095–1124.

у життя[1]. Разом з тим 1 грудня 2009 р. певні ідеї, закладені в проект Конституції для Європи, були втілені із набуттям чинності Лісабонської угоди. Це була найновітніша реформа ЄС, яка зробила його більш демократичною, ефективною, прозорою та простішою для розуміння організацією. Так, ЄС отримав правосуб'єктність, було скасовано поділ на опори та більш чітко проведений розподіл компетенцій між державами-членами та Союзом[2].

---

[1] Детальний аналіз проекту Договору про Конституцію для Європи див.: Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / отв. ред. С. Ю. Кашкин ; пер. А. О. Четвериков. Москва : ИНФРА-М, 2005. 622 с.; Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність : монографія. Київ : К. І. С., 2007. 228 с.; Коваль В. Створення Конституції Європейського Союзу: *pro et contra*. *Право України*. 2003. № 2. С. 145–147; Кашкин С., Четвериков А. На пути к европейской конституции: Европейский конвент и перспективы разработки Конституционного договора (Конституции) Европейского Союза. *Конституционное Право: Восточноевропейское Обозрение*. 2003. № 1 (42). С. 38–41; Cremona M. The draft Constitutional Treaty: External Relations and External Action. *Common Market Law Review*. 2003. Vol. 40. P. 1447–1466; Энтин Л. М. О проекте Конституции Европейского Союза. *Московский журнал международного права*. 2004. № 1 (53). С. 85–100; Dashwood A., Johnston A. The Institutions of the Enlarged EU under the Regime of the Constitutional Treaty. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. P. 1481–1518; Röben V. Constitutionalism after the Draft Constitutional Treaty: How Much Hierarchy. *Columbia Journal of European Law*. 2004. Vol. 10. P. 339–377; Puder M. G. Constitutionalizing Government in the European Union: Europe's New Institutional Quarter Under the Treaty Establishing a Constitution for Europe. *Columbia Journal of European Law*. 2004/2005. Vol. 11. P. 77–111; Трыканов С. А. Конституция Европейского Союза: политико-правовая оценка проекта. *Международное публичное и частное право*. 2005. № 5 (26). С. 45–46; Танчев Е. Вино и мехи, или легитимация Европейского Союза путем принятия писаной конституции. *Сравнительное Конституционное обозрение*. 2005. № 1 (50). С. 129–144; Грицяк І. Європейське управління в Договорі про запровадження Конституції для Європи. *Право України*. 2005. № 4. С. 118–123; Estella A. Constitutional Legitimacy and Credible Commitments in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 1. P. 22–42; Fossum J. E., Menéndez A. J. The Constitution's Gift? A Deliberative Democratic Analysis of Constitution Making in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 4. P. 380–410; Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty. European Law Journal. 2005. Vol. 11, No. 3. P. 262–307; Schilling T. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Some Supplementations to Mattias Kumm. *European Law Journal*. 2006. Vol. 12, No. 2. P. 173–193.

[2] Детальний аналіз нововведень Лісабонського договору див.: Энтин М. Л. Договор о реформе. *Вся Европа*. 2007. № 11 (16). URL: http://alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=464; Кашкин С. Ю. Лиссабонский договор – новый этап развития права Европейского Союза. *Государство и право*. 2008. № 9. С. 59–66; Dougan M. The Treaty of Lisbon 2007: Winning Minds, Not Hearts. *Common Market Law Review*. 2008. Vol. 45, Issue 3. P. 617–703.

Стосовно реформи судової системи, то за Лісабонським договором було введено таке комплексне поняття, як Суд справедливості Європейського Союзу, яке характеризує всю судову систему ЄС і включає в себе три ланки: Суд справедливості, Загальний суд та спеціалізовані суди (ст. 19 ДЄС). Прототипом Суду справедливості став Суд Європейських співтовариств, Загального суду – СПІ, спеціалізованих судів – спеціалізовані судові палати. Спеціалізованим судом був Трибунал з питань цивільної служби ЄС.

Така судова побудова була актуальною до вересня 2016 р., а після вересня у зв'язку із зростанням кількості позовів до Загального суду та надмірною тривалістю їх розгляду, Рада ЄС та Парламент вирішили значно збільшити кількісний склад Загального суду (з 28 суддів до 56) та передати йому юрисдикцію Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, який припинив свою діяльність 1 вересня 2016 р. Тож зараз, незважаючи на можливість створення спеціалізованих судів, судова система ЄС залишається дволанковою.

1.2. Організація судової системи Європейського Союзу

Судова система – одна з основних підвалин демократичних правових систем. ЄС не є винятком, тим більше, що він позиціонує себе саме як демократична організація[1], що опікується насамперед інтересами народів Європи, а не урядів. Внесок судової влади у розвиток ЄС не можна переоцінити[2].

[1] У своїй промові перед Європейським Парламентом 13 вересня 2017 р. Жан-Клод Юнкер, Президент Європейської комісії, якою він оголосив про початок глибокої реформи ЄС, дуже влучно висловився, що «демократичніший» Союз означає також і «ефективніший» Союз. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm/.

[2] Див.: Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. 360 с. – Зі змісту: Роль Суду Європейського Союзу та національних судів у становленні інтеграційного правопорядку. С. 254–287; Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за ред. І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 208 с. – Зі змісту: Комарова Т. В. Вплив Суду Європейського Союзу на розвиток права та інститутів ЄС / Т. В. Комарова. Розд. 8. С. 171–202; Правовые проблемы определения и реализации государствен-

Коли йдеться про судову систему ЄС, слід встановити термінологічну точність. Остання редакція установчих договорів вводить таке поняття, як «Суд справедливості Європейського Союзу», який є комплексним позначенням для всієї судової системи ЄС та уособлює судову владу в Союзі. У свою чергу, Суд справедливості Європейського Союзу складається із Суду справедливості, Загального суду та спеціалізованих судових палат. Тобто коли ми говоримо про надбання усіх судових ланок, то доцільніше говорити про надбання Суду справедливості ЄС, тобто використовувати загальну назву для всієї судової системи Союзу, який досить часто називають Судом ЄС. Тим більше, що в судовій системі ЄС не закріплена жодна ієрархія – тобто формально Суд справедливості не є головною інстанцією щодо Загального суду та спеціалізованих судових палат, а, отже, кожен з них робить відповідний внесок у розвиток правової системи Союзу. Саме тому ми вважаємо найдоцільнішим вживати для позначення судової влади в усьому Союзі саме поняття Суд ЄС як сукупність рівноцінних ланок судової системи.

У контексті дослідження слід зазначити, що інституційна система ЄС є унікальною, оскільки вона не схожа ані на організаційні системи класичних міжнародних організацій, ані на організацію влади у державах-членах[1]. Це, безперечно, пов'язано із правовою природою ЄС, а вона і насправді є унікальною. У доктрині права ЄС прийнято вирізняти три концепції правової природи ЄС: міжнародну, федеративну та змішану або інтеграційну. Вже стало звичним, що перші дві концепції є менш життєздатними, оскільки ЄС не можна у чистому вигляді віднести ані до класичних міжнародних міжурядових організацій, ані до федеративної держави. Хоча, безперечно, багато запозичень з їх побудови існує. Найбільш доречною є характеристика ЄС як унікальної наднаціональної інтеграційної організації із своєю правовою системою *sui generis*. У зв'язку з цим виник такий термін, як «наднаціо-

---

ного суверенитета на современном этапе : монография / под общ. ред.: А. К. Сковикова, И. В. Яковюка. Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. 320 с. – Зі змісту: Комарова Т. В. Развитие Судом Европейского Союза концепции суверенитета государств – членов ЕС. Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе : монография / под общ. ред.: А. К. Сковикова, И. В. Яковюка. Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. С. 188–208.

[1] Комарова Т. В. Становление структуры Суда Европейского Союза. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. №9 (87). С. 78–81.

нальний федералізм»[1], який саме і поєднує існування незалежних суверенних держав-членів ЄС із існуванням наднаціональної влади над ними суто у тих сферах, в яких вони передали їй частину своїх суверенних повноважень.

Правова природа ЄС впливає на структуру, цілі та функції усіх його інститутів, органів та агентств та розподіл влади між ними. Не поглиблюючись у характеристику функцій кожного з інститутів ЄС, слід, однак, зазначити, що Суд ЄС виконує декілька функцій, які не є звичними у розумінні міжнародного правосуддя, яке, як правило, зосереджено на спорах між державами або хоча іноді і захищає права приватних осіб, але лише із санкціонування на це державами. Суд ЄС виконує такі функції: функції міжнародного, адміністративного, федерального, конституційного суду. Ця позиція підтримується як самим Судом ЄС, так і доктриною, яка відстежує еволюцію Суду від міжнародного до конституційного та його певну гібридизацію[2]. Усі ці функції знаходять своє відображення у юрисдикції Суду ЄС.

Міжнародна юрисдикція полягає у можливості розгляду спорів між державами-членами ЄС та закріплена в ст. 273 Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЄС): Суд має юрисдикцію в будь-яких спорах між державами-членами, що пов'язані із предметом регулювання Договорів, якщо спір передано йому за спеціальною угодою між сторонами. Або якщо держава-член не виконує зобов'язання за установчими договорами, то будь-яка інша держава-член може передати відповідну справу до Суду (ст. 259 ДФЄС). Але слід зазначити, що з усього масиву практики Суду ЄС кількість позовів за міжнародною юрисдикцією є мізерною, оскільки держави досить неохоче вступають у відкриту конфронтацію одна з одною. В оскарженні невиконання державами-членами своїх зобов'язань за установчими договорами більш активними є Комісія та опосередковано приватні

[1] Von Bogdandy A. The European Union as a Supranational Federation: a Conceptual Attempt in the Light of the Amsterdam Treaty. *Columbia Journal of European Law*. 2000. Vol. 6, Issue 1. P. 29.

[2] O'Neil A. Decisions of the European Court of Justice and their Constitutional Implications. London, Butterworth, 1994. P. 8; Dehousse R. The European Court of Justice. New York : St Martin's Press, 1998. P. 16; Shapiro M. The European Court of Justice in Craig P., de Burca G. The Evolution of EU Law. Oxford : OUP, 1999. P. 330; Dashwood A., Johnson A. The Future of the Judicial System of the European Union. Oxford : Hard Publishing, 2001. P. 59 тощо.

особи, які можуть звернутися до Комісії, яка, у свою чергу, ініціює провадження за ст. 258 ДФЄС. Саме на Комісію покладений обов'язок контролювати дотримання державами – членами ЄС своїх зобов'язань за установчими договорами (ч. 1 ст. 17 ДЄС). Приватні особи відіграють при цьому значущу роль, оскільки переважна більшість розслідувань Комісії ініціюється завдяки їх зверненням. Так, у 2017 р. до Комісії надійшло 3786 звернень від третіх осіб, що є рекордом за весь час діяльності Комісії, порівняно зі 139 самостійно ініційованими розслідуваннями[1]. Це є ще одним підтвердженням того, що правова система ЄС – це правова система, яка зорієнтована і на приватних осіб, а не лише на держав-членів.

Суд ЄС, крім того, може виконувати роль міжнародного третейського суду, коли він реалізовує свою юрисдикцію за ст. 271 ДФЄС та ухвалює рішення відповідно до арбітражних застережень, які містяться у контрактах, укладених ЄС або від його імені незалежно від того, регулюється цей контракт публічним або приватним правом. У ролі адміністративного суду Суд ЄС виступає, захищаючи приватних осіб та держав-членів від неправомірних дій (нелегітимних актів чи бездіяльності) інститутів, органів, агентств ЄС. У цій ролі Суд ЄС виступає найчастіше, оскільки за цим видом юрисдикції надходить найбільша кількість позовів. Сюди можна включити статті 263 та 265 ДФЄС, які дозволяють розглядати спори за позовами від інститутів ЄС та приватних осіб із оскарження актів інститутів ЄС, а також ст. 268 ДФЄС щодо відшкодування збитків у випадку позадоговірної відповідальності, завданих інститутами або службовцями Союзу[2].

[1] Commission Staff Working Document. Part I: General Statistical Overview Accompanying the document Monitoring the application of European Union law 2017 Annual Report. P. 5–6. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/report-2017_-commission-staff-working-document-monitoring-application-eu-law-statistical-overview-part1.pdf.

[2] Аналіз цієї юрисдикції та процедур її реалізації див.: Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 121–156; Neuwahl N. A. E. M. Article 173 Paragraph 4 EC: Past, Present and Possible Future. *European Law Review*. 1996. Vol. 21. P. 18; Ward A. Judicial Review and the Rights of Private Parties in EC Law. Oxford : Oxford University Press, 2000. P. 213–220; Arnull A. 1952–2002: Plus ça Change. *European Law Review*. 2002. Vol. 27. P. 510; Usher J. A. Direct and Individual Concern – An Effective Remedy or a Conventional Solution. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 584; Albors-Lorens A. The Standing of Private Parties to Challenge Community Measures: Has the European Court Missed the Boat? *Cambridge Law Journal*. 2003. Vol. 62. P. 92; Van den Broek K. A Long Hot Summer for Individual Concern? The European Court's Recent Case Law on Direct Actions by Private Parties…

Найцікавішою є конституційна та федеральна юрисдикція Суду ЄС. Вона реалізовується у порядку, встановленому ст. 263 ДФЄС, коли Суд перевіряє акти Союзу на відповідність установчим договорам, які по суті виконують роль конституції ЄС, та ч. 11 ст. 218 ДФЄС щодо сумісності запланованої міжнародної угоди із установчими договорами. У зв'язку з цим можна навести цікавий приклад із ухваленням двох висновків Суду ЄС щодо приєднання Союзу до ЄКПЛ, у яких Суд висловлює позицію про неможливість ЄС приєднатися до ЄКПЛ через несумісність із положеннями установчих договорів[1].

Конституційний контроль Суду ЄС сприяє збереженню одного з основоположних принципів права ЄС – його верховенство, який дозволяє успішно функціонувати наднаціональному правопорядку на рівні із усіма національними правопорядками держав-членів ЄС. У випадку із наведеним прикладом щодо неможливості приєднатися ЄС до ЄКПЛ, Суд підкреслив, що за умови приєднання, у разі, коли права, гарантовані Хартією про основоположні права ЄС, кореспондуються із правами, гарантованими ЄКПЛ[2], можуть виникати випадки, коли ЄСПЛ зможе ухвалити рішення, що будуть зобов'язувати інститути ЄС, а отже, і запроваджувати зовнішні механізми контролю, передбачені ЄКПЛ, і, зокрема, з боку ЄСПЛ. Ця ситуація є такою, що суперечить верховенству, єдності та ефективності права ЄС.

Окремо слід виділити в рамках конституційної функції Суду ЄС його преюдиціальну юрисдикцію стосовно звернень національних судів щодо тлумачення установчих договорів, дійсності та тлумачення

and a Plea for a Foreign Affairs Exception. *Legal Issues of Economic Integration*. 2003. Vol. 30, No. 1. P. 61–79; Ragolle F. Access to Justice for Private Applicants in the Community Legal Order: Recent (R)evolutions. *European Law Review.* 2003. Vol. 28, No. 1. P. 101; Biernat E. The *Locus Standi* of Private Applicants under article 230 (4) EC and the Principle of Judicial Protection in the European Community. *Jean Monnet Working Paper*. 2003. Vol. 12. P. 4; Koch C. Locus Standi on Private Applicants under the EU Constitution: Preserving Gaps in the Protection of Individuals' Right to an Effective Remedy. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 4. P. 511–516.

[1] Opinion 2/94, Accession by the Community to the ECHR 1996 I-01759; Opinion 2/13, Accession by the EU to the ECHR. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62013CV0002&lang1=en&type=TXT&ancre=.

[2] Прикладом такого кореспондування може бути те, що Загальний суд у рішенні у справі *Chalkor* визнав, що ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС, яка гарантує групу прав щодо справедливого суду, є еквівалентною ст. 6 ЄКПЛ (Case C-386/10 P, *Chalkor* AE Epexergasias Metallon v Commission. *European Court Reports*. 2011. I-13085).

актів інститутів ЄС, органів або установ ЄС (ст. 267 ДФЄС). Саме ця юрисдикція Суду ЄС дозволила стати йому тим інститутом, що безперервно розвиває правопорядок Союзу. По суті у цій процесуальній формі Суд ЄС розвинув базові принципи права ЄС: його прямої дії, верховенства та відповідальності держав-членів за його порушення. Зважаючи на це, майже всі науковці називають преюдиціальну процедуру наріжним каменем усієї правової системи Союзу[1]. Саме завдяки преюдиціальній процедурі ми можемо говорити про конституціоналізацію права ЄС. При цьому під конституціоналізацією права ЄС ми розуміємо процес, за яким установчі договори Союзу еволюціонували від сукупності домовленостей, які були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх публічних та приватних осіб на території ЄС.

Маючи таку надшироку юрисдикцію, судова влада у ЄС набула відповідної організаційної структури, яка відбиває функціональне спрямування кожної з її ланок. Як уже зазначалося, еволюція судової системи певним чином віддзеркалює, з одного боку, результати європейської інтеграції та ефективність її механізмів судового захисту, а з другого – необхідність удосконалення цих механізмів[2]. Так, у 1989 р. на допомогу Суду справедливості був створений СПІ, а для розвантаження СПІ у 2004 р. – спеціалізована судова палата – Трибунал з питань

[1] Mancini F., Keeling D. From *CILFIT* to *ERT*: The Constitutional Challenge Facing the European Court. *Yearbook of European Law.* 1991. Vol. 11. P. 2–3. The European Court of Justice. Edited by de Burca G. and Weiler J. H. H. New York : Oxford University Press, 2001. P. 181; Комарова Т. Преюдиціальні рішення Європейського Суду у механізмі реалізації права ЄС. *Юридичний вісник України*. 2004. №36(480). С. 5; Lefevre S. The Interpretation of Community Law by the Court of Justice in Areas of National Competence. *European Law Review*. 2004. Vol. 29, No. 4. P. 513; Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейських співтовариств щодо ухвалення преюдиціальних рішень. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 86. С. 81–87; Cartabia M. Europe as a Space of Constitutional Interdependence: New Questions about the Preliminary Ruling. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1791–1796; Astresses P. V. The Return of the Huron, or Naïve Thoughts on the Handling of Article 267 TFEU by Constitutional Courts when Referring to the Court of Justice. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1701–1726; Lacchi C. Review by Constitutional Courts of the Obligation of National Courts of Last Instance to Refer a Preliminary Question to the Court of Justice of the EU. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1663–1700.

[2] Див.: Комарова Т. В. Організація судової системи Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, №1. С. 79–96.

цивільної служби ЄС[1]. Усі ці етапи еволюції дозволяли судовій системі ЄС підвищувати ефективність судочинства, незважаючи на велике навантаження. Але у 2016 р. ухвалюється рішення щодо припинення діяльності Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, а у відповідь на це вдвічі збільшити суддівський корпус Загального суду, який перебрав на себе юрисдикцію Трибуналу. Вперше за історію існування Суду ЄС рішення стосувалося не створення нової ланки у судовій системі ЄС, а збільшення кількості суддів для розвантаження судів. Отже, зараз судова система у ЄС (Суд ЄС), як уже зазначалося вище, складається із Суду справедливості та Загального суду, але із можливістю створення спеціалізованих судів з окремих видів позовів або проваджень в особливих галузях.

Правова регламентація організації судової влади у ЄС здійснена безпосередньо в положеннях установчих договорів, а також у Статуті Суду ЄС (який є невід'ємною частиною ДФЄС у вигляді Протоколу № 3), Регламенті Суду справедливості та Регламенті Загального суду тощо. Так, до складу **Суду справедливості** входить один суддя від кожної держави-члена. Судові допомагають Генеральні адвокати. Зараз Суд справедливості складається із 28 суддів та 11 Генеральних адвокатів. До складу **Загального суду** входить щонайменше один суддя від кожної держави-члена, а кількість суддів визначається Статутом Суду ЄС. Статут також може передбачити те, що Загальному суду допомагають Генеральні адвокати. До 1 вересня 2016 р. до складу Загального суду входило по одному судді від кожної держави-члена, тобто 28 суддів. Але після припинення існування Трибуналу з питань цивільної служби ЄС було прийнято рішення вдвічі збільшити суддівський корпус Загального суду.

На це рішення вплинув ряд факторів. Перш за все кількість нових справ, що надходили до Загального суду, постійно зростала через широку юрисдикцію суду. Крім того, до його юрисдикції перейшла юрисдикція Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, який припинив свою діяльність. Важливим стала і занадто велика тривалість процесу розгляду справ, яка є неприйнятною у світлі положень про справедливий судовий розгляд за ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС та

[1] Щодо результатів діяльності та ефективності Трибуналу з питань цивільної служби див.: Kraemer H. The European Union Civil Service Tribunal: a New Community Court Examined After Four Years of Operation. *Common Market Law Review*. 2009. Vol. 46. P. 1873–1913.

ст. 6 ЄКПЛ. Зросла кількість правових актів інститутів, органів та агентств ЄС, а також зросла складність справ, які ініціюються перед ним, особливо в сферах конкуренції, державної допомоги та інтелектуальної власності. Тож, беручи все це до уваги, Парламент і Рада ЄС прийняли Регламент (ЄС, Євратом) 2015/2422 щодо внесення змін до Протоколу № 3 Статуту Суду ЄС від 16 грудня 2015 р.[1] Відповідно до цих змін кількість суддів у Загальному суді фіксується на рівні 56 (по два судді від кожної держави-члена), а це збільшення суддівського корпусу відбувається у три етапи: 25 грудня 2015 р. призначаються 12 нових суддів; 1 вересня 2016 р. разом із переданням юрисдикції Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, до Загального суду переходять 7 суддів, які виконували у ньому обов'язки разом із персоналом та усіма технічними ресурсами; 1 вересня 2019 р. дев'ять нових суддів мають обійняти посади без залучення нових членів секретаріату та іншого адміністративного персоналу. Ці реорганізаційні заходи Загального суду мають слугувати ефективному використанню людських ресурсів у поєднанні із принципом рівності усіх суддів.

Окремої уваги заслуговує положення Регламенту, яке рекомендує державам-членам впроваджувати гендерну рівновагу при призначенні суддів до Загального суду. Так, Регламент пропонує при частковому оновленні суддівського корпусу Загального суду призначати по одному чоловіку та одній жінці від кожної держави-члена, але із дотриманням усіх вимог, встановлених установчими договорами для процесу призначення.

На відміну від Суду справедливості, у Загальному суді ще не був створений інститут Генеральних адвокатів, хоча така можливість зафіксована ч. 1 ст. 254 ДФЄС, але у виключних випадках роль Генерального адвоката може виконувати суддя Загального суду. Судді та Генеральні адвокати призначаються за спільною згодою урядів держав-членів після консультації з колегією, відповідальною за надання висновку щодо придатності потенційних кандидатів для виконання відповідних обов'язків. Вони призначаються на шість років та можуть бути переобрані. Судді та Генеральні адвокати обираються з числа осіб, чия незалежність не викликає сумнівів і які володіють кваліфікацією,

[1] Регламент Парламенту та Ради (ЄС, Євратом) 2015/2422 щодо внесення змін до Протоколу № 3 Статуту Суду ЄС від 16 грудня 2015 р. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32015R2422&qid=1500292632025.

необхідною для призначення у своїх країнах до найвищих судових установ або осіб, які є юристами визнаної компетентності.

Уніфікованих вимог до кандидатів на посаду суддів та Генеральних адвокатів на рівні ЄС не існує, тож у цьому процесі застосовуються різноманітні національні процедури, що роблять цю процедуру призначення непрозорою, малодослідженою, і це, у свою чергу, викликало критику[1]. Критика висловлювалася не лише науковцями, але й Парламентом, який завжди вважався найдемократичнішим елементом в інституційній системі ЄС. Наприклад, Парламент постійно підкреслював, що він теж має брати участь у обговоренні кандидатур на суддівські посади як представник народів ЄС[2], але держави-члени не вважали це за потрібне. Певний прогрес щодо цього відбувся із реформою, запровадженою Лісабонським договором 2009 р., коли була видозмінена процедура призначення корпусу суддів та Генеральних адвокатів, а саме введене положення про створення спеціальних колегій з метою надання висновків щодо придатності кандидата до виконання обов'язків (ст. 255 ДФЄС). До цього процес відбору суддів був менш прозорий, а тому і не існувало наукових досліджень щодо зазначеної тематики[3]. Як відзначають окремі автори, цей крок показував слідування ЄС останнім тенденціям як у національному, так і у міжнародному судочинстві[4], – таким, як мінімізація заполітизованості процесу судових призначень та збалан-

[1] Solanke I. Diversity and Independence in the European Court of Justice. *Columbian Journal of European Law*. 2009. Vol. 15. P. 91.

[2] Schockweiler F. L'Independence et la Legitimate du Judge Dans L'Ordre Juridique Communautaire. *Revista Di Diritto Europea*. 1993. Vol. 33. P. 671; Constitutional Dialogues in Comparative Perspective / Editors S. J. Kenney, W. M. Reisinger, J. C. Reitz. London : Palgrave Macmillan,1999. – Зі змісту: Kenney S. J. The Judges of the Court of Justice of the European Communities / Kenney, S. J. Reisinger, W. M. Reitz, J. (Eds.). *Constitutional Dialogues in Comparative Perspective.* New York, 1999. P. 143–171.

[3] Майже єдиним доробком щодо процесу призначення суддів була праця С. Кеней (Kenney S. J. The Members of the Court of Justice of the European Communities. *Columbia Journal of European Law*. 1998. Vol. 101. P. 101–13), в якій сама авторка відмічала малу кількість інформації щодо відбору суддів державами-членами.

[4] Щодо цих трендів див.: Mahoney P. The international judiciary – Independence and accountability. *Law and Practice of International Courts and Tribunals.* 2008. Vol. 7. P. 313–324; Mackenzie R., Malleson K., Martin P., Sands P. Selecting International Judges. Principle, Process and Politics. Oxford Publishing, 2010. 256 p.

У цьому контексті не можна не згадати й вплив Ради Європи на цей процес та безпосередньо Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1429 (1999) щодо національних процедур номінації кандидатів для виборів до ЄСПЛ (URL: assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta99/EREC1429.htm), яка ілюструє вплив м'якого міжнародного права на внутрішнє законодавство у сфері, яка підпадає суто під внутрішньодержавну компетенцію.

сування незалежності суддів із їх підзвітністю[1]. Майже таку модель призначення суддівського корпусу можемо побачити на прикладі ЄСПЛ, яка запроваджена Резолюцією Комітету міністрів Ради Європи у 2010 р.[2] І тут, безперечно, простежується двосторонній вплив міжнародного права та національного законодавства.

Чинна процедура призначення суддів та Генеральних адвокатів має дві стадії: перша – підбір кандидатів державами-членами, друга – ухвалення рекомендаційного висновку колегією щодо придатності кандидатів, після якого уряди держав-членів за спільною згодою здійснюють призначення. При цьому завданням колегії є оцінка придатності запропонованого державою-членом кандидата та в жодному разі не вибір між декількома кандидатурами. Основну відповідальність за призначення суддів та Генеральних адвокатів несуть все ж таки держави-члени.

До складу колегії входять сім осіб, що обираються серед колишніх членів Суду справедливості та Загального суду, членів національних вищих судів та юристів визнаної компетентності, одна особа з яких пропонується Європейським Парламентом. Рада ухвалює рішення, що встановлює Правила діяльності колегії, та рішення про призначення її членів. Колегія діє за ініціативою Голови Суду справедливості.

До змін, внесених Лісабонським договором, судді та Генеральні адвокати призначалися за спільною згодою урядів держав-членів без проходження другої стадії. За всю історію існування Суду ЄС жодного разу кандидатуру не було відхилено. Після запровадження оновленої процедури та створення колегії вже сім номінованих кандидатів не були нею схвалені, а отже, не призначені на посади, навіть не зважаючи на рекомендаційний характер висновків колегії. Взагалі в ЄС спостерігається тенденція стосовно того, що інститути ЄС та держави-члени дотримуються рекомендаційних рішень допоміжних органів, які є вираженням демократичних начал Союзу, тим самим роблячи більш демократичним сам інтеграційний процес[3]. У відповідь на це, розумі-

[1] Dumbrovsky T., Petkova B., Van Der Sluis M. Judicial Appointments: the Article 225 TFEU Advisory Panel and Selection Procedures in the Member States. *Common Market Law Review*. 2014. Vol. 51. P. 455–482.

[2] Резолюція CM/Res (2010) 26 Комітету міністрів Ради Європи щодо заснування дорадчої експертної колегії стосовно кандидатів на посаду судді ЄСПЛ 2010 р. URL: http://www.justice.gov.ge/Multimedia%2FFiles%2F2017%2FRes_2010_26_eng.pdf.

[3] Прикладом може слугувати дотримання Парламентом та Радою при законодавчому процесі висновків Економічного та соціального комітету та Комітету регіонів або взяття до уваги громадянської законодавчої ініціативи Комісією при ініціюванні законодавчого процесу.

ючи рівень відповідальності, багато держав-членів передбачили більш сувору процедуру відбору кандидатів на національному рівні, що, безперечно, служить підвищенню якості правосуддя.

Зауважимо, що при створенні ЄСВС за основу бралася саме пропозиція французького уряду щодо порядку формування Суду у той час як уряд Німеччини вбачав у призначенні суддів лише урядами можливість зловживання владою та загрозу суддівській незалежності[1]. З часом виникали різні пропозиції щодо реформ процедури, наприклад, Парламент пропонував Раді ЄС обирати половину суддівського корпусу, іншу половину готовий був номінувати сам. Але ці пропозиції були відкинуті самим Судом ЄС. Натомість у Доповіді робочої групи щодо майбутнього судової системи Європейських співтовариств 2000 р.[2], яка працювала над питаннями вдосконалення судочинства на рівні Союзу, з'явилася перша згадка про необхідність створення незалежної експертної колегії, яка б оцінювала кандидатів, яких обирали самі держави-члени. Саме цей проект і був реалізований і в подальшому втілений у ст. 255 ДФЄС.

1 березня 2010 р. одразу після набуття чинності Рішень № 2010/124/EU та № 2010/125/EU від 25 лютого 2010 р., якими Рада та Парламент встановили Правила діяльності колегії та призначили її членів[3], була створена та розпочала свою роботу колегія, що мала вирішувати питання з призначення та повторного призначення на посаду суддів кандидатів, запропонованих державами-членами. У березні 2014 р. склад колегії був частково оновлений. Члени колегії призначаються строком на чотири роки та можуть бути повторно призначені.

Станом на 2018 р. колегія провела 25 засідань та розглянула кандидатури 80 осіб (36 кандидатів на посаду суддів Суду справедливості та 44 – Загального суду). З цих кандидатів 41 кандидат розглядався на призначення вперше, інші – у зв'язку із повторним призначенням. Сім кандидатур було відхилено (5 на посаду до Загального суду, 2 – до

[1] Sauve J.-M. Le Role du comite 255 dans la selection du juge l'Union. *The Court of Justice and the construction of Europe: Analyses and perspectives on sixty years of case-law* / Rosas A., Levits E., Bot Y. (Eds.). The Hague : Asser Press, 2013. P. 100.

[2] Report of Working Party on the Future of the European Communities' Court System. URL: http://ec.europa.eu/dgs/legal_service/pdf/due_en.pdf.

[3] Членами колегії були призначені судді ЄСПЛ, судді верховних та конституційних судів держав-членів, посадовці Парламентської комісії у правових справах, колишні судді Суду ЄС, члени секретаріату Ради тощо.

Суду справедливості)[1]. Діяльність колегії, так само як і будь-якого іншого органу ЄС, ґрунтується на принципі прозорості, а отже, кожен рік колегія публікує свої звіти, де повною мірою розкриваються принципи її роботи та не лише перераховуються, а й розтлумачуються критерії, за якими кандидати проходили відбір.

Потребує уваги питання про критерії оцінювання кандидатів на посаду суддів чи Генеральних адвокатів, з яких колегія виділяє шість основних: здатність кандидата до правового аналізу, професійний досвід, можливість виконувати обов'язки судді, мовні здібності, здатність працювати у команді у міжнародному середовищі, в якому представлені декілька правових систем та чи не викликають сумнівів незалежність, безпристрасність, справедливість та чесність особи. Всі ці критерії досліджуються в комплексі, але на практиці три з них стають вирішальними при затвердженні кандидатури на посаду судді до Суду ЄС – незалежність, здатність до правового аналізу та професійний досвід.

При дослідженні цих критеріїв до уваги перш за все беруться попередні національні посади. При цьому в прямому сенсі колегія не має права піддавати сумніву законність призначення особи на певні внутрішньодержавні посади, оскільки інакше це буде розцінюватися як втручання у внутрішню компетенцію держави-члена та порушення принципу довіри, але на практиці колегія приділяє зазначеному увагу. Перевіряється також сумлінність особи при виконанні своїх обов'язків на попередніх посадах. Щодо методів відбору кандидатів державами-членами, то, спираючись на принцип невтручання у внутрішню компетенцію держав, колегія не може піддавати сумніву їх доцільність та легітимність. Наприклад, недостатня прозорість національної процедури не може вважатися підставою для недовіри урядові. Так само і досконалий процес відбору кандидата на національному рівні не може впливати на колегію у тому сенсі, що вона має проводити дослідження компетентності кандидата незалежно від попередніх відбіркових етапів.

Стосовно здатності до правового аналізу, то колегія концентрує свою увагу на знаннях кандидата основоположних принципів взаємодії права ЄС із національними правопорядками держав-членів, впливу

[1] Fifth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-05/5eme_rapport_dactivite_du_c255_-_en_final_-_public.pdf.

практики Суду ЄС на інтеграційний та національні правопорядки, а також базових питаннях щодо Суду ЄС та його юрисдикції. Цей критерій придатності зазвичай виявляється на співбесіді із кандидатом. Як зазначає колегія у своєму звіті, кандидат на посаду судді Суду ЄС чи Генерального адвоката має показати «дуже високий» рівень здатності до правового аналізу, а кандидат на посаду судді Загального суду – «високий» рівень здатності до правового аналізу[1].

Щодо професійного досвіду, то тут беруться до уваги його рівень, характер та тривалість. Так, колегія вважає, що для кандидата на посаду судді Суду ЄС чи Генерального адвоката буде вважатися достатнім досвід роботи на вищих посадах понад 20 років, на посаду судді Загального суду – більше 15 років. Як виняток, колегія може затвердити особу з менш тривалим досвідом роботи на вищих посадах, якщо особа покаже виняткові здібності правового аналізу. Наприклад, у тих випадках, коли колегія відмовляла кандидатам у затвердженні на посаду, були саме ситуації, коли недостатня тривалість досвіду не була компенсована неординарними здібностями правового аналізу. Поняття ж «вищої посади» буде залежати від особливостей національної системи, а саме від адміністративної, правової та системи вищої освіти. Іноді науковці критикують такий підхід колегії, який спирається на кількісний показник практики кандидата – її тривалість, замість того, щоб сконцентруватися на якісних показниках, наприклад, спеціалізації майбутнього судді[2]. Це набуде особливої актуальності, коли в ЄС будуть створені спеціалізовані суди на кшталт колишнього Трибуналу з питань цивільної служби ЄС.

Слід зазначити, що, спираючись на п. 7 Правил діяльності колегії[3], який встановлює, що лише кандидати, які вперше призначаються на посаду судді або Генерального адвоката, мають проходити особисту співбесіду, колегія розмежовує процедури відбору нових кандидатур

[1] Див.: Fourth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. P. 23. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-03/rapport_activite__c255_-_en.pdf.

[2] Див.: Dumbrovsky T., Petkova B., Van Der Sluis M. Judicial Appointments: the Article 225 TFEU Advisory Panel and Selection Procedures in the Member States. *Common Market Law Review*. 2014. Vol. 51. P. 465–466.

[3] 2010/124/: Council Decision of 25 February 2010 relating to the operating rules of the panel provided for in Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32010D0124.

та тих, що призначаються повторно. Якщо йдеться про повторне призначення на посаду до корпусу Суду ЄС, то колегія обмежиться лише дослідженням досить розгорнутого резюме встановленого зразка, яке вона розробила у 2015 р.[1] До резюме кандидату слід додати список справ, по котрим він ухвалював рішення та окремо по котрим він виступав суддею-доповідачем або Генеральним адвокатом. Це у комплексі дає можливість колегії оцінити ефективність діяльності особи в складі суддівського корпусу або як Генерального адвоката та зрозуміти його якісний вплив на розвиток правопорядку ЄС. Сам по собі факт, що особа перебували на посаді судді або Генерального адвоката є дуже важливим, але не вирішальним. Він береться до уваги лише у поєднанні із оцінкою вищезазначених пунктів. Теоретично у колегії існує можливість визнати особу, яка вже виконувала функції судді або Генерального адвоката такою, що не володіє або вже не володіє кваліфікацією, необхідною для призначення. Але на практиці такого жодного разу не відбувалося, тож ця можливість поки що так і залишилася теоретичною.

Що стосується призначення особи на посаду судді або Генерального адвоката вперше, то колегія потребує більше інформації для прийняття рішення, а саме існування суттєвих підстав, що вплинули на висунення цієї кандидатури урядом, інформація про національні процедури, за якими обирався кандидат, письмове мотиваційне обґрунтування бажання кандидата увійти по корпусу Суду ЄС, його останні публікації та резюме встановленого зразка. Усі перераховані документи розглядаються у сукупності із результатами проходження усної співбесіди із кандидатом. Співбесіда, яка триває одну годину та складається із 10-хвилинного вступу-представлення з боку кандидата та 50 хвилин відповідей на запитання колегії англійською та французькою мовами, вважається важливою частиною процесу оцінювання кандидата, оскільки саме вона допомагає дослідити більш ретельно здатність до правового аналізу, професійний досвід та готовність працювати у міжнародному середовищі тощо.

Висновок колегії має бути обґрунтованим. Згідно з п. 8 Правил діяльності колегії висновки адресуються представникам урядів держав-

[1] Annex V in Fifth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-05/5eme_rapport_dactivite_du_c255_-_en_final_-_public.pdf.

членів та надсилаються Раді ЄС, яка має функціональні зв'язки із колегією та направляє висновки до держав-членів. Висновки колегії публікації не підлягають, хоча вони і вважаються документами, які підпадають під дію Регламенту № 1049/2001 щодо доступу до документів Європейського Парламенту, Ради та Комісії. Але, спираючись на рішення Суду справедливості по справі *Commission v The Bavarian Lager Company*[1], публікація висновків, які містять детальну інформацію про кваліфікацію кандидата, у тому числі і персональні дані, може суперечити принципу конфіденційності та поваги до приватного життя, і ставить легітимне виключення з обов'язку публікації (на підставі п. 1 ст. 4 Регламенту № 1049/2001). Як зазначає сама колегія, окрім цього публікація повного тексту висновку може порушувати таємність міждержавної конференції, на якій держави номінують осіб на посади суддів та Генеральних адвокатів до Суду ЄС[2]. Через це колегія закликає Секретаріат Ради ЄС вживати заходів для запобігання поширення висновків як у повному обсязі, так і частково.

Окремо слід звернути увагу на ті критерії, яким мають відповідати кандидати на посаду суддів та Генеральних адвокатів у Суді ЄС. Ці критерії є диференційованими для Суду справедливості та Загального суду через те, що завдання, які ставляться перед суддями різних інстанцій, є різними та це відбиває розподіл юрисдикції всередині судової системи ЄС. Зазначений факт ще раз доводить, що структура судової системи відбиває її функціональне призначення й така кореляція спостерігається протягом усього процесу становлення та розвитку європейської інтеграції. Так, відповідно до ч. 1 ст. 253 ДФЄС кандидати на посаду суддів та Генеральних адвокатів Суду справедливості повинні мати кваліфікацію, необхідну для призначення на найвищі судові посади у своїх державах, або які є юристами визнаної компетентності. У свою чергу, ч. 2 ст. 254 ДФЄС встановлює, що члени Загального суду обираються з осіб, які володіють кваліфікацією, необхідною для призначення на найвищі судові посади. Підкреслимо, що тут не міститься згадки про судові посади в країнах, які їх номінують, а також не існує альтернативи у вигляді «юриста визнаної компетентності». Це означає,

[1] Case C-28/08 P, European Commission v The Bavarian Lager Company. *European Court Reports.* 2010. P. I-06055.

[2] Див.: Fourth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. P. 20. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-03/rapport_activite__c255_-_en.pdf.

що при виборі кандидата на посаду судді Загального суду установчий Договір залишає державі більш широке поле для відбору, тобто певну дискрецію. До речі, спеціальна вимога для суддів Загального суду щодо кваліфікації, необхідної для призначення на найвищі судові посади, з'явилася лише у 2003 р. із набуттям чинності реформ Ніцького договору 2001 р. До цього часу для номінації особи на посаду судді СПІ (прототипу Загального суду) було достатньо відповідати вимогам, необхідним для призначення на суддівську посаду, тобто судді будь-якої інстанції та ланки.

Як видно, у випадку із кандидатами на суддівські посади та посади Генеральних адвокатів Суду справедливості критерії більш детальні та суворі, оскільки кандидати в майбутньому мають виконувати найважливіші правосудні завдання в ЄС. Вони мають відповідати більш серйозним вимогам кваліфікації, необхідної для призначення на найвищі судові посади в їх країнах, або має бути доведена їх загальноєвропейська, а не національна юридична компетентність. Останній критерій часто використовується державами-членами в національній процедурі відбору суддів до конституційних судів[1].

Хоча внутрішньонаціональні процедури відбору кандидатів на посади суддів та Генеральних адвокатів, як зазначалось, не входять до компетенції ЄС та не підлягають дослідженню з боку колегії та інститутів ЄС, але досить репрезентативними є результати емпіричних досліджень, які показують існування двох основних моделей внутрішньодержавного відбору: традиційна модель із домінантною позицією виконавчої влади та змішана модель (із залученням або парламенту, або національного суддівського корпусу тощо)[2]. В теорії науковці виділяють ще й третю модель, але на практиці вона не застосовується для відбору кандидатів до складу Суду ЄС, хоча вважається досить демократичною[3], – мо-

[1] Більш детально див.: Комарова Т. В. Формування суддівського корпусу в ЄС: останні тенденції. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 201–213. URL: http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/129446/130478.

[2] Dumbrovsky T., Petkova B., Van Der Sluis M. Judicial Appointments: the Article 225 TFEU Advisory Panel and Selection Procedures in the Member States. *Common Market Law Review*. 2014. Vol. 51. P. 466.

[3] Bell J. Judiciaries within Europe: A Comparative Review. New York : Cambridge University Press, 2006. P. 22, 23; Guarnieri C. Appointment and Career of Judges in Continental Europe: The Rise of Judicial Self-Government. *Legal Studies*. 2004. Vol. 24. P. 169–187.

дель, в рамках якої висунення кандидатів здійснює виключно суддівське самоврядування[1].

Перша модель існує в Італії, Греції та Іспанії та полягає у тому, що висунення кандидатів на посади суддів та Генеральних адвокатів до Суду ЄС є виключно урядової прерогативою (часто міністерства юстиції та закордонних справ діють колегіально) та проводиться доволі закрито. Від цієї моделі держави-члени намагаються вже відходити у світлі демократизації процедур призначення суддівського корпусу та існування пов'язаних із цим міжнародних актів[2]. В більшості держав-членів ЄС існує друга модель – змішана, у рамках якої остаточне рішення ухвалюється переважно виконавчою владою, але безпосередню номінацію провадить колегіальний орган, до якого можуть входити представники парламенту, неурядових організацій, громадянського суспільства, діючі судді, провідні юристи тощо. До держав, які використовують цю модель, належать майже всі «нові» держави-члени (Болгарія, Словенія, Словаччина, Чехія, Хорватія, Польща тощо), оскільки на етапі перевірки виконання умов членства в ЄС на це зверталося багато уваги та ці держави-кандидати провели відповідні національні реформи ще до вступу в ЄС, а також Німеччина, Великобританія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія.

Нерідко несхвалення кандидатури на національному рівні породжує судові провадження в державах-членах. Так, показовим є випадок, коли кандидатура на посаду судді Загального суду від Болгарії не була схвалена національним урядом через недостатній досвід роботи та недостатній рівень володіння французькою мовою. Після негативного висновку уряду кандидат звернувся до національного суду із оскарженням існування занадто високого прохідного бар'єру щодо знання французької мови. Болгарський суд постановив, що держава має всі повноваження зі встановлення національних критеріїв відбору. Цей випадок призвів до безпрецедентної затримки у призначенні судді на наднаці-

[1] До речі, дуже часто процедури внутрішньодержавного відбору суддів у Суд ЄС та ЄСПЛ збігаються.

[2] Наприклад, Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи 1429 (1999) щодо національних процедур номінації кандидатів для виборів до ЄСПЛ. URL: assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta99/EREC1429.htm; Резолюція CM/Res (2010) 26 Комітету Міністрів Ради Європи щодо застування дорадчої експертної колегії стосовно кандидатів на посаду судді ЄСПЛ 2010 р. URL: http://www.justice.gov.ge/Multimedia%2FFiles%2F2017%2FRes_2010_26_eng.pdf.

ональний рівень – 10 місяців Болгарія не мала свого судді у Загальному суді. Також відомий випадок, коли кандидат від Словенії Ю. Марн (J. Marn) оскаржував негативне рішення уряду щодо номінації до Загального суду через недосягнення ним 40 років. Але словенський суд постановив, що вимога щодо віку кандидата пов'язана насамперед з його досвідом, отже, позивачеві було відмовлено у задоволенні позову. Такі прецеденти показують, що внутрішньодержавні процедури відбору – суто компетенція держав-членів, у які ЄС не може втручатися. Крім того, усі національні суди, які розглядали подібні скарги, навіть не зважали за необхідне звернутися до Суду справедливості із преюдиціальними зверненнями саме через ці мотиви.

Установчі договори не містять вимог щодо національної приналежності судді або існування у нього громадянства тієї держави, яка його балотує. Хоча за логікою це було б доцільно, оскільки принцип рівного представлення всіх держав – членів ЄС (по одному судді в Суді справедливості та по однаковій кількості у Загальному суді) існує для того, щоб усі їх правові системи були представлені у Суді ЄС. І тому, незважаючи на те, що положення про громадянство залишається відкритим, держави-члени на практиці жодного разу не висували на посаду судді або Генерального адвоката громадянина не своєї держави[1].

На певних етапах розвитку ЄС висувалися різні пропозиції щодо кількісного складу Суду та принципу рівного представлення всіх держав-членів. При найбільшому розширенні ЄС із 15 держав-членів до 25 виникло питання про збільшення суддівського корпусу, а також про баланс між представленням держав у Суді ЄС та єдністю й послідовністю його судової практики, оскільки зростання кількості судових палат та розгляд більшості справ у них дійсно могло підірвати ці принципи. Так, подавалися пропозиції щодо представлення суддями не держав-членів, а безпосередньо правових систем[2] або щодо застосування принципу формування Ради Безпеки ООН – призначати постійних суддів від найбільших держав-членів, а інші держави мали вису-

[1] Див. аналіз посад кандидатів, їх освіти, віку тощо: Kenney S. J. The Members of the Court of Justice of the European Communities. *Columbia Journal of European Law*. 1998–1999. Vol. 5. P. 101–133.

[2] The Role and Future of European Court of Justice. A Report of the EC Advisory Board of the British Institute chaired by Rt. Hon. The Lord Slynn of Hadley. London : British Institute of International and Comparative Law, 1996. P. 122.

вати своїх суддів на ротаційній основі[1]. Всі ці пропозиції були визнані такими, що суперечать основоположним принципам права ЄС, зокрема, принципу рівності. Крім того, дуже складно на практиці чітко визначити приналежність національної правової системи держави-члена до певної правової системи.

Особливості організації судової системи ЄС відбиваються на внутрішній побудові судових інстанцій у ЄС. Так, структура Суду справедливості та Загального суду певним чином схожі, але із тією відмінністю, що Суд справедливості завжди засідає колегіально, а у Загальному суді існує можливість вирішувати справи суддею одноособово. Це відбиває різне функціональне призначення зазначених інстанцій. Так, Суд справедливості виконує конституційні функції, розглядаючи найважливіші для правопорядку ЄС позови від інститутів ЄС, держав-членів та преюдиціальні звернення від їх національних судів, а Загальний суд виконує правосудні функції за позовами від приватних осіб, які більш схожі на адміністративні провадження. Саме через це ст. 251 ДФЄС встановлює, що засідання Суду справедливості проводяться у складі палат або у складі Великої палати згідно з правилами, встановленими для цих цілей у Статуті Суду ЄС. Якщо це передбачено Статутом, Суд може також засідати у повному складі.

Стаття 251 ДФЄС, як бачимо, не закріплює кількісний склад палат, а натомість відсилає за цією регламентацією до Статуту Суду ЄС. Диспозитивний характер зазначеної норми дозволяє більш легко пристосовуватися до змін членського складу ЄС, збільшення кількості суддів без внесення змін до установчих договорів, що є доволі довготривалим і часто заполітизованим процесом. Ці тонкощі були враховані державами-членами та інститутами ЄС під час впровадження Ніццької реформи 2001 р[2]., адже до неї кількісний склад палат закріплювався безпосередньо в Договорі про Європейське співтовариство (колишня ст. 221 Договору про Європейське співтовариство зазначала, що Суд міг створювати палати у складі трьох, п'яти та семи суддів). Зараз ст. 16 Статуту Суду ЄС встановлює, що **Суд справедливості** засідає у **палатах по три та п'ять суддів**, а кожна з них, у свою чергу, має обрати

[1] Turner C., Munos R. Revising the Judicial Architecture of the European Union. *Yearbook of European Law*. 1999–2000. No. 1. P. 1–91.

[2] Більш детально щодо реформи судової системи Ніццьким договором див.: Johnston A. Judicial Reform and the Treaty of Nice. *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38. P. 499–523.

Голову зі свого складу. Так, судді із палати, що складається з п'яти суддів, мають обирати голів палат строком на п'ять років із однією можливістю повторного переобрання, а судді, що входять до палат із трьох суддів – на один рік.

Суд справедливості також може засідати у складі **Великої палати**, яка складається з п'ятнадцяти суддів та головує у ній Голова Суду справедливості. Окрім Голови Суду справедливості, до складу Великої палати входять Віце-голова Суду справедливості, три голови палат з п'яти суддів. Велика палата розглядає справу, коли справа є складною з правової точки зору, або становить важливість, або має виняткові обставини та держава-член чи інститут ЄС, які виступають стороною у справі, вимагають цього.

Велика палата – це той структурний елемент у Суді справедливості, який розглядає найбільш важливі справи, що можуть стосуватися основ права ЄС і саме тому до її складу входять найдосвідченіші судді Суду. Раніше цю функцію виконував Суд у повному складі, але величезне навантаження та збільшення суддівського корпусу ускладнювало зазначену роботу. Зараз завдяки створенню Великої палати був знайдений баланс між ефективністю, якістю та оптимізацією процесу ухвалення рішень. Разом із тим при запровадженні Ніццької реформи деякі науковці висловлювали побоювання на рахунок того, що закріплення такого складу Великої палати (наприклад, голів палат по п'ять суддів) навпаки може заважати повноцінному функціонуванню Суду справедливості, оскільки голови палат мають відкладати справи у палатах та брати участь у засіданнях Великої палати[1]. Ці побоювання не виправдалися, підтвердженням цього може слугувати статистика, яка показує, що основний масив справ вирішується палатами, а кількість справ, вирішених у рамках Великої палати, не може становити загрози блокування діяльності палат. Так, у 2017 р. палатами по три судді було ухвалено 256 рішень[2], палатами по п'ять суддів – 322, Великою палатою – 46[3].

[1] Crowe R. The Treaty of Nice and Reform of the Community Courts : Codex (Luxembourg). April 2001. P. 99; Кривова М. В. Организация и юрисдикция Суда ЕС: теория и практика : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2004. С. 69.

[2] У цьому контексті термін «рішення» використовується для загального позначення всіх актів, ухвалених Судом: як рішень, так і висновків та наказів.

[3] Annual Report 2017. Judicial Activity. Synopsis of the judicial activity of the Court of Justice, the General Court and the Civil Service Tribunal. P. 107. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

Статут Суду ЄС передбачає можливість засідання Суду справедливості у **повному складі** у випадках, передбачених ч. 2 ст. 228 ДФЄС (звільнення Омбудсмана ЄС), ч. 2 ст. 245 ДФЄС, ст. 247 ДФЄС (звільнення комісарів ЄС), ч. 6 ст. 286 ДФЄС (звільнення або позбавлення пенсій членів Рахункової палати). Крім того, якщо Суд кваліфікує справу як винятково важливу, він може після заслуховування Генерального адвоката прийняти рішення направити справу на вирішення повного складу Суду справедливості. Як бачимо, у повному складі Суд справедливості засідає у виключних випадках. У середньому це становить по одній справі на рік, а іноді – жодної. Так, у 2017 р. повним складом Суду справедливості була вирішена 1 справа.

Щодо **Загального суду**, то установчий Договір обмежується констатацією того, що положення договорів, які стосуються Суду справедливості, застосовуються до Загального суду, якщо Статутом Суду ЄС не передбачене інше. Звертаючись до Статуту, ми дійсно бачимо схожість із вищезазначеними особливостями, оскільки його ст. 40 закріплює, що Загальний суд засідає у **палатах по три та п'ять суддів.** Так само судді із палати, що складається з п'яти суддів, мають обрати зі свого складу голів палат строком на п'ять років із однією можливістю повторного переобрання, а судді, що входять до палат із трьох суддів – на один рік. В окремих випадках, визначених Регламентом Загального суду, він може засідати у **повному складі** або суддя засідає **одноособово**. Регламент може встановлювати також випадки, коли Загальний суд засідає у **Великій палаті,** яка складається з п'ятнадцяти суддів.

Звертаючись до ст. 28 Регламенту Загального суду, можна зрозуміти, що у випадках, коли справа є складною з правової точки зору, або становить важливість, або має особливі обставини, вона може бути передана на розгляд Загального суду у повному складі або до Великої палати, яка складається із п'ятнадцяти суддів, або палаті з іншим кількісним складом суддів (відповідно до практики Суду справедливості це може бути як менший, так і більший склад[1]). Рішення про передачу справи до палати більшої формації ухвалює пленум Загального суду на пропозицію палати, яка розглядає справу, або Голови Загального суду на будь-якій стадії розгляду за власною ініціативою або за клопотанням сторони по справі. Визначальним є те, що у процесі приватні особи, на відміну від держав-членів та інститутів ЄС, вважаються не-

[1] Case C-437/98 P, Infrisa v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. I-7145.

привілейованими сторонами, отже вони не мають права подавати клопотання щодо зміни палати. Це є виключною прерогативою держав-членів та інститутів ЄС.

Якщо клопотання йде від сторін, то воно має бути обґрунтованим, але рішення Загального суду є повністю дискреційним[1]. Незважаючи на те, хто виступав ініціатором клопотання, сторони у справі мають бути заслухані. У випадку, коли держава-член або інститут ЄС, які є стороною у справі, просять про це, справа має розглядатися у палаті, не меншій, ніж п'ять суддів. Причому практика Загального суду зводиться до того, що, незважаючи на те, що держави-члени та інститути ЄС користуються привілейованим положенням у процесі, їх клопотання презюмуються як такі, що адресують справу до палати у складі п'яти суддів і вони не можуть трактуватися як такі, що адресують справу до Великої палати або повного складу Загального суду[2].

Щодо кваліфікації справ як таких, що є складними з правової точки зору (не щодо складності фактичних обставин), або становлять виключну важливість, або мають особливі обставини, то Загальний суд має тут широку дискрецію. Теоретично ознакою правової складності можуть бути спори у новій сфері компетенції ЄС, поява нової правової концепції або принципів. Досить часто сторони посилаються на фактичну, а не правову складність справи (конкурентні справи та щодо надання державної допомоги), але до Великої палати такі справи передаються дуже рідко, оскільки більшу увагу приділяють складним справам у правовому аспекті. Щодо важливості справи, то це доволі широке поняття, яке включає в себе як важливість справи для сторін або підтримка справи великою кількістю приватних осіб, так і важливість для розвитку права ЄС. Стосовно останнього критерію – особливих обставин справи, то відповідна практика ще не сформована, тож Загальний суд сам вирішує чи може він бути застосований у конкретній справі.

Щодо одноособового розгляду справ, то це – новаторство, яке планувалося як таке, що дозволить подолати судову кризу у ЄС, пов'язану зі строками розгляду справ. З такою ініціативою виступив сам Суд ЄС,

[1] Case T-47/92, Lenz v Commission. *European Court Reports*. 1992. P. II-02523; Case T-387/00, Comitato organizzatore del convegno internazionale v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-03031.

[2] Case T-310/06, Hungary v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. II-4619.

який, зокрема, виходив із того, що більшість держав-членів ЄС користується такою процедурою у національному судочинстві, що, у свою чергу, допомагає їм розвантажити систему. Хоча інститути ЄС, і, зокрема, Парламент, Комісія та Рада, віднеслися до цієї пропозиції дуже скептично[1], відповідне рішення все ж таки було прийняте.

Стаття 29 (3) Регламенту Загального суду встановила виключний перелік випадків, коли справа може бути делегована до одноособового розгляду судді. Відповідно до цієї статті, коли справа передана на розгляд палати у складі трьох суддів та суддя-доповідач вважає, що вона не становить складності з питань права або фактів, а також те, що вона не є важливою, то ця справа може бути делегована до одноособового розгляду у випадках:

1) спорів між ЄС та його службовцями (ст. 270 ДФЄС);

2) позовів від фізичних та юридичних осіб щодо скасування нелегітимного правового акта ЄС (ч. 4 ст. 263 ДФЄС), щодо нелегітимної бездіяльності інститутів ЄС (ч. 3 ст. 265 ДФЄС), позовів про відшкодування збитків, завданих установами або службовцями ЄС, у разі позадоговірної відповідальності (ст. 268 ДФЄС), у разі, якщо на розгляд виносяться питання, з яких уже існує практика або якщо справа становить частину серії справ, по одній з яких рішення вже ухвалене;

3) справа стосується арбітражного застереження, що міститься у контракті (ст. 272 ДФЄС).

Слід ще раз звернути увагу, що рішення про одноособовий розгляд справи суддею може бути прийняте лише щодо справи, яка розподілена до розгляду палатою з трьох суддів. Розподіл справ по палатах є індикатором важливості тих юридичних питань, які в них вирішуються. Отже, якщо справа розподілена до розгляду у палаті з п'яти суддів, у Великій палаті або тим більше повним складом судом, то сам цей факт свідчить про її складність, серйозність та важливість, і це, у свою чергу, по суті робить неможливим її розгляд одним суддею. Поряд із цим встановлюється також ряд випадків, коли одноособовий розгляд справи прямо заборонений:

[1] European Parliament legislative resolution on the proposal for a Council decision amending Decision 88/591/ECSC, EEC, Euratom establishing a Court of First Instance of the European Communities (5713/1999–C5-0020/1999–1999/0803(CNS)). URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P5-TA-2000-0041+0+DOC+XML+V0//EN#BKMD-12.

1) коли позов стосується анулювання акту загального застосування;

2) коли справа стосується імплементації правил щодо конкуренції або контролю за злиттям, щодо державної допомоги, щодо заходів захисту торгівлі, організації спільного сільськогосподарського ринку;

3) коли справа стосується застосування режиму інтелектуальної власності або позов проти Відомства з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO)[1] та Бюро співтовариства з охорони сортів рослин (CPVO).

Рішення про делегування розгляду справи одноособово має бути прийняте палатою з трьох суддів після заслуховування сторін у справі. У разі заперечень з боку держав-членів або інститутів ЄС, які є сторонами у справі, одноособовий розгляд справи відбутися не може[2]. Крім того, якщо вже після вирішення питання про одноособовий розгляд справи, суддя, якому передана справа, вирішить, що вже не існує достатніх підстав для цього одноособового розгляду, він має повернути справу до палати.

Статистика Загального суду 2017 р. щодо ухвалення ним рішень свідчить про таке: палатами по три судді було ухвалено 751 рішення[3], палатами по п'ять суддів – 18, одноособово – жодного (у 2016 р. – 5 рішень). Велика палата так само, як і Загальний суд у повному складі, не засідали жодного разу[4]. Тож побоювання, що одноособовий розгляд справ може підірвати єдність практики Загального суду не виправдалися, оскільки самі сторони з великою обережністю ставляться до такої процедури та вирішується суддею одноособово приблизно 1% справ. Крім того, сам Регламент Загального суду встановлює комплекс обмежувальних вимог. Так, більшість справ, які розглядаються Загальним судом, стосується правил конкуренції, а ч. 4 ст. 29 Регламенту Загального суду забороняє делегування цього виду справ до одноособового розгляду, хоча заради справедливості слід відмітити, що не всі

[1] Колишня назва цієї установи – Офіс з гармонізації на внутрішньому ринку (OHIM).

[2] З цього приводу окремо підкреслимо, що приватні особи не мають важелів впливу на рішення про одноособовий розгляд справи, оскільки Регламент надав таку прерогативу лише так званим «привілейованим позивачам» – державам-членам та інститутам ЄС. У цьому можна вважати певну процесуальну нерівність процесуальних суб'єктів.

[3] У цьому контексті термін «рішення» використовується для загального позначення всіх актів, ухвалених Судом: як рішень, так і висновків та наказів.

[4] Annual Report 2017. Judicial Activity. Synopsis of the judicial activity of the Court of Justice, the General Court and the Civil Service Tribunal. P. 212. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

вони стосуються складних юридичних питань. Як бачимо, сподівання Загального суду щодо свого розвантаження завдяки одноособовому розгляду, на жаль, не виправдалися.

Практика одноособового розгляду справ у Загальному суді також не сприяла збільшенню таких справ. Прикладом може слугувати справа *Liberos v Commission*, яка полягала у тому, що службовець ЄС, який працював за строковим контрактом, звернувся до Загального суду із трудовим спором щодо анулювання рішення Комісії. Палатою у складі трьох суддів було прийняте рішення про розгляд цієї справи суддею одноособово на підставі того, що це був службовий спір, який не є важливим для правопорядку ЄС. Суддею по справі був призначений Голова Загального суду Б. Вестердорф (B. Vesterdorf). Суддя ухвалив рішення у справі не на користь позивача[1], який після цього оскаржив рішення у Суді справедливості. Суд справедливості, у свою чергу, задовольнив апеляцію та переглянув справу, у результаті чого ухвалив рішення на користь позивача[2]. Суд справедливості зазначив, що Регламент Загального суду забороняє розглядати справу Загальному суду в одноособовому складі, якщо справа стосується акту загального застосування та розтлумачив, що позивач у своєму позові посилався на норми Статуту службовців ЄС, які можна вважати норами загального застосування. Суд справедливості послався на усталену практику Суду ЄС щодо визначення актів загального застосування, яка зазначає, що актами загального застосування є ті, що стосуються об'єктивно визначеної ситуації та породжують правові наслідки для категорій осіб, визначених загально або абстрактно[3]. Статут службовців ЄС підпадає під це визначення, оскільки створює права та обов'язки для усіх службовців ЄС, які і є тією загальновизначеною категорією осіб. Саме тому Суд справедливості визнав нелегітимним одноособовий розгляд цієї справи у Загальному суді. Звісно, це рішення значно обмежило в подальшому можливість розгляду службових спорів одноособово.

Щодо скорочення строків розгляду справ, то процедура одноособового розгляду виявилася недосконалою, оскільки рішення про одно-

[1] Case T-29/97, Liberos v Commission. *European Court Report*. 2000. FP-I-A-00043.

[2] Case 171/00 P, Liberos v Commission. *European Court Report*. 2002. I-00451.

[3] Joined cases 789/79, 790/79, Calpak and Società Emiliana Lavorazione Frutta v Commission. *European Court Report*. 1980. P. 1949, Case C-41/99 P, Sadam Zuccherifici and Others v Council. *European Court Report*. 2001. P. I-4239.

особовий розгляд справи має бути ухвалене палатою, яка для цього має ознайомитися та вивчити обставини справи для з'ясування підстав для відповідного рішення. Це забирає багато часу у суддів, призводить до затягування розгляду. Таке затягування спостерігається у випадку рішення судді повернути справу на розгляд до палати. Самі судді, розуміючи, яке додаткове навантаження вони можуть отримати, зі значною настороженістю ставляться до подібних рішень. Тому Загальний суд дуже рідко вдається до одноособового розгляду справ.

Говорячи про організацію судової системи ЄС, слід звернути увагу на те, що в межах Загального суду існує усталена практика спеціалізації палат на певних позовах. Це передбачено у ст. 25 Регламенту Загального суду, яка встановлює, що Загальний суд самостійно може встановлювати критерії розподілу справ між палатами, а також він може встановити одну чи більше палат, відповідальних за розгляд та вирішення справ у спеціальних сферах. Так, у Загальному суді існує палата, яка спеціалізується на розгляді спорів щодо інтелектуальної власності у ЄС, зокрема щодо торговельних марок ЄС. Хоча з огляду на можливість створення третьої судової ланки у ЄС, а саме спеціалізованих судів і навіть існування такої практики (Трибуналу з питань цивільної служби ЄС), логічніше було б створювати нові суди відповідно до цієї спеціалізації. Більш того, у Регламенті Загального суду існують окремі норми щодо процедурних особливостей розгляду справ цієї категорії. Як відомо, досить давно розглядається питання про створення спеціалізованого суду при Загальному суді – Патентного суду[1]. Відповідно до ст. 262 ДФЄС Рада може ухвалювати рішення про надання Суду ЄС юрисдикції у справах, що стосуються права промислової власності ЄС. У 1979 р. Комісія склала Люксембурзьку патентну конвенцію Співтовариства, тим самим намагаючись ввести єдиний патент для всього Співтовариства, а потім і для ЄС, але ця Конвенція досі не підписана державами-членами, оскільки вони не можуть дійти згоди з ряду питань. У 2003 р. Комісія звернулася до Ради з пропозицією про створення Патентного суду Співтовариства до 2010 р. та надання йому юрисдикції щодо врегулювання юридичних

[1] Аналіз проекту щодо створення Патентного суду ЄС див.: Lavranos N. The New Specialized Courts within the European Judicial System. *European Law Review*. 2005. Vol. 30(2). P. 261–272.

спорів щодо патентів[1]. Проблема створення нової судової палати полягає у тому, що сторони Європейської патентної конвенції 1973 р., до яких входять і держави – члени ЄС, підготували в 2004 р. проект Угоди щодо заснування Єдиного патентного суду[2], який мав вирішувати спори, пов'язані з дійсністю Європейських патентів та порушеннями у цій сфері, тобто такого суду, який буде мати юрисдикцію, котрою планується наділити Патентний суд ЄС. Обидві сторони чекають, які дії буде виконувати протилежна сторона, щоб не створити зони паралельної компетенції. Тобто ці питання ще мають вирішити інститути ЄС разом із державами-членами. Але останні кроки показують, що швидше за все це буде відбуватися у рамках посиленої співпраці, а не в межах виключної компетенції ЄС.

У структурі судової системи ЄС важливе місце займають Генеральні адвокати, які входять до корпусу Суду справедливості та можливість призначення яких визначена також і для Загального суду. Стаття 252 ДФЄС передбачає, що Суду справедливості допомагають 8 Генеральних адвокатів, але з 2015 р. у Суді справедливості їх 11, оскільки Лісабонський договір запровадив можливість збільшення їх кількості рішенням Ради на прохання Суду. Саме таке рішення Радою було прийняте у 2015 р.[3] Генеральні адвокати, на відміну від суддів Суду ЄС, не представляють національні правові системи держав-членів ЄС, тож не існує прив'язки їх кількості до кількості держав-членів Союзу. Разом із тим деякі держави закріпили за собою право призначати від себе постійних Генеральних адвокатів і це закріплення відбулося на рівні звичаєвого права. Так, при створенні Суду ЄСВС в його складу входили два Генеральних адвокати від Франції та Німеччини, а з приєднанням Італії, Великобританії та Іспанії постійні Генеральні адвокати почали призначатися і від цих держав. Із подальшим розширенням Співтовариства та ЄС усі інші держави-члени отримали право призначати Генеральних адвокатів від себе на ротаційній основі. У 2009 р. із набуттям чинності поправок Лісабонського договору, а саме Деклара-

[1] Щодо проведних перговорів між Комісією та Радою з питань створення Патентного суду Співтовариства див.: Lavranos N. The New Specialized Courts Within the European Judicial System. *European Law Review.* 2005. Vol. 30, No. 2. P. 265–270.

[2] Проект Угоди та інші відповідні документи доступні на сайті Федерального інституту інтелектуальної власності (Берн, Швейцарія): URL: www.ige.ch.

[3] Рішення Ради 2013/336/EU щодо збільшення кількості Генеральних адвокатів у Суді ЄС від 15.06.2015 р. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013D0336.

ції щодо ст. 252 ДФЄС стосовно кількості Генеральних адвокатів у Суді справедливості, офіційно закріплено, що окрім Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та Великобританії своїх Генеральних адвокатів буде постійно призначати ще й Польща. Таким чином, корпус Генеральних адвокатів Суду справедливості формують шість Генеральних адвокатів від зазначених держав та п'ять Генеральних адвокатів, призначених іншими державами-членами за ротаційною системою.

В установчих договорах прописано обов'язок Генеральних адвокатів – подання Суду обґрунтованих позицій у справах, які вимагають їх участі, але функції та правовий статус неодноразово ставали предметом доктринальних досліджень[1]. Зазначимо, що посади, подібні до Генеральних адвокатів Суду ЄС, знайомі не всім національним правовим системам держав-членів ЄС, на відміну від Франції, Бельгії та Нідерландів. Саме з посад державних комісарів (*commisaires du gouvernement*) французької Державної ради (*Conseil d'Etat*), які були покликані допомагати Раді готувати проекти рішень, були змодельовані посади Генеральних адвокатів у Суді справедливості ЄСВС[2]. Але згодом їх становище еволюціонувало разом із правовою природою Союзу і зараз інститут Генеральних адвокатів є унікальним у судовому праві ЄС[3].

[1] Léger P. Law in the European Union: The Role of the Advocate General. *Journal of Legislative Studies*. 2004. Vol. 10. P. 1–8; Dashwood A. The Advocate General in the Court of Justice of the European Communities. *Legal Studies*. 1982. Vol. 2. P. 202–216; Tridimas T. The Role of the Advocate General in the Development of Community Law: Some Reflections. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34. P. 1349–1352; Sharpston E. The Changing Role of the Advocate General / A. Arnull, P. Eeckhout and T. Tridimas (Eds.). *Continuity and Change in EU Law: Essays in Honour of Sir Francis Jacobs*. Oxford : Oxford University Press, 2008; Mortelmans K. The Court Under the Influence of its Advocates General: An Analysis of the Case Law on the Functioning of the Internal Market. *Yearbook of European Law*. 2005. Vol. 24. P. 127–143; Arrebola C., Maurfcio A., Portilla H. J. An Econometric Analysis of the Influence of the Advocate General on the Court of Justice of the European Union. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. 2016. Vol. 5. P. 82–112.

[2] Щодо подібності посад Генеральних адвокатів із *commisaires du gouvernement* Державної ради Франції та їх подібності до інших посад у національних судах держав-членів, а також у міжнародних судах див.: Borgsmidt K. The Advocate general at the European Court of Justice: a Comparative Study. *European Law Review*. 1988. Vol. 13(2). P. 106–119.

[3] Аналіз ідеологічної та функціональної різниці між *commisaires du gouvernement* Державної ради Франції та Генеральним адвокатами Суду ЄС див.: Bobek M. A Fourth in the Court: Why are Advocates General in the Court of Justice? *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. Vol. 14. 2011–2012. P. 529–562.

Генеральний адвокат, хоча і входить до складу Суду справедливості, але не бере участі у судових слуханнях. Натомість він готує неупереджений, незалежний висновок щодо того, яким чином має бути вирішена справа. Хоча формально ці висновки є рекомендаційними, практика показує дуже часте слідування їм. Висновки Генеральних адвокатів разом із рішеннями Суду публікуються в Офіційному віснику ЄС і окремі науковці вбачають у їх публічності компенсацію відсутності особливих рішень в Суді ЄС[1].

До Ніццької реформи Генеральні адвокати мали брати участь у вирішенні кожної справи, ініційованої у Суді справедливості. Під час обговорення Ніццької реформи панувала думка, що розвиток правопорядку ЄС досяг такого рівня, що вже не існує нагальної потреби залучати Генерального адвоката до кожної справи, а це слід робити лише у складних з правової точки зору справах або тих, що стосуються основ правової системи ЄС. Як зазначає Х. Расмусен (H. Rasmussen), протягом перших років існування Суд був маленьким судом семи держав, який завжди діяв як перша та остання судова інстанція, і саме тому він потребував допомоги Генеральних адвокатів для посилення якості судової практики. Із розширенням ЄС Суд став великим інститутом, який почав виступати і як апеляційна інстанція, а Генеральні адвокати стали вже не такими необхідними, а їх висновки слугують суддям «екскурсом» у практику інших суддів із тематики справи[2].

Крім того, був врахований факт перевантаженості Суду ЄС та занадто тривалого розгляду справ[3]. Так, у 2000 р. тривалість розгляду справ могла бути більшою, ніж два роки[4], а ухвалення висновків Генеральними адвокатами не сприяло скороченню цього процесу. Саме ці доводи й стали мотивом того, що Генеральні адвокати мають виконувати роль фахових експертів лише у найважливіших справах. Отже, Генеральні адвокати нарівні із суддями Суду ЄС забезпечують одна-

[1] Tridimas T. The Role of the Advocate General in the Development of Community Law: Some Reflections. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34. P. 1382.

[2] Rasmussen H. Remedying the Crumbling EC Judicial System. *Common Market Law Review.* 2000. Vol. 37. P. 1080.

[3] Хоча певні дослідники переконані, що не можна жертвувати якістю на користь пришвидшення процедури розгляду справи. Див.: Rasmussen H. Remedying the Crumbling EC Judicial System. *Common Market Law Review*. 2000. Vol. 37. P. 1099.

[4] Див.: Statistics of judicial activity of the Court of Justice in 2000. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2008-10/st00tr.pdf.

кове тлумачення основ права Союзу, а у контексті зростання кількості суддів навіть стають гарантами цього. Задля того, щоб виконувати такі важливі функції, вимоги до кандидатів на посаду Генеральних адвокатів такі ж високі, як і для суддів Суду справедливості.

Щодо Генеральних адвокатів у Загальному суді, то ч. 1 ст. 254 ДФЄС встановлює, що Статут Суду ЄС може передбачити, що Загальному суду допомагають Генеральні адвокати. Окремого корпусу Генеральних адвокатів у Загальному суді не було створено, натомість передбачена можливість призначати суддів для виконання функцій Генеральних адвокатів. Так, ст. 30 Регламенту Загального суду передбачає, що Генеральний адвокат *може* бути призначений, коли Загальний суд вважає, що цього вимагає правова складність або фактична заплутаність справи. Рішення про це по кожній конкретній справі ухвалюється Загальним судом у повному складі на запит палати, на розгляд якої направлена справа. При цьому Голова Загального суду призначає одного із суддів для виконання функцій Генеральних адвокатів. Підкреслимо, що це дискреція Загального суду, а не обов'язок ухвалювати рішення про залучення до процесу суддю, який виконує функції Генерального адвоката, навіть якщо справа є складною як у правовому, так і у фактичному сенсі. Крім того, це є дискрецією саме Загального суду та в жодному разі не правом сторін у справі, що було підтверджено і практикою Загального суду[1].

Цікаво, що під час створення СПІ, який був прототипом сучасного Загального суду, Суд справедливості висловлювався проти створення корпусу Генеральних адвокатів при СПІ, оскільки до його юрисдикції не належали справи стосовно тлумачення та дійсності норм права ЄС, а отже, на нього не покладалася функція розвитку правопорядку ЄС. Натомість СПІ мав розглядати адміністративні спори фізичних та юридичних осіб, а також службовців ЄС, що, на думку Суду справедливості, робило непотрібним залучення Генеральних адвокатів. Інші інститути ЄС, такі як Парламент, Рада та Комісія наполягли на закріпленні такої можливості установчими договорами. Хоча це і було зроблено, але на практиці СПІ та Загальний суд вкрай рідко вдаються до залучення суддів як Генеральних адвокатів – це відбувалося лише декілька разів, навіть незважаючи на те, що тепер Загальний суд, поряд із Судом справедливості, зобов'язані забезпечувати дотримання

[1] Case T-47/92, Lenzs v Commission. *European Court Reports*. 1992. P. II-02523.

права ЄС при тлумаченні та застосуванні установчих договорів (ч. 1 ст. 19 ДЄС).

В організації судової системи ЄС важливу роль відіграє своєрідне суддівське самоврядування. Так, судді Суду справедливості та судді Загального суду обирають зі свого складу Голову та Віце-голову на трирічний термін. Голова, окрім своїх безпосередньо суддівських функцій, керує роботою Суду справедливості та головує на слуханнях та обговореннях Великої палати та засідань Суду у повному складі. Віце-голова допомагає Голові виконувати свої обов'язки та займає його місце, коли це необхідно. Судді та Генеральні адвокати обирають також Першого Генерального адвоката строком на один рік, який виконує як адміністративні функції, такі як розподіл справ між Генеральним адвокатами, а також нагляд за дотриманням єдності права ЄС. Відповідно до ст. 62 Статуту Суду ЄС, якщо у справах, визначених ч. 2 та 3 ст. 256 ДФЄС (апеляціях у Загальному суді на рішення спеціалізованих судів), Перший Генеральний адвокат визнає існування серйозного ризику єдності та послідовності права ЄС, він може запропонувати передати цю справу до Суду справедливості.

Говорячи про організацію судової системи в ЄС, не можна не згадати про національні суди держав-членів ЄС. Саме вони реалізують право ЄС та практику Суду ЄС у національному повсякденному правовому житті і саме цей факт призвів до формування доктринальної позиції стосовно того, що національні суди входять до судової системи ЄС, про що буде йтися в підрозд. 1.3.

Цю позицію неодноразово підкреслювали вчені, які формують тренди права ЄС. Так, П. Крейг (P. Craig) зауважував: «Цілком зрозуміло, що ми маємо три різновиди Суду Співтовариства: Суд ЄС, Суд першої інстанції та національні суди. Важливо не забувати про останні, коли ми говоримо про структуру судової системи Співтовариства»[1]. Навіть сам Суд ЄС неодноразово підкреслював, що «національні суди відіграють центральну роль як судів загальної юрисдикції стосовно права Співтовариства»[2]. Значний вплив на це мали рішення у справах

[1] Craig P. The Jurisdiction of the Community Courts Reconsidered / Grainne De Burca and Joseph H. H. Weiler (Eds.). *The European Court of Justice*. 2001. P. 178.

[2] Report of the Court of Justice on certain aspects of the application of the treaty on European Union (Luxembourg, May 1995). Para. 15. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/4/2/3644862f-2e8f-4170-9616-e573a41b61c5/publishable_en.pdf.

Da Costa[1] та *CILFIT*[2], які встановили, що рішення Суду ЄС може бути використане національними судами і в інших справах, в яких виникають схожі питання права, навіть якщо вони були ініційовані в межах інших процедур та предмети їх спорів різняться. Ці хрестоматійні рішення перетворили відносини Суду ЄС із національними судами з двосторонніх на багатосторонні, оскільки одне рішення Суду ЄС може мати вплив на широке коло взаємовідносин у майбутньому. Це означає, що національні суди у своїй практиці можуть застосовувати рішення Суду ЄС, навіть не звертаючись до нього, виступаючи, так би мовити, реалізаторами його ідей[3], а це певним чином інкорпорує національні суди до судової системи ЄС.

1.3. Кооперація Суду Європейського Союзу з національними судами держав – членів ЄС

На сучасному етапі розвитку ЄС та його правової системи можна говорити, що судова система ЄС не обмежується лише тими судовими установами, що знаходяться у Люксембурзі. Незважаючи на те, що Суд ЄС вирішує найважливіші спори стосовно права ЄС та розвиває правопорядок ЄС, проте наднаціональне інтеграційне право реалізується та застосовується до пересічних приватних осіб саме у національних судах держав – членів ЄС. У доктрині вже давно висловлюється точка зору, що національні суди слід вважати частиною судової системи ЄС[4].

[1] Joined cases 28, 29, 30/62, Da Costa en Schaake v Nederlandse Belastingadministratie. *European Court Reports*. 1963. P. 31.

[2] Case 283/81, Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo Spa v. Ministry of Health. *European Court Reports*. 1982. P. 3415.

[3] Комарова Т. В. Суд Европейского союза и единство судебной практики. *Современное право*. 2013. №11. С. 143–148; Комарова Т. В. Правова сила рішень Суду Справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. №49. Т. 2. С. 193–196.

[4] Див.: Weiler J. The Transformation of Europe. *Yale Law Journal*. 1990. Vol. 100. P. 2403; Craig P. Legality, Standing and Substantive Review in Community Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1994. Vol. 14, No. 4. P. 530; Lenaerts K., Arts D. Procedural Law of the European Union. London : Sweet & Maxwell, 1999. P. 3; De Burca G., Weiler J. H. H. The European Court of Justice. New York : Oxford University Press, 2001. P. 178; Андриенко Я. П. Роль Суда ЕС в формировании европейского правового про-

Навіть практика Суду ЄС характеризує національні суди як «суди загальної юрисдикції стосовно права ЄС»[1]. Саме тому Європейський Парламент у своїй Резолюції 2007/2027(INI) щодо ролі національного судді в європейській судовій системі від 9 липня 2008 р. назвав національного суддю першим суддею ЄС та підкреслив: «Право Співтовариства залишиться мертвою буквою, якщо не буде належним чином застосовуватися у державах-членах, у тому числі національними суддями, які є наріжним каменем судової системи Європейського Союзу та які відіграють центральну та незамінну роль у заснуванні спільного європейського правопорядку»[2].

Дійсно, саме національні суди виступають інструментом реалізації права ЄС, зокрема і рішень Суду ЄС, і це стало можливим завдяки принципам прямої дії права ЄС та його верховенства, розвинених практикою Суду ЄС. Застосування цих принципів національними судами дозволило національним судам у випадку колізій між нормами національного законодавства та нормами права ЄС ігнорувати перші, незважаючи на їх ієрархію серед джерел національного права.

Таким чином, об'єктивно склався механізм кооперації (співпраці) Суду ЄС та національних судів держав – членів ЄС. Правовою засадою кооперації національних судів із Судом ЄС є ч. 3 ст. 4 ДЄС, яка встановлює: «Згідно з принципом відкритої кооперації Союз та держави-члени з цілковитою взаємною повагою допомагають одне одному виконувати завдання, що випливають із Договору. Держави-члени вживають усіх належних заходів, загальних або спеціальних, щоб забезпечити виконання зобов'язань, які постають із Договорів або випливають з актів установ Союзу. Держави-члени сприяють виконанню

странства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2004. С. 148; Грицяк І. Право та інституції Європейського Союзу. Київ : К. І. С., 2006. С. 239; Claes M. The National Courts' Mandate in the European Constitution. Portland : Bloomsbury Publishing, 2006. P. 41–44; Komarek J. In the Court(s) We Trust? On the Need for Hierarchy and Differentiation in the Preliminary Ruling Procedure. *European Law Review*. 2007. Vol. 32, No. 4. P. 467–491; Lenaerts K. The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union. *Common Market Law Review*. 2007. Vol. 44. P. 1625 тощо.

[1] Case T-51/89, Tetra Pak. *European Court Reports*. 1990. P. II-309.

[2] European Parliament resolution of 9 July 2008 on the role of the national judge in the European judicial system (2007/2027(INI)). URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0352&language=EN.

завдань Союзу й утримуються від будь-яких дій, що можуть загрожувати досягненню цілей Союзу»[1].

Незважаючи на досить загальних характер, ч. 3 ст. 4 ДЄС вважається однією з найчастіше застосовуваних та динамічних положень установчих договорів і саме вона встановлює алгоритм дій національних судів при розгляді справ, пов'язаних із правом ЄС. Саме в рамках національних судових проваджень найчастіше відбувається захист прав приватних осіб, оскільки право ЄС стало невід'ємною частиною національних правових систем. Суд ЄС, у свою чергу, не наділений компетенцією із впровадження права ЄС у національні правові системи, тож він користується «партнерством» національних судів. Суд ЄС почав запроваджувати такі партнерські відносини із національними судами ще на початку своєї правотлумачної діяльності у 1963 р. в основоположному рішенні у справі *Van Gend en Loos*, коли він зазначив, що: «Співтовариство становить новий міжнародний правопорядок, на користь якого держави обмежили свої суверенні права в деяких сферах та суб'єктами якого є не тільки держави-члени, але і їх громадяни. …Право Співтовариства незалежно від законодавства держав-членів не тільки накладає обов'язки на приватних осіб, але також наділяє їх правами, що стають частиною їх правового надбання»[2]. Це рішення без перебільшення означало початок нової «ери» захисту прав приватних, наданих їм правом ЄС, у національних судах. І саме це робить право ЄС унікальним у своєму роді, відмінним від міжнародного права, головними суб'єктами якого насамперед виступають держави.

Національні судові установи, крім того, у багатьох випадках виступають єдиним інститутом захисту прав приватних осіб через те, що доступ до судового захисту у Суді ЄС залежить від доведення багатьох обставин. Так, оскарження актів інститутів ЄС пов'язане із доведенням *locus standi* у особи, а це у випадку із оскарженням актів загального застосування, директив або актів, що адресуються іншим, ніж позивач особам, є вкрай складним завданням[3]. І саме у такому разі приватна

[1] Договір про Європейський Союз. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.

[2] Case 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 1.

[3] Див.: Komarova T. The Court of Justice of the European Union and protection of private parties: the possibilities for Ukrainian business. *Critical Quarterly for Legislation and Law*. 2016. Vol. 1. P. 31–43; Комарова Т. В. Право приватних осіб на пряме оскарження актів інститутів Європейських співтовариств у судах ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2007. Вип. 7. С. 123–127.

особа може скористатися непрямим засобом захисту свої прав через національні суди, які можуть звернутися до Суду справедливості з преюдиціальним зверненням щодо визнання нелегітимним відповідного акту інституту ЄС. Така можливість, випрацьована національною практикою, була закріплена і на рівні практики Суду ЄС рішенням у справі *Unión de Pequeños Agricultores v Council,* в якому Суд справедливості вказав, що оскільки Європейське Співтовариство – це співтовариство, засноване на верховенстві права, то індивідам має бути гарантований судовий захист прав, наданих Співтовариством. Це їх право являє собою один із загальних принципів права, що випливає із конституційних традицій, спільних для усіх держав-членів, та закріплене ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ[1]. Статті 263, 269 ДФЄС, з одного боку, та ст. 267 ДФЄС – з другого, засновують комплексну систему правових засобів та процедур, які дозволяють здійснювати судовий контроль щодо легітимності актів інститутів, органів, агентств ЄС. Згідно з цим приватні особи не можуть прямо оскаржувати акти загального застосування через вимоги, які містяться в установчих договорах, але вони можуть зробити це опосередковано через національні суди держав-членів, які будуть змушені звернуться з преюдиціальним запитом до Суду справедливості через те, що самі не мають компетенції вирішувати питання щодо легітимності актів ЄС[2]. Це означає, що держави-члени мають створити систему правових засобів та процедур, які будуть гарантувати право на ефективний судовий захист, у тому числі і задля захисту приватних осіб від нелегітимних актів ЄС[3].

Відповідний механізм набуває особливої важливості при оскарженні директив ЄС, які приватні особи формально не мають права оскаржувати відповідно до ст. 263 ДФЄС. Тож єдиний спосіб захистити свої права – це оскаржити національний акт, який імплементує відповідну директиву. Цінним є і те, що оскарження імплементаційних актів в національних судах відкриває можливість для преюдиціальної процедури, в рамках якої національні суди мають можливість звернутися до Суду справедливості із питанням щодо легітимності акту ЄС, який був імплементований державами-членами. Суд справедливості неоднора-

[1] Див.: Case 222/84, Johnston. *European Court Reports*. 1986. P. 1651, para. 18; Case C-424/99, Commission v Austria. *European Court Reports*. 2001. P. I-9285, para. 45.

[2] Див.: Case 314/85, Foto-Frost. *European Court Reports*. 1987. P. 4199, para. 20.

[3] Case C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores. *European Court Reports*. 2002. P. I-06677.

зово підкреслював, що національні суди мають сприяти цьому, а органи державної влади – удосконалювати відповідні механізми[1]. Таким чином, Суд ЄС розвиває таке поняття, як «повна система засобів правового захисту» («complete system of legal remedies»)[2], яке означає, що держави-члени мають розвивати систему правових засобів захисту прав, що надані правом ЄС або, якщо вони не існують, засновувати їх[3]. З огляду на це можна звернутися до ч. 1 ст. 19 ДЄС, яка є суто надбанням практики Суду ЄС, оскільки з'явилася із Лісабонськими змінами та втілює у собі позицію Суду: «Держави-члени надають засоби судового захисту, достатні для того, щоб забезпечити ефективний правовий захист у сферах, охоплених правом Союзу», а також до ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС щодо права на ефективні засоби судового захисту.

Досить революційним прикладом у цьому контексті є рішення у так званих «тютюнових справах», в яких позивачі намагалися оскаржити імплементацію Директиви Великобританією ще до прийняття цих імплементаційних актів, оскільки відповідно до конституційних актів Великобританії директиви ЄС у згаданій сфері мали бути імплементовані у правову систему Великобританії лише актами Парламенту, які, у свою чергу, не могли бути оскаржені у національних судах приватними особами. Цілком зрозуміло, що таке становище не відповідало вимогам повної системи засобів правового захисту та робили ці директиви неможливими для оскарження приватними особами, а тому Суд справедливості вказав Великобританії на необхідність надання такої можливості приватним особам навіть на підставі намірів та/або обов'язків держави імплементувати акт Співтовариства. Це дозволило приватним особам опосередковано оскаржувати норми тютюнових директив у національних судах та дало можливість ініціювати преюдиціальні провадження у Суді справедливості щодо їх нелегітимності[4]. Отже, такі наявні випадки свідчать про те, що впливу піддавалося

[1] Наприклад, у справі *UPA*: Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council. *European Court Reports*. 2002. P. I-6677.

[2] Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament. *European Court Reports*. 1986. P. 1339.

[3] Case C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores. *European Court Reports*. 2002. P. I-06677.

[4] Case C-491/01, The Queen v Secretary of State for Health, ex parte British American Tobacco (Investments) Ltd and Imperial Tobacco. *European Court Reports*. 2002. P. I-11453.

певним чином і національне конституційне право задля того, щоб у межах ЄС приватним особам був гарантований ефективний судовий захист.

Крім оскарження актів ЄС, преюдиціальна процедура слугує і базою для тлумачення права ЄС, оскільки більшість справ у Суді ЄС стосовно розширення меж та дії права ЄС надходила саме від національних судів, а не від інститутів ЄС чи безпосередньо держав-членів. І тому ч. 1 ст. 19 ДЄС та ч. 3 ст. 4 ДЄС у своїй комбінації мають бути для національних судів сигналом для правозастосовної практики. Суд ЄС зазначив, що: «Відповідно до принципу відкритої співпраці, закріпленої ст. 5 (сучасна ст. 4) від національних судів вимагається наскільки це можливо тлумачити та застосовувати національне процесуальне право таким чином, щоб надати фізичним та юридичним особам можливість оскаржувати у судах легітимність будь-якого рішення або національного правового заходу, пов'язаного із застосуванням акту Співтовариства загальної дії»[1].

На початку європейської інтеграції орієнтованість національних судів на реалізацію приватними особами своїх прав на підставі права співтовариств була доволі незвичною. Конституційні системи держав-членів співтовариств не були схожі одна на одну в аспекті співвідношення міжнародного та національного права, а отже, національні суди знаходилися у різному становищі щодо реалізації положень наднаціонального інтеграційного права. Держави-члени по суті мали пристосувати свої правові системи, а що найбільш проблематично – конституційні системи до ефективної взаємодії із правом співтовариств. Певним державам цей процес давався легше, оскільки їх конституції надавали можливість національним судам застосовувати міжнародні договори та переглядати національне право на відповідність положенням цих договорів. Такими державами були Франція та Нідерланди, проте в них визнається моністична концепція взаємодії міжнародного та національного права. Конституції інших держав, таких як Бельгія, Люксембург, Італія та Німеччина не містили положень щодо взаємодії національного права із міжнародним правом, тому національні суди опинилися у правовому вакуумі. Найлегше було першій групі держав, у яких не виникало багато доктринальних та практичних проблем із застосуванням інтеграційного права.

[1] Case C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores. *European Court Reports*. 2002. P. I-06677.

Для інших держав це створювало реальну правову проблему, оскільки навіть такий базовий принцип, як верховенство права співтовариств не був закріплений в установчих договорах. Можливо, на це вплинула обережність батьків-засновників, які мали запевнити майбутні держави-члени, що їх суверенітету ніщо не загрожує. Але відсутність цієї норми створила ряд практичних проблем, які були подолані саме практикою Суду ЄС. Основоположними у цьому сенсі є рішення у справах *Costa v E. N. E. L.* та *Simmental*, висновки яких були в подальшому втілені в установчі договори. Так, у рішенні у справі *Costa v E. N. E. L.* констатується: «Передача державами від своїх правових систем правовій системі Співтовариства прав та обов'язків, які виникають на підставі установчого договору, веде за собою постійне обмеження їх суверенних прав, над якими не можуть превалювати жоден наступний односторонній акт, який несумісний із засадами Співтовариства»[1].

У рішенні у справі *Simmental* Суд ЄС ще раз, але вже більш категорично підтвердив пріоритет права Співтовариства, зазначивши, що відповідно до принципу верховенства права Співтовариства співвідношення між приписами установчого договору та актами інститутів, що підлягають безпосередньому застосуванню, з одного боку, та національним правом, з іншого боку, є таким, що з моменту вступу в силу цих положень вони не тільки автоматично роблять такою, що не підлягає застосуванню будь-яку діючу норму національного права, яка їм суперечить, але також перешкоджає законному прийняттю нових національних законодавчих актів, тією мірою, якою вони будуть несумісними із приписами Співтовариства[2]. Отже, Суд встановив, що невідповідність національного права праву Співтовариства повинна не тільки призводити до автоматичного незастосування національними судами національного права, але й запобігати прийняттю нових національних законів, які б суперечили нормам наднаціонального права. Причому така позиція Суду та Союзу в цілому була єдиною, що дозволила праву ЄС однаково ефективно діяти на території усіх держав-членів. Навіть коли Німеччина, держава із міцним конституційним інститутом захисту прав людини, виправдовувала своє невиконання

[1] Case 6/64, Flamino Costa v. E. N. E. L. *European Court Reports*. 1964. P. 585.

[2] Case 106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA. *European Court Reports.* 1978. P. 629.

права Співтовариства його невідповідністю фундаментальним правам, що захищаються її Конституцією, Суд ЄС категорично вказував на неможливість нехтування наднаціональним правом навіть на користь конституцій, а також презюмував відданість Співтовариства основоположним правам людини[1].

Говорячи про наявні механізми кооперації Суду ЄС із національними судами держав-членів, слід зазначити ще один занадто принциповий момент – Суд ЄС ніколи не висловлювався щодо дійсності національного права, навіть якщо воно суперечить праву ЄС, виходячи з того, що це не входить до його компетенції. Суд ЄС не вимагає від національних судів скасувати національний акт, що суперечить праву ЄС, а лише забороняє його застосовувати. Щодо його скасування – це повноваження внутрішньої влади держави. Можна сказати навіть більше – цей акт може бути застосований і далі, але лише щодо тих правовідносин, які не входять до компетенції ЄС. Провести цю межу буває доволі складно, адже це перебуває вже в зоні відповідальності державної влади, а не лише судової. Якщо ж держава продовжує і надалі застосовувати цей акт до правовідносин, пов'язаних із правом ЄС, то вона буде нести відповідальність за порушення своїх зобов'язань відповідно до ст. 260 ДФЄС. Зважаючи на це, державичлени частіше скасовують національні акти, що суперечать праву ЄС або вносять у них відповідні зміни. Прикладом може слугувати рішення Суду ЄС у справі *Pigs and Bacon Commission v McCarren & Company*, яким Суд визнав систему накладення зборів на виробників свинини несумісною із організацією спільного ринку свинини, але лише у тій частині, яка стосувалася виплат у фонд від продажу бекону[2]. Перед національними судами Ірландії постало завдання визначити обсяги відшкодувань неправомірно стягнутих виплат. Однак, спираючись на національне законодавство, виявилося неможливим провести ту межу, яка дозволила б визначити, чи були ті чи інші збори неправомірними. І тому влада Ірландії скасувала систему зборів з виробників свинини повністю, щоб її законодавство відповідало стандартам спільного ринку свинини.

[1] Case 11/70, Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports*. 1970. P. 1125.

[2] Case 177/78, Pigs and Bacon Commission v McCarren & Company. *European Court Reports*. 1979. P. 2161.

Після ухвалення цих рішень перед національними судами постало надскладне завдання – реалізовувати право ЄС і в той же час не виходити за межі власних національних конституцій. Найбільші складності тут, природно, виникали у держав, конституції яких не закріплювали пріоритет міжнародних зобов'язань над національним правом, що призвело до початку складного та тривалого процесу пристосування національного права до вимог нового інтеграційного правопорядку.

Зазначимо, що незважаючи на прогрес європейської інтеграції та сприйняття усіма державами-членами принципу верховенства права ЄС, він досі не є нормативно закріпленим в установчих договорах. Ситуацію навіть не змінила остання Лісабонська реформа, яка хоча значно і посилила позицію ЄС, але не спромоглася закріпити цей принцип. Розробники посилалися на те, що цей принцип вже давно увійшов в правове життя Союзу та держав-членів через рішення Суду ЄС, тож його формальне закріплення не вплине на стан речей. Хоча насправді замовчування теми верховенства можна пояснити складним процесом ухвалення реформ, які передували Лісабонському договору, а саме неприйняттям проекту Конституції для єдиної Європи[1], який містив чітке закріплення принципу верховенства права ЄС (ст. I-7). Крім того, були певні побоювання щодо такої самої долі Лісабонської реформи.

Незакріплення принципу верховенства права ЄС в установчих договорах, безсумнівно, є доказом того, що незважаючи на те, що держави-члени вже повністю інтегровані у політико-правовий простір ЄС, для них досі гостро стоїть питання збереження державного суверенітету та захисту національних компетенцій від Союзу. Єдине, на що зважилися держави-члени, – це підписання Декларації № 17 про верховенство, яка за своєю правовою природою є актом м'якого права, тобто необов'язковою. Декларація проголошує, що відповідно до практики

[1] Див.: Röben V. Constitutionalism after the Draft Constitutional Treaty: How Much Hierarchy. *Columbia Journal of European Law.* 2004. Vol. 10. P. 339–377; Puder M. G. Constitutionalizing Government in the European Union: Europe's New Institutional Quarter Under the Treaty Establishing a Constitution for Europe. *Columbia Journal of European Law*. 2004/2005. Vol. 11. P. 77–111; Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 3. P. 262–307; Lubbers M. Regarding the Dutch `Nee' to the European Constitution: A Test of the Identity, Utilitarian and Political Approaches to Voting 'No'. *European Union Politics*. 2008. Vol. 9, No. 1. P. 59–86.

вирішення спорів Судом ЄС, міжнародні договори та правові акти, прийняті Союзом на основі цих договорів, мають верховенство над правом держав-членів, відповідно до умов цієї практики». Окремо слід підкреслити, що Декларація повністю перейняла практику Суду ЄС у цій сфері для формулювання положень про верховенство права ЄС. Цьому також посприяв висновок юридичної служби Ради ЄС, який зазначив, що практика Суду ЄС є визначальною у сенсі встановлення змісту принципу верховенства права ЄС. Тому не закріплений в установчих договорах принцип верховенства права ЄС став загальновизнаним та у сучасній практиці реалізовується усіма державами-членами без винятку, а формальне закріплення цього принципу залишене за державами-членами. Тобто імплементація принципу верховенства права ЄС належить не до наднаціонального рівня, а до національного – там, де держави в повному обсязі можуть реалізовувати свої суверенні повноваження і без втручання ЄС.

Наразі конституції всіх держав-членів ЄС пристосовані до їх членства у Союзі, особливо це стосується «нових» держав-членів, які проходили сувору перевірку на їх наближення до стандартів ЄС. Але прямо положення про верховенство права ЄС закріплене в конституційних актах лише декількох держав-членів (наприклад, Литви, Кіпру тощо), а інші обмежуються констатацією примата загальновизнаних норм міжнародного права. Такі умови відкривають поле для багатьох неузгодженостей та практичних проблем у реалізації права ЄС і особливо при колізії права ЄС не просто із законодавством держав, а, наприклад, із конституційними нормами.

Саме тому головна і визначальна роль у регулюванні взаємодії права ЄС із національним правом належить безпосередньо національним судам (ця ролі визнана багатьма науковцями[1]), хоча, безперечно, такі функції мають виконуватися усіма органами державної влади. На це теж звертається багато уваги в доктрині, оскільки ефективна реалізація права ЄС – це комплексні механізми, які мають формувати всі

[1] Див.: Mattli W., A.-M. Slaughter. The Role of National Courts in the Process of European Integration Accounting for Judicial Preferences and Constraints / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H. Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts*. Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 253–276; Марченко М. Н. Верховенство права Европейского Союза по отношению к национальному праву государств-членов. *Журнал российского права.* 2009. № 5. С. 117–124; Право Європейського Союзу / за ред. В. І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 73.

суб'єкти правовідносин[1]. В. Н. Денисов та В. І. Муравйов слушно підкреслюють, що забезпечувати ефективність дії права ЄС повинні всі органи держав-членів, хоча головну роль у цьому процесі відіграють національні суди, оскільки переважно вони, а не інші установи ЄС, здійснюють захист прав фізичних та юридичних осіб. Крім того, національні суди виступають правовими гарантами реалізації основних завдань та цілей європейської інтеграції[2].

Ключовим у кооперації національних судів та Суду ЄС є певні мотиви судової кооперації. Стосовно цього звернемо увагу на досить цікаве науково-практичне дослідження мотивів кооперації національних судів із Судом ЄС, яке було проведене К. Альтер (K. Alter) на підставі аналізу національних звітів щодо цієї кооперації[3]. Так, дослідниця підкреслює, що національні суди, особливо конституційні та суди вищих інстанцій, частіше за все обґрунтовують своє застосування прецедентів Суду ЄС не доктриною верховенства права ЄС, а положеннями національних конституційних систем, тобто національні судді все ж таки залишаються орієнтованими на національні правові системи. Серед чинників, які впливають на практику національних судів, науковець виділяє, наприклад, політичний та економічний інтерес, що певною мірою підтверджується національними звітами про застосування права ЄС. Такі мотиви судової кооперації вписуються в теорію неореалізму, прихильниками якого є Дж. Гарет (G. Garrett) та Б. Веінгаст (B. Weingast)[4]. Так, у звіті Нідерландів констатується, що застосування міжнародних правил та готовність до кооперації з іноземними державами являє собою вияв безпосереднього інтересу маленької торговельної нації, яка занадто мала, щоб зберігати свою не-

[1] Див.: Lang T. The Duties of National Authorities under Constitutional Law. *European Law Review*. 1998. Vol. 23. P. 110; Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія / за наук. ред. М. М. Микієвича. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 71–78.

[2] Денисов В. Н., Муравйов В. І. Право Європейського Союзу та правопорядок України: механізми взаємодії. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В. Н. Денисова. Київ : Юстиніан, 2006. С. 546.

[3] Alter K. Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: A Critical Evaluation of Theories of Legal Integration / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts.* Oxford : Hart Publishing, 1998. 250 p.

[4] Garrett G. The Politics of Legal Integration in the European Union. *International Organization*. 1995. Vol. 49. P. 171–181.

залежність самостійно, та яка задля процвітання потребує відкритих кордонів[1]. Крім того, на думку представників цієї теорії позиція національних суддів щодо права ЄС змінюється залежно від політичної та економічної ситуації в країні.

Прихильники іншої теорії – теорії неофункціоналізму – стверджують, що на кооперацію національних судів із Судом ЄС, так само як і на весь процес інтеграції, впливає світогляд та зацікавленість окремих суб'єктів – таких як приватні особи, судді, науковці. Саме вони, на їх думку, є моторами європейської інтеграції як на рівні ЄС, так і в межах держав-членів. Суд ЄС створює можливості для приватних позивачів, їх юристів та нижчих національних судів брати участь у побудові правової системи співтовариства. У цьому процесі вони посилюють свої повноваження та професіональну зацікавленість усіх суб'єктів у прямій та опосередкованій участі в європейських справах[2]. Певне раціональне зерно в цій концепції присутнє, оскільки, дійсно, ЄС надав багато прав своїм громадянам і саме ця зацікавленість підняла рейтинги популярності ЄС серед населення. Серед відповідних здобутків Союзу не можна не згадати про громадянську законодавчу ініціативу, що призвела до прийняття ряду актів, у яких були зацікавлені саме громадяни ЄС[3].

Щодо зацікавленості національних судів, то Е. Хаас (E. Haas) стверджує, що, застосовуючи право ЄС, вони тим самим підвищують свій авторитет та престиж, а також стають схожими у своїх функціях на суддів конституційних та верховних судів[4]. Якщо звернутися до національних звітів про застосування права ЄС, то можна знайти підтвердження такої тези, що вписується в теорію неофункціоналізму. Так, Й. Пльотнер (J. Plötner) підкреслює, що завдяки європейській інтеграції французький Касаційний суд отримав повноваження з контролю за актами Парламенту, які до цього були небаченою можли-

[1] Garrett G. The Politics of Legal Integration in the European Union. *International Organization*. 1995. Vol. 49. P. 189.

[2] Burlley A.-M., Mattli W. Europe Before the Court. *International Organization.* 1993. Vol. 47. P. 60.

[3] Щодо демократизації ЄС через громадянську законодавчу ініціативу див.: Трагнюк О. Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2011. Вип. 22. С. 86–95.

[4] Haas E. International Integration: The European and Universal Process. *International Organization.* 1961. Vol. 15. P. 366–392.

вістю[1]. Так само бельгійський звіт підкреслює, що у процесі європейської інтеграції у бельгійських судів з'явилися повноваження із судового контролю над національними правовими актами щодо їх відповідності праву ЄС[2].

Крім теорій неореалізму та неофункціоналізму можна говорити про існування ще й теорії міжсудової змагальності. К. Альтер пише, що міжсудова змагальність базується на бажанні нижчих судів виконувати функції вищих судів або мати можливість змінити їх практику[3]. Дійсно, функціональна структура судової кооперації є реально ефективною, наприклад, коли національний суд нижчої інстанції направляє преюдиціальний запит до Суду справедливості і тим самим може повністю змінити усталену судову практику у своїй країні, що, безперечно, підвищує значимість цього суду та судді. Преюдиціальна процедура створила той механізм взаємодії, який дозволив національним судам нижчих інстанцій бути повноправними учасниками європейської інтеграції та привносити право ЄС у повсякденне національне правове життя. Тобто в контексті реалізації права ЄС національні суди нижчих інстанцій можуть протистояти навіть практиці вищих судів. Ця позиція по суті призвела до еволюції національних судів в установи, які можуть виконувати певну конституційну роль.

Що стосується вищих судів, то вони, у свою чергу, вбачають у Суді справедливості «конкурента», оскільки у певному сенсі припиняють бути монополістами щодо функції правосуддя та безпосередньо правотлумачної діяльності у своїй країні. У зв'язку з цим вони можуть користуватися повноваженнями зі скасування рішень нижчих судів лише коли це прогнозовано може призвести до наслідків, які суперечать їх усталеній практиці. Через це мали місце випадки, коли Конституційний суд Італії визнав преюдиціальне звернення місцевого суду до Суду справедливості неправомірним, а Федеральний фінансовий суд Німеччини та Державна рада Франції скасували преюди-

[1] Plötner J. Report on France / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H. Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts.* Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 62.

[2] Brisboa H. Report on Belgium / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H. Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts.* Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 10–21.

[3] Alter K. Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: A Critical Evaluation of Theories of Legal Integration / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H. Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts*. Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 250.

ціальні звернення нижчих судів стосовно прямої дії директив[1]. Суд ЄС не міг не відреагувати на таку позицію вищих національних судів та визнав подібну їх практику такою, що суперечить ефективній комунікації між Судом ЄС та національними судами та кінець кінцем як таку, що призводить до порушення реалізації ефективного правосуддя[2]. Суд також констатував, що жодна національна норма, навіть конституційна, не може заборонити національному суду використати свої дискреційні повноваження та на власний розсуд звертатися із преюдиціальним запитом[3]. Очевидно, що Суд вказав, що національні суди зобов'язані реалізовувати право ЄС, а отже, якщо для цього буде потрібно – відмовлятися застосовувати будь-яку національну норму, яка суперечить праву ЄС.

Ця ситуація демонструє загальну тенденцію того, що нижчі національні суди вбачають у кооперації із Судом ЄС фактор підвищення своєї важливості на фоні того, що вищі суди, навпаки, можуть втрачати певні значимі функції на користь Суду ЄС. У процесі становлення інтеграції італійські судді нижчих інстанцій підкреслювали своє бажання звертатися із преюдиціальними зверненнями до Суду справедливості та мотивували його тим, що таким чином вони стають центром уваги світових юристів[4].

Статистика свідчить, що більша частина преюдиціальних звернень до Суду справедливості надходить саме від судів не останніх інстанцій, навіть незважаючи на те, що відповідно до ст. 267 ДФЄС це є їх дискреційним правом, а не обов'язком. Так, станом на 2018 р. від Німеччини надійшло 2449 преюдиціальних звернень, 2 з яких від Федерального конституційного суду, 229 – від Федеральної судової палати,

[1] Case 13/61, De Geus v Bosch. 1962. *European Court Reports*. P. 45, Case 127/73, BRT v SABAM. *European Court Reports* 1974. P. 251, Case 146/73, Rheinmühlen-Düsseldorf v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports* 1974. P. 139.

[2] Case C-210/06, Cartesio Oktató és Szolgálbató bt. *European Court Reports.* 2008. P. I-09641; Аналіз справи *Cartesio* див.: Bobek M. Cartesio – Appeals Against an Order to Refer under Article 234 (2) EC Treaty revisited. *Civil Justice Quarterly*. 2010. Vol. 29. P. 307–316.

[3] Case 166/73, Rheinmuhlen v Einfuhr. *European Court Reports*. 1974. P. 33; C-188/10, Melki. *European Court Reports*. 2010. P. I-5665.

[4] Ruggeri Laderchi F. P. Report on Italy / A.-M. Slaughter, A. Stone Sweet, J. H. H. Weiler (Eds.). *The European Court and National Courts.* Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 149.

131 – від Федерального адміністративного суду, 319 – від Федерального фінансового суду, 37 – від Федерального суду з трудових спорів, 76 – від Федерального соціального суду, 1654 інших – від нижчих судів. Від Франції надійшло 979 запитів, з яких 721 надійшов від нижчих судів порівняно з одним від Конституційного суду[1]. Тож суди останніх інстанцій не так часто звертаються до Суду справедливості, зокрема і через перераховані вище мотиви.

Поряд із цим судова кооперація імпліцитно впливає на функціонування національних судових систем, а процес судової кооперації характеризується тенденціями забезпечення національної правової ідентичності та узгодженості національного та інтеграційного права. Йдеться, що національні суди та вищі спеціалізовані суди вважають себе захисниками національної правової ідентичності та узгодженості національної правової системи, через що іноді намагаються сперечатися із висновками Суду справедливості. Так, досить відомим стало рішення Суду справедливості у справі *Bötel*, яка стосувалася оплати праці працівників неповної зайнятості[2]. Суд констатував, що працівникові мають оплачувати час, проведений ним у раді працівників, навіть якщо ці засідання відбувалися у позатрудовий час. Це рішення Суду піддавалось критиці як з боку науковців, так і з боку Федерального суду з трудових спорів Німеччини, який і подав преюдиціальне звернення у цій справі. Були нарікання на адресу Суду справедливості, що він не врахував положення національного законодавства про те, що членство у раді працівників є почесним привілеєм, а не оплачуваною трудовою функцією. Для того щоб донести до Суду справедливості цю специфіку, Федеральний суд з трудових спорів навіть направив друге подібне преюдиціальне звернення.

З точки зору Федерального суду з трудових спорів Німеччини у контексті розбудови відносин кооперації із Судом справедливості, він таким чином намагався вступити в діалог із ним для того, щоб у процесі тлумачення права ЄС були враховані певні національні

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 123. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Case C-360/90, Arbeiterwohlfahrt der Stadt Berlin v Bötel. *European Court Reports*. 1992. P. I-3589.

особливості. Але, мабуть, було б неправильно вважати, що, ухвалюючи це рішення, Суд справедливості не був обізнаний щодо особливостей німецького трудового законодавства у сфері часткової зайнятості, оскільки при розгляді справи завжди у складі колегії присутній суддя, який представляє правову систему держави, що є стороною. Тому можна зробити висновок, що Суд справедливості діяв виключно в межах своєї юрисдикції та керувався суто інтересами інтеграції задля того, щоб працівники мали однакові стандарти праці на території всього Союзу. При цьому кожен суд виконував покладені на нього функції: Суд справедливості – тлумачив право ЄС у світлі цілей інтеграції, Федеральний суд з трудових спорів Німеччини – відстоював узгодженість національної правової системи.

Зараз такі питання навіть не повинні виникати і мають штучний характер, оскільки виконання рішень Суду ЄС не є проблемою – всі його рішення беззаперечно виконуються незалежно від положень національного законодавства. Більш того, якщо та чи інша сфера відносин передана до компетенції ЄС, то держави-члени втрачають право самостійно вирішувати будь-які питання у цій сфері та мають привести своє внутрішнє законодавство у відповідність до норм права ЄС.

Розглянувши теорії кооперації національних судів із Судом ЄС, доцільно зазначити, що не можна виділити якусь одну причину або підставу для судової кооперації як то політичний або економічний інтерес держави, чи зацікавленість окремих приватних осіб, суддів, науковців, або ж окремо виділити аспект міжсудової змагальності. Детермінуюче значення має кожен із вищезазначених факторів, які призводять кінець кінцем до судової кооперації. До уваги мають бути взяті всі чинники, що впливають на неї, і лише врахувавши їх у комплексі можна буде ефективно вдосконалювати цей механізм кооперації.

У контексті кооперації двох рівнів судових систем, слід підкреслити важливість декількох принципів, якими мають керуватися як Суд ЄС, так і національні суди держав-членів. Поряд з принципами верховенства права ЄС та принципом його прямої дії, про які вже було зазначено вище, слід враховувати дуже важливий принцип процесуальної автономії національних судів. Це питання є досить

дискусійним, оскільки Суд ЄС виробив певні обмеження цієї автономії[1].

Процесуальне право належить до компетенції держав-членів і не передане до відання ЄС, хоча певні процеси гармонізації, а іноді навіть уніфікації, не можна заперечувати[2], бо вони мають добровільний характер та не можуть бути впроваджені за імперативною вказівкою ЄС. Саме тому безпосередньо національне право визначає процесуальні правила та засоби для розв'язання спорів, які виникають на підставі права ЄС. Наприклад, строки для розгляду справ або строки позовної давності, положення щодо остаточності рішень тощо різняться у державах-членах та залежать від правових традицій держави та системи права, до якої вона належить, що є цілком припустимим. Єдине, на що вказує Суд ЄС, так це те, що національні норми мають відповідати принципам еквівалентності та ефективності. Так, Суд зазначив: «…національним правовим системам кожної держави-члена належить

[1] Див.: Tash A. Remedies for European Community Law Claims in Member State Courts: Toward a European Standard. *Columbia Journal of Transnational Law*. 1993. Vol. 31, No. 2. P. 377–401; Kakouris C. N. Do the Member States Posses National Judicial "Autonomy"? *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 24. P. 1389–1412; Anagnostaras G. The Quest for an Effective Remedy and the Measure of Judicial Protection Afforded to Putative Community Law Rights. *European Law Review*. 2007. Vol. 32. P. 727; Комарова Т. В. Процесуальна автономія національних судів держав-членів ЄС у практиці Суду справедливості Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №5. С. 280–285; Комарова Т. В. Особливості взаємодії національних судів держав-членів ЄС із Судом справедливості Європейського Союзу. *Право і суспільство*. 2018. №2, ч. 2. С. 234–238.

[2] Щодо становлення цивільного процесу ЄС див.: Комарова Т. В. Інтеграційний правопорядок ЄС у контексті кооперації національних судів і Суду ЄС у сфері цивільного процесу. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України* : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 січ. 2007 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 211–214; Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 925 с. – Зі змісту: Комарова Т. В. Кооперація Суду Європейських Співтовариств і національних судів у становленні інтеграційного правопорядку та гармонізації цивільного процесу. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства :* монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 117–143; Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу ЄС : монографія. Київ : ВД Дакор, 2015. 336 с.; Комарова Т. В. Законодавство Європейського Союзу та вплив практики Суду ЄС на становлення європейського цивільного процесу. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 лип. 2017 р.) / за заг. ред. І. О. Ізарової, Р. Ю. Ханик-Посполітак. Київ : ВД «Дакор», 2017. С. 121–126.

наділити суди та трибунали юрисдикцією та розробити детальні процедурні правила для збереження прав, наданих індивідам правом Співтовариства, та забезпечити, по-перше, щоб ці правила були не менш сприятливими, ніж ті, якими керуються при вирішенні справ, заснованих на національному праві (принцип еквівалентності), та, по-друге, щоб вони не робили неможливим або надзвичайно складним використання прав, наданих правом Співтовариства (принцип ефективності)»[1]. До речі, у перших своїх рішеннях Суд ЄС щодо ефективності висловлював позицію, що національні норми «не мають робити неможливою реалізацію прав»[2], але подальша практика зробила ці вимоги більш суворими та використовувала вже й формулювання – «не мають робити надзвичайно складним використання прав».

Дуже цікавою в цьому аспекті є справа *Peterbroeck*[3], у якій досліджувалася бельгійська процесуальна норма щодо 60-денного обмеження на подачу сторонами нових зауважень, які б розширювали предмет спору, в той час коли національні суди не мали компетенції на власний розсуд ставити питання про відповідність національних норм праву ЄС. Виходячи з позиції Суду, якщо сторона протягом 60 днів не зауважила, що ця справа стосується права ЄС, то суд самостійно зробити цього не міг, а отже, і захистити права приватних осіб, наданих правом ЄС. Не можна також у подібному випадку звернутися до Суду справедливості з преюдиціальним зверненням. Це означає, що навіть у подальших інстанціях бельгійські національні суди позбавлені повноважень порушувати питання права ЄС, якщо цього не зробили сторони у першій інстанції у 60-денний строк. На думку Суду, це означає порушення принципу ефективності. З цих підстав Суд справедливості визнав положення національного процесуального законодавства таким, що суперечить принципу ефективності, оскільки воно не дозволяло національним суддям порушувати питання права ЄС в контексті вимог правової норми щодо обмеження строку на подачу сторонами нових зауважень з розширення предмета спору.

[1] Case C-255/00, Grundig Italiana Spa v Ministero delle Finanze. *European Court Reports*. 1992. P. I-3589.

[2] Case 33/76, Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland. *European Court Reports*. 1976. P. 1989; Case 45/76, Comet. *European Court Reports*. 1986. P. 2043.

[3] Case C-312/93, Peterbroeck. *European Court Reports*. 1995. P. I-4599.

Суперечить чи ні норма національного процесуального права принципу ефективності – досить складне питання, яке має вирішуватися у комплексі. Суд ЄС зазначив, для цього має бути проаналізовано роль національних положень у судовому процесі, їх розвиток та специфічні риси, які впливають на різні національні інстанції. Проводити цей тест національної норми має національний суддя, виходячи із балансу між принципами процесуальної автономії та ефективності. Складність такого тесту критикує М. Бобек (M. Bobek) і опротестовує наявність процесуальної автономії у національних судів держав – членів ЄС[1].

Досить цікаво простежити еволюцію позиції Суду ЄС щодо можливості національних суддів порушувати питання права ЄС за власним розсудом у зв'язку з їх процесуальною автономією. Так, ще на початку 90-х рр. XX ст. Суд не вимагав від держав-членів порушувати питання права ЄС, він лише обмежувався констатацію того, що це їх дискреція[2]. Наприкінці ж цього десятиліття Суд уже зобов'язував національні суди порушувати питання права ЄС у конкурентних справах, навіть якщо національне законодавство не передбачало такі можливості[3]. Із початку 2000-х цю позицію Суд ЄС поширив на справи щодо прав споживачів[4] тощо. Це розширення було пов'язане з поступовим розширенням компетенції самого ЄС. Отже, коли правовідносини потрапляють у поле компетенції ЄС, він має гарантувати їх реалізацію та захист на національному рівні в державах-членах. Суд пішов навіть далі та вказав на те, що остаточне рішення, прийняте всупереч праву ЄС, має бути переглянуте задля ефективного захисту прав індивідів[5]. Певні науковці критикують таку практику Суду[6] та навіть на-

[1] Bobek M. Why There Is No Principle of «Procedural Autonomy» Of The Member States / H.-W. Micklitz, B. De Witte (Eds.). *The European Court of Justice and the Autonomy of the Member States*. Cambridge : Intersentia, 2012. P. 305–323.

[2] Joined Cases C-87/90, C-88/90 and C-89/90, A. Verholen and others v Sociale Verzekeringsbank Amsterdam. *European Court Reports.* 1991. P. I-3757.

[3] Case C-126/97, Eco Swiss China Time Ltd v Benetton International NV. *European Court Reports.* 1999. P I-3055.

[4] Case C-473/00, Cofidis SA v. Jean-Louis Fredout. *European Court Reports.* 2002. P. I-10875; Case C-168/05, Elisa María Mostaza Claro v Centro Móvil Milenium SL. *European Court Reports.* 2006. P. I-10421.

[5] Case C-453/00, Kühne & Heitz NV and Productschap voor Pluimvee en Eieren. *European Court Reports.* 2004. P. I-837, Case C-2/06, Willy Kempter KG v Hauptzollamt Hamburg-Jonas. *European Court Reports.* 2008. P. I-411.

[6] Biondi A. The European Court of Justice and Certain National Procedural Limitations: Not such a tough Relationship. *Common Market Law Review.* 1999. Vol. 36. P. 1271–1287.

зивають таку позицію «інтервенцією»[1], яка позбавляє національні суди процесуальної автономії, але Суду ЄС завжди нарікали за його активну позицію, спрямовану на захист правопорядку ЄС. Очевидно, що згадана критика не має теоретичних підстав і процесуальна автономія національних судів існує у тих межах, поки вона не порушує право ЄС.

Таким чином, якщо предмет справи належить до компетенції ЄС, то Суд ЄС наполягає на тому, щоб національні суди, незважаючи на національне законодавство, за власним розсудом порушували питання права ЄС, хоча власний розсуд судді залежить від особливостей національного законодавства. Так, для суддів держав загальної правової системи незвично порушувати правові питання за власним розсудом. Вони знаходяться у межах, які визначені сторонами у справі. Однак є держави, в яких досить широко використовується розсуд судді, наприклад, Польща. Якщо говорити про матеріальне право, то норми цивільного процесу дозволяють суддям діяти *ex officio* незалежно від того, чи сторони визначали цю підставу позову, тобто суд може досліджувати питання незалежно від сторін. Цікаво, що науковці відзначають, що цей принцип випливає не з положень цивільно-процесуального кодексу, а з природи судової влади, та застосовується без винятків у польських судах. Те саме стосується й апеляційних судів, які не пов'язані межами провадження по першій інстанції та мають досліджувати докази самостійно. Стосовно процесуального права, то польські суди можуть діяти *ex officio* лише у першій інстанції, а апеляційні суди можуть переглядати процесуальні порушення лише у виняткових випадках, таких як ненадання стороні права на захист. Ці правила поширюються і на застосування права ЄС. Так само польські суди зобов'язані застосовувати матеріальне право ЄС, якщо воно стосується справи, за власним розсудом, незважаючи на позицію сторін. Щодо процесуального права, то лише суд першої інстанції може за власним розсудом порушити питання права ЄС, а у зв'язку з цим можуть виникати деякі проблеми – наприклад, у справах, пов'язаних із застосуванням Європейського платіжного доручення або Європейського порядку вирішення дрібних спорів. Непорушення цих питань у суді першої інстанції може бути контрольоване

[1] Tridimas T. The General Principles of EC Law. 2nd Ed. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 420–422.

в апеляції лише сторонами у справі, що може призвести до неправомірних наслідків[1].

Напевно, цю колізію ще потрібно вирішувати владі Польщі, хоча Вищий суд Польщі зробив певні кроки щодо цього стосовно своїх касаційних функцій. Відповідно до положень ст. 389 Цивільно-процесуального кодексу Польщі Вищий суд не має компетенції встановлювати порушення тієї норми права, яка не була зазначена у касаційній заяві. Тобто Вищий суд не може за власним розсудом порушити питання права ЄС у своєму провадженні, що потенційно може призводити до порушень права ЄС. Урахувавши те, що на національні суди покладається зобов'язання тлумачити національне право у світлі права ЄС, а також те, що на національні суди останніх інстанцій покладається обов'язок звертатися з преюдиціальним зверненнями до Суду справедливості щодо тлумачення чи дійсності права ЄС, Вищий суд Польщі у 2008 р. ухвалив рішення, яке визначило виключення з правила про неможливість розглядати питання порушення права ЄС *ex officio*. По-перше, це у випадках, коли без преюдиціального звернення до Суду справедливості щодо тлумачення чи дійсності права ЄС неможливо ухвалити рішення по справі. По-друге, коли предмет національного права та права ЄС збігаються, але національне право суперечить праву ЄС, але касаційна скарга заснована на національному праві. По-третє, коли предмет національного права та права ЄС ідентичним, а національні суди нижчих інстанцій застосували національне право, яке не відповідає праву ЄС.

Це рішення повною мірою відповідає усталеній практиці Суду ЄС та фундаментальним принципам верховенства та прямої дії. Щодо першого випадку, то ст. 267 ДФЄС покладає обов'язок звертатися з преюдиціальними зверненнями з приводу тлумачення або дійсності права ЄС на національні суди, чиї рішення не можна оскаржити за допомогою правових засобів національного законодавства. Вищий суд Польщі при виконанні касаційних функцій виступає саме таким судом – судом останньої інстанції, тож установчий Договір чітко встановив алгоритм його дій. Але доля розсуду Вищого суду залишилася, оскільки саме він має вирішити, чи залежить від преюдиціального звернення можливість вирішити справу. Так, станом на 2018 р. із 127 преюдиці-

[1] Erecinski T. When must national judges raise European law Issues on their own motion? *ERA Forum*. 2011. Vol. 11. P. 526.

альних звернень до Суду справедливості від Польщі, 18 надійшло від Вищого суду[1], коли він констатував неможливість ухвалення рішення без висновку Суду справедливості[2].

Друга ситуація може виникати при некоректній імплементації у національне законодавство норм права ЄС, наприклад, при неправильній імплементації директив ЄС. Тоді національні судді є по суті суддями ЄС та мають досліджувати як національні норми, що імплементували директиву, так і саму директиву. При цьому від національних суддів вимагається високий рівень обізнаності як актів Союзу, так і практики Суду ЄС. Це яскравий приклад того, як на національного суддю покладається відповідальність за реалізацію права ЄС та особливо прав приватних осіб. Крім того, іноді саме від уважності та професійної компетентності судді залежить і те, чи понесе відповідальність держава-член за порушення права ЄС у формі неналежної імплементації директиви (ст. 260 ДФЄС),[3] чи завдяки судді держава вчасно відреагує та внесе відповідні корективи в імплементаційний акт. Цілком зрозуміло, що сторони у справі не можуть контролювати правильність імплементації директиви державою, тож той факт, що вони не порушували питання права ЄС не має обмежувати суддя у його функціях *ex officio*. Це повною мірою відповідає рішенню Суду справедливості у справі *Kraaijeveld*, в якому було зазначено, що національні суди мають застосовувати власний розсуд щодо того залишалася законодавча, чи адміністративна влада держави-члена у рамках свої повноважень під час імплементації права ЄС у національний правопорядок[4].

Третій випадок стосується тих ситуацій, коли національні суди мають реалізовувати принцип верховенства права ЄС не лише застосовуючи безпосередньо норми права ЄС, але й тлумачачи національне право в контексті права ЄС. Таке тлумачення завжди буде пов'язане з власним розсудом судді, адже він може застосовувати норму національного права, але тлумачити її лише через призму права ЄС та тих

[1] Для порівняння: 1 звернення надійшло від Конституційного суду, 44 – від Вищого адміністративного суду, 64 – від інших судових установ.

[2] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 124. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[3] Щодо проваджень стосовно забезпечення примусового виконання зобов'язань державами-членами за правом ЄС див.: Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 90–120.

[4] C-72/95, Kraaijeveld v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. 1996. I-05403.

зобов'язань, що взяла на себе держава перед Союзом. Рішення Суду справедливості *Van Schijndel* підтверджує цю частину рішення Вищого суду Польщі, зазначаючи, що в силу національного права, суди або трибунали мають порушувати за власним розсудом питання права, засновані на національному законодавстві, які не були порушені сторонами, якщо таке саме питання врегульоване правом ЄС[1].

Конкретний приклад Польщі показує значущість національних суддів у повсякденному відправленні правосуддя, оскільки у механізмі судової кооперації вони мають слугувати спільним цілям, проголошеним ЄС. Саме національні суди мають ключове значення в реалізації права ЄС і від рівня їх професіоналізму й практики застосування залежить успіх інтеграції та ефективність механізмів захисту прав приватних осіб, заснованих ЄС. За наявності колізій, які існують у національному процесуальному законодавстві держав-членів, практика Суду ЄС служить його гармонізації. У такий спосіб відбувається, як зазначають дослідники, «непряма та спонтанна гармонізація національних норм»[2], яка вписується в обов'язок держав-членів надавати засоби судового захисту, достатні для того, щоб забезпечити ефективний правовий захист у сферах, охоплених правом ЄС, передбачений ч. 1 ст. 19 ДЄС.

Щодо принципу еквівалентності, який має реалізовуватися разом із принципом ефективності, то він визначає заборону прямої та опосередкованої дискримінації справ, заснованих на праві ЄС, порівняно зі справами, заснованими на національному праві. Процесуальні умови розгляду всіх справ, заснованих на праві ЄС, мають бути не менш сприятливими для приватних осіб, ніж розгляд справ, заснованих на національному праві. Для з'ясування того, чи дотримується принцип еквівалентності у судовому розгляді, має бути проведене порівняння двох процедурних режимів. І цим по суті теж мають займатися національні суди, оскільки Суд ЄС не має компетенції досліджувати та тлумачити національне законодавство. Він може лише здійснювати постконтроль за дотриманням державами-членами (а саме національними судами) цього принципу.

[1] Joined cases C-430/93 and C-431/93, Van Schijndel and van Veen v SPF. 1995. I-04705.

[2] Adinolfi A. The «Procedural Authonomy» of Member States and the Constraints Stemming from the ECJ's Case Law / H.-W. Micklitz, B. De Witte (Eds.). *The European Court of Justice and the Autonomy of the Member States*. Cambridge-Antwerp-Pertland : Intersentia, 2012. P. 302.

Особливої важливості принципи ефективності та еквівалентності набувають при вирішенні питання про відшкодування збитків, завданих приватним особам, при порушенні норм права ЄС, оскільки ці питання вирішуються на національному рівні. Саме від національних положень залежить порядок, спосіб та розмір компенсацій[1], а це означає, що певним чином має відбуватися гармонізація національного права всіх держав-членів ЄС щодо відшкодування збитків за порушення права ЄС[2]. Така гармонізація відбувається завдяки практиці Суду ЄС, який розуміє, що за відсутності європейських норм стосовно цього питання він певним чином несе відповідальність за формування хоча б вихідних принципів щодо компенсації збитків. Одним із важливих прецедентних рішень щодо цього є рішення у справі *Frankovich*, яке встановило, що держава повинна відшкодувати збитки, завдані індивідам порушенням права ЄС[3]. Тобто Суд виходив з того, що недостатньо забезпечити індивідам просто право на звернення щодо порушення їх прав, наданих правом ЄС, оскільки це становить лише мінімальну гарантію та є недостатнім для повної імплементації положень установчих договорів.

За загальним правилом відшкодування має відповідати втратам або шкоді, що були завдані неправомірною поведінкою держави. Під неправомірною поведінкою держави слід розуміти «доволі серйозне» порушення права ЄС. При визначенні серйозності порушення національні суди також володіють широкою дискрецією із дослідження фактів та їх оцінки, у чому також проявляється процесуальна автономія. В серії своїх рішень Суд ЄС надав вихідні положення для визначення національними судами цієї серйозності[4]. На думку Суду ЄС, за відсутності наднаціональних норм щодо розміру відшкодування державам-членам слід розробити відповідні критерії визначення цих розмірів. Такі критерії мають бути не менш сприятливими, ніж для таких самих скарг, заснованих на національному праві, та не мають робити неможливим або вкрай складним отримання грошової компенсації,

[1] Case 60/75, Carmine Antonio Russo v Azienda di Stato per gli interventi sul mercato agricolo. *European Court Reports.* 1976. P. 45, para 9.

[2] Joined Cases C-6/90 and C-9/90, Andrea Francovich and Danila Bonifaci and others v Italian Republic. *European Court Reports.* 1991. P. I-5357, para. 33.

[3] Joined cases 6/90, 9/90, Francovich and Others v Italian Republic. *European Court Reports*. 1991. P. I-5357.

[4] Joined cases 46, 48/93, Brasserie du Pêcheur v Germany, R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others. *European Court Reports*. 1996. P. I-1029.

тобто вони мають відповідати тим самим принципам еквівалентності та ефективності[1].

Останнім часом нормативні акти в ЄС почали ухвалюватися із урахуванням цієї специфіки та включають у себе положення щодо еквівалентної та ефективної компенсації. Так, статті 17 та 18 Директиви 2006/54/ЕС щодо імплементації принципу рівних можливостей та рівного поводження із чоловіками та жінками у сфері найму та зайнятості встановлюють, що держави-члени мають забезпечити судові процедури для виконання зобов'язань за Директивою для усіх осіб, які вважають, що щодо них був порушений принцип рівного поводження, а також, що держави-члени мають запровадити у свої національні правові системи такі засоби, які необхідні для забезпечення реальної та ефективної компенсації або репарації за порушення принципу. Крім того, у Директиві зазначається, що держави-члени не можуть встановлювати фіксовану максимальну межу цієї компенсації[2].

Така нормотворча практика розпочалася із урахуванням позиції Суду ЄС, тож очевидно, що Суд вплинув на вдосконалення національної практики. У своїй практиці у дискримінаційних справах Суд неодноразово зазначав, що національна влада повинна розуміти, що рівне гендерне ставлення не може бути досягнуте лише за рахунок встановлення певних санкційних механізмів за його порушення, але й цей механізм має бути ефективним, пропорційним та переконливим – тобто компенсація має бути еквівалентною порушенню[3]. Крім того, попередні директиви щодо рівного ставлення до жінок та чоловіків не забороняли встановлення максимальної компенсаційної межі і лише остання Директива врахувала практику Суду ЄС.

Зважаючи на вищенаведене, очевидно, що національні суди мають бути активними учасниками процесу кооперації із Судом ЄС та повинні нести відповідальність за реалізацію права ЄС. Ця теза знаходить своє відображення у тенденції, яку заклав Суд ЄС своїм рішенням у справі *Köbler*. Це рішення вперше закріпило відповідальність дер-

[1] Joined cases 46, 48/93, Brasserie du Pêcheur v Germany, R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others. *European Court Reports.* 1996. P. I-1029.

[2] Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006L0054.

[3] Case 14/83, Von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein. *European Court Reports*. 1984. P. 1891.

жави за судову помилку при тлумаченні права ЄС, чим повністю змінило практику Комісії, яка відповідальна за процедуру притягнення до відповідальності держав-членів за недотримання права ЄС.

Як видно зі справи *Köbler*[1], громадянин Кьоблер (Köbler) працював за публічно-правовим контрактом із Австрією професором в університеті м. Інсбрук (Австрія). Йому виплачувалася зарплатня, яка збільшувалася за звичайною схемою врахування стажу. Згодом він направив вимогу про збільшення зарплати на підставі спеціальної схеми врахування професорського стажу, оскільки, хоча він і не пропрацював професором в Австрії 15 років, але із урахуванням його праці в іншій державі – члені ЄС він вже має цей стаж. Позивач вказав, що вимога щодо його 15-річного стажу суто в австрійських університетах становить опосередковану дискримінацію, заборонену правом ЄС. В рамках позову громадянина Кьоблера Вищий адміністративний суд Австрії звернувся до Суду справедливості з преюдиціальним зверненням, але згодом відкликав це звернення та цього ж дня ухвалив рішення про відмову позивачеві у задоволенні позову, обґрунтувавши свою позицію тим, що спеціальна схема врахування стажу при виплаті зарплати є бонусом лояльності, яка легітимно виправдовує відхід від положень права ЄС щодо свободи пересування робітників.

Суд справедливості відповів, що держава-член може нести відповідальність за порушення права ЄС, до якого призвело судове рішення, особливо якщо йдеться про рішення суду останньої інстанції, оскільки у цьому випадку в особи не існує можливості захистити свої порушені права. Суд додав, що він не вважає, що це положення суперечить незалежності судової влади, оскільки йдеться не про персональну відповідальність судді, а про відповідальність держави.

Взагалі Суд ЄС та Комісія ставилися до відповідальності держав за реалізацію права ЄС зі значною обережністю (на відміну від позиції міжнародного права, яке оперує поняттям єдності влади у державі та презюмує відповідальність держави за діяльність її судових органів[2]), оскільки вона межує з втручанням у незалежність судової влади, а отже,

[1] Case 224/01, Gerhard Köbler v Republik Österreich. *European Court Reports*. 2003. P. I-10239.

[2] Щодо відмінності позицій міжнародного права та права ЄС щодо відповідальності держави за діяльність судової влади див.: Davies A. State Liability for Judicial Decisions in EU and International Law. *International and Comparative Law Quarterly.* 2012. Vol. 61(3). P. 585–611.

може порушувати державний суверенітет. Так, Генеральний адвокат Дж. Уорнер (J. Warner) у своєму висновку у справі *Regina v Bouchereau* висловив позицію про те, що судова помилка не може бути підставою для відповідальності держави, а підставою може бути тільки умисне знехтування права ЄС національним судом[1]. Крім того, переважна більшість науковців також дотримувалася цієї точки зору[2]. Але Суд справедливості мотивував своє рішення необхідністю «правового захисту прав індивідів», який він ставить вище за все. При цьому Суд підкреслив, що вкрай обережно слід досліджувати це питання та при вирішенні питання про відповідальність держави за судове рішення має бути враховані природа конкретних судових функцій та вимога щодо правової впевненості.

Слід зазначити, що підстави для настання відповідальність держави-члена та її обов'язку матеріальної компенсації за порушення є загальними і для інших видів відповідальності. Вони достатньо розроблені практикою Суду ЄС та стосуються наявних порушень норм права, що надають права індивідам, і, крім того, такі порушення мають бути достатньо серйозними, а також має існувати прямий причинний зв'язок між порушенням та настанням шкоди. Суд справедливості зазначив, що при визначені серйозності порушення судом при ухваленні рішення має бути врахована специфічна природа судових функцій та вимоги правової впевненості та що відповідальність за рішення судів останніх інстанцій має наступати лише у виключних випадках, коли суд явно порушує застосоване право[3].

---

[1] Case 30/77, Regina v Bouchereau. *European Court Reports*. 1977. P. 1999.

[2] Наприклад, Dashwood A., White R. Enforcement Actions Under Articles 169 and 170 EEC. *European Law Review*. 1989. Vol. 14, Issue 6. P. 405; Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества / пер. с англ. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. С. 319–320.

[3] Joined cases 46, 48/93, Brasserie du Pêcheur v Germany, R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others. *European Court Reports*. 1996. P. I-1034. Щодо матеріальної відповідальності держав-членів за порушення права ЄС див.: Toner H. Thinking the Unthinkable? State Liability for Judicial Acts After Factortame (III). *Yearbook of European Law*. 1996. Vol. 17. P. 165–189; Anagnostaras G. Not as Unproblematic as You Might Think: the Establishment of Causation in Governmental Liability Actions. *European Law Revue*. 2002. Vol. 27, Issue 6. P. 663–676; Rodríguez PM. State Liability for Judicial Acts in European Community Law: The Conceptual Weaknesses of the Functional Approach. *Columbia Journal of European Law*. 2004. Vol. 11. P. 605; Anagnostaras G. Erroneous Judgments and Prospect of Damages: the Scope of the Principle of Governmental Liability for Judicial Breaches. *European Law Review*. 2006. Vol. 31. P. 735–747; Beutler B. State Liability for Breaches of Community Law by National Courts: Is the Requirement of a Manifest Infringement of the Applicable Law an Insurmountable Obstacle? *Common Market Law Review*. 2009. Vol. 46. P. 773.

Як видно, кооперація Суду ЄС та національних судів – це певний механізм інституційної взаємодії наднаціонального Суду та національних судових установ, що забезпечує ефективну взаємодію національних правових систем із інтеграційною правовою системою. На практиці це реалізовується не через паралельну роботу Суду ЄС та національних судів, а через їх ефективну кооперацію. Тим самим режим правової інтеграції досягається не лише прийняттям правових рішень, які створюють нову доктрину, але, що важливіше, прийняттям судової практики національними правовими системами та національними політиками[1].

Кооперації національних судів із Судом ЄС – це по суті правовий «діалог» та правове тлумачення, яке стає результатом такого діалогу і є внеском у правову інтеграцію. Саме завдяки зворотному зв'язку, який надходить до Суду ЄС від наднаціональних судів, і виникає «живе» інтеграційне право, яке відбиває не лише інтереси ЄС або держав-членів, але й інтереси приватних осіб, які йдуть захищати свої права до національних судів та використовують там право Союзу. Національні суди в жодному разі не є «нижчими» судами стосовно Суду ЄС, незважаючи на їх обов'язок слідувати рішенням останнього, адже саме завдяки практиці національних судів право ЄС стає ближчим до громадян, що по суті і є метою функціонування Союзу. Національні суди мають виключне право досліджувати обставини справ, враховуючи особливості правової системи власної держави та поважаючи її правові традиції і тим самим знаходячи найефективніші засоби реалізації права ЄС, яке, у свою чергу, тлумачить Суд ЄС. Саме така кооперація і дозволяє праву ЄС бути ефективним в усіх державах-членах, які кардинально різняться між собою у правовому та багатьох інших аспектах. Така взаємна повага та рівне партнерство відкриває можливості для розвитку та динамізму правопорядку ЄС, який є не сталою конструкцією, а живою системою, що еволюціонує залежно від потреб часу.

[1] Alter K. Explaining National Court Acceptance of European Court Jurisprudence: A Critical Evaluation of Theories of Legal Integration / Slaughter A.-M., Stone Sweet A., Weiler J. H. H. (Eds.). *The European Court and National Courts*. Oxford : Hart Publishing, 1998. P. 227.

1.4. Взаємодія Суду Європейського Союзу з міжнародними судовими установами

Сучасне міжнародне право не є гомогенною структурою, а розвивається у напрямі фрагментації[1]. Більш того, Комісія міжнародного права ООН констатувала величезний ризик повної фрагментації міжнародного права. Це означає, що в умовах такої фрагментації та виникнення різних рівнів міжнародних правопорядків ключове значення має встановлення засобів та механізмів їх взаємодії. Вкрай важливим у цьому аспекті виявляється порядок взаємодії міжнародних судових установ, які діють у рамках цих правопорядків. В контексті ж європейської інтеграції слід осмислити глибинні взаємозв'язки Суду ЄС з іншими міжнародними судовими установами.

ЄС постійно вступає у відносини з іншими міжнародними організаціями, але при цьому дотримується своєї автономії стосовно міжнародних правопорядків, так само як і від національних правопорядків держав-членів[2]. ЄС може ставати членом міжнародних організацій, а також стороною багатосторонніх міжнародних договорів, у рамках котрих діють органи із врегулювання відповідних спорів. І якщо питання взаємодії національних судів держав-членів із Судом ЄС є врегульованим[3], то питання взаємодії Суду ЄС із іншими міжнародними судовими установами залишається відкритим та становить інтерес для наукових досліджень.

---

[1] Щодо фрагментації міжнародного права див.: Benvenisti E., Downs G. The Empire's New Clothes: Political Economy and the Fragmentation of International Law. *Stanford Law Review.* 2007. P. 595–631; Martineau A.-C. The Rhetoric of Fragmentation: Fear and Faith in International Law. *Leiden Journal of International Law.* 2009. P. 1–28; Paasivirta E. European Union and Dispute Settlement. Managing Proliferation and Fragmentation / Cremona M., Thies A., Wessel R. A. (Eds.). *The* European Union *and International* Dispute Settlement. P. 31–54.

[2] Див.: Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики і політики безпеки. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 416 с.; Муравйов В. Реалізація норм права європейського союзу у внутрішніх правопорядках держав-членів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* 2013. №1086. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2013_1086_2_12.

[3] Див.: Комарова Т. В. Суд Європейських Співтовариств і національні суди держав-членів Європейського Союзу у становленні інтеграційного правопорядку. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. №1. С. 99.

Як правильно відмічає Н. Лавранос (N. Lavranos), у міжнародному праві не існує формальних механізмів, таких як преюдиціальна процедура в ЄС, які б змогли забезпечувати подальшу інституціоналізацію міжнародного права якоюсь ієрархією, або ж координацією між різними міжнародними судами, трибуналами та їх рішеннями[1]. Для ЄС це питання є вкрай важливим, оскільки відповідно до ст. 344 ДФЄС державичлени беруть на себе зобов'язання не піддавати спори щодо тлумачення або застосування установчих договорів жодним іншим методам урегулювання, крім передбачених ними. При цьому слід враховувати, що сфера застосування установчих договорів і компетенція ЄС є досить широкими, тож ця стаття набуває серйозного практичного значення. Вона сприяє запобіганню паралельних судових проваджень, які б могли призвести до неоднакового тлумачення чи застосування права ЄС і гомогенності правовідносин ЄС та держав-членів на міжнародному рівні.

Хрестоматійним стосовно цього є рішення Суду справедливості у справі *Commission v Ireland* щодо спору між Великобританією та Ірландією[2], у якій Суд вперше розглянув питання щодо співвідношення своєї юрисдикції із юрисдикцією інших міжнародних судових установ. Справа стосувалася забруднення Ірландського моря радіоактивними відходами з англійського заводу МОХ. У зв'язку з цим Ірландія ініціювала позов у Міжнародному трибуналі з морського права (відповідно до Додатка VI Конвенції ООН з морського права 1982 р.), а також позов у міжнародному трибуналі, створеного відповідно до Конвенції по захисту морського середовища північно-східної частини Атлантичного океану 1992 р. Міжнародний трибунал з морського права на етапі визначення своєї юрисдикції у справі призупинив провадження задля з'ясування чи не підпадає цей випадок під юрисдикцію Суду справедливості[3]. Тоді до процесу приєдналася Європейська Комісія та подала позов проти Ірландії до Суду справедливості через те, що остання порушила зобов'язання за ст. 344 ДФЄС, оскільки до Конвенції ООН з морського права приєдналися не лише всі держави-члени ЄСпв, але й саме Співтовариство, що зробило Конвенцію невід'ємною частиною

[1] Lavranos N. On the Need to Regulate Competing Jurisdictions between International Courts and Tribunals. *EUI Working Paper MWP*. 2009/14. P. 8.

[2] Case 459/03, Commission v Ireland. *European Court Reports*. 2006. P. I-4635.

[3] UNCLOS Arbitral Tribunal, *MOX plant*, Order No. 6, Termination of proceedings, 6 June 2008. URL: http://www.pca-cpa.org/upload/files/MOX%20Plant%20Order%20No.%206.pdf.

інтеграційного права. Передача спору до іншої, ніж Суд справедливості, установи, ставить під загрозу юрисдикційний порядок, визначений установчими договорами, та як наслідок – автономію правової системи Союзу в цілому. У збереження автономії правової системи ЄС Суд вкладає таке: незмінність повноважень Союзу та його інститутів, встановлених установчими договорами, та уніфіковане тлумачення норм права ЄС[1]. Зовнішня автономія правової системи ЄС за аналогією із внутрішньою автономією означає, що система не залежить від рішень інших правових систем, наприклад, заснованих на міжнародному праві[2]. Отже, у певному сенсі для Суду ЄС будь-яка судова установа є потенційною загрозою для автономії правопорядку ЄС, оскільки право ЄС стало охоплювати настільки широке коло правовідносин, що воно йде поряд майже з кожною галуззю міжнародного права.

Очевидно, що з точки зору права ЄС ця позиція є безперечно єдино правильною, але з точки зору міжнародного права, вона досить обмежує держави-члени у виборі засобів вирішення спорів, які надані підписаними ними міжнародними договорами. Так, у ст. 287 Конвенції ООН з морського права зазначено, що держави можуть обрати задля вирішення спору звернення до Міжнародного трибуналу з морського права, Міжнародного суду ООН, до арбітражу *ad hoc*, або ж до органів, передбачених іншими регіональними або двосторонніми угодами. По суті позиція Суду справедливості обмежує права держав-членів, які є учасницями подібних міжнародних договорів, та ставить ці права в залежність від свого висновку. Саме через це певні дослідники називають Суд справедливості «егоїстичним» судом, оскільки він застосовує та тлумачить норми міжнародних договорів згідно зі своїм підходом стосовно тлумачення права ЄС[3], що може призвести до зловживання міжнародним правом та його фрагментації[4].

[1] Opinion 1/00 on Proposed agreement between the European Community and non-Member States on the establishment of a European Common Aviation Area. *European Court Reports.* 2002. P. I-03493.

[2] Barents R. The Autonomy of Community Law. *Kluwer Law International.* 2004. P. 172.

[3] De Witte B. A Selfish Court? The Court of Justice and the design of international dispute settlement beyond the European Union / Marise Cremona and Anne Thies (Eds.). *The European* Court *of Justice and external relations law : constitutional challenges*. Oxford : Hart Publishing, 2014. P. 33.

[4] Odermatt J. The European Union as a Global Actor and its Impact on the International Legal Order. *Ph.D. thesis.* 2016. P. 145.

Цікаво, що на відміну від Міжнародного трибуналу з морського права, трибунал Конвенції із захисту морського середовища північно-східної частини Атлантичного океану визнав свою юрисдикцію у справі та ухвалив рішення. Визначальним є те, що при розгляді справи трибунал відмовився досліджувати норми права Співтовариства, які стосувалися її, так само як і інші норми міжнародного права, окрім безпосередньо Конвенції із захисту морського середовища північно-східної частини Атлантичного океану, аргументуючи це тим, що Конвенція надає самостійний режим врегулювання спорів і рішення трибуналу може базуватися лише на Конвенції. На підставі цього Трибунал ухвалив рішення про те, що Великобританія не порушувала зобов'язання щодо надання інформації Ірландії про діяльність заводу. Трибунал навіть не розглянув питання існування виключної юрисдикції Суду справедливості та існування інших, ніж Конвенція, джерел, а використав вузьке тлумачення своєї юрисдикції. Це рішення призвело до критики на рахунок того, що існує нагальна потреба гармонізувати як право захисту навколишнього середовища, так і механізми врегулювання спорів у цій сфері[1].

Цей випадок став тією самою потенційною загрозою єдності правопорядку ЄС, якої так побоюється Суд ЄС і яка може призвести до неефективності всієї правової системи Союзу. Суд справедливості у своєму рішенні *Commission v Ireland* зазначив, що створення арбітражних трибуналів та розгляд справ у них містить у собі суттєвий ризик для юрисдикційного порядку, заснованого установчими договорами, а внаслідок цього і для автономії правової системи Співтовариства. Саме тому Суд підкреслив, що виключно він може визначати чи існує у нього юрисдикція щодо міжнародних угод, чи може бути задіяний інший механізм вирішення спору. Така позиція Суду означає, що держави-члени при підписанні міжнародних угод, що регулюють відносини, віднесені, хоча й частково, до компетенції ЄС, мають розуміти, що вирішення спорів на їх підставі швидше за все будуть підпадати під юрисдикцію ЄС, оскільки Суд справедливості дуже широко тлумачить

[1] Shany Y. The First *MOX Plant* Award: The Need to Harmonize Competing Environmental Regimes and Dispute Settlement Procedures. *Leiden Journal of International Law*. 2004. Vol. 17, Issue 4. P. 815–827; Daniel Bodansky The OSPAR Arbitration of the MOX Plant Dispute 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/228214095_The_OSPAR_Arbitration_of_the_MOX_Plant_Dispute.

свої повноваження щодо змішаних міжнародних угод. Тож на держави-члени покладається обов'язок звернутися до Суду справедливості із відповідним запитом.

Суд окремо зазначив, що ч. 3 ст. 4 ДЄС, яка встановлює принцип відкритої кооперації ЄС та держав-членів, покладає на останні обов'язок інформувати та консультуватися із компетентними інститутами ЄС, наприклад із Комісією, до того, як вони звернуться до органу вирішення спорів інших, ніж Суд ЄС.

Важливо зауважити, що практика свідчить, що Суд справедливості поширює свою юрисдикцію на всі положення змішаних угод за винятком тих, що належать до виключної компетенції держав-членів[1]. Крім того, державам-членам слід враховувати так звану доктрину ERTA[2], яку розробив Суд справедливості та яка полягає у тому, що якщо внутрішня компетенція Союзу поширена на певну сферу, то Союз отримує цю компетенцію і у зовнішній сфері. Це означає, що Суд поширює свою юрисдикцію і на усі міжнародні договори, предметом яких є правовідносини, віднесені до внутрішньої компетенції ЄС.

Природно, для реалізації такої доктрини Суду ЄС має значення наскільки держави-члени дотримуються цих настанов практики Суду ЄС, оскільки безпосередньо у Суду не існує механізмів контролю, впливу та попередження ситуацій передачі спорів до інших, ніж він, механізмів. Так, у 2003 р. Бельгія та Нідерланди передали спір щодо залізничної лінії (так званого Залізного Рейну) до арбітражного трибуналу, створеного під егідою Гаазького Постійного арбітражного суду. Спір стосувався бажання Бельгії відновити рух по цій давній залізничній лінії, яка проходила в тому числі і через нідерландську територію, яка була визначена як особлива зона збереження відповідно до Директиви ЄСпв щодо охорони природних місць мешкання дикої флори та фауни та як територія особливого захисту відповідно до Директиви щодо охорони диких видів птахів. Для приведення діяльності залізничного руху по цій території відповідно до природоохоронних стандартів, у тому числі встановлених у вищеназваних директивах, слід

[1] Case 104/81, Hauptzollamt Mainz v Kupferberg & Cie. *European Court Reports*. 1982. P. 3641; Case C-61/94 Commission v Germany. *European Court Reports*. 1996. P. I-3989.

[2] Case 22/70, Commission v. Council. *European Court Reports*. 1971. P. 263.

було провести ряд заходів загальним коштом у 500 млн євро, а сторони не могли вирішити, на кого має бути покладений цей матеріальний тягар і з цим вони звернулися до арбітражу. Арбітраж при розгляді питання про свою юрисдикцію та необхідності звернення до Суду справедливості відповідно до ст. 344 ДФЄС виявив дуже цікаву позицію та провів аналогію себе із національними судами держав – членів ЄС, коли ті при розгляді справи стикаються із необхідністю тлумачення права ЄС. Арбітраж звернувся до так званої доктрини CILFIT[1], у рамах якої Суд справедливості розробив критерії, при існуванні яких національні суди можуть не звертатися до Суду справедливості із запитом. Нагадаємо, що цими критеріями-випадками є: 1) якщо питання права ЄС не стосується справи; 2) якщо питання вже було роз'яснено Судом ЄС; 3) якщо питання настільки зрозуміле, що немає необхідності звертатися до Суду ЄС. У всіх інших випадках при виникненні необхідності тлумачення права ЄС національні суди зобов'язані звертатися до Суду справедливості з преюдиціальним зверненням відповідно до ст. 267 ДФЄС.

Як видно, арбітраж розповсюдив цю аргументацію і на свою компетенцію, хоча рішення по справі *CILFIT* стосувалося виключно національних судів держав-членів та зазначив, що він зможе ухвалити рішення на підставі лише нідерландського природоохоронного законодавства без урахування директив ЄС, тим більше, що вони одне одному не суперечать[2], тож норми права ЄС у цьому випадку не є вирішальними. Арбітраж ухвалив рішення, не беручи до уваги норми права ЄС, що само по собі вже є порушенням.

Цей випадок показує, до чого може призвести звернення державами-членами до інших, ніж Суд ЄС, судових або арбітражних органів. Незважаючи на те, що для них останні є більш привабливими через ряд обставин (наприклад, більш короткі строки розгляду справ, можливість обирати арбітрів або взагалі інстанцію, до якої звертатися), але їх зобов'язання за установчими договорами мають превалювати над цими вигодами. Протилежне призведе до різноманітної правозастосовної практики різних держав-членів, що унеможливить єдність правової

[1] Case 283/81, Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo Spa v. Ministry of Health. *European Court Reports*. 1982. P. 3415.

[2] Що є цілком логічним у світлі того, що Нідерланди імплементували ці директиви у своє національне законодавство.

системи ЄС. На відміну від трибуналів *ad hoc*, які покликані вирішити конкретну справу і лише в тих рамках, які задані сторонами, Суд справедливості опікується тим, щоб ухвалити рішення по конкретній справі, але із урахуванням системного та комплексного функціонування правопорядку ЄС, його далекосяжних цілей та загальної мети.

Проте політика ЄС не містить заборон щодо права на звернення до інших, ніж Суд ЄС, засобів вирішення міжнародних спорів, але мають бути виконані певні умови, більшість з яких були встановлені практикою Суду ЄС. Так, фундаментальним є те, що інші суди, трибунали, арбітражі тощо не можуть тлумачити та застосовувати право ЄС. Крім того, ЄС може бути стороною міжнародної угоди, в рамках якої буде діяти суд чи арбітраж, але його юрисдикція має бути обмеженою лише застосуванням та тлумаченням угоди, що його засновує, та не може впливати на розподіл повноважень між інститутами ЄС або між ЄС та державами-членами. Стосовно цього Суд зазначає: «Компетенція Союзу в сфері міжнародних відносин та його здатності укладати міжнародні угоди обов'язково пов'язана із необхідністю підпадати під дію рішень судів, створених на підставі цих угод, стосовно застосування та інтерпретації їх положень»[1]. Суд також чітко вказав, що ЄС зобов'язаний виконувати рішення інших міжнародних судових установ лише в тому обсязі, в якому вони стосуються положень угод, на підставі котрих створені ці установи. Тобто в жодному разі інші судові установи не мають зазіхати на виключну юрисдикцію Суду ЄС і це мають контролювати держави-члени ЄС. Окрім того, що Суд ЄС захищає власну виключну юрисдикцію, він підкреслює, що юрисдикція інших міжнародних судових установ не може впливати на розподіл юрисдикції і між національними судами, оскільки Суд називає і їх, поряд із собою, охоронцями правопорядку ЄС та судової системи Союзу[2]. Це положення опосередковано стосується ситуацій, коли національні суди можуть бути позбавлені можливості звертатися до Суду справедливості з преюдиціальними запитами щодо певних сфер, оскільки розгляд справ по ним може підпадати під юрисдикцію інших міжнародних судових установ, а це, у свою сергу, може вплинути на правопорядок ЄС.

[1] Opinion 1/90 concerning, Creation of a unified patent litigation system. *European Court Reports.* 2011. P. I-01137.

[2] Там само, параграф 66.

Така ситуація, зокрема, виникла з проектом Угоди про створення європейського патентного суду. Суд справедливості розглядав сумісність проекту Угоди між державами-членами, ЄС та третіми державами, які були сторонами Європейської патентної конвенції 1973 р., з установчими договорами відповідно до процедури ст. 218 ДФЄС. Проект Угоди стосувався створення суду, який би мав юрисдикцію стосовно європейських патентів та майбутніх патентів Співтовариства. Цей суд мав бути наділений виключною стосовно національних судів юрисдикцією стосовно великої кількості позовів від приватних осіб у сфері патентного права. Крім того, передбачалося, що він буде мати юрисдикцію щодо застосування та тлумачення вторинного права ЄС, а також певних норм установчих договорів. Суд справедливості, звичайно, зайняв позицію захисту правопорядку ЄС та визначив, що, маючи такий обсяг юрисдикції, патентний суд, який не входить до інституційної структури ЄС, буде перебирати на себе роль національних судів, наприклад, застосування права ЄС у наведеній сфері. В проекті Угоди зазначалось, що право преюдиціального запиту до Суду справедливості стосовно патентного права переходить від національних судів держав-членів до патентного суду. І тому Суд справедливості наголосив, що преюдиціальна процедура за ст. 276 ДФЄС встановлює пряму кооперацію Суду із національними судами, завдяки якій вони залучаються до застосування та уніфікованого тлумачення права ЄС та захисту прав приватних осіб. Саме через це преюдиціальна процедура служить збереженню природи права ЄС, а отже, забирати право на неї у національних судів не можна.

Не менш важливим, на що ще звернув увагу Суд справедливості, було те, що у випадку ухвалення патентним судом рішення, яке суперечить праву ЄС, воно не підлягає будь-яким процедурам перегляду з боку ЄС, а також не може бути підставою для притягнення до матеріальної відповідальності держав-членів. Виходячи з таких міркувань, Суд справедливості ухвалив висновок про несумісність проекту Угоди із установчими договорами ЄС.

Слід зазначити, що нагальність створення європейського патентного суду була і є беззаперечною[1], тож робота у цьому напрямі про-

[1] Щодо розвитку патентного права ЄС див.: Plomer A. A Unitary Patent for a (Dis) United Europe: The Long Shadow of History. *International Review of Intellectual Property and Competition Law.* Vol. 46, Issue 5. P. 508–533.

довжилася і після негативного висновку Суду справедливості, але вже із урахуванням його концептуальних зауважень. Так, новий патентний пакет пропонує створення Єдиного патентного суду, до якого можуть звертатися лише держави-члени ЄС[1] (на відміну від попереднього проекту, який був відкритим і для третіх держав). Стаття 1 Угоди про Єдиний патентний суд визначає суд як спільний для всіх держав-членів та такий, що підпадає під дію права ЄС так само, як і національні суди. Це означає, що Єдиний патентний суд на рівні із національними судами держав-членів має застосовувати право ЄС та звертатися до Суду справедливості із питаннями щодо його уніфікованого та правильного тлумачення. Можна сказати, що цей суд планується як гібридний за своєю природою, оскільки він виступає як міжнародний суд, бо створюється формально не в рамках ЄС, а на підставі міжнародної угоди держав, але водночас має статус, прирівняний до національних судів відносно застосування права ЄС.

Суд справедливості вже встиг висловити свою точку зору щодо проекту суду, оскільки Іспанія оскаржила Регламент щодо імплементації посиленої співпраці у сфері створення єдиного патентного захисту[2]. Іспанія у своєму позові наполягала на тому, що проект патентної посиленої співпраці загрожує автономії правової системи ЄС та суперечить установчим договорам ЄС і попередній практиці Суду справедливості, посилаючись саме на Висновок Суду 1/09. Іспанія наполягала, що Єдиний патентний суд не є частиною інституційної системи ЄС, а отже, гарантій того, що він буде застосовувати право ЄС належним чином, немає. Суд справедливості відхилив позов, відповівши, що він не наділений юрисдикцією щодо перевірки законності міжнародних угод, укладених державами-членами (якою є Угода про Єдиний патентний суд), однак додав, що може ухвалювати рішення щодо легітимності заходів, вжитих національними владами держав-членів і буде стежити за цим. Суд справедливості не висловився проти такого формату Єдиного патентного суду, оскільки по суті той у час-

[1] Було прийнято рішення розвивати патентне право ЄС на основі посиленої співпраці (статті 326–334 ДФЄС), тобто до нормативних актів ЄС у цій сфері можуть приєднатися лише ті держави-члени, які бажають цього. На сьогодні до посиленої співпраці у цій сфері приєдналося 26 держав-членів ЄС.

[2] Case C-146/13, Spain v Parliament and Council. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=164092&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=180676.

тині застосування права ЄС є підпорядкованим Суду справедливості. Проектом Угоди передбачена можливість преюдиціальних звернень Єдиного патентного суду до Суду справедливості у випадку необхідності тлумачення права ЄС і у цьому випадку преюдиціальні висновки будуть мати обов'язкову силу для патентного суду. Крім того, проект Угоди встановлює можливість притягнення до відповідальності держав-членів за знехтування правом ЄС або самостійне його тлумачення Єдиним патентним судом. Це означає, що на держави-члени покладається обов'язок проводити моніторинг судового процесу на предмет необхідності преюдиціальних звернень, що становить частину їх зобов'язання відкритої кооперації. Хоча поки що не встановлено механізм контролю за цим, а також механізм притягнення до відповідальності держав-членів. Але на теперішньому етапі Суд справедливості, як говорять науковці, не поширив свій «інтервенційний» підхід на проект Угоди про Єдиний патентний суд, на відміну від ЄКПЛ[1].

Теоретично важливим для дослідження логіки інституційної взаємодії Суду ЄС з іншими міжнародними судовими установами є приєднання ЄС до ЄКПЛ. Як відомо, у 1994 р. до Суду справедливості надійшов запит стосовно можливості ЄСпв приєднатися до ЄКПЛ. У своєму Висновку 2/94 Суд підкреслив, що Союз не має компетенції для приєднання до ЄКПЛ, оскільки, незважаючи на те, що Суд справедливості на підставі домислюваних повноважень відніс захист прав людини до компетенції Співтовариств, але це є недостатнім для визнання компетенції щодо приєднання до ЄКПЛ. Задля цього слід вносити зміни до установчих договорів. Крім того, Суд справедливості був занепокоєний розподілом між своєю юрисдикцією та юрисдикцією ЄСПЛ з огляду на те, що на момент звернення Ради до Суду не існувало проекту Угоди про приєднання, тож у Суду справедливості не було інформації щодо механізмів розмежування юрисдикції тощо.

Незважаючи на негативний Висновок 2/94, держави – члени ЄС не залишили ідею про приєднання до ЄКПЛ і у подальшому це бажання знайшло відображення в новій редакції ст. 6 ДЄС, яка набула чинності на підставі Лісабонського договору у 2009 р., а саме у констатації

[1] Plomer A. The Unitary Patent and Unified Patent Court: A New Leap into Unchartered Legal Territory / Cremona M., Thies A., Wessel R. A. *The European Union and International Dispute Settlement*. Hart, 2017. P. 290.

того, що основоположні права, гарантовані ЄКПЛ і які випливають із конституційних традицій держав-членів, є загальними принципами права ЄС, а також ч. 2 ст. 6 ДЄС: «Союз приєднується до ЄКПЛ. Це приєднання не впливає на повноваження Союзу, визначені Договором»[1]. Тобто Договором була зарезервована можливість для відповідного приєднання. Крім того, до установчих договорів ЄС було додано Протокол № 8 щодо п. 2 ст. 6 ДЄС стосовно приєднання Союзу до ЄКПЛ, який передбачає, що Угода про приєднання має відповідати певним умовам, зокрема, передбачати збереження специфічних особливостей права ЄС та всього Союзу та забезпечити, щоб приєднання ЄС не впливало на його повноваження або повноваження його інститутів. Очевидно, що Протокол по суті став відображенням практики Суду ЄС.

З боку Ради Європи теж були зроблені відповідні кроки та прийнятий Протокол № 14 (набув чинності 1 червня 2010 р.), який доповнив ЄКПЛ положенням про можливість ЄС приєднатися до неї. У 2010 р. розпочалися переговори щодо укладання Угоди про приєднання, в результаті яких було запропоновано остаточний проект Угоди. 4 липня 2013 р. Комісія відповідно до ч. 11 ст. 218 ДФЄС звернулася до Суду справедливості за висновком щодо сумісності проекту Угоди з установчими договорами ЄС. 18 грудня 2014 р. Суд справедливості ухвалив Висновок 2/13[2] про несумісність проекту Угоди із законодавством ЄС. На початку свого висновку Суд підкреслив відсутність правової основи для приєднання ЄС до ЄКПЛ. Суд зазначив, що в результаті цього приєднання, ЄКПЛ, як і будь-який інший міжнародний договір, укладений ЄС, буде обов'язковим для інститутів ЄС та його держав-членів, і буде становити невід'ємну частину права ЄС. Цього разу ЄС, так само як інші договірні сторони, підлягатиме зовнішньому контролю задля забезпечення дотримання прав і свобод, передбачених ЄКПЛ. Таким чином, ЄС та його інститути, в тому числі і Суд ЄС, будуть підлягати зовнішнім механізмам контролю, передбачених ЄКПЛ, і, зокрема, з боку ЄСПЛ.

[1] Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріали / М. В. Буроменський, Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова та ін.; за заг. ред. М. В. Буроменського. Харків : Право, 2015. С. 10.

[2] Opinion 2/13 on the Accession of the EU to the ECHR (18 December 2014). URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160882&doclang=EN.

Суд також зазначив, що є неприпустимою ситуацію, коли інтерпретація ЄСПЛ буде обов'язковою для ЄС та усіх його інститутів, у той час, коли інтерпретація прав, визначених в ЄКПЛ, Судом ЄС не буде обов'язковою для ЄСПЛ. Суд справедливості констатував, що ЄКПЛ надає державам-учасницям можливість встановлювати вищі стандарти захисту прав, закріплених ЄКПЛ. Сам Суд справедливості у рішенні у справі *Melloni* зазначив, що держави-члени ЄС не можуть встановлювати вищі стандарти, ніж ті, що встановлені у Хартії про основоположні права ЄС, якщо ЄС повністю гармонізував відповідне право[1]. Тож Суд справедливості дійшов висновку, що у разі, коли права, гарантовані Хартією про основоположні права ЄС, кореспондуються із правами, гарантованими ЄКПЛ[2], повноваження держав-учасниць мають бути обмежені для того, щоб не були порушені верховенство, єдність та ефективність права ЄС. Суд виявив, що в проекті Угоди про приєднання такі механізми не передбачені.

Варто зазначити, що проект Угоди відображає ставлення до ЄС як до держави, ігноруючи його внутрішню специфічну природу *sui generis*. Зокрема, цей підхід не бере до уваги принцип наділення повноваженнями ЄС, який передбачає, що якщо держави-члени домовилися, то вони передають до ЄС повноваження у певній сфері і в цьому випадку втрачають можливість діяти та застосовувати інше право, ніж право ЄС. Так, ЄКПЛ вимагає від усіх договірних сторін здійснювати взаємний контроль щодо дотримання основоположних прав, незважаючи на те, що право ЄС, у свою чергу, закріплює обов'язок взаємної довіри («mutual trust») між державами-членами. Це означає, що суд однієї держави-члена має довіряти рішенням судів усіх інших держав-членів ЄС та презюмувати, що стандарти захисту прав людини на території всього Союзу є високими. За таких умов приєднання до ЄКПЛ загрожуватиме розбалансуванню ЄС та підірве автономію права ЄС. Угода, знов-таки, не передбачає жодних механізмів запобігання цьому.

---

[1] Case C-399/11, Stefano Melloni v Ministerio Fiscal. *European Court Reports*. 2013. P. 00001. Аналіз справи див.: Besselink L. The Parameters of Constitutional Conflict after Melloni. *European Law Review*. 2014. P. 531–552, Torres Perez A. Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue. *European Constitutional Law Review*. 2014. C. 308–331.

[2] Прикладом такого кореспондування може бути те, що Загальний суд у рішенні у справі *Chalkor* визнав, що ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС, яка гарантує групу прав щодо справедливого суду, є еквівалентною ст. 6 ЄКПЛ.

Суд справедливості у Висновку 2/13 звернув увагу на дуже цікаву проблематику щодо інституту співвідповідача у процесі розгляду справи у ЄСПЛ. Так, проект Угоди встановлює, що ЄС може бути визнаний співвідповідачем за запрошенням ЄСПЛ чи сторони у справі у тому випадку, коли первинним відповідачем є одна або декілька держав-членів ЄС, особливо, якщо вони звинувачуються у порушенні ЄКПЛ при імплементації права ЄС. Вирішити, хто є співвідповідачем – держава-член ЄС чи сам ЄС – має Союз, але ЄСПЛ має дослідити правильність такого рішення. Це означає, що ЄСПЛ буде оцінювати норми права ЄС стосовно розмежування повноважень між ЄС та його державами-членами. ЄСПЛ може прийняти остаточне рішення, яке було б обов'язковим для держав-членів та ЄС. Ця можливість є зазіханням та розподілом повноважень між ЄС та державми-членами, що є виключно внутрішнім питанням і не може бути оцінене зовнішньою судовою установою. Крім того, відкритим залишається і питання про відповідальність, оскільки проект Угоди передбачає спільну відповідальність співвідповідачів. Якщо ЄСПЛ буде встановлювати відповідальність, це теж може вважатися втручанням у перерозподіл повноважень між ЄС та його державами-членами. Далі Суд зазначив, що Протокол № 16 до ЄКПЛ, підписаний 2 жовтня 2013 р.[1], дозволяє вищим судам та трибуналам держав-членів ЄС звертатися до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків із принципових питань, пов'язаних з тлумаченням або застосуванням прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ або протоколами до неї. Це положення може вплинути на автономію та ефективність процедури ухвалення Судом ЄС преюдиціальних рішень у тому разі, коли права, захищені Хартією про основоположні права ЄС, кореспондуються із правами, закріпленими ЄКПЛ.

Проект також закріплює так звану концепцію «первісного залучення Суду ЄС» («prior involvement») до провадження в ЄСПЛ, яка полягає у тому, що якщо під час провадження у ЄСПЛ, в якому ЄС виступає як співвідповідач, виникне питання про нелегітимність норми права ЄС, Суд ЄС має розглянути це питання та ухвалити своє рішення. Це положення однозначно є спробою врахувати специфіку правопорядку ЄС та відсутність юрисдикції у ЄСПЛ розглядати подібні питання. Разом з тим ця концепція прописана у проекті Угоди із певними обмеженнями, а саме: по-перше, Суд справедливості може бути

[1] Набув чинності 1 серпня 2018 р.

залучений до провадження в ЄСПЛ лише щодо питання нелегітимності акта ЄС, але не щодо його тлумачення і, по-друге, Суд справедливості не може бути залученим у справі, якщо він раніше вже розглядав справу щодо цього правового питання. Питання щодо того, хто має досліджувати дослідженість правового питання Судом ЄС, не врегульоване в проекті.

Далі у Висновку 2/13 Суд нагадує, що ст. 344 ДФЄС передбачає, що держави-члени зобов'язуються не передавати спір, що стосується тлумачення або застосування установчих договорів, до будь-якого іншого засобу врегулювання, крім передбачених в установчих договорах ЄС. Отже, Суд справедливості підкреслює виключну юрисдикцію щодо будь-яких спорів між державами-членами та державами-членами та ЄС щодо дотримання прав людини, навіть якщо вони кореспондуються із ЄКПЛ. Відповідно до проекту Угоди існує можливість, що ЄС або держави-члени можуть подати скаргу до ЄСПЛ стосовно ймовірного порушення ЄКПЛ державою-членом ЄС або самим ЄС. Така можливість повністю суперечить положенням установчих договорів ЄС. Проект міг би закріпити винятки з юрисдикції ЄСПЛ спорів між державами-членами ЄС або між останніми та самим ЄС стосовно застосування ЄКПЛ у контексті права ЄС, але такого не відбулося.

У кінцевому рахунку Суд справедливості дійшов висновку, що проект Угоди про приєднання ЄС до ЄКПЛ несумісний із установчими договорами ЄС. Окремі науковці підтримали цей Висновок Суду справедливості та зазначили, що його прийняття проходило в атмосфері кооперації Суду ЄС із ЄСПЛ[1], але більшість – звинуватили Суд у формалізмі та тому, що зроблено крок назад у формуванні системи захисту прав людини у ЄС[2].

[1] Lazowski A., Wessel R. A. When Caveats Turn into Locks: Opinion 2/13 on Accession of the European Union to the ECHR. *German Law Journal*. 2015. 16 (1). P. 179–212; O'Mear N. A More Secure Europe of Rights – The European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and EU Accession to the ECHR. *German Law Journal*. 2011. 12 (10). P. 1813–1832.

[2] The EU's Accession to the ECHR – A 'NO' from the ECJ. Editorial Comments. *Common Market Law Review*. Vol. 52. 2015. P. 1; Odermatt J. A giant step backwards? Opinion 2113 on the EU'S accession to the European Convention on Human Rights. *Leuven Centre for Global Governance Studies, Working Paper.* No. 150. 2015. P. 8; Lock T. Oops! We did it again – the CJEU's Opinion on EU Accession to the ECHR. URL: http://www.verfassungsblog.de/en/oops-das-gutachten-des-eugh-zum-emrk-beitritt-der-eu (18 December

Без сумніву, в цьому випадку Суд продемонстрував відданість основоположним принципам права ЄС, які він розвивав роками. Мова йде про принципи верховенства права ЄС та доктрину автономного правопорядку ЄС, основи яких були закладені ще у рішеннях по справах *Van Gend end Loos*[1] та *Costa v E. N. E. L.*[2] Ці напрацювання Суду ЄС дали можливість розвинути унікальний правопорядок Союзу, відокремити його від міжнародного та національного права.

У цьому контексті не можна згадати про нещодавнє рішення Суду справедливості *Achmea*[3], яке було ухвалене 6 березня 2018 р. та яке викликало хвилю обурення з боку правників-арбітражників через те, що визнало внутрішньосоюзні двосторонні інвестиційні угоди та арбітражні трибунали на їх підставі такими, що суперечать праву ЄС і по суті заборонило їх укладення в майбутньому та призупинило дію чинних угод. Обставини справи полягали в існування спору між голландським інвестором Achmea BV (колишнім Eureko), який працював у страховому секторі, та Словаччиною. Компанія подала позов проти Словаччини до арбітражного трибуналу на підставі ст. 8 двосторонньої інвестиційної Угоди між Нідерландами та Словаччиною щодо відшкодування збитків за непряму експропріацію, викликану зміною словацького законодавства, яке скасувало раніше існуючий режим лібералізації страхового ринку. Словаччина, у свою чергу, заперечувала проти позову на підставі внутрішньосоюзного юрисдикційного заперечення, оскільки, приєднавшись до ЄС, вона взяла на себе зобов'язання не піддавати спори щодо тлумачення або застосування права ЄС жодним іншим методам урегулювання, крім передбачених установчими договорами Союзу (ст. 344 ДФЄС), посилаючись у тому числі й на рішен-

2014); Mohay A. Back to the Drawing Board: Opinion 2/13 of the Court of Justice on the Accession of the EU to the ECHR. Case Note. *Pecs J. Int'l & Eur. L.* 2015. P. 28; Doblhoff-Dier R., Kusmierczyk S. Present and Future Relations between the ECJ and the ECtHR. *ICL Journal.* 2013. C. 349–367. DOI: https://doi.org/10.1515/icl-2013-0305; Сердюк О. В. Перешкоди приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: висновок Суду ЄС 02/13 (18.12.2014). *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова*. 2015. Ч. 1. С. 53, 54.

[1] Case 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 1.

[2] Case 6/64, Flamino Costa v E. N. E. L. *European Court Reports*. 1964. P. 585.

[3] Case C-284/16, Slovak Republik v Achmea BV. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=199968&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=19029.

ня Суду справедливості Mox Plant. Реагуючи на таке заперечення, арбітражний трибунал визначив, що ст. 344 ДФЄС поширює свою дію на врегулювання спорів між державами-членами, а справа, що розглядається, стосується приватного позивача. Трибунал заперечив монополію Суду справедливості щодо тлумачення права ЄС, оскільки, на його думку, національні суди та арбітражі застосовують це право в повсякденній практиці. Очевидно, що така позиція трибуналу є вкрай некоректною та віддаленою від реалій застосовування права ЄС, оскільки відповідна монополія Суду справедливості вже давно не піддається сумнівам ані в доктрині, ані на практиці та національні суди визнали її безумовною. Разом із тим наприкінці 2012 р. трибунал ухвалив кінцеве арбітражне рішення, яке встановлювало обов'язок Словаччини компенсувати збитки, завдані компанії Achmea BV порушенням зобов'язань за двосторонньою інвестиційною угодою. Словаччина ж подала позов у німецький суд за місцем розташування арбітражного трибуналу для перегляду арбітражного рішення через його невідповідність праву ЄС стосовно свободи руху капіталу, дискримінації та ст. 267 ДФЄС і ст. 344 ДФЄС. Далі справа дійшла до Федерального верховного суду Німеччини, який звернувся із преюдиціальним запитом до Суду справедливості.

Дослідивши матеріали справи, Суд справедливості, виходячи з таких основоположних принципів права Союзу, як верховенство, прямої дії права ЄС, автономності правопорядку ЄС, розподілу повноважень у ЄС та взаємної довіри («mutual trust») між державами-членами, визнав, що ст. 344 ДФЄС стосується й арбітражних трибуналів, створених на підставі двосторонніх інвестиційних угод, оскільки право ЄС є джерелом, яке трибунали мають застосовувати, а оскільки вони не входять до судових систем держав-членів, то у них не існує можливості звернутися з преюдиціальним зверненням до Суду справедливості стосовно чинності або тлумачення права ЄС, оскільки це може становити загрозу автономії правового порядку, принципу правової визначеності та ст. 344 ДФЄС.

При дослідженні питання щодо віднесення інвестиційних арбітражних трибуналів до судової системи держав-членів у розумінні ст. 267 ДФЄС, Суд справедливості не визнав реального зв'язку між трибуналами та національними судами, а також взяв до уваги наміри держав-членів, які уклали двосторонні інвестиційні угоди, надати можливість приватним інвесторам не підпадати під юрисдикцію на-

ціональних судів. Хоча в науці існує точка зору про можливість віднесення інвестиційних арбітражних трибуналів до судової системи держав-членів через те, що вони мають суттєву правову відмінність від комерційних арбітражів[1]. До речі, такої ж точки зору дотримувався у своєму висновку у справі й Генеральний адвокат М. Вазелет (M. Wathelet), але Суд справедливості не підтримав його позицію.

Зауважимо ще на один важливий момент – рішення *Achmea* не стосується інвестиційних арбітражів, створених за режимом Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів, оскільки у такому разі існує можливість перегляду цих арбітражних рішень у національних судах і потенційно існує можливість захисту з боку Суду справедливості. Так само це рішення жодним чином не впливає на можливість вирішувати спори у комерційних арбітражах, оскільки, як вказав Суд справедливості, вони різняться за своєю правовою природою із інвестиційними арбітражами і діяльність перших не впливає на правопорядок ЄС.

Рішення Суду справедливості у цій справі є цілком логічним у світлі попередньої практики Суду щодо охорони автономії правового порядку ЄС, а також підтримує позицію Європейської Комісії, яка багато років наполягала на денонсації двосторонніх інвестиційних угод державами-членами як таких, що суперечать праву ЄС та загрожують його єдності. До речі, Данія, Польща, Італія та Ірландія взяли до уваги ці рекомендації та денонсували всі двохсторонні інвестиційні угоди з державами-членами ЄС. Якщо ж після цього рішення інші держави-члени не зроблять відповідних кроків, то деякі автори стверджують, що виникне можливість притягнення їх до відповідальності на підставі ст. 258 ДФЄС[2]. Комісія, у свою чергу, вже розробила пропозиції зі створення єдиної та ефективної інвестиційної зони в межах ЄС, яка забезпечить більш раціональне застосування існуючого інвестиційного права ЄС на основі вільного руху капіталу та свободи підприємницької діяльності[3].

---

[1] Див.: Basedow J. EU Law in International Arbitration: Referrals to the European Court of Justice. *Journal of International Arbitration.* 2015. Vol. 32, No. 4. P. 367–386.

[2] Див.: Munari F., Cellerino C. EU is Alive and Healthy: the Achmea Case and a Happy Good-Bye to Intra-EU Bilateral Investment Treaties. SIDIBlog. URL: http://www.sidiblog.org/author/francesco-munari-chiara-cellerino/.

[3] Consultation Document on Prevention and amicable resolution of disputes between investors and public authorities within the single market. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2017-investment-protection-mediation-consultation-document_en_1.pdf.

Рішення *Achmea* також унеможливило втілення в життя існуючої пропозиції групи держав-членів щодо заснування спільної для всіх держав-членів системи врегулювання спорів між державами та іноземними інвесторами (ISDS). Під великим питанням і вплив рішення на двосторонні інвестиційні угоди із третіми країнами. Комісія, розуміючи можливий негативний вплив неоднакового застосовування інвестиційного права різними державами-членами із третіми країнами, ще у вересні 2017 р. висунула законодавчу ініціативу стосовно розробки Конвенції щодо заснування багатостороннього суду для врегулювання інвестиційних спорів[1]. Отже, ці питання ще мають бути розв'язані. Але, безперечно, рішення *Achmea* демонструє занепокоєність та пересторогу Суду справедливості щодо питань збереження автономії правопорядку ЄС та єдиного тлумачення права ЄС.

Досліджуючи проблему взаємодії Суду ЄС з іншими міжнародними судовими установами, слід констатувати, що єдиним міжнародним судом, який визнано Висновком 1/92[2] Судом справедливості таким, що не становить загрози гомогенності правопорядку ЄС, є Суд Європейської асоціації вільної торгівлі (далі – Суд ЄАВТ). Хоча цьому Висновку передувала непроста робота, оскільки досить складно було вибудувати таку модель взаємодії ЄС із державами ЄАВТ, яка б не шкодила автономії правопорядку ЄС та водночас не зазіхала на компетенцію держав ЄАВТ. Перший варіант Угоди щодо створення Європейського економічного простору (далі – ЄЕП) між ЄС та ЄАВТ був визнаний Судом справедливості таким, що не відповідає установчим договорам ЄС, оскільки, наприклад, його інституційна структура та перерозподіл компетенцій між суб'єктами суперечить автономії правопорядку ЄС[3]. Крім того, відповідно до проекту Угоди про створення ЄЕП планувалося створити суд ЄЕП, який складався б із п'яти суддів Суду ЄС та трьох суддів від

[1] Recommendation for a Council Decision authorising the opening of negotiations for a Convention establishing a multilateral court for the settlement of investment disputes COM/2017 /0493 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2017:493:FIN.

[2] Opinion 1/92, Opinion pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the EEC Treaty. Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. *European Court Reports.* 1992. P. I-2821.

[3] Opinion 1/91, Opinion delivered pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the Treaty. Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. *European Court Reports*. 1991. P. I-06079.

держав ЄАВТ, що, на думку розробників, мало б слугувати гарантією розвитку права ЄЕП гомогенно із правопорядком ЄС, оскільки, зважаючи на такий суддівський склад, практика новоствореного суду не змогла б іти всупереч практиці Суду ЄС. Але Суд справедливості у своєму висновку вказав, що такий «комбінований» у плані суддівського складу суд не сумісний із автономією права ЄС та позицією Суду справедливості як вищого та єдиного його тлумача[1].

За проектом Угоди суд ЄЕП також мав тлумачити обсяг компетенції сторін Угоди, а це могло призвести до перерозподілу компетенцій у ЄС, що на думку Суду є неприпустимим. Суд справедливості не був задоволений і механізмом преюдиціальних звернень щодо тлумачення Угоди про ЄЕП від держав ЄАВТ, оскільки він відрізнявся від механізму звернень судів держав-членів ЄС та мав свої слабкі сторони. Так, держави ЄАВТ мали право схвалити або скасувати звернення, також на національні суди останніх інстанцій не накладався обов'язок щодо преюдиціальних звернень, але найголовніше – не існувало гарантій того, що преюдиціальні висновки Суду справедливості будуть мати юридичне значення для національних судів держав ЄАВТ, що, у свою чергу, могло змінити природу функцій Суду.

Суд справедливості в кінцевому результаті ухвалив негативний висновок щодо створення прообразу теперішнього Суду ЄАВТ – суду ЄЕП разом із усією концепцією ЄЕП. Але, провівши аналіз Висновку 1/91 Суду справедливості та врахувавши позиції сторін, через рік на розгляд Суду був наданий новий проект Угоди, який був схвалений Висновком Суду справедливості 1/92. В проекті зазначалося, що ЄЕП складається із двох опор: перша, на яку поширюються принципи спільного ринку ЄС, друга – це винятки із цього спільного ринку, яка включає сільське господарство, рибальство, податки та зарубіжну торгівлю (по суті, це ЄАВТ). При цьому найголовнішим є те, що діяльність держав ЄАВТ у рамках першої опори має бути гомогенною із практикою ЄС[2]. Задля нагляду за цією гомогенністю створюється наглядовий

[1] Аналіз Висновку див.: Brandtner B. The 'Drama' of the EEA Comments on Opinions 1/91 and 1/92. *European Journal of International Law.* Vol. 3, Issue 2, 1 August. 1992. P. 300–328. URL: http://www.ejil.org/pdfs/3/2/2042.pdf.

[2] Більш детальний аналіз поняття та змісту гомогенності див.: Magnússon S. Judicial Homogeneity in the European Economic Area and the Authority of the EFTA Court. Some Remarks on an Article by Halvard Haukeland Fredriksen. *Nordic Journal of International Law*. 2011. Vol. 80, Issue 4. P. 507–534; The EEA and the EFTA Court: Decentred Integration / The EFTA Court (Ed.). Hart Publishing, 2015. 596 p.

орган ЄАВТ, подібний до Комісії ЄС. Щодо судової системи, то буде створено Суд ЄАВТ, відповідальний за вирішення спорів між державами ЄАВТ та перегляд рішень Наглядового органу, які діють у рамках другої опори. Щодо першої опори, то тлумачити її право може лише Суд справедливості, тобто, зважаючи на вищезазначене, відносини між Судом ЄС та ЄАВТ залишаються у форматі не підпорядкованості, а взаємної поваги.

Слід зазначити, що для збереження гомогенної діяльності обох судів було зроблено багато. Наприклад, Регламент Суду ЄАВТ був практично скопійований з Регламенту Суду справедливості, а ст. 5 Угоди про ЄЕП містить положення, яке вказує на те, що практика імплементації та застосування Угоди про ЄЕП має відповідати рішенням Суду ЄС, які були прийняті до дати підписання Угоди, тобто до 2 травня 1992 р. Частина 2 ст. 3 Угоди між державами ЄАВТ щодо заснування Наглядового органу та Суду ЄАВТ також містить норму про обов'язковість нової практики Суду ЄС. В стенограмі процесу підписання Угоди про ЄЕП також зазначалось, що повноваження Спільного комітету ЄЕП за ст. 105 Угоди не мають впливати на Суд ЄС. Крім того, важливо, що в подальшому був прийнятий Протокол 34 щодо можливості (не обов'язку) національних судів та трибуналів держав ЄАВТ звертатися до Суду ЄС із преюдиціальними зверненнями стосовно тлумачення положень Угоди про ЄЕП, які кореспондуються із положеннями установчих договорів ЄС. Усе це у сукупності має слугувати гарантіями збереження автономії правопорядку ЄС та гомогенного розвитку права ЄЕП.

Разом із тим зрозуміло, що ці положення містять лише м'які рекомендації без покладення обов'язку на суд ЄАВТ, який є автономним щодо Суду ЄС. Його автономія виявляється і в тому, що зберігаються особливості застосування тієї ж преюдиціальної процедури – право, а не обов'язок національного суду останньої інстанції звертатися до Суду ЄАВТ за тлумачення права ЄЕП, а також право національної влади обмежувати право звернення національних судів через оскарження таких звернень у вищих національних судах.

Вимоги гомогенності стосуються не лише Суду ЄАВТ, але й Суду ЄС, тому він теж має брати до уваги практику Суду ЄАВТ. Про це заявляв і Голова Суду справедливості В. Скуріс (V. Scouris): «ігнорування прецедентів Суду ЄАВТ буде невідповідним з головною метою

Угоди про ЄЕП, якою є гомогенність»[1]. До речі, Суд ЄС у своїх рішеннях, а також Генеральні адвокати у своїх висновках доволі часто цитують рішення Суду ЄАВТ. Голова Суду ЄАВТ К. Бауденбахер (C. Baudenbacher) у своїй доповіді згадує про 90 таких випадків[2]. Тож можна говорити про двосторонню повагу та розуміння єдності цілей функціонування судових установ, що науковці називають «горизонтальним діалогом»[3].

Суд справедливості у рішенні у справі *Margarethe Ospelt* зазначив, що однією з головних цілей Угоди про ЄЕП є запровадження за можливості повної реалізації свободи руху товарів, осіб, послуг та капіталів у межах ЄЕП, оскільки внутрішній ринок, заснований в ЄС, поширюється на держави ЄАВТ. З цієї точки зору декілька положень згаданої Угоди спрямовані на запровадження однакового тлумачення в межах ЄЕП[4]. Але практика Суду ЄАВТ свідчить, що поки що більшість справ стосуються нових правових питань, які не вирішувалися Судом ЄС, тож Суд ЄАВТ не пов'язаний жодними рамками, навіть м'якими[5].

Виходячи з того, що Суд ЄАВТ має обов'язок слідувати практиці Суду ЄС, яка була сформована до підписання Угоди про ЄЕП, та має приділяти увагу принципам, які містяться в більш пізніших рішеннях Суду ЄС, Суд ЄАВТ у ряді рішень відступав від практики Суду ЄС та створював своє прецедентне право в рамках опори, на яку не поширю-

[1] Цит. за: Baudenbacher C. The EFTA Court and Court of Justice of the European Union. *The Court of Justice and the Construction of Europe: Analyses and Perspectives on Sixty Years of Case-law.* Asser Press, the Hague, 2013. P. 187.

[2] Baudenbacher C. The EFTA Judicial System Reaches the Age of Majority – Accomplishments and Problems Speech given at the EEA Seminar of the EFTA Secretariat of 19 January 2012 in Brussels. P. 7. URL: http://www.eftacourt.int/fileadmin/user_upload/Files/News/2012/CB_The_EFTA_Judicial_System_reaches_the_Age_of_Majority_final.pdf.

[3] Rosas A. The European Court of Justice in Context: Forms and Patterns of Judicial Dialogue. *European Journal of Legal Studies*. 2007. 1, 2. P. 145.

[4] Case C-452/01, Ospelt and Schlössle Weissenberg. *European Court Reports.* 2003. I-09743.

[5] Навіть будучи не пов'язаними зобов'язаннями стосовно практики один одного, обидва суди дотримуються принципу гомогенності і не вступають у відкриті конфлікти. Єдиним винятком, на який звернули увагу всі науковці, є справа L'Oreal щодо принципу вичерпання права на торговельну марку. Case C-324/09 – L'Oréal and Others. *European Court Reports.* 2011. I-06011, Case EFTA Court E-09/07 and E-10/07 – L'Oréal Norge AS v Aarskog Per AS and Others and Smart Club Norge. Аналіз рішення див.: Gallo D. From Autonomy to Full Deference in the Relationship between the EFTA Court and the ECJ: The Case of the International Exhaustion of the Rights Conferred by a Trademark. *RSCAS Working Papers.* European University Insitute. 2010. P. 1–29.

ються принципи спільного ринку ЄС. Прикладом може бути справа *Gunnarsson v Iceland*[1], у рішенні з якої Суд ЄАВТ визнав, що особи, які вийшли на пенсію, можуть посилатися у спорах зі своїми державами на Директиву щодо права громадян ЄС на вільне пересування та проживання на території ЄС та ЄЕП[2]. Симптоматично, що Суд справедливості надав негативну відповідь стосовно цього ж питання. При цьому рішення Суду ЄАВТ є остаточними і не можуть бути переглянуті або скасовані через невідповідність практиці Суду ЄС.

Голова Суду ЄАВТ К. Бауденбахер щодо взаємовідносин між двома судами говорить: «Майже за 24 роки відносини Суду ЄАВТ із Судом ЄС можуть бути описані таким чином: 1) як правило, – але не завжди – Суд ЄАВТ слідує відповідній практиці Суду ЄС. Часто це призводило до пристосування його практики до практики Суду ЄС (наприклад, у сфері державної монополії на алкоголь); 2) у більшості справ Суд ЄАВТ має вирішувати нові правові питання. Суд ЄС слідує прецедентному праву Суду ЄАВТ як прямо, так і опосередковано. Суд ЄАВТ насправді є єдиним судом загальної юрисдикції, чия практика регулярно враховується Судом ЄС при тлумаченні права ЄС. Мали місце випадки, коли Суд ЄС спочатку не слідував рішенням Суду ЄАВТ, але пізніше підлаштовувався під них (щодо оподаткування виплат дивідендів, державних ігорних монополій, правової природи веб-сайта); 3) Суд ЄАВТ може розглядати справи, коли практика Суду ЄС є неясною або навіть непослідовною»[3].

К. Бауденбахер також наголошує, що сценарій з усунення розбіжностей у практиці двох судів, який теоретично закладений в Угоді про ЄЕП, не може бути реалізований на практиці. Мова йде про ч. 2 ст. 105 та ст. 111 Угоди про ЄЕП, яка передбачає, що Спільний Комітет має наглядати за розвитком практики Суду ЄС та Суду ЄАВТ задля збереження гомогенного тлумачення Угоди. Тобто мають бути вико-

[1] Case E-26/13, Gunnarsson v Iceland. URL: http://www.eftacourt.int/uploads/tx_nvcases/26_13_Judgment_EN_02.pdf.

[2] Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right ofcitizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0038.

[3] Baudenbacher C. How the EFTA Court works – and why it is an option for post-Brexit Britain. URL: http://blogs.lse.ac.uk/brexit/2017/08/25/how-the-efta-court-works-and-why-it-is-an-option-for-post-brexit-britain/.

ристані дипломатичні механізми, оскільки Спільний комітет – дипломатичний орган, що складається із представників ЄС та держав ЄЕП. Якщо ця процедура не буде успішною, то має бути застосована процедура, зазначена в ст. 111 Угоди про ЄЕП, – сторони можуть домовитися передати на розгляд Суду ЄС питання щодо тлумачення положень Угоди про ЄЕП. Як зазначає Голова Суду ЄАВТ, більше ніж за 24 роки існування Суду ЄАВТ ці положення не застосовувалися жодного разу, оскільки на практиці вони можуть поставити під загрозу суддівську незалежність, тому що такий політичний орган, як Спільний комітет буде втручатися у повноваження судів та проводити оцінку їх практики[1].

Проаналізувавши інституційні аспекти взаємодії Суду ЄС з іншими міжнародними судовими установами, можна зазначити, що Суд ЄС приділяв особливу увагу юрисдикційним питанням і в тому випадку, коли існує загроза автономії правопорядку ЄС, тобто, коли виникають ситуації конкуруючої юрисдикції, він відстоює свою монополію. Коли ж не виникає проблем конкуруючої юрисдикції, Суд не заперечує повноваження міжнародних судових установ.

Наприклад, Суд ЄС визнає, що він пов'язаний загальним, звичаєвим міжнародним правом і, крім того, він використовує практику Міжнародного суду ООН[2]. Можна навести кільки таких прикладів і здебільшого вони стосуються міжнародного морського права[3] та права міжнародних договорів[4]. Так само Суд ЄС використовує рішення апеляційного органу СОТ як тлумачення Угоди ТРІПС[5] і цьому не заважає

[1] Baudenbacher C. How the EFTA Court works – and why it is an option for post-Brexit Britain. URL: http://blogs.lse.ac.uk/brexit/2017/08/25/how-the-efta-court-works-and-why-it-is-an-option-for-post-brexit-britain/.

[2] Більш детально про це див.: Odermatt J. The Court of Justice of the European Union: International or Domestic Court. *Cambridge International Law Journal.* 2014. P. 696–718; Kassoti E. Fragmentation and Inter-Judicial Dialogue: The CJEU and the ICJ at the Interface. *European journal of legal studies.* 2015, Vol. 8, No. 2. P. 21–49.

[3] Див.: Case C-286/90, Poulsen, *European Court Reports.* 1992 P. I-6019, Case C-37/00, Herbert Weber v Universal Ogden Services Ltd. *European Court Reports.* 2002. P. I-2032, para 34, Case C-347/10, A. Salemnik v Raad van bestuur van het Uitvoeringsinstituut werkenemersverzekeringen. *European Court Reports.* 2012, paras 13–27.

[4] Case T-II5/94 Opel Austria GmbH v Council of the European Union. *European Court Reports.* 1997. P. II-43, paras 1-68, Case T-231/04 Hellenic Republic v Commission of the European Union. *European Court Reports.* 2007 P. II-66, Case T-468/08 Tisza Eromu v European Commission 2014 ECLI:EU:T:2o1 4 :235.

[5] Case C-245/02, Anheuser-Busch, *European Court Reports.* 2004 P. I-10989, §§ 49 and 67; Case T-274/02, Ritek Corp., *European Court Reports.* 2002. P. II-4305, paras. 89–108.

той факт, що, будучи членом СОТ, ЄС не визнає прямої дії норм угод про СОТ 1994 р.[1]

Окремо слід зазначити виважену позицію Суду ЄС до практики ЄСПЛ[2]. Свою повагу до ЄКПЛ ЄС висловив ще при підписанні Маастрихтського договору, ст. 6 якого закріпила, що: «Союз поважає основні права, – як вони гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, підписаною в Римі 4 листопада 1950 року, і як вони випливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, – як загальні принципи права Співтовариства». Ситуація сама по собі є досить цікавою, оскільки ЄС не приєднався до ЄКПЛ, але незважаючи на це, Суд ЄС визнав, що ЄСПЛ відіграв надзвичайну роль у формуванні фундаментальних прав, які стали загальними принципами права ЄС[3]. Важливо, що і ЄСПЛ також звертається до практики Суду ЄС[4]. І тому, незважаючи на те, що в обох судів є сфери, по котрим

[1] Більш детально про застосування норм ГАТТ/СОТ у праві ЄС див.: Jeney P. Judicial Enforcement of WTO Rules before the Court of Justice of the European Union. *ELTE L. J.* 2015. P. 83–89.

[2] Див.: Canor I. Primus Inter Pares: Who is the Ultimate Guardian of Fundamental Rights in Europe? *European law review.* 2000. 3; Jacobs F. G. Judicial Dialogue and the Cross-Fertilization of Legal Systems: The European Court of Justice. *Texas International Law Journal.* 2003. Vol. 38. P. 547– 556; Bronckers M. The Relationship of the EC Courts with other International Tribunals: Non-Committal, Respectful or Submissive? *Common Market Law Review.* 2007. Vol. 44, No. 3. P. 601; Editorial Comments, Relations between International Courts and Community Courts: Mutual Deference or Subordination? *Common Market Law Review*. 2005. Vol. 42, Issue 3. P. 581; Wetzel J. R. Improving Fundamental Rights Protection in the European Union: Resolving the Conflict and Confusion between the Luxembourg and Strasbourg Courts. *Fordham Law Review*. 2003. Vol. 71, Issue 6. P. 2823; Alexe I. The Notion of Public Service and Civil Servant in the Court of Justice of the European Union's Jurisprudence: The Connection with European Court of Human Rights' Jurisprudence. *Revista de Drept Public.* 2012. P. 11–119; Valiullina F. Dialogue of the Courts in Europe: Interactions between the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and the Courts of the ECHR Member States. *Doctor's thesis.* 2017; Рядова В. О. Взаимодействие Суда Европейского Союза и Европейского Суда по правам человека по делам о защите прав человека после Лиссабонского договора : дис. … канд. юрид. наук. М., 2016. С. 45–103 тощо.

[3] Case C185/95, Baustahlgewebe GmbH v. Commission of the European Communities. 1998. E. C. R. 1-8417. Case C-7/98, Dieter Krombach v. Andre Bamberski. 2000. E. C. R. 1-1935. Case C-60/00, Mary Carpenter v. Secretary of State for the Home Department. 2002. E. C. R. 1-6279.

[4] Eur. Court H. R., Marckx v. Belgium, Judgment of 13 June 1979, Series A, No. 31. Eur. Court H. R., Pellegrin v. France, Judgment of 8 December 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-Vill. App No. 1024/03 *Scoppolla v Italy*, [2009] (Grand Chamber) 17 September 2009.

вони дотримуються різних тлумачень[1], але відкритих конфліктів вони уникають та шанобливо ставляться до практики один одного.

Стосовно цього обов'язково слід згадати рішення ЄСПЛ у справі *Bosphorus Airways*, в якій Страсбурзьким Судом розглядалося питання про порушення Ірландією права власності, гарантованого ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. Ірландія наклала арешт на літак турецької авіалінії, орендований у югославської авіакомпанії, на виконання Регламенту Ради № 990/93, який, у свою чергу, імплементував Резолюцію Ради Безпеки ООН № 820 (1993) щодо накладення економічних санкцій на Югославію. Турецька авіакомпанія звернулася до ірландських національних судів щодо захисту свого права власності, а вони, у свою чергу, звернулися з преюдиціальним зверненням до Суду справедливості, який підтвердив легітимність дій Ірландії та пропорційність обмеження права власності на підставі вищевказаних Регламенту та Резолюції. Позивач не зупинився на цьому та подав скаргу до ЄСПЛ. ЄСПЛ визнав можливість держав-членів ЄС нести відповідальність за свої дії на підставі права ЄС, яка наступає за недотримання ЄКПЛ. ЄСПЛ зауважив, що така відповідальність може не наступати, якщо захист основоположних прав людини як у частині обсягу наданих прав, так і механізмів контролю за їх дотриманням, здійснюється ЄС на рівні, який є як мінімум еквівалентним тому захисту, який надається ЄКПЛ. Тобто по суті ЄСПЛ визнав презумпцію еквівалентності захисту основоположних прав людини у ЄС захисту на підставі ЄКПЛ. Але ця презумпція не є необмеженою, оскільки ЄСПЛ залишив за собою право при розгляді конкретної

[1] Наприклад, Ф. Черубіні (F. Cherubini) наводить такі приклади Суд ЄС не поширює право на повагу до приватного і сімейного життя та на комерційні приміщення (Joined Cases C-46/87 and C-227/88, Hoechst AG v. Commission, 1989 E. C. R. 2859, and Eur. Court H. R., Niemitz v. Germany, Judgment of 16 December 1992, Series A, No. 251-B) або щодо заборони розголошення інформації зарубіжним медичним клінікам, які практикують аборт, що визнавалася легітимною Судом ЄС на підставі свободи надання послуг в рамках ЄС, але засуджувалася ЄСПЛ через суперечність із ст. 10 Конвенції. Цікавим є також випадок, коли Суд ЄС не вважає за порушення права на справедливий судовий розгляд неможливість сторін подавати зауваження на висновки Генеральних адвокатів, натомість як ЄСПЛ вбачає у цьому порушення принципу змагальності (*See* Case C-17/98, Emesa Sugar (Free Zone) NV v. Aruba, 2000 E. C. R. 1-665; *see* Eur. Court H. R., Vermeulen v.Belgium, Judgment of 20 February 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996-1). Див.: Cherubini F. The Relationship Between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights in the View of the Accession. *German Law Journal.* 2015. Vol. 16, No. 06. P. 1379–1380.

справи переглянути цю презумпцію, якщо захист прав людини буде вочевидь недостатнім. Тобто у випадках, коли ЄСПЛ скасує презумпцію через нееквівалентний захист основоположних прав, він визнає за собою юрисдикцію стосовно дій держав-членів ЄС у межах компетенції ЄС. Безперечно, позитивним аспектом цього рішення є визнання унікальності правової природи ЄС ЄСПЛ та визнання презумпції еквівалентності захисту основоположних прав людини, але водночас над ЄС завжди буде загроза можливості втручання ЄСПЛ у виключну компетенцію ЄС, що є вкрай проблемним аспектом. У практиці ЄСПЛ поки що не було скасування презумпції еквівалентності захисту в ЄС, тож і відкритого конфлікту ще не виникало. Більш того, починаючи з 1998 р. судді та персонал обох судів організовують регулярні зустрічі задля того, щоб обговорювати спільні проблеми у захисті прав людини. Науковці підкреслюють, що жоден із цих судів формально не зобов'язаний проводити подібну кооперацію, а базується вона суто на доброчесності суддів[1]. За висловом судді Суду справедливості К. Тіммерманса (C. Timmermans): «Вплив, який вони здійснюють один на одного, є взаємним та реальним»[2]. Й. Колеверт (J. Callewaert) взагалі приписує «унізацію» («Unionisation») ЄКПЛ та, навпаки, «конвенціоналізацію» («Conventionalisation») ЄС[3].

Проаналізувавши механізми взаємодії Суду ЄС із іншими міжнародними судовими установами, можна констатувати, що не має крайньої проблематичності в існуванні великої кількості міжнародних судових установ для подолання проблеми конкуруючої юрисдикції[4]. Більш того, головним у цьому питанні є те, що різноманіт-

[1] Див.: Douglas-Scott S. The Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights after the Treaty of Lisbon in Weatherill / de Vries, Bernitz (Eds.). *The Protection of Fundamental Rights in the EU after Lisbon.* Hart Publishing. 2013. P. 159.

[2] Timmermans C. The Relationship Between The European Court Of Justice And The European Court Of Human Rights' / Arnull, Barnard, Dougan and Spaventa (Eds.). *A Constitutional Order of States: Essays in Honour of Alan Dashwood*. Hart Publishing. 2011. P. 153.

[3] Цитата за: Douglas-Scott S. The Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights After Lisbon in The Protection of Fundamental Rights in the EU After Lisbon / de Vries S., Bernitz U.,Weatherill S. (Eds.). Oxford, 2013. P. 157.

[4] Cogan J. Competition and Control in International Adjudication. *Virginia Journal of International Law.* 2008. P. 411–449.

тя міжнародних судових установ сприяє взаємному збагаченню міжнародного та інтеграційного правосуддя та судових установ, судових практик, а суди в принципі демонструють взаємоповагу та керуються насамперед верховенством права[1]. Практика Суду ЄС показує, що вона зорієнтована на збереження гомогенності інтеграційного правопорядку і по суті є провайдером політики їх взаємного збагачення (кооперації).

[1] Див.: Комарова Т. Взаємодія Суду справедливості Європейського Союзу з іншими судовими установами. *Право України*. 2018. № 4. С. 232.

Розділ 2
ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Джерела процесуального права Європейського Союзу (загальна характеристика)

Процесуальне право ЄС як сучасна правова реальність є малодослідженим і це стосується не лише вітчизняної, але й західної доктрини. Існує обмежена кількість робіт у цій царині із процесуального права ЄС: доктора Б. Вегенбаура (B. Wägenbaur)[1], професора П. Б'яваті (P. Biavati)[2], судді Загального суду Р. Барентса (R. Barents)[3] та авторського колективу за редакцією Голови Суду справедливості професора К. Ленаертса (K. Lenaerts)[4]. Вони мають прикладний або коментаторський характер і стосуються окремих аспектів процесуального права ЄС. Отже, дослідження проблематики процесуального права ЄС можна провадити лише на рівні інтерпретації законодавства ЄС та узагальнення практики й доктрини самого Суду ЄС.

[1] Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos 2013. 921 p.

[2] Biavati P. European Civil Procedure. Kluwer Law International, 2011. 214 p.

[3] Barents R. Remedies and Procedures before the EU Courts. Wolters Kluwer, 2016. 909 p.

[4] Lenaerts K., Maselis I., Gutman K. EU Procedural Law. Oxford University Press, 2014. 1056 p.

Малодослідженість теми може бути пояснена тим, що процесуальне право є вузьким сегментом, що застосовується самими судовими установами ЄС, спеціальними представниками держав-членів та юристами, які спеціалізуються на представництві інтересів приватних осіб у Суді ЄС. Крім того, процесуальне право ЄС, на відміну від більшості інших норм права ЄС, не є результатом гармонізації національних норм чи узагальнення спільних правових традицій держав-членів. Більшість процесуальних норм, що застосовуються у Суді ЄС базуються на французькому, а також частково на німецькому адміністративному праві, тобто на моделі континентального права. Така направленість процесуального права доволі логічно пояснюється історичним контекстом заснування Європейських співтовариств. По-перше, до складу держав-засновниць ЄСВС входили шість держав континентальної системи права. По-друге, Суд справедливості ЄСВС був створений за моделлю, що запропонована Німеччиною та Францією. Загальновизнаним є той факт, що за модель Суду справедливості був взятий вищий адміністративний суд Франції – французька Державна рада (*Conceil d'Etat*). Лише після набуття членства у співтовариствах Великобританією та Ірландією простежується вплив і їх правових систем на процесуальне право Союзу.

Специфічність та складність процесуального права ЄС полягає ще й у тому, що його норми не є кодифікованими у єдиному акті. Всі джерела процесуального права ЄС, так само як і взагалі джерела права ЄС, можна поділити на первинні та вторинні. Первинними джерелами закріплюються найголовніші, базові норми процесуального права і до них належать установчі договори ЄС (ДЄС та ДФЄС), а також Статут Суду ЄС та загальні принципи права. До вторинних джерел процесуального права ЄС належать Регламенти (Rules of Procedure) відповідних судових інстанцій, оскільки вони встановлюються судовими установами ЄС із схваленням Радою. Також можна виділити третинні джерела процесуального права ЄС, до яких належать ті норми, які приймаються самими судовими установами ЄС без залучення Ради або будь-якого іншого інституту Союзу на підставі своїх Регламентів задля імплементації норм своїх процесуальних Регламентів. Судова практика Суду ЄС також належить до джерел процесуального права ЄС, але її не можна віднести в повному розумінні до якогось одного виду вищеназваних джерел, оскільки прак-

тика Суду містить тлумачення кожного з виду актів, які відносяться і до первинних, і до вторинних, а також до третинних джерел. Цей висновок підтверджується тим, що рішення Суду ЄС не можна відносити суто до актів вторинного права взагалі в ієрархії джерел права ЄС, оскільки Суд ЄС посідає особливе місце в інституційній системі Союзу та своїм тлумаченням положень установчих договорів виходить за рамки тлумачення лише вторинного права і тим самим його тлумачення є формою права.

Так, **Договір про ЄС** містить ст. 19, яка визначає завдання, склад Суду ЄС, а також у загальних рисах окреслює межі його юрисдикції. Крім того, ч. 2 ст. 13 ДЄС поряд із загальними положеннями щодо всіх інститутів ЄС містить положення про те, що Суд ЄС, так само як і інші інститути, діє в межах повноважень, покладених на нього установчими договорами, та згідно зі встановленими в них процедурами, умовами та цілями. Це означає, що Суду ЄС має юрисдикцію лише у тих сферах, які передбачені первинним та вторинним правом ЄС[1].

Договір про функціонування ЄС вже більш детально у статтях 251–281 визначає склад Суду ЄС, склад окремих судових ланок, порядок обрання суддівського корпусу, ретельно регламентує юрисдикцію Суду ЄС та процедури окремих проваджень. Як вже зазначалося, установчі договори передбачають трьох ланкову судову систему ЄС, яка складається з Суду справедливості, Загального суду та спеціалізованих судів. На теперішній час існує лише дві ланки: Суд справедливості та Загальний суд. Ці дві судові інстанції різняться за юрисдикцією та колом суб'єктів, які можуть ініціювати судові провадження. Суд справедливості розглядає справи, позивачами в яких є держави-члени та інститути ЄС, а також апеляції на рішення Загального суду, а Загальний суд розглядає справи, позивачами в яких виступають приватні (фізичні та юридичні) особи. Такий розподіл юрисдикції дозволив Суду справедливості зосередитися на вирішенні фундаментальних питань, які можуть мати значні наслідки для правової системи ЄС (преюдиціальні провадження, провадження проти держав-членів стосовно порушення права ЄС, тощо), у той час як Загальний суд вирішує спори між приватними особами та Союзом, які носять більш адміністративний ха-

[1] Див.: Case C-143/10 P, Antoni Tomasz Uznański v Republic of Poland. *European Court Reports.* 2010. P. I-00153.

рактер (провадження щодо позадоговірної відповідальності ЄС, щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС, щодо бездіяльності ЄС, позови службовців ЄС).

З точки зору меж юрисдикції між двома існуючими судовими установами ЄС весь масив юрисдикції можна класифікувати на два види: виключну та спільну. Виключна юрисдикція, яка полягає у можливості розгляду певного виду проваджень лише однією чітко визначеною судовою інстанцією, є як у Суду справедливості, так і у Загального суду. Виключною юрисдикцією Суду справедливості є розгляд апеляцій на рішення Загального суду (ч. 2 ст. 256 ДФЄС), проваджень проти держав-членів стосовно порушення права ЄС (статті 258–259 ДФЄС). До виключної юрисдикції Загального суду належить розгляд апеляцій на рішення спеціалізованих судів, проваджень щодо позадоговірної відповідальності ЄС (ст. 268 та ст. 320 ДФЄС), спорів між Союзом та його службовцями (ст. 270 ДФЄС).

До спільної юрисдикції належать ті провадження, що можуть розглядатися або Судом ЄС, або Загальним судом залежно від того, хто є позивачем у справі або від сфери, яку зачіпає позов. До цього виду юрисдикції належать провадження щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС (ст. 263 ДФЄС) та щодо бездіяльності ЄС (ст. 265 ДФЄС). Як зазначалося вище, якщо позов був поданий приватною особою, то справа буде розглядатися Загальним судом, якщо державою-членом чи інститутом ЄС – Судом справедливості. При цьому існує певний виняток, встановлений ст. 51 Статуту Суду ЄС, і яке полягає у тому, що Загальний суд має розглядати справи за ст. 263 ДФЄС та ст. 265 ДФЄС навіть якщо вони ініційовані державами-членами або інститутами ЄС у разі, коли вони стосуються:

– одностайних рішень Ради ЄС стосовно визнання державної допомоги сумісної із внутрішнім ринком ЄС відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 108 ДФЄС;

– рішень, які імплементують регламенти, ухвалені на основі ст. 207 ДФЄС (стосовно спільної торговельної політики);

– рішень Ради, які ухвалені нею задля імплементації актів ЄС у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки відповідно до ч. 2 ст. 291 ДФЄС.

Стосовно преюдиціальної процедури, то вона фундаментально важлива для правової системи ЄС і належить до виключної юрисдик-

ції Суду справедливості[1]. Відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 256 ДФЄС можлива передача юрисдикції стосовно розгляду преюдиціальних запитів від національних судів держав-членів у певних сферах Загальному суду, якщо це передбачено Статутом. Зараз таке рішення не було ухвалене. Більше того, у Спеціальному звіті № 14/2017 «Огляд результатів розподілу справ у Суді ЄС» від 14 грудня 2017 р., з яким Суд звернувся до законодавчих органів Союзу, Суд справедливості висловив позицію, що на сучасному етапі немає потреби в передачі частини юрисдикції щодо преюдиціальних проваджень до Загального суду[2]. Тобто преюдиціальні провадження поки що *de facto* належать до виключної юрисдикції Суду справедливості, але *de jure* вони становлять спільну юрисдикцію.

Статут Суду ЄС також належить до первинного права, яке врегульовує порядок судочинства у Суді ЄС, оскільки він міститься у Протоколі № 3 до Договору про функціонування ЄС (відповідно до ст. 281 ДФЄС) і тому становить невід'ємну частину установчих договорів (ст. 51 ДЄС), та має таку саму юридичну силу, як вони. Статут належить до всіх судових інстанцій ЄС – Суду справедливості та Загального суду, для якого існують спеціальні положення (Глава IV Статуту). Крім того, протягом часу, коли існував Трибунал з питань цивільної служби ЄС, він також керувався положеннями Статуту та спеціальним Додатком 1 «Трибунал з питань цивільної служби ЄС». Окрім Додатку, Статут Суду ЄС містить п'ять розділів, які відповідно присвячені статусу суддів та генеральних адвокатів, організації Суду ЄС та судового процесу, організації Загального суду, спеціалізованих судів. Більшість положень Статуту викладені таким чином, що потребують подальшої імплементації та розширення у регламентах відповідних судових інстанцій.

До первинних джерел права, які формують процесуальне право ЄС, можна віднести **загальні принципи права** і насамперед – принцип поваги до основоположних прав людини. Те, що основоположні права

[1] Більш детально див.: Комарова Т. Преюдиціальні рішення Європейського Суду у механізмі реалізації права ЄС. *Юридичний вісник України*. 2004. № 36(480). С. 5; Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейських співтовариств щодо ухвалення преюдиціальних рішень. *Проблеми законності.* 2007. Вип. 86. С. 81–87.

[2] Special report no 14/2017: Performance review of case management at the Court of Justice of the European Union. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR17_14/SR_CJEU_EN.pdf.

людини є невід'ємною частиною загальних принципів права, які застосовуються ЄС, було неодноразово підтверджено у рішеннях Суду ЄС[1]. Крім того, до загальних принципів права ЄС належать конституційні традиції, що є спільними для всіх держав-членів ЄС. Так, у рішенні *Jungbunzlauer AG* СПІ визнав, що принцип законності є загальним принципом права ЄС, який лежить в основі конституційних традицій, спільних для держав-членів та які випливають із міжнародних угод по захисту прав людини, сторонами яких є держави-члени[2]. У цьому контексті вкрай важливими є ЄКПЛ[3], Статут ООН, Загальна декларація прав людини та, безперечно, Хартія про основоположні права ЄС. Суд ЄС неодноразово підкреслював, що для використання загальних принципів права, спільних для держав-членів, не обов'язково має здійснюватися формальне їх закріплення на рівні ЄС[4]. Каталог загальних принципів права, який визначено Судом ЄС, містить такі принципи, як справедливості судового процесу[5], правової визначеності[6], захисту легітимних очікувань[7], право на захист[8], легітимності кримінального покарання[9], пропорційності[10], рівного ставлення[11], несправедливого збагачення[12] тощо.

---

[1] Див.: Case C-299/95, Friedrich Kremzow v Republik Österreich. *European Court Reports.* 1997. P. I-2629; Case T-138/07, Schindler Holding Ltd and Others v European Commission. *European Court Reports.* 2011. P. II-04819.

[2] Case T-43/02, Jungbunzlauer AG v Commission of the European Communities. *European Court Reports.* 2006. P. II-03435.

[3] Case 222/84, Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary. *European Court Reports.* 1986. P. 1651; Case C-94/00, Roquette Frères. *European Court Reports.* 2002. P. I-9011.

[4] Case T-36/09, dm-drogerie markt GmbH & Co. KG v OHIM. *European Court Reports.* 2011. P. II-06079.

[5] Case T-107/94, Kik v Council and Commission. *European Court Reports.* 1995. P. II-1717.

[6] Case T-240/07, Heineken Nederland BV and. Heineken NV. V Commission. *European Court Reports.* 2011. P. II-03355.

[7] Case T-115/94, Opel Austria v Council. *European Court Reports.* 1997. P. II-39; Case T-216/09, Astrim SpA and Elyo Italia Srl v Commission. *European Court Reports.* 2011. URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62009TJ0216&lang1=en&type=TXT&ancre=>

[8] Case T-110/07, Siemens AG. *European Court Reports.* 2011. P. 477.

[9] Case C-546/09, Aurubis Balgaria. *European Court Reports*. 2011. P. I-2531.

[10] Case T-118/08, Actega Terra GmbH v OHIM. *European Court Reports.* 2010. P. II-00110.

[11] Case C-221/97 P, Schröder and Others v Commission. *European Court Reports.* 1998. P. I-8255.

[12] Case C-432/05, Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v Justitiekanslern. *European Court Reports.* 2007. P. I-02271.

Установчий договір передбачає, що Суд справедливості встановлює свій **Регламент**, який потребує схвалення Радою (ч. 6 ст. 253 ДФЄС). Так само Загальний суд встановлює свій Регламент, який також потребує схвалення Радою, але й погодження із Судом справедливості (ч. 5 ст. 254 ДФЄС). Стосовно спеціалізованих судів, які можуть створюватися при Загальному суді для розгляду та ухвалення по першій інстанції рішень у певних категоріях справ, то правила організації таких судів, обсяги їх юрисдикції, а також судові процедури встановлюються відповідними регламентами, на підставі яких вони створюються. Такі регламенти мають прийматися Європейським Парламентом та Радою, які діють згідно зі звичайною законодавчою процедурою за пропозицією Комісії після проведення консультацій із Судом справедливості або на запит Суду справедливості після проведення консультації із Комісією (ч. 1ст. 257 ДФЄС). Так, свій Регламент був у Трибуналу з питань цивільної служби ЄС[1].

Держави-члени цілеспрямовано надали можливість судам ЄС ухвалювати Регламенти самостійно, оскільки вони мають компетенцію встановлювати саме ті процесуальні правила, які найбільш ефективно імплементують та доповнюють положення установчих договорів та Статуту Суду ЄС. Процедура схвалення Регламентів обмежена лише участю Ради, без залучення Парламенту, що означає по суті спрощений порядок ухвалення саме тих процесуальних норм, які вважають за доцільне самі судові установи, а не політичні інститути ЄС.

Положення Регламентів Суду справедливості та Загального суду багато в чому схожі, оскільки стосуються певного кола однакових процедур, однак існує і багато відмінностей через різний обсяг юрисдикції цих інстанцій (наприклад, існування фактично виключної юрисдикції Суду справедливості ухвалювати преюдиціальні рішення).

У практиці Суду ЄС положення Статуту та Регламентів застосовуються комплексно і системно, оскільки, незважаючи на те, що Регламенти судів мають на меті імплементацію Статуту та установчих договорів, але вони містять норми, які не згадуються в Статуті. Так, у ст. 170 Регламенту Загального суду міститься положення щодо правил розв'язання спорів між сторонами справи стосовно судових витрат,

[1] Rules of Procedure of the European Union Civil Service Tribunal of 25 July 2007. *Official Journal.* 2007. L 225. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-04/rp_14_04_2010_en.pdf.

яких немає в Статуті Суду ЄС. Або ж у Статуті відсутні положення щодо імунітету представників сторін, на відміну від Регламенту Суду справедливості, ст. 43 якого передбачає імунітет представників, радників та адвокатів сторін. І тому функціонально має місце не лише імплементація Статуту, але і його доповнення Регламентами відповідних судових інстанцій. Невипадково ст. 2 Регламенту Суду справедливості та ст. 2 Регламенту Загального суду визначають такі цілі, як «імплементація та доповнення» відповідних положень первинного права ЄС.

Суд справедливості ухвалив також Допоміжні правила (Supplementary Rules)[1], які містять додаткові положення стосовно судових доручень та правової допомоги. Допоміжні правила поширюють свою дію і на Загальний суд. Так, ч. 1 ст. 98 Регламенту Загального суду, яка стосується лжесвідчення свідків та експертів, ч. 3 ст. 101, яка стосується судових доручень, а також ч. 5 ст. 148, яка стосується правової допомоги, містять відсилку до Допоміжних правил Регламенту Суду справедливості.

Стосовно **третинних джерел** процесуального права ЄС, то ст. 208 Регламенту Суду справедливості визначає, що Суд може шляхом ухвалення окремого акта встановлювати практичні правила, які імплементують цей Регламент. Таку саму можливість має Загальний суд відповідно до ст. 224 свого Регламенту. Тобто кожна судова установа може вживати заходів із унормування для підвищення ефективності правосудної діяльності у тій формі, яку вважає за потрібну. Наприклад, Судом справедливості були ухвалені Рекомендації національним судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальних процедур[2], Практичні вказівки сторонам стосовно справ, поданих до Суду[3], Рішення Суду справедливості стосовно судових функцій Віце-голови Суду[4],

[1] Supplementary Rules of the Court of Justice and Annex I. *Official Journal of the European Union.* 2014. L 32/37. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:032:0037:0045:EN:PDF.

[2] Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings. *Official Journal of the European Union.* 2016. 2016/C 439/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:439:FULL.

[3] Practice directions to parties concerning cases brought before the Court. *Official Journal of the European Union.* 2014. L 031. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:L:2014:031:TOC.

[4] Decision of the Court of Justice of 23 October 2012 concerning the judicial functions of the Vice-President of the Court. *Official Journal of the European Union.* 2012. L 300/47. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:300:0047:0047:EN:PDF.

Рішення Суду справедливості стосовно правил безпеки, що застосовуються до інформації чи матеріалів, отриманих у Загальному суді згідно зі ст. 105 його Регламенту[1], Рішення Суду справедливості стосовно розміщення та обслуговування документів засобами e-Curia[2]. Загальний суд, у свою чергу, ухвалив Практичні правила для імплементації Регламенту Загального суду[3], Рішення Загального суду стосовно правил безпеки, що застосовуються до інформації чи матеріалів, отриманих, наданих у Загальному суді згідно з ч. 1 або ч. 2 ст. 105 Регламенту[4], Рішення Загального суду стосовно розміщення та обслуговування процесуальних документів засобами e-Curia[5]. Ці акти містять положення, які по суті становлять напрацьовані практикою правила, що дозволяють оптимізувати судочинство. Хоча іноді вони і приймаються у формі актів, що мають рекомендаційний характер, але у них містяться норми, що становлять закріплені в рішеннях Суду ЄС обов'язкові правила. Наприклад, у п. 12 Практичних вказівок сторонам стосовно справ, поданих до Суду, передбачені вимоги до оформлення прямих позовів до Суду справедливості, а також наслідки їх недотримання, що призводять до визнання позову неприйнятним. Так само Додаток 1 до Практичних правил для імплементації Регламенту Загального суду містить перелік документів, неподання яких сторонами можуть призвести до визнання позову неприйнятним.

[1] Decision (EU) 2016/2386 of the Court of Justice of 20 September 2016 concerning the security rules applicable to information or material produced before the General Court in accordance with Article 105 of its Rules of Procedure. *Official Journal of the European Union*. 2016. L 355/5. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016D2386&from=FR.

[2] Decision of the Court of Justice of 13 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal of the European Union*. 2011. C 289/7. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:289:0007:0008:EN:PDF.

[3] Practice rules for the implementation of the Rules OF Procedure of the General Court. *Official Journal of the European Union. 2015*. L 152. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-08/dpe_vc_en.pdf.

[4] Decision (EU) 2016/2387 of the General Court of 14 September 2016 concerning the security rules applicable to information or material produced in accordance with Article 105(1) or (2) of the Rules of Procedure. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 355/18. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016D2387&from=FR.

[5] Decision of the General Court of 14 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal of the European Union*. 2011. C 289/9. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:289:0009:0010:EN:PDF.

Статут Суду ЄС, Регламенти Суду справедливості та Загального суду є частиною права ЄС, а тому вони мають тлумачитися автономно від національних норм процесуального права держав-членів. Так, у рішенні у справі *Euro-Lex v OHIM* Загальний суд зазначив, що поняття «представництво сторони», яке вживається у Статуті, означає отримання послуги від третьої особи, яка має дозвіл на ведення юридичної практики у судах держав-членів або інших державах, які є учасницями Угоди про ЄЕЗ. При цьому «представництво сторони» не може тлумачитися у світлі національного процесуального права. З цих підстав не було визнано «третьою особою», а отже і представником сторони одного з директорів фірми, яка подала позов до Загального суду[1].

Інший приклад автономного від національного права тлумачення процесуального права ЄС стосується справи *Franssons Verkstäder v OHIM*, в якій позивач посилався на те, що він оскаржив рішення Апеляційної палати Офісу із гармонізації внутрішнього ринку ЄС до Загального суду в строк, встановлений усталеною практикою Швеції (держави, в якій заснована фірма-позивач), незважаючи на регламентований Статутом Суду ЄС двомісячний термін. Загальний суд зауважив, що у процесуальному праві ЄС не можуть застосовуватися принципи процесуального права держав-членів, якщо це прямо не передбачено самим правом ЄС[2].

Стосовно судової практики як джерела процесуального права ЄС, то, зважаючи на активну правотлумачну діяльність Суду ЄС, можна простежити її активне використання, оскільки Суд ЄС у ході судових процесів надає тлумачення тих норм Статуту, які не розкриваються жодним з Регламентів. Наприклад, поняття «непередбачені обставини» та «*force majeure*» не розкриваються ані в Статуті Суду ЄС, ані в Регламенті Суду справедливості чи Регламенті Загального суду. Тож ці поняття були розтлумачені у практиці Суду ЄС[3].

Слід зазначити, що у 2012 р. відбулося значне доповнення Статуту Суду ЄС та Регламенту суду справедливості, а у 2015 р. був ухвалений

[1] Case T-79/99, Euro-Lex European Law Expertise GmbH v OHIM. *European Court Reports.* 1999. P. II-03555.

[2] Case T-98/10, Franssons Verkstäder v OHIM. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81079&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=46932.

[3] Case C-286/88, Falcolia v Comune di Pavia. *European Court Reports.* 1990. P. I-191.

новий Регламент Загального суду. Стосовно зміни Регламенту Суду справедливості у своєму прес-релізі Суд зазначав, що зміна правил процедури має на меті насамперед адаптувати Суд до його завантаженості та прискорити розгляд справ. Але, незважаючи на ряд змін до Регламенту Суду справедливості (їх було близько 20), структура цих правил залишилася з моменту їх первісного ухвалення у 1953 р. принципово незмінною. Деякі застарілі правила все ще відображають орієнтованість Суду справедливості переважно на прямі позови, як правило, між приватними особами або державою-членом та інститутами ЄС, у той час як сьогодні саме преюдиціальні провадження становлять найбільше навантаження на судову систему ЄС. В оновленому Регламенті були враховані ці обставини та виокремлена спеціальна глава, яка присвячена преюдиціальним провадженням, що сприяло більш зрозумілому та чіткому формулюванню правил процедури для учасників провадження, а також для національних судів і трибуналів.

Одним із мотивів оновлення Регламенту, як зазначалось, був намір Суду справедливості скоротити терміни розгляду справ в межах розумних строків[1]. Ці заходи оптимізації процесу включають, зокрема, можливість Суду справедливості приймати рішення щодо обмеження строку для подання письмових заяв або зауважень (ст. 105, ст. 109 Регламенту Суду справедливості). Оновлений Регламент Суду справедливості також містить ряд важливих нововведень стосовно усної частини процедури. Наприклад, якщо на підставі поданих письмових заяв або зауважень Суд має достатню інформацію для ухвалення обґрунтованого рішення, то він не обов'язково має проводити усні слухання (ст. 76 Регламенту Суду справедливості).

Так само і новий Регламент Загального суду сприяє підвищенню ефективності діяльності Суду та розгляду справ у розумні строки відповідно до вимог справедливого судочинства, як це закріплено в Хартії про основоположні права ЄС. Новий Регламент дозволяє Загальному суду обирати самостійно форми та методи організації, які він вважає найбільш прийнятними залежно, наприклад, від кількості суддів, з яких він складається тощо. Мова йде про можливість збільшення суддівського складу Загального суду, а отже, і можливість встановлю-

[1] Див.: Court of Justice of the European Union PRESS RELEASE No 122/12, New Rules of Procedure for the Court of Justice. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-10/cp120122en.pdf.

вати залежно від цього кількість палат тощо. Крім того, за новими правилами більше уваги приділено конфіденційності інформації, отриманої в процесі провадження, а також тому, що конфіденційність може становити підставу для незастосування принципу змагальності у процесі (ст. 66, ст. 103, ст. 104 Регламенту Загального суду).

Проблема управління часом у процедурах проваджень Суду ЄС є вкрай актуальною і в тому числі через збільшення кількості справ. Останніми роками, зважаючи на зміни у матеріальному праві ЄС, до Загального суду почала надходити велика кількість справ, пов'язаних з інтелектуальною власністю, що становило значну частку його навантаження. У 2017 р. до Загального суду надійшло 298 справ (32,5% від загальної кількості справ, що надійшли до Загального суду), пов'язаних з правом інтелектуальної власності, у 2016 р. – 336, у 2015 р. – 302[1]. Тож нові процесуальні правила покликані оптимізувати процес судового розгляду через розширення можливості одноособового розгляду справ (в тому числі справ стосовно інтелектуальної власності – ст. 29 Регламенту Загального суду); спрощення порядку проведення письмової стадії справ, пов'язаних з інтелектуальною власністю (ст. 181 Регламенту Загального суду); обмеження можливості залучення у справу заінтересованих осіб при процесуальній інтервенції шеститижневим строком, який починає відраховуватися з моменту публікації відповідного повідомлення в Офіційному віснику ЄС (ст. 143 (3) Регламенту Загального суду); можливість ухвалення рішення без проведення усних слухань у разі, коли жодна зі сторін не заявляла про них (ст. 106 Регламенту Загального суду); передання Головам палат певних правосудних функцій тощо (ст. 19 Регламенту Загального суду).

Таким чином, нові правила процедури як Суду справедливості, так і Загального суду вводять ряд процесуальних конструкцій, які мають вплинути на швидкий та ефективний розгляд справ. Питання розумності строків розгляду справ у Суді ЄС є вкрай важливим, оскільки вже існує практика, коли сторони у справах ініціювали позови щодо позадоговірної відповідальності Союзу через надмірну тривалість судових процесів. Так, у справі *Gascogne Sack Deutschland GmbH* позивачі стверджували, що тривалість провадження у їх первинних

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 208. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

справах T-72/06 та T-79/06 не відповідає зобов'язанню вирішувати справи упродовж розумного строку, що являє собою досить серйозне порушення норм права ЄС, які надають права приватним особам. Вони заявили, що тривалість провадження у кожному з цих випадків перевищила розумний термін розгляду судових справ на 30 місяців з урахуванням середньостатистичного часу, який займає розгляд у Загальному суді справ, пов'язаних із застосуванням права конкуренції, а також із урахуванням конкретних обставин цих справ (у цій справі проміжок часу між письмовою та усною стадією провадження становить 46 місяців). Дослідивши обставини справи, Загальний суд визнав існування порушення зі свого боку у первинних справах та ухвалив рішення про компенсацію матеріальних (47 тис. євро) та нематеріальних (по 5 тис. євро) збитків, понесених позивачами через порушення зобов'язань із вирішення судових справ у розумний строк[1]. Так само Загальний суд визнав перевищення розумного строку судового розгляду у справах *Kendrion* (виплата матеріальних збитків – 588,7 тис. євро, нематеріальних – 6 тис. євро)[2], *Plásticos Españoles* (виплата матеріальних збитків – 156 тис. євро)[3], *Guardian* (виплата матеріальних збитків – 654,5 тис. євро)[4] та інших. Цікавим є те, що ці рішення були обґрунтовані Загальним судом на підставі ч. 2 ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС без додаткового посилання на ст. 6 ЄКПЛ та практику ЄСПЛ. Видається, що Загальний суд дотримується так званого «автономного» підходу до тлумачення основоположних прав, закріплених у Хартії.

Зауважимо, що, незважаючи на серйозні зміни в процесуальному праві ЄС, певні проблемні процесуальні питання залишилися невре-

[1] Case T-577/14, Gascogne Sack Deutschland GmbH and Gascogne v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=186675&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=139399.

[2] Case T-479/14, Kendrion NV v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=187346&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=139863.

[3] Case T-40/15, Plásticos Españoles, SA (ASPLA) and Armando Álvarez, SA v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=187965&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=140169.

[4] Case T-673/15, Guardian Europe v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=191285&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=140411.

гульованими. Наприклад, потребує розв'язання мовне питання, яке полягає у тому, що рішення Суду ЄС мають бути перекладені всіма офіційними мовами ЄС. Зважаючи на статистику, яка свідчить, що більшість проваджень (близько 90%) ведуться 5 мовами, можливо, слід провести реформи і у цьому напрямі (30% справ ведеться англійською мову, 20% – французькою, 17% – німецькою, 10% – італійською та 6% – іспанською). Це є доволі актуально з точки зору фінансової оптимізації діяльності суду ЄС, оскільки близько 44% персоналу Суду ЄС – це 609 юристів-лінгвістів та 74 перекладача, які щороку перекладають по 1 135 000 сторінок та здійснюють переклад 696 усних слухань. Але наразі це питання не стоїть на порядку денному.

На ефективність судочинства в Суді ЄС впливає завантаження судів. І тому дуже важливим є те, що після припинення діяльності Трибуналу з питань цивільної служби ЄС було ухвалено рішення про збільшення суддівського корпусу Загального суду[1], що мало б сприяти зменшенню навантаження, пов'язаного з переходом до нього юрисдикції Трибуналу. Незважаючи на значне фінансове навантаження на ЄС, яке виникає через таке безпрецедентне збільшення суддівського складу Загального суду, ЄС все ж таки вважає за доцільне таку реформу[2]. За підрахунками, збільшення суддівського корпусу Загального суду коштувало ЄС по 28 млн євро щороку[3].

Реформа із подвоєнням кількості суддів викликала шквал критики як з боку держав-членів, оскільки саме на них покладався відповідний фінансовий тягар, так і з боку інститутів ЄС. Комітет з правових питань Європейського Парламенту жорстко критикував пропозицію Суду ЄС та зауважив, що у ситуації, коли в ЄС запроваджені суворі заходи для збалансування бюджетів держав-членів, така реформа не є актуальною. Крім того, Комітет поставив під сумнів розрахунки Суду ЄС стосовно впливу реформ на скорочення строків

[1] Аналіз реформи по збільшенню суддівського складу Загального суду вдвічі див.: Dehousse F. The Reform of the EU Courts (II). Abandoning the Management Approach by Doubling the General Court. Egmont Paper 83. URL: http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/03/ep83.pdf.pdf?type=pdf (accessed 12 March 2018).

[2] Детальний аналіз спеціальної експертної групи щодо пропозиції Ради ЄС по збільшенню кількості суддів Загального суду див.: URL: http://www.statewatch.org/news/2012/oct/eu-council-reform-ecj-14916-12.pdf.

[3] Dehousse F. The Reform of the EU Courts (II). Abandoning the Management Approach by Doubling the General Court. Egmont Paper 83. URL: http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/03/ep83.pdf.pdf?type=pdf (accessed 12 March 2018).

розгляду справ у Загальному суді[1]. Але, незважаючи на таку критику, Рада із Парламентом все ж таки підтримала пропозицію Суду ЄС та реформа була втілена у життя.

2.2. Загальні правила провадженъ у Суді Європейського Союзу

У теорії процесуального права судове провадження – це теоретична конструкція, яка надає характеристику порядку розгляду судових справ, виходячи з юрисдикції суду, процесуальних правил судочинства, порядку судового розгляду та ухвалення судових рішень. Провадження визначається як комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених процесуальних дій, які: 1) становлять певну сукупність процесуальних правовідносин, що відрізняються наочною характеристикою і зв'язаністю з відповідними матеріальними правовідносинами; 2) виникають у зв'язку з потребою встановлення, доведення, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних юридичної справи, яка розглядається; 3) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах – документах[2]. Що стосується процесуальних правовідносин, то вони виступають правовою формою процесуальних проваджень та персоніфікують учасників судочинства, визначають їхні права і обов'язки відповідно до процесуальних функцій і тим самим гарантії справедливого судочинства[3].

Виходячи з інституційної побудови судової системи ЄС та стану правового регулювання, об'єктивно виділяється масив правил судочинства в Суді ЄС, які мають загальний характер, та іменуються загальними правилами судочинства в Суді ЄС. На основі саме такої ло-

[1] Див.: Abenhaïm M. Epilogue, at least, on the reform of the General Court. Kluwer Competition Law Blog, January 26, 2016. URL: http://kluwercompetitionlawblog.com/2016/01/26/epilogue-at-last-on-the-reform-of-the-general-court/ (accessed 13 March 2018).

[2] Теория юридического процесса / под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков : Вища шк., 1985. С. 71–91.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 43.

гіки дослідження вирізняються загальні правила судочинства, а також особливості непрямих та прямих проваджень, а також апеляційних проваджень. До загальних правил судочинства насамперед належать правила судової юрисдикції.

Важливо підкреслити, що провадження у Суді ЄС виступають процесуальною формою реалізації його юрисдикції і саме юрисдикція Суду ЄС визначає специфіку судових проваджень, а також тих актів Суду, які ухвалюються в результаті розгляду справ.

Доктринально юрисдикція є комплексним поняттям і визначає компетенцію судів у різних вимірах: сфери відання судової влади, предмета судового розгляду та предмета судової діяльності, інстанційної побудови судової системи та її територіальності, що має значення для національних систем судоустрою та судочинства[1]. Не поглиблюючись у визначення юрисдикції Суду ЄС, зазначимо, що її джерелами є установчі договори, міжнародні угоди, сторонами яких є ЄС або держави-члени, а також акти вторинного права Союзу (наприклад, регламенти).

Суд ЄС наділений доволі широким колом повноважень і тому існують певні класифікації юрисдикції Суду ЄС. Так, залежно від функцій, які виконує Суд ЄС, виділяють міжнародну, конституційну, верховну (федеральну), адміністративну юрисдикції[2]. Також можна виділити факультативну та обов'язкову юрисдикції Суду ЄС залежно від того чи зобов'язаний суб'єкт звертатися до Суду ЄС, чи це його дискреційне право. За структурно-функціональним характером юрисдикцію можна класифікувати на юрисдикцію Суду справедливості та юрисдикцію Загального суду.

Незважаючи на існування різноманіття класифікацій юрисдикції Суду ЄС в аспекті структури проваджень Суду ЄС, уявляється доречним здійснювати її класифікацію на пряму та непряму юрисдикцію. До *прямої юрисдикції* належать повноваження Суду ЄС розглядати справи, які порушені на підставі позову та які, крім цього, мають спірних характер. Такі справи ініціюються безпосередньо учасниками

[1] Комарова Т. Юрисдикція Суду Європейського Союзу. Харків : Право, 2010. С. 72.

[2] Berb G. The Development of Judicial Control of the European Communities. Martinus Nijhoff Publishers, 1981. P. 516; Schermers H. G., Waelbroek D. F. Judicial Protection in the European Communities. Kluwer Law International, 1992. P. 29.

спору, надходять прямо до Суду, а отже, мають прямий характер. До *непрямої юрисдикції* належать повноваження Суду ЄС розглядати справи, які не мають спірного характеру та надходять до Суду від специфічних суб'єктів – судів та трибуналів держав-членів ЄС.

Поділ юрисдикції та пряму та непряму адекватно відбиває не тільки структуру проваджень у Суді ЄС, але й характер судових процедур, спірність/безспірність самої судової юрисдикції, оскільки в рамках прямих проваджень Суд ЄС ухвалює рішення по суті спору, а в рамках непрямих проваджень не існує спору про право, а розглядається проблема тлумачення або скасування норм права ЄС.

Обсяг непрямої юрисдикції є доволі вузьким, оскільки до неї належать преюдиціальні справи (ст. 267 ДФЄС) та справи з ухвалення висновків щодо сумісності міжнародних угод, які укладаються ЄС, з установчими договорами (ст. 218 ДФЄС). Весь інший масив юрисдикції Суду ЄС належить до прямої юрисдикції. Разом із тим непрямі провадження в Суді ЄС (а саме в Суді справедливості, який наділений юрисдикцією з розгляду непрямих справ) відіграють фундаментальну роль у формуванні правопорядку ЄС та інтеграційних процесів у цілому. Саме в рамках цього виду юрисдикції Суд справедливості ухвалив найбільш впливові рішення, які стосувалися тлумачення норм первинного та вторинного права ЄС. Мова йде про розвиток принципів верховенства права ЄС, прямої дії, субсидіарності, розподілу повноважень між ЄС та державами-членами. Деякі з цих принципів спочатку навіть не були закріплені в установчих договорах, а стали результатам виключно судової правотворчості. Зважаючи на їх фундаментальну важливість для успішного функціонування ЄС, ці принципи були в подальшому закріплені на рівні установчих договорів саме у формулюванні, яке надав Суд ЄС (йдеться про принципи верховенства права ЄС та його прямої дії).

До прямої юрисдикції Суду ЄС належать:

– розгляд позовів щодо забезпечення примусового виконання загальних зобов'язань держав-членів (статті 258–260 ДФЄС)[1];

– розгляд позовів щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань в окремо регламентованих сферах (ст. 108, ст. 114, пп. a, d ст. 271, ст. 348 ДФЄС);

[1] Більш детально див.: Комарова Т. В. Припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 91. С. 173–179.

– розгляд позовів щодо санкцій, передбачених у регламентах, ухвалених Парламентом з Радою або Радою відповідно до положень установчого договору (ст. 261 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо скасування (оскарження) нелегітимних актів інститутів, органів, офісів, агентств ЄС (ст. 263 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо скасування (оскарження) заходів, ухвалених Радою керуючих або Радою директорів ЄІБ (п. b ст. 271 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо скасування нелегітимних актів Ради в сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, які накладають обмеження на фізичних або юридичних осіб (ст. 275 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо оскарження незаконної бездіяльності інститутів, органів, офісів, агентств ЄС (ст. 265 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо відшкодування збитків у разі позадоговірної відповідальності ЄС (ст. 268 ДФЄС);

– розгляд позовів щодо скасування (оскарження) нелегітимних актів, ухвалених Європейською Радою або Радою, які стосуються визначення наявності тяжкого та постійного порушення державою-членом принципів, на яких ґрунтується Союз (ст. 269 ДФЄС);

– розгляд спорів між ЄС та його службовцями (ст. 270 ДФЄС);

– ухвалення рішень відповідно до арбітражних застережень, що містяться в контрактах, укладених ЄС (ст. 272 ДФЄС);

– розгляд будь-яких спорів між державами-членами, що стосуються предмета договорів, у разі спеціальної про це угоди між сторонами (ст. 273 ДФЄС).

До непрямої юрисдикції Суду ЄС належать:

– ухвалення преюдиціальних рішень (ст. 267 ДФЄС);

– ухвалення висновків щодо сумісності міжнародних угод, які укладаються ЄС, з установчим Договором (ст. 218 ДФЄС).

Незважаючи на досить широку юрисдикцію Суду ЄС, пріоритетними є три напрями юрисдикції: розгляд позовів щодо забезпечення примусового виконання загальних зобов'язань (статті 258–260 ДФЄС), розгляд позовів щодо скасування нелегітимних актів ЄС (ст. 263 ДФЄС) та ухвалення преюдиціальних рішень (ст. 267 ДФЄС)[1]. Так, у 2017 р.

[1] Більш детально про систему юрисдикції Суду ЄС див.: Комарова Т. В. Судові органи Європейського Союзу та їх юрисдикція. *Юридична Україна*. 2004. № 5. С. 76–80; Комарова Т. В. Система юрисдикції Суду Європейських співтовариств. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2008. Вип. 11. С. 48–51.

до Суду справедливості надійшло всього 46 прямих позовів, з них 37 стосувалися забезпечення примусового виконання загальних зобов'язань держав-членів. За той же період до Суду справедливості надійшло 533 преюдиціальних звернення від національних судових установ держав-членів. У 2017 р. Судом справедливості в рамках прямих проваджень було вирішено 37 справ, з них 20 стосувалися забезпечення примусового виконання загальних зобов'язань держав-членів, а преюдиціальних рішень було ухвалено 447[1]. За той же 2017 р. до Загального суду, який компетентний розглядати прямі позови від приватних осіб, надійшов 371 позов щодо скасування нелегітимних актів ЄС, що становить 40,46% від загальної кількості позовів, які надійшли до нього, та було ухвалено 200 рішень з цього приводу[2].

Залежно від того, чи належить конкретна юрисдикція Суду ЄС до прямої чи непрямої, визначається специфіка проваджень та їх процедур, у рамках якої вона буде реалізована. Нова редакція Регламенту Суду справедливості сконструйована таким чином, щоб відокремити процесуальні положення, спільні для всіх процедур, від тих, що застосовуються лише до окремих видів, регламентація яких виділена в окремі глави. Так, Розділ II Регламенту Суду справедливості стосується саме загальних правил, що застосовуються до всіх процедур, Розділ III Регламенту Суду справедливості присвячений особливостям преюдиціальних проваджень, Розділ IV – прямим провадженням, Розділ V – провадженням щодо апеляцій на рішення Загального суду тощо.

Мова справи. Цьому питанню присвячені статті 37–42 Регламенту Суду справедливості та статті 36–42 Регламенту Загального суду. Така велика кількість статей, присвячених мові справи, пояснюється тим, що відповідно до ст. 64 Статуту Суду ЄС Рада, діючи одностайно, має ухвалити регламент, що регулює мовний режим у Суді ЄС. Такий регламент має бути ухвалений на запит Суду справедливості та після консультацій із Комісією та Парламентом або за пропозицією Комісії та після консультації із Судом справедливості та Парламентом. Але

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 102. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 208. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

відповідний регламент не було ухвалено, тож Регламенти обох судових установ взяли на себе функцію з регулювання питання мови справи. Питання мови є доволі складним, оскільки в рамках судового процесу можуть бути представлені особи, які володіють різними мовами, а задля дотримання принципу справедливого судочинства розуміння один одного є вкрай важливим.

У цілому мовою справи має бути *одна* з офіційних мов ЄС[1]. Це положення повною мірою відповідає принципу рівності держав-членів та політиці мультилінгвізму в ЄС, який «виступає складовою частиною загальної політики мультикультуралізму, офіційно проголошеної в програмних документах Євросоюзу»[2]. Але мову справи слід відрізняти від робочої мови Суду. Відповідно до ч. 8 ст. 38 Регламенту Суду справедливості судді та Генеральний адвокат можуть використовувати для постановки питань будь-яку офіційну мову ЄС, яка не є мовою справи, але при цьому має бути організований відповідний переклад на мову справи. Крім того, мову справи слід відрізняти від внутрішньої робочої мови Суду ЄС, якою користуються судді для нарад, внутрішніх зустрічей, звітів, написання проектів рішень та наказів. Такою мовою є французька мова.

За загальним правилом у прямих провадженнях мову справи має обирати позивач із офіційних мов ЄС. Оскільки в Суді справедливості позивачам виступають держави-члени або інститути ЄС, то зазвичай держави-члени обирають свою офіційну мову, а інститути ЄС – французьку чи англійську мову. Позивач обирає мову шляхом подання позову цією мовою без будь-яких окремих клопотань. Коли мова обрана, вона стає обов'язковою для всіх сторін у справі і це означає, що всі процесуальні дії як у рамках письмової стадії, так і в рамках усної мають вчинюватися цією мовою. Дотримання мови справи є обов'язковою і для додаткових процесів, таких як вимога тимчасових заходів забезпечення позову, звернення щодо роз'яснення рішень, їх перегляд тощо.

[1] Офіційними мовами ЄС є 24 мови: болгарська, чеська, хорватська, датська, голландська, англійська, естонська, фінська, французька, німецька, грецька, угорська, ірландська, італійська, латвійська, литовська, мальтійська, польська, португальська, румунська, словацька, словенська, іспанська або шведська.

[2] Козак Т. Особливості мовної політики Євросоюзу: мультилінгвістичний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2014. Вип. 5. С. 301–306.

Стаття 37 Регламенту Суду справедливості містить перелік винятків з правила про обрання мови справи позивачем. Перший виняток має місце, коли відповідачем виступає держава-член і тоді мовою справи має бути офіційна мова цієї держави (якщо держава має декілька офіційних мов, вона сама обирає мову справи) (п. а ч. 1 ст. 37 Регламенту Суду справедливості). По суті у цій ситуації можна говорити про привілейоване становище держав-членів з приводу обрання мови справи. Крім того, це привілейоване становище виявляється ще й у тому, що в разі їх вступу в справу, вони автоматично можуть користуватися своєю офіційною мовою. На держави-члени Європейської асоціації вільної торгівлі, які загалом виступають повноцінними суб'єктами звернень у Суді справедливості, такий привілей не поширюється і вони мають обирати одну з офіційних мов ЄС. Те саме стосується і третіх держав, які виступають учасниками процесу. Наприклад, якщо в арбітражної групи, створеної внаслідок порушення арбітражної процедури з вирішення спору на підставі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, виникає питання щодо тлумачення положення права ЄС, арбітражна група не повинна вирішувати це питання, але має подавати до Суду справедливості запит ухвалити рішення із цього питання (ч. 2 ст. 322 Угоди про асоціацію). Таким чином, арбітражна група має подавати цей запит та всі необхідні додатки до нього однією з офіційних мов ЄС.

Другий виняток із загального правила обрання мови позивачем полягає у можливості зміни мови, обраної позивачем або державою-членом, яка є відповідачем, для тієї чи іншої частини провадження (наприклад, лише для письмової чи лише для усної стадії) або для провадження в цілому на підставі спільного клопотання сторін або на підставі одностороннього клопотання однієї зі сторін (пп. b, с ч. 1 ст. 37 Регламенту Суду справедливості). Під сторонами, які в односторонньому порядку можуть змінити мову справи, маються на увазі будь-які сторони, окрім інститутів ЄС, що не наділені таким правом.

Щодо Загального суду, то принцип обрання мови справи є таким самим, як і в Суді справедливості, з єдиним нюансом, пов'язаним із тим, що сторонами у Загальному суді в більшості справ виступають юридичні особи. Тож до винятків, зазначених у ст. 37 Регламенту Суду справедливості, додається можливість відповідача – юридичної особи вимагати зміни мови справи на мову держави свого заснування (ст. 45

Регламенту Загального суду). Практика Загального суду свідчить, що він вимогливо ставиться до клопотань про зміну мови письмової стадії провадження, оскільки це більшою мірою впливає на розгляд ним справ та його розклад[1].

Регламенти Суду справедливості та Загального суду не містять вимог щодо обґрунтування про зміну мови справи. Разом із тим на практиці виникає необхідність детально та вичерпно пояснити мотиви клопотань[2]. Рішення стосовно таких клопотань, які є досить рідкісними, у практиці Суду справедливості, на відміну від практики Загального суду, приймаються Головою Суду справедливості або Головою Загального суду після заслуховування протилежної сторони та Генерального адвоката. Голова відповідного суду насамперед має дослідити, чи зміна мови справи є необхідною з огляду на право бути почутим, особливо коли держава-член має декілька офіційних мов[3]. Голова, зважаючи на обсяг фінансових витрат, може відмовити у задоволенні клопотання, наприклад, якщо вважає, що цього можна уникнути[4].

Обрана мова справи застосовується у всіх процедурах, передбачених Регламентами. Наприклад, при розгляді апеляції на рішення Загального суду або перегляді рішення Загального суду на підставі ст. 62 Статуту (у випадку існування серйозного ризику єдності чи послідовності права ЄС), мовою справи у Суді справедливості має бути мова справи, яка переглядається. Але це положення не виключає можливості застосування винятків, зазначених вище, тобто зміни мови на підставі спільного або одностороннього клопотання сторін. Така ситуація може бути пов'язана, наприклад, із заміною адвоката на стадії апеляції.

У випадку преюдиціальних проваджень, за загальним правилом, мовою справи є мова, якою надійшло офіційне звернення від судової установи держави-члена (ч. 3 ст. 37 Регламенту Суду справедливості).

---

[1] Див.: Case T-3/93, Air France v Commission. *European Court Reports.* 1994. P. II-00121, paras. 21–23; Case T-66/94, Auditel v Commission. *European Court Reports.* 1994. P. II-239.

[2] Див.: Case T-741/92, Ladbroke Racing v Commission. *European Court Reports.* 1993. P. II-535, para. 14; Case T-211/95, EFMA v Council. *European Court Reports*. 1987. P. II-87, para. 10.

[3] Див.: Case C-11/95, Commission v Belgium. *European Court Reports*. 1996. P. I-4115.

[4] Див.: Case T-425/08, Koda v Commission. *European Court Reports*. 2013. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=T-425/08&language=EN#.

Звернення щодо зміни мови справи можливе лише для усної стадії провадження за запитом однієї зі сторін по основному провадженню в суді держави-члена. Таке звернення має бути належним чином обґрунтоване, наприклад тим, що сторона не володіє достатнім рівнем знання відповідної мови, а рішення по ньому має ухвалюватися Головою Суду справедливості після заслуховування протилежної сторони та Генерального адвоката.

Мова справи має використовуватися не лише для подання письмових зауважень та протягом усної частини процесу, але й для всієї кореспонденції з секретарем, стенограм засідання тощо. Частина 2 ст. 38 Регламенту Суду справедливості поширює цю вимогу і на всі документи, які долучаються до справи, інакше сторони мають забезпечити переклад документів на мову справи[1]. На практиці Суд не наполягає на перекладі, якщо документи викладені мовою, зрозумілою для всіх сторін (наприклад, англійською), і якщо не існує заперечень з боку протилежної сторони.

Судді та Генеральні адвокати не пов'язані мовою справи ані в письмовій стадії, ані при усному спілкуванні зі сторонами. Вони можуть використовувати будь-яку офіційну мову ЄС та змінювати її протягом процесу, але при цьому на секретареві лежить обов'язок забезпечити письмовий або усний переклад на мову справи (ч. 8 ст. 38 Регламенту Суду справедливості, ч. 7 ст. 46 Регламенту Загального суду). У Загальному суді перекладаються лише ті документи, які необхідні для реалізації права на захист сторін, належної процедури та ефективної роботи Суду[2]. Сторони мають довести, що вони не володіють мовою, якою викладені матеріали, та не можуть здійснювати переклад своїми силами. З цією метою вони подають спеціальне клопотання, яке має більші шанси на успіх у разі клопотання про частковий переклад матеріалів.

Свідки та експерти не відіграють значної ролі в Суді ЄС, але Регламенти обох судів зазначають, що у разі, коли вони не можуть адекватно висловлюватися однією з офіційних мов ЄС, то Суд може дозволити їм користуватися іншою мовою, забезпечуючи при цьому переклад

[1] Case T-534/11, Schenker AG v Commission. *European Court Reports*. 2014. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=158371&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=384284.

[2] Case T-74/92, Ladbroke Racing v Commission. *European Courts Reports*. 1993. P. II-535, para. 16.

(ч. 7 ст. 38 Регламенту Суду справедливості, ч. 6 ст. 46 Регламенту Загального суду).

Відповідно до ст. 40 Регламенту Суду та ч. 2 ст. 36 Регламенту Загального суду справедливості публікації цих судів мають видаватися на всіх офіційних мовах ЄС задля реалізації принципів законності, публічності та легітимного очікування тощо. Під публікаціями розуміють не лише рішення, накази та висновки Суду ЄС, але й інші документи, такі як щорічні звіти Суду про його діяльність. Рішення ухвалюється мовою справи і водночас перекладається на французьку та поширюється у паперовому вигляді в спеціально відведених місцях в Суді ЄС. Зазвичай у той же день воно перекладається на всі офіційні мови ЄС та публікується на офіційному веб-сайті Суду ЄС. Через деякий час рішення публікуються у Звіті Суду ЄС (European Court Reports), частина I якого містить рішення Суду справедливості, а Частина II – Загального суду. Останнім часом з метою економії дуже часто Суд ЄС обмежується публікацією рішень виключно на сайті.

Права та обов'язки представників сторін. За загальним правилом у Суді ЄС діє правило, що всі сторони мають бути представлені представниками. Це правило стосується всіх етапів процесу та всіх правових дій (окрім звернення щодо правової допомоги) в межах прямих проваджень. Стосовно преюдиціальних проваджень, то тут існують певні особливості через специфічний склад сторін. Так, особи, які є сторонами провадження у національному суді, від якого надійшло преюдиціальне звернення, можуть представляти самі себе у разі, якщо національне процесуальне право дозволяє таке (ч. 3 ст. 97 Регламенту Суду справедливості). Тобто цього разу процесуальне право ЄС бере до уваги національні процесуальні особливості. Представництво в Суді ЄС можуть здійснювати власне представники та адвокати, яким можуть допомагати радники. Правовий статус представників, радників та адвокатів є однаковим, тож вони підпадають під судові стандарти поведінки та користуються правами та імунітетом, привілеями та пільгами, необхідними для незалежного виконання своїх обов'язків. Імунітет цих осіб є функціональним і стосується висловів та письмових заяв, зроблених стосовно справи або сторін (ч. 1 ст. 43 Регламенту Суду справедливості, ч. 1 ст. 38 Регламенту Загального суду). Крім того, він діє під час виконання обов'язків. Цей функціональний імунітет по-

ширюється на всі форми проваджень у національних судах – цивільних, кримінальних, адміністративних.

Стосовно привілеїв, то ч. 2 ст. 43 Регламенту Суду справедливості та ст. Регламенту Загального суду встановлюють, що представник, радник або адвокат користуються такими привілеями: 1) будь-які документи, що стосуються провадження, не можуть підлягати огляду та вилученню. В разі суперечок митники або поліцейські можуть опломбувати ці документи та негайно звернутися до Суду задля проведення перевірки в присутності секретаря та особи, в якої документ вилучили; 2) вони можуть при виконанні обов'язків пересуватися без перешкод. Положення стосовно привілеїв вже не є настільки актуальними, оскільки в рамках ЄС діє режим вільного пересування осіб, отже представники, радники або адвокати можуть без перешкод виконувати свої службові обов'язки.

Задля підтвердження свого правового статусу та можливості користуватися правами, привілеями та імунітетами представники та радники мають пред'явити Суду офіційний документ, виданий стороною, яка призначила представника, а адвокати – додати свідоцтво, яке підтверджує їх право практикувати в судах держав-членів ЄС або держав, що є стороною Угоди про Європейську економічну зону. На підставі цього секретар видає відповідний сертифікат, обмежений періодом провадження у справі в Суді ЄС (ст. 44 Регламенту Суду справедливості, ст. 39 Регламенту Загального суду).

Представник, радник або адвокат можуть бути позбавлені імунітету в разі неналежної поведінки, яка суперечить інтересам судочинства (ст. 45 Регламенту Суду справедливості, ст. 40 Регламенту Загального суду). Суд може також позбавити імунітету цих осіб, якщо вважає, що вони зловживають своїм імунітетом, але при цьому має бути врахований принцип пропорційності. Крайнім заходом, який може бути застосований, – це виключення з процесу у разі, коли поведінка представника, радника або адвоката є несумісною із гідністю Суду справедливості або з вимогами належного адміністрування правосуддя (ст. 46 Регламенту Суду справедливості). Стаття 41 Регламенту Загального суду передбачає таку саму можливість, але лише стосовно дій радника або адвоката. З цього приводу Судом приймається обґрунтований наказ, а процес призупиняється для надання стороні можливості призначити нового представника, радника або адвоката.

Положення про виключення з процесу представника, радника або адвоката не має особливої ролі у прямих позовах у Суді справедливості, оскільки частіше за все сторонами у справах є держави-члени та інститути ЄС, службовці яких пов'язані положеннями службового Регламенту, якого вони мають дотримуватися. Питання є більш актуальним для преюдиціальних та апеляційних проваджень у Суді справедливості, і прямих проваджень у Загальному суді, сторонами яких виступають приватні особи.

Поведінкою, яка є несумісною із гідністю Суду, може вважатися презирство, неповажні висловлювання стосовно Суду, наклепництво незалежно від того, на кого з членів Суду воно направлене: чи то на окремого суддю, Генерального адвоката, палату чи Суд у цілому. Стосовно дій, несумісних із вимогами належного адміністрування правосуддя, то такими діями буде вважатися спеціальне затягування процесу, несвоєчасне подання необхідних документів, порушення встановлених судових процедур тощо. При серйозних порушеннях правил, Суд інформує компетентні органи (наприклад, національні дисциплінарні комісії, ради адвокатів тощо) про неналежну поведінку представника, радника або адвоката, які самі вирішують питання про вжиття подальших заходів.

Практика неналежної поведінки представників, радників або адвокатів у Суді ЄС не є поширеною і має виключний характер. Найвідомішою стала справа у Загальному суді, коли адвокат подавав серію завідомо неприйнятних та необґрунтованих клопотань до Суду з порушенням процедури. Комісія, яка виступала відповідачем у справі, наполягала на використанні Загальним судом своїх повноважень відповідно ст. 41 Регламенту щодо покарання адвоката. Вона стверджувала, що у судовому процесі адвокат вживав легковажні та неприйнятні заходи, які вказують на зловживання судовою процедурою. Загальний суд у своєму наказі підкреслив, що хоча він у цій справ і не розглядає можливість застосовувати ст. 41 Регламенту, але перерахував усі факти зловживання процедурою, які вчинив адвокат, у тому числі перекручування фактів і необґрунтовані припущення, та вказав, що якщо адвокатом у подальшому будуть висловлюватися твердження легковажної або сутяжницької природи або такі, що містять скандальні та необґрунтовані судження про незаконність, несправедливість дій інститутів ЄС, то Загальний суд може вжити заходів, передбачених

ст. 41 Регламенту[1]. Наявний прецедент, коли Суд ЄС ухвалював рішення про фінансові наслідки неналежної поведінки представника, радника або адвоката. Так, коли діяв Трибунал з питань цивільної служби ЄС, в якому були відсутні судові збори, у двох справах *Marcuccio v Commission*[2] він ухвалив рішення про накладення такого збору на сторону (1, 5 та 2 тис євро відповідно), яка подавала велику кількість завідомо неприйнятних та необґрунтованих клопотань.

Засоби комунікації (ст. 48 Регламенту Суду справедливості, ст. 57 Регламенту Загального суду). Засоби комунікації Суду та учасників судового процесу є важливим інструментом забезпечення належного розгляду справ. Матеріали справи направляються на адресу сторін, якою може бути фактична адреса сторони, робоча адреса адвоката сторони або третьої особи, вказаної стороною, поштою рекомендованим листом або персональною доставкою. Якщо було погоджено, то комунікація може відбуватися шляхом телефаксу або електронної пошти. Всі матеріали справи оформлюються секретарем, який є відповідальним за комунікацію між Судом ЄС та сторонами справи[3]. Секретар також посвідчує копії оригіналів документів.

З вересня 2011 р. Рішенням Суду справедливості в користування була введення система електронного сервісу «e-Curia», яка дозволяє подавати процесуальні документи в електронному вигляді, ознайомлюватися з ними та здійснювати обмін ними он-лайн[4]. Станом на 2018 р. всі держави-члени та 3707 адвокатів мають власні акаунти в «e-Curia», а 83% усіх процесуальних документів, поданих до Загального суду

[1] Case T-302/00 R, Goldstein v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-01127, paras. 40–41.

[2] Cases F-2/10, F-21/10, Marcuccio v Commission. *European Court Reports.* 2013. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=F-2/10.

[3] Функцією Секретаріату Суду справедливості та Секретаріату Загального суду є допомога Суду ЄС в адмініструванні проваджень у Судах. Так, у 2017 р. Секретаріат Загального суду, до якого надійшло 917 позовів, зареєстрував 5 50 700 процедурних документів на 22 мовах, обробив 4449 зауважень сторін та опублікував 1485 повідомлень в Офіційному віснику ЄС (Annual Management report 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-06/rapport_gestion_2017_en-web.pdf).

[4] Суд ЄС видав посібники з користування системою: e-Curia: Conditions of use applicable to parties' representatives (11-10-2011). URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-10/en08603.pdf; e-Curia: Conditions of use applicable to assistants (11-10-2011). URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-10/en08603.pdf.

у 2017 р., були подані в електронному вигляді (порівняно із 76% у 2016 р.)[1]. Документи подаються шляхом завантаження оригіналу документа у форматі PDF. Часом подання документа є час, коли сторона завантажила його в систему. Система «e-Curia» є спільною як для Суду справедливості, так і для Загального суду, а також є безкоштовною для користування.

Процесуальні строки (статті 49–51 Регламенту Суду справедливості, статті 58–71 Регламенту Загального суду). Практика Суду ЄС виходить із того, що право на справедливий судовий розгляд жодним чином не обмежується визначенням часових рамок для вчинення процесуальних дій[2], а дотримання процесуальних строків є важливою умовою для реалізації права на вчинення процесуальних дій. На думку окремих авторів, які посилаються на практику Суду ЄС[3], приватні особи стикаються з додатковою проблемою у правопорядку ЄС – при ухваленні індивідуальних рішень інститутами ЄС, інститути не зобов'язані пояснювати, які правові засоби захисту існують щодо цих рішень, а також у які строки ці рішення можуть бути оскаржені[4]. Тобто успіх позивачів багато в чому залежить від їх юридичної обізнаності та швидкості ухвалення рішень.

Процесуальні строки встановлені в установчих договорах та джерелах вторинного права ЄС для різних видів проваджень (наприклад, два місяці для проваджень про скасування нелегітимних нормативних актів ЄС або шість тижнів з моменту публікації в Офіційному віснику ЄС інформації про подачу позову для інтервенції в процес, або два місяці після надходження позову до відповідача для подачі відповіді) та підпадають під загальні правила їх обчислення, які є спільними як для Суду справедливості, так і для Загального суду.

Так, день, у який виникла обставина, з якої починається обчислення строку, або в який було ухвалене відповідне рішення, не береться

[1] Статистична інформація взята з офіційного сайта Суду ЄС: URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/j_6/en/.

[2] Case 257/85, Dufay v Parliament. *European Court Reports*. 1987. P. I-01561, paras. 9–10.

[3] Case C-163/07 P, Diy-Mar Insaat Sanayi v Commission. *European Court Reports.* 2007. P. I-10125, para. 41; Joined cases F-116/07, F-13/08 and F-31/08, Stanislovas Tomas v Parliament. *European Court Reports.* URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62007FJ0116&lang1=en&type=TXT&ancre=.

[4] Див.: Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos 2013. P. 258.

до розрахунку. Якщо ж обставиною є певних захід (акт) інституту, який публікується в Офіційному віснику ЄС, то строк починає обчислюватися після спливу 14 днів після такої публікації. За загальним правилом, в Офіційному віснику ЄС публікуються заходи загальної дії. Стосовно індивідуальних актів, то вони в обов'язковому порядку мають бути доведені адресату і в такому випадку строк починає обчислюватися з моменту нотифікації, який фіксується у квитанції щодо отримання листа. У випадку, коли акт не був опублікований та не був доведений адресатові, то строки не починають обчислюватися[1]. У випадку, якщо сторона дізналася про існування такого акта має в розумний строк запросити повну версію цього акта. В такому разі строк починає обчислюватися з моменту, коли сторона отримала достатньо інформації стосовно змісту та мотивів цього акту.

Особливістю обчислення загальних строків є те, що до строку, який встановлюється для вчинення певних процесуальних дій, додається період у 10 днів на рахунок відстані. Це правило застосовується до всіх сторін, незалежно від місця їх знаходження, у тому числі для інститутів ЄС[2].

Крім того, в межах процесуального строку обчислюються всі дні, включаючи вихідні дні та свята, а також судові відпустки. Єдиний виняток – коли закінчення строку припадає на суботу, неділю або офіційні свята, список яких щороку публікується в Офіційному віснику ЄС, то він закінчується наприкінці наступного робочого дня.

Правильне обчислення процесуальних строків є гарантією реалізації права на судовий захист. Як зазначають К. Ленаертс (K. Lenaerts), І. Маселіс (I. Maselis) та К. Гутман (K. Gutman), дуже важливим є правильне обчислення процесуальних строків. Вони говорять про чотири етапи обчислення строків, які не можна міняти місцями. Перший крок – визначення *dies a quo* (дня початку спливу строку), другий – відрахування встановленого для цього заходу строку, третій – додавання

[1] Case T-301/11, Ben Ali v Council. *European Court Reports.* 2012, paras. 18–20. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=118521&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=553798; Joined Cases C-478/11 and C-482/11, Gbagbo and Others v Council. *European Court Reports*. 2013, para. 7. URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=136661&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=553967.

[2] Case C-137192 P, Commission v BASF and Others. *European Court Reports*. 1994. P. I-2555, paras. 40–42.

10 днів на рахунок відстані і четвертий – визначення *dies ad quern* (кінцевого дня). Лише на четвертій стадії слід дивитися чи не припадає день на вихідний чи свято[1].

Недотримання процесуальних строків у провадженнях Суду ЄС має певні наслідки, наприклад, визнання позову неприйнятним або втрата права на вчинення певної процесуальної дії. Так, позов про скасування Регламенту Комісії, який був опублікований в Офіційному віснику ЄС 27 березня 2001 р., надійшов до Загального суду 21 червня 2001 р. Таким чином, строк почав спливати після 14 днів після такої публікації – 10 квітня 2001 р. Строк для подачі позову про скасування акту ЄС, встановлений ст. 263 ДФЄС, становить 2 місяців і він закінчився 20 червня 2001 р. (у суботу), але був подовжений на 10 днів на рахунок відстані до 20 червня 2001 р. (вівторок). Позивач при розрахунку строку, вважав, що останнім днем строку було 20 червня – субота, що збільшило його хибні розрахунки ще на два дні[2]. Тобто у цьому випадку 10-денне продовження є саме пролонгацією строку, а не окремим строком.

До закінчення строку на здійснення певних дій сторони мають подати секретареві оригінали документів. Для виконання вимог щодо строків допускається подача копій документів факсом, але із виконанням вимоги щодо подання їх оригіналів протягом наступних 10 днів (ч. 7 ст. 57 Регламенту Суду справедливості, ч. 6 ст. 43 Регламенту Загального суду). У випадку використання електронного сервісу «e-Curia» подання оригіналів не вимагається, оскільки відповідно до ст. 3 Рішення Суду справедливості щодо подання та обігу процесуальних документів засобами e-Curia[3] та ст. 3 такого самого Рішення Загального суду[4] процесуальні документи, подані за допомогою цього сервісу вважаються оригіналами документів, якщо їх завантаження відбувалося із використанням ідентифікації та пароля представника, що прирівнюється до підпису документа.

---

[1] Див.: Lenaerts K., Maselis I., Gutman K. EU Procedural Law. Oxford University Press, 2014. P. 749–750.

[2] Joined Cases T-142/01 and T-283/01, OPTUC v Commission. *European Court Reports*. 2004. P. II-329.

[3] Court of Justice Decision of 13 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal.* 2011. C 289/7.

[4] General Court Decision of 14 September 2011 on the lodging end service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal.* 2011. C 289/9.

Як уже зазначалося, пропущення процесуальних строків веде до втрати права на вчинення певних процесуальних дій. Якщо ж це стосується пропущення строків позовної давності, то відповідач може подати окремим документом заперечення стосовно прийнятності позову, навіть не вдаючись до обставин справи відповідно до ст. 151 Регламенту Суду справедливості та ст. 114 Регламенту Загального суду.

Сторони не можуть посилатися на сплив строків, якщо протилежна сторона доведе існування непередбачуваних обставин або *force majeure* (ст. 45 Статуту Суду ЄС). Слід зазначити доволі принциповий момент, що практика Суду ЄС додала до двох, визначених у Статуті виняткових підстав (непередбачувані обставини та *force majeure*), ще й третю – «пробачну помилку»[1]. Сплив строку може бути виправданий такими обставинами лише якщо вони встановлені у Регламенті Суду, але в жодному разі не ті, що встановлені первинним правом ЄС.

Суд ЄС досить суворо ставиться до дотримання та обчислення строків, оскільки він вважає це гарантією правової визначеності та запобігання свавільного ставлення при реалізації правосуддя[2]. Суд вважає, як приклад, неприпустимими випадки, коли після спливу семи років з моменту закінчення строку на подачу позову, сторони намагалися довести існування виключних обставин[3]. Не було взято Судом справедливості до уваги і посилання на *force majeure* у вигляді терористичної атаки на італійське міністерство транспорту, яке не змогло вчасно направити звіт, оскільки атака відбувалася більше, ніж чотири роки до того[4].

Чіткого визначення ані непередбачуваним обставинам, ані *force majeure* Суд ЄС не надав, існування таких обставин має оцінюватися залежно від сфери правовідносин та контексту справи[5]. В будь-якому разі тут має бути присутній об'єктивний елемент у вигляді незалежних від сторін обставин та суб'єктивний елемент, який полягає у тому,

[1] Див.: Case T-127/07 P, Bligny v Commission**.** *European Court Reports.* 2008. P. I-B-1-00019, Case T-5/07, Belgium v Commission**.** *European Court Reports.* 2007. P. I-09757.

[2] Case T-201/04, Microsoft v Commission. *European Court Reports.* 2005. P. II-1491, para. 47.

[3] Див.: Case T-220/08, Isci Partisi v Council and Commission. 2008. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=73198&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=557383.

[4] Case C-101/84, Commission v Italy. *European Court Reports*. 1986. P. 2629.

[5] Case C-286/88, Falcolia v Comune di Pavia. *European Court Reports*. 1990. P. I-191.

що сторона не могла уникнути цих обставин. Стосовно пробачної помилки, то практика визнає такою помилку, яка базується на поведінці самого Суду або іншого інституту ЄС, що призвела до плутанини сторін[1].

Судовий розгляд. За загальним правилом судовий розгляд складається з письмової та усної стадій. Письмова стадія складається з обміну позицій між сторонами та інститутами ЄС, рішення яких задіяне, відповідей, матеріалів тощо. За цей обмін відповідальним є секретар, хоча слід відмітити спрощення цього процесу за рахунок функціонування електронного сервісу «e-Curia». Крім того, в рамках цієї стадії сторонам надсилається звіт судді-доповідача, в якому резюмуються фактичні та правові аспекти справи та аргументи сторін.

Метою письмової стадії є визначення предмета позову, аргументів сторін, зацікавлених сторін або інших осіб, що мають бути залучені до процесу, у той час як метою усної стадії є надання пояснень своїх вимог сторонами та з'ясування питань, що залишилися у Суду.

Усна стадія полягає у заслуховуванні представників, радників та адвокатів сторін, а також свідків та експертів. У випадку призначення Судом справедливості Генерального адвоката у справі до усної стадії належить і представлення його висновку. Оскільки у Загальному суді не має інституту Генеральних адвокатів, то у нього є можливість залучати до виконання цих функцій суддів у разі правової та фактичної складності справи, але на практиці таке майже не відбувається. За новими правилами, закріпленими у ч. 5 ст. 20 Статуту Суду ЄС, Генеральний адвокат призначається лише у випадках виникнення у справі нових питань права. Це правило слугує пришвидшенню процесу, а також фінансовій економії і йому слідують у 30% проваджень у Суді справедливості.

Голова Суду може ухвалити рішення про **об'єднання декількох справ**, які стосуються одного предмета, в одне провадження через їх пов'язаність один з одним задля об'єднання їх письмових та усних стадій (частини 1, 2 ст. 54 Регламенту Суду справедливості, ст. 68 Регламенту Загального суду). На практиці таке відбувається, якщо у справах оскаржуються одні й ті самі акти інститутів ЄС, існує однаковий склад сторін, позови засновані на одному фактажі. Важливим новатор-

[1] Case C-112/09 P, SGAE v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00351.

ством Регламенту Суду справедливості є те, що він встановив можливість об'єднання декількох справ лише в однаковому виді проваджень. Тобто прямі провадження не можна об'єднувати з преюдиціальними провадженнями, навіть якщо вони стосуються оскарження одного акта інституту ЄС.

Зупинення та відкладення провадження. При розгляді справи Судом ЄС можливе зупинення провадження у випадках, коли у Суді справедливості та Загальному суді розглядають справи, які стосуються однакових питань щодо тлумачення або щодо дійсності того самого акту, незважаючи на те, що факти цих справ можуть бути різними (ч. 3 ст. 54 Статуту Суду ЄС). В такому разі провадження має бути зупинене задля втілення «принципу належного адміністрування правосуддя»[1] та попередження ризику виникнення конфлікту рішень. У практиці Суду справедливості випадки зупинення проваджень є дуже рідкісними. Переважно це положення стосується Загального суду, який має дискреційне *право* зупинити провадження після заслуховування сторін. Досить часто підставою зупинити провадження Загальним судом виступає подання апеляції на рішення у справі, яка подібна до тієї, що розглядається. Або ж коли розглядається преюдиціальне звернення стосовно тлумачення чи чинності акта, який покладений в основу позову. У випадку ж, коли у Загальному суді оскаржується такий самий акт ЄС, як і в Суді справедливості, то Загальний суд відмовляється від своєї юрисдикції та передає справу до Суду справедливості (ч. 4 ст. 54 Статуту Суду ЄС).

Рішення щодо зупинення провадження приймається Судом з власної ініціативи або за поданням сторін. У Суді справедливості має бути заслуханий суддя-доповідач та Генеральний адвокат (ст. 55 Регламенту Суду справедливості). У Загальному суді рішення приймається Головою після надання можливості сторонам надати свої зауваження з цього приводу (ст. 70 Регламенту Загального суду).

У випадках зупинення провадження процесуальні строки припиняють обчислюватися на час зупинення провадження. Після відновлення провадження встановлюються нові процесуальні строки, які починають свій перебіг з дати його відновлення (ч. 7 ст. 55 Регламенту Суду справедливості, ч. 4 ст. 71 Регламенту Загального суду).

[1] Case T-42/91, PTT v Commission. *European Court Reports.* 1991. P. II-273.

Крім зупинення провадження, розгляд провадження може бути відкладений на пізнішу дату. Рішення про відкладення ухвалюється Судом справедливості після заслуховування судді-доповідача, Генерального адвоката та сторін за власною ініціативою Суду чи запитом сторін. Відповідне рішення ухвалюється Головою Суду за особливих обставин, якими можуть бути, наприклад, очікування ухвалення іншого рішення, що є важливим для цієї справи тощо.

Письмова стадія процесу. Центральними стадіями провадження у Суді ЄС є письмова стадія процесу та усна стадія процесу. У письмовій стадії в цілому здійснюється подача власне позову та концентрація процесуальних матеріалів. Позов пред'являється у Суді ЄС шляхом подання письмової заяви на адресу секретаріату. Заява має містити ім'я позивача та його постійну адресу, ім'я сторони/сторін, проти яких пред'являється позов, позовні вимоги та короткий виклад правових вимог, на яких ґрунтується позов (ст. 21 Статуту Суду ЄС) і який не має перевищувати двох сторінок, публікується в Офіційному віснику задля інформування суспільства. Позовна заява не має перевищувати максимальний обсяг. Наприклад, прямі позови, якщо не існує особливих обставин, не мають перевищувати 50 сторінок, а позови щодо спорів між ЄС та службовцями не мають перевищувати 30 сторінок (п. 114 Практичних правил для імплементації Регламенту Загального суду).

Оригінал кожного процесуального документа, який додається до позову, має бути підписаний представником або адвокатом сторони, а у випадку преюдиціального провадження стороною, якщо це дозволяється національним процесуальним правом (ст. 57 Регламенту Суду справедливості, ст. 73 Регламенту Загального суду). Документи, які не підписані представником або адвокатом сторони, вважаються недопустимими[1], не приймаються секретарем та повертаються стороні[2]. Положення стосовно необхідності підписання кожного документа, яке зараз вже закріплене у процесуальному праві ЄС, було висунуте ще у 1965 р. Генеральним адвокатом К. Рьомером (K. Roemer) у справі *Merlini*[3] для надання документу не лише достовірності, але й доказовості з точки зору правової та фактичної аргументації.

[1] Case 73/83, Stravridis v Parliamen. *European Court Reports*. 1983. P. 3803.
[2] Case C-426/10 P, Bell and Ros v OHIM. *European Court Reports*. 2011.P. I-8849.
[3] Case 108/63, Merlini v Commission. *European Court Reports*. 1965. P. 1.

Для забезпечення прав учасників провадження всі документи мають подаватися з п'ятьма завіреними стороною копіями та копією для кожної іншої сторони. Якщо стороною є інститут ЄС, то він має перекладати свої письмові зауваження на всі офіційні мови ЄС, хоча на практиці Суд дозволяє провадити переклад тільки на робочу мову Суду – французьку. До кожного процесуального документу має бути доданий файл із документами, пов'язаними з ними, а також список цих додатків. Відповідно до практики Суду недотримання цієї вимоги може обмежувати права протилежної сторони і більш того, неналежним чином оформлені документи можуть визнаватися неприйнятними[1].

У Суді справедливості Голова Суду після надходження документів, що порушують провадження, призначає суддю-доповідача у справі (ч. 1 ст. 15 Регламенту Суду справедливості). Тобто при порушенні справи не відбувається її розподіл до палати, а визначається лише конкретний суддя-доповідач, який буде досліджувати матеріали у письмовій стадії провадження. У випадку ж термінової, апеляційної процедур або процедури перегляду преюдиціальних рішень, справа призначається до спеціально сформованих відповідно до ч. 2 ст. 11 Регламенту Суду справедливості палат.

У Загальному суді після надходження документів, що порушують провадження, Голова, навпаки, якомога швидше призначає палату для розгляду справи. Критерії вибору палат встановлюються внутрішніми рішеннями Загального суду та публікуються в Офіційному віснику ЄС[2]. Так, у випадку складності справи з правової точки зору, її важливості або існування особливих обставин вона може бути передана на розгляд Загального суду у повному складі або Великої палати. В інших випадках справа призначається до розгляду палатою з трьох та п'яти суддів. У випадках, визначених в ст. 29 (3) Регламенту Загального суду, справа може бути делегована для одноособового розгляду. Це ті справи, які не містять складних питань права або фактів та не становлять важливості і інших особливих обставин. Разом із тим у будь-який час палата може вирішити, що обставини справи свідчать про необхідність її

[1] Case T-56/92, Koelman v Commission. *European Court Reports.* 1993. P. II-1267, para. 1.

[2] Останнє рішення було прийняте 15 червня 2016 р. та розраховане на 3 роки: Criteria for assigning cases to Chambers. General Court. *Official Journal of the European Union*. 2016. C 296/2. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:C2016/296/04.

розгляду палатою більшого складу (ч. 3 ст. 60 Регламенту Суду справедливості, ст. 28 Регламенту Загального суду). Крім того, Голова Загального суду за пропозицією Голови призначеної палати призначає суддю-доповідача, який входить до складу цієї палати. Функції судді-доповідача як у Суді справедливості, так і в Загальному суді є дуже важливими, оскільки саме на цього суддю покладається обов'язок вивчення всіх матеріалів справи та надання попереднього звіту. У письмовій стадії провадження сторони не можуть впливати на розподіл справ по палатах або ж на призначення судді-доповідача і не мають процесуальних прав робити письмові коментарі щодо цього[1].

Після формування вкладу Суду для розгляду справи і надходження до секретаря позову або звернення національного суду секретар вживає заходів для інформування відповідача та подачі ним заперечень. До оформлення заперечень висуваються ті самі вимоги, що й до позову. Ця важлива частина письмової стадії провадження становить перший обмін позиціями (зауваженнями) сторін, який забезпечує секретар.

За необхідності позивач та відповідач можуть доповнити свої аргументи у формі відповіді та заперечень (другий обмін зауваженнями). До цих письмових документів висуваються такі самі формальні вимоги, як і до позову та заперечень, але оскільки вони є необов'язковими та мають доповнюючий характер, то вони мають бути коротші – не перевищувати 10 сторінок (п. 16 Практичних правил для імплементації Регламенту Суду справедливості, п. 114 Практичних правил для імплементації Регламенту Загального суду).

Після обміну змагальними паперами письмова стадія провадження закривається. Голова встановлює дату, коли суддя-доповідач представить на загальних зборах Суду справедливості та перед призначеною палатою Загального суду попередній звіт (ст. 59 Регламенту Суду справедливості, ст. 87 Регламенту Загального суду). Зазвичай судді-доповідачу надається декілька місяців для формування звіту. Попередній звіт представляється перед всіма суддями Суду справедливості та конкретною палатою Загального суду та є недоступним для сторін справи чи інших сторонніх осіб.

[1] Case T-213/08 REV, Marinova v Commission and Uneversite Libre de Bruxelles. 2009. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=66655&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=769320.

Попередній звіт судді-доповідача є внутрішнім робочим документом, який має містити пропозиції щодо певних організаційних процесуальних заходів, які необхідно вжити Суду для розгляду справи. Так, досліджується питання прийнятності позову, а у випадку преюдиціальної процедури – необхідності направлення уточнюючих запитів до національного суду, від якого надійшло звернення. Крім того, виносяться пропозиції щодо звільнення від необхідності проведення усної стадії процесу та ухвалення висновку Генеральним адвокатом. Також, якщо це стосується Суду справедливості, то в ньому міститься пропозиція, до якої формації суддів має бути направлена справа, хоча це питання є *de facto* вирішеним, оскільки суддя-доповідач входить до складу певної палати, що має певну роль при його призначенні. Як уже відзначалося, Суд справедливості може призначити справу до розгляду палатою у складі п'яти або трьох суддів, а виходячи із складності та важливості справи, існування особливих обставин або за вимогою держав-членів або інститутів ЄС, які беруть участь у провадженні – Великою палатою. Справа також може бути направлена до Суду справедливості у повному складі у випадках особливої важливості справи або у випадках, визначених ч. 4 ст. 16 Статуту Суду ЄС (звільнення з посади Омбудсмана, члена Комісії, члена Рахункової палати).

За результатами розгляду Судом ЄС попереднього звіту, після заслуховування Генерального адвоката Судом вирішується питання, які заходи підготовчого характеру слід вживати відповідно до пропозицій судді-доповідача. Якщо Суд не вирішив за необхідне вживати певних підготовчих заходів, то призначається дата відкриття усної стадії провадження, яке може бути відбутися лише після спливу строків, встановлених для подачі письмових аргументів сторонами.

Організаційні заходи та заходи судового розслідування. У судових провадженнях в Суді ЄС важлива роль відводиться організаційним заходам та заходам судового розслідування у тих випадках, коли Суду не вистачає інформації. За загальним правилом процес Суду ЄС базується на принципі ініціативи сторін, на яких покладається обов'язок доведення своєї позиції, але задля належної реалізації правосуддя та для забезпечення дотримання права Союзу Суд ЄС може за своєю ініціативою вживати певних заходів.

Частина 1 ст. 24 Статуту Суду ЄС передбачає два основних організаційних заходи, які доповнюються положеннями Регламентів: звер-

нення до сторін із вимогою пред'являти документи та надавати інформацію. Найчастіше такі заходи необхідні у Загальному суді, оскільки саме він розглядає справи зі складними фактологічними обставинами, а Суд справедливості розглядає справи, складні з правової точки зору, що не вимагає пояснень сторін.

У Регламентах закріплений більш широкий спектр організаційних заходів, але і він не є вичерпним, і Суд самостійно вирішує, які заходи є необхідними. Так, ст. 61 Регламенту Суду справедливості та ст. 89 Регламенту Загального суду передбачають можливість ставити певні запитання сторонам або іншим заінтересованим особам, надання письмових зауважень щодо певних питань, виклик сторін на зустріч. Також передбачається можливість Суду звернутися до сторін із пропозицією зосередити свої усні промови на конкретних положеннях. Такі самі організаційні заходи можуть вживатися і суддею-доповідачем, а також генеральним адвокатом (ст. 62 Регламенту Суд справедливості, частини 4, 5 ст. 89 Регламенту Загального суду). Організаційні заходи оформлюються листами, які направляються сторонам секретарем.

Не менш важливе значення має застосування Судом заходів судового розслідування, які мають на меті збирання інформації, що дозволить суду переконатися у правдивості тверджень та заперечень сторін[1]. Таким чином, метою здійснення організаційних заходів є забезпечення підготовки справ до слухання, дотримання судових процедур та вирішення спорів за найкращих умов.

Рішення про вжиття заходів судового розслідування ухвалюється на загальних зборах Суду або, якщо справа вже призначена для розгляду певній палаті, то цією палатою. До заходів судового розслідування належать: особиста явка сторін, витребування документів та інформації, усні свідчення, дослідження висновків експертів, інспектування місця або речей. За особистої явки сторони, на відміну від експертів та свідків, вони дають свідчення не під присягою. Так само як і у випадку із слуханнями, свідчення сторін та експертів підлягають фіксації у протоколі судового засідання, який підписується Головою палати та секретарем (ст. 74 Регламенту Суду справедливості, ст. 102 Регламенту Загального суду). Запити щодо вживання заходів розслідування оформлюються судовими наказами, адресованими відповідним

[1] Case T-175/97, Bareyt v Commission. *European Court Reports.* 2000. P. II-1053, paras. 89–91.

суб'єктам, на відміну від організаційних заходів, які є менш формальними. Окрім власної ініціативи, Суд ЄС може вживати заходів на підставі запиту сторін у справі. Сторони мають обґрунтувати свої запити щодо вжиття заходів розслідування. Якщо буде ухвалено рішення про вжиття заходів секретар має повідомити всі сторони про це та надати їм можливість висловити свої зауваження.

Ані в Статуті, ані в Регламентах не передбачена можливість накладення санкцій на суб'єктів, які не відреагували на відповідний наказ Суду щодо вжиття заходів . Це стосується і сторін у справі. Якщо ж наказ направлений державі-члену, інститутам ЄС, які не є сторонами справи, на них покладається обов'язок відповісти на них та надати інформацію, яка вимагається (ч. 2 ст. 24 Статуту Суду ЄС). Єдиний виняток – можливість накладення штрафу на свідків, які були належним чином викликані та мають з'явитися на засідання. Якщо без поважної причини свідок, котрий був належним чином викликаний, не з'явився в Суд, Суд може накласти на нього штраф у розмірі не більше 5000 євро або призначити його додаткову явку за власний рахунок свідка (ч. 2 ст. 69 Регламенту Суду справедливості, ч. 2 ст. 95 Регламенту Загального суду). На свідка може бути накладений штраф і у випадку, якщо він відмовляється свідчити або присягати (ч. 3 ст. 69 Регламенту Суду справедливості, ч. 3 ст. 95 Регламенту Загального суду). Допоміжні правила Суду ЄС поширюють положення стосовно накладення штрафів також на експертів (статті 6, 7).

Сторони можуть опротестовувати свідчення свідків та експертів на підставі того, що вона не є компетентними. Заперечення проти свідка чи експерта має бути висунуте протягом двох тижнів після видання наказу про виклик судом свідка або призначення експерта. В заяві про заперечення необхідно вказати підстави для заперечення (ст. 72 Регламенту Суду справедливості, ст. 99 Регламенту Загального суду).

До заходів судового розслідування належать і судові доручення судовим органам. Так, для того щоб отримати свідчення експерта або свідка, які не можуть з'явитися в Суд ЄС, Суд може видати судове доручення судовим органам за місцем його постійного проживання, які мають вжити відповідні заходи (ст. 29 Статуту Суду ЄС, ст. 1, 2 Допоміжних правил Суду ЄС).

Із питанням судових доручень пов'язане питання про належність та допустимість доказів, яке не регламентовано процесуальним правом

ЄС. Але за загальними принципами судочинства сторони мають клопотати про витребування лише належних доказів, тобто тих, що місять інформацію про предмет доказування. Щодо допустимості, то такими вважаються всі докази, які отримані в порядку, що не порушує норми права ЄС та національного права держав-членів. Так, у практиці визнавалися недопустимими доказами документи, які не містили ознак, що притаманні цьому виду документів[1] або коли до Суду подавалися документи інститутів ЄС, призначені суто для внутрішнього використання[2], чи до Суду подавалися документи, які містили конфіденційну інформацію щодо третіх осіб, а сторони не могли довести законність здобуття цієї інформації, після чого файли з ними видалялися з матеріалів справи[3].

Усна стадія процесу. У Суді ЄС головну роль відіграє письмова стадія процесу, в межах якої збирається найважливіша та вирішальна процесуальна інформація для ухвалення рішення – факти та правові позиції сторін. Усна стадія, а здебільшого слухання, які є частиною усної стадії, відіграють лише факультативне значення, особливо у Суді справедливості, зважаючи на те, що в основному він вирішує питання щодо тлумачення права ЄС. Дуже часто ще до початку усної стадії у Суду вже існує проект рішення, а слухання можуть внести лише певні корективи в нього. В Загальному суді слухання відіграють більше значення (проте не вирішальне), оскільки він розглядає переважно справи адміністративного характеру. І саме тому слухання, як частина усної стадії, в більшості проваджень залежить від позиції сторін або від волі Суду.

Положення про необов'язковість слухань є новаторством Лісабонського договору, який розширив юрисдикцію Суду ЄС, ураховуючи,

[1] Joined cases 197 to 200, 243, 245 and 247/80, Ludwigshafener Walzmühle Erling KG and others v Council and Commission. European Court Reports. 1981. P. 03211, para. 16.

[2] Case C-36/04, Spain v Council. *European Court Reports*. 2006. P. I-02981, paras. 1–5.

[3] Joined Cases T-228/99 and T-233/99, Westdeutsche Landesbank Girozentrale v Commission. European Court Reports. 2003. P. II-435, paras. 90–91.

Суд ЄС з обережністю ставиться до використання конфіденційної інформації і навіть визнає конфіденційність матеріалів як підстави для виключення з принципу змагальності, який полягає в тому числі в можливості сторін ознайомлюватися з усіма матеріалами справи (Case T-111/00, British American Tobacco International v Comnission. *European Court Reports*. 2001. P. II-02997).

що це призведе до навантаження у роботі Суду і слугує інтересам пришвидшення ухвалення рішень та, по ідеї, не має відбиватися на ефективності правосуддя, оскільки відповідно до чинних правил всі вимоги та позиції сторони мають подані під час першого обміну письмовими зауваженнями. Стаття 127 Регламенту Суду справедливості та ст. 84 Регламенту Загального суду прямо встановлюють, що нові вимоги можуть бути представлені під час другого обміну письмовими зауваженнями, лише коли вони засновані на фактах, що стали відомі сторонам пізніше.

Слухання в усіх інших справах як факультативні процедури залежать від позиції сторін або від Суду. При цьому сторони мають протягом трьох тижнів після їх повідомлення про закінчення письмової стадії процесу подати вмотивований запит про проведення слухань. Якщо сторони не скористалися своїм правом відповідно до ч. 1 ст. 76 Регламенту Суду справедливості та ч. 2 ст. 106 Регламенту Загального суду подати вмотивований запит щодо проведення усної стадії процесу, Суд *може* вирішити справу без проведення слухань. Крім того, слухання взагалі не передбачені у процедурі з надання правової допомоги (ст. 115 Регламенту Суду справедливості, статті 146–148 Регламенту Загального суду), стосовно судових витрат (ст. 145 Регламенту Суду справедливості, ст. 170 Регламенту Загального суду), за певних обставин у преюдиціальних провадженнях (ст. 99 Регламенту Суду справедливості), в апеляційних провадженнях (статті 181, 182 Регламенту Суду справедливості). Крім того, якщо Суд вважає, що він не має юрисдикції розглядати справу або якщо позов є явно неприйнятним, то слухання також не передбачені (ч. 2 ст. 53 Регламенту Суду справедливості, статті 146–148 Регламенту Загального суду).

Зважаючи на склад сторін та характер проваджень у Загальному суді, усній стадії приділяється більше уваги і, наприклад, якщо Суд справедливості може відмовити сторонам у задоволенні запиту про проведення слухань за пропозицією судді-доповідача та після заслуховування Генерального адвоката (частини 1, 2 ст. 76 Регламенту Суду справедливості), то Загальний суд у разі подання такого запиту не може не провести слухання. Суд справедливості приймає рішення про непроведення слухань у разі наявності достатньої інформації по справі. При цьому досягнення консенсусу сторін з цього питання для нього

не є вирішальним[1] і тому Суд справедливості має більшу дискрецію у цьому плані, ніж Загальний суд. На практиці дуже рідко відбувається так, щоб за відсутності запиту сторін Суд призначав слухання.

Усна стадія провадження у Суді ЄС не зводиться виключно до слухань. Вона також складається із судових нарад, оголошення висновку Генерального адвоката тощо, які на відміну від слухань, є обов'язковими процедурами.

Щодо початку усної стадії, то після розгляду Судом ЄС попереднього звіту судді-доповідача, після заслуховування Генерального адвоката та після проведення організаційних заходів та заходів судового розслідування Голова Суду або Голова палати призначає дату відкриття усної стадії. Якщо було ухвалено рішення про проведення слухань, то слухання мають бути публічними. Суд з власної ініціативи чи за поданням сторін через існування серйозних підстав може вирішити провадити слухання у непублічний спосіб (ст. 31 Статуту Суду ЄС). Разом з тим навіть при ухваленні рішення про закриті слухання оголошення рішення має бути публічним.

Регламенти Суду справедливості та Загального суду в цілому не досить детально регламентують порядок проведення усних слухань, але Суд справедливості та Загальний суд видають на офіційному сайті спеціальні роз'яснення з цього приводу для представників сторін. При цьому обов'язковою частиною цієї процедури є те, що перед слуханнями Голова палати у присутності всіх членів палати та Генерального адвоката, якщо такий призначений, проводить коротку попередню зустріч із представниками всіх сторін задля з'ясування, хто буде брати участь у слуханнях та погодження тривалості виступів. Суддя-доповідач також може загально визначити, які питання він буде ставити та на яких фактичних та правових аспектах справи сторонам слід зробити акцент у своїх виступах. Під час цієї попередньої зустрічі представникам сторін надається можливість вказати на існування помилок у перекладі, виправити неточності позицій та з'ясувати організаційні питання тощо. Не допускається пред'явлення нових аргументів[2] або відповідей щодо позиції протилежної сторони.

[1] Див.: Advocate General Opinion in Case C-440/05, Commission v Council. *European Court Reports.* 2007. P. I-09097, para. 26.

[2] Joined Cases T-120/01, 300/03, De Nicola v EIB. *European Court Reports*. 2004. P. II-1671, para. 261.

Після цього секретар оголошує справу, а Голова палати відкриває слухання. Першим надається слово позивачеві, потім відповідачеві. У випадку преюдиціальних проваджень спочатку виступає позивач по національному провадженню, а потім відповідач по національному провадженню і за необхідності представник держави-члена або інституту. Промова сторін має базуватися на їх письмових документах, які були подані до Суду протягом письмової стадії провадження, а також містити необхідні уточнення, які можуть вплинути на остаточне рішення Суду. Зважаючи на синхронний переклад у Суді, сторони мають говорити чітко та повільно, протилежне може бути розтлумачене Судом як неповага до нього. Промови сторін є обмеженими тими часовими рамками, які були погоджені на попередній зустрічі (зазвичай це 15–30 хвилин).

За наявності серйозних підстав, наприклад, через безпеку держави-члена або захист неповнолітніх Суд справедливості може ухвалити рішення про проведення слухань у судовому кабінеті, а протокол слухання не публікувати (ст. 31 Статуту Суду ЄС, ст. 79 Регламенту Суду справедливості). Так само за виняткових обставин Загальний суд за вмотивованого поданням сторони та після заслуховування інших сторін може ухвалити рішення про проведення слухань у кабінеті (ст. 109 Регламенту Загального суду). На практиці таке відбувається не часто, і, як правило, ця процедура застосовується у справах службовців ЄС та справах щодо простору свободи, безпеки та справедливості, які розглядаються у терміновому порядку.

Після промов сторін члени суддівської палати, що розглядає справу, та Генеральний адвокат можуть ставити питання представникам сторін. Більшість запитань йде від судді-доповідача. Після відповідей на запитання Суду сторонам надається можливість висловити свої заперечення протилежній стороні (на це сторонам надається по 4–5 хвилин). Під час цих заперечень судді можуть ставити запитання сторонам, після чого Голова палати закриває усні слухання.

Після проведення слухань та їх закриття Генеральний адвокат оголошує свій висновок у справі та призначається дата оголошення цього висновку. Зазвичай на практиці проміжок часу між закриттям слухань та оголошенням висновку становить три-чотири місяці і залежить від складності справи. Оголошення висновку означає передачу його секретареві задля надсилання сторонам та Суду, а також публікації на

офіційному сайті. Сторони не коментують висновок Генерального адвоката та не можуть оскаржувати його, оскільки Генеральний адвокат не є судовою інстанцією у розумінні ст. 6 ЄКПЛ.

Усна ж стадія закривається Головою палати після оголошення висновку Генерального адвоката, якщо він був призначений у справі. Якщо Генерального адвоката не було призначено у справі, то усна стадія закривається після закриття слухань.

У будь-який час після оголошення висновку Генерального адвоката Суд може відкрити усну стадію провадження, якщо вважає, що бракує достатньої інформації; якщо сторона після закриття цієї стадії надала нові факти, що відіграють вирішальне значення для вирішення справи; якщо справа має бути вирішена на основі аргументів, які не були висвітлені сторонами у дебатах[1] (ст. 83 Регламенту Суду справедливості, ст. 113 Регламенту Загального суду). Суд може зробити це за власної ініціативи, за пропозиції Генерального адвокати чи за зверненням сторони. В такому разі має відбутися підготовка до нового слухання у вигляді направлення питань сторонам. На практиці повторне відкриття усної частини провадження є доволі рідкісним явищем.

Ухвалення рішення. Після закриття усної стадії Суд ухвалює рішення. Суд не обмежений часовими рамками в ухваленні рішення, але він має це робити із урахуванням права на справедливий суд, закріпленого в ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС. Сторони інформуються про дату ухвалення рішення за 4–6 тижнів. У призначену дату Суд ухвалює рішення у відкритому засіданні (ч. 1 ст. 88 Регламенту Суду справедливості, ч. 1 ст. 118 Регламенту Загального суду). Зазвичай Судом зачитується лише резолютивна частина рішення (при цьому не вимагається присутність сторін), а рішення у повному обсязі в друкованому вигляді оприлюднюється в спеціально відведеному місці перед залом судових засідань. Водночас воно оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду ЄС, а завірені копії розсилаються сторонам поштою. Оригінал рішення, підписаний Головою палати, суддями, які брали участь у нараді, та секретарем має зберігатися у секретаріаті в запечатаному вигляді. Автентичною версією рішення є рішення офіційною мовою справи[2].

[1] Case C-304/02, Commission v France. *European Court Reports*. 2005. P. I-6263, para. 4.

[2] Case T-334/00, Goldstein v Court of Justice, not published, para. 6.

Регламенти Суду справедливості та Загального суду встановлюють певні вимоги щодо змісту рішень. Так, ст. 87 Регламенту Суду ЄС зазначає, що рішення має містити такі суттєві частини: назва судового акта; зазначення складу Суду; дата ухвалення; імена та прізвища Голови та суддів, які брали участь у нараді із зазначенням імені та прізвища судді-доповідача; ім'я та прізвище Генерального адвоката; ім'я та прізвище секретаря; зазначення сторін або зацікавлених сторін, які брали участь у провадженні; імена та прізвища їх представників; у прямих провадженнях та апеляціях – зазначення позовних вимог; дата слухань; зазначення того, що був заслуханий Генеральний адвокат та дата ухвалення його висновку; короткий виклад обставин справи та фактів; підстави для ухвалення рішення; резолютивна частина рішення, яка включає, коли доречно, рішення щодо судових витрат.

На практиці короткі викладення фактів у рішеннях Суду справедливості обмежуються мінімальним їх перерахуванням. У Загальному суді ця вимога має більш суттєвий характер, оскільки його рішення підлягають оскарженню, тож короткий виклад фактів у рішенні Загального суду має бути достатньо детальним.

Стосовно вимоги щодо визначення підстав ухвалення рішення, то, по суті, вона відповідає загальній вимозі зазначення у правових актах ЄС підстав, на яких вони ґрунтуються (ч. 2 ст. 296 ДФЄС). Як і у випадку із ухваленням правових актів, зазначення підстав у рішеннях становить суттєву процесуальну вимогу, яка відіграє важливу роль у легітимізації цих актів. Підстави для ухвалення рішення мають бути викладені у такому обсязі та таким чином, щоб сторона могла зрозуміти його обґрунтування[1]. Саме ця частина рішення дозволяє стороні визначитися із необхідністю подання апеляції (щодо рішень Загального суду). У рішенні окремою частиною викладаються аргументи сторін, а після неї висновки Суду стосовно цих аргументів. Суд має дослідити всі правові підстави, висунуті сторонами[2].

Резолютивна частина, включаючи частину щодо судових витрат, є найважливішою частиною рішення, яка містить висновки Суду ЄС

[1] Case C-202/07 P, France Telecom v Commisson. *European Court Reports*. 2009. P. I-02369.

[2] Case T-9/09 P, Marcuccio v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. II-0000, para. 30.

щодо задоволення чи відмови в задоволенні позовних вимог. Резолютивна частина має бути чітко, зрозуміло та безумовно сформульована, щоб реалізація рішення не була ускладнена.

Окрім рішень, Суд ЄС може ухвалювати накази. Накази ухвалюються Судом задля вирішення процесуальних питань або ж якщо вже було ухвалено рішення з цього питання, або ж питання є очевидним у світлі існуючої практики Суду. Так, якщо питання, яке було предметом преюдиціального розгляду, ідентичне питанню, на який Суд вже дав відповідь, або якщо відповідь на це питання не допускає будь-яких сумнівів або може бути чітко зрозуміле з існуючої прецедентної практики, Суд справедливості може, після заслуховування Генерального адвоката, ухвалити своє рішення у формі наказу, посилаючись, зокрема, на преюдиціальне рішення, яке стосується цього питання або відповідної прецедентної практики.

На відміну від ухвалення рішень, ухвалення наказів не відбувається у відкритому судовому засіданні, вони публікуються лише на офіційному сайті Суду ЄС. Вимоги щодо змісту наказів дублюють вимоги, які ставляться до змісту рішень (ст. 89 Регламенту Суду справедливості, ст. 119 Регламенту Загального суду). Оригінал наказу, підписаний Головою палати та секретарем має зберігатися в запечатаному вигляді в секретаріаті.

Крім наказів, Суд справедливості ухвалює висновки відповідно до статей 196–200 Регламенту Суду справедливості у випадку вирішення Судом питання стосовно сумісності проекту міжнародної угоди з установчими договорами, які адресуються йому державою-членом, Парламентом, Радою або Комісією відповідно до ч. 11 ст. 218 ДФЄС. По суті характер цього провадження дуже схожий на преюдиціальне провадження, але із чітко визначеною вузькою сферою. Вимоги до змісту висновків є аналогічними вимогам до змісту рішень.

Судові рішення набувають чинності з дати ухвалення, а накази – з дати їх отримання сторонами. Однак у випадку, коли рішення скасовує регламент ЄС, то воно набуває чинності після дати спливу строку подання апеляції або якщо апеляція була подана, то з дати відхилення апеляції (ст. 60 Статуту Суду ЄС).

2.3. Правила преюдиціальних проваджень у Суді Європейського Союзу

Преюдиціальне провадження є автономним у процесуальному праві ЄС та відіграє важливу роль у забезпеченні єдності тлумачення права ЄС, його однакового застосування та території всього Союзу. Відповідно до ст. 267 ДФЄС, якщо перед судом чи трибуналом держави-члена постане питання щодо тлумачення права ЄС або чинності актів ЄС, яке є необхідним для ухвалення рішення, то він може/має звернутися із преюдиціальним зверненням до Суду справедливості для вирішення цього питання.

Преюдиціальне провадження має свої особливості, дотримання яких дуже важливе для досягнення кінцевої мети, – тлумачення права ЄС або вирішення питання щодо чинності актів ЄС. Перш за все суб'єктом цього провадження є суд чи трибунал держави-члена, перед яким постало питання стосовно тлумачення певних норм права ЄС чи чинності та тлумачення актів інститутів, органів, служб, агентств ЄС. Саме через це преюдиціальні запити і діяльність Суду ЄС становлять передумови механізму кооперації між Судом справедливості та національними судами. Крім того, для преюдиціального провадження характерним та обов'язковим є наявність на національному рівні первинного спору, в рамках якого і виникло питання про необхідність тлумачення права ЄС чи про з'ясування дійсності актів інститутів, органів, служб, агентств ЄС. Незважаючи на участь у провадженні сторін по первинній національній судовій справі, преюдиціальне провадження є безспірним провадженням, оскільки в ньому не вирішуються питання, з якими позивач звертався до національної судової установи. В рішенні *Flamino Costa v E. N. E. L.* Суд підкреслив: «У рамках преюдиціальної процедури Суд ЄС не наділений юрисдикцією як щодо застосування Договору до конкретної справи, так і ухвалення рішення щодо дійсності того чи іншого положення внутрішнього права з точки зору Договору, що було б можливим згідно зі ст. 169 (зараз ст. 258. – *прим. Т. К.*)»[1]. У рішенні *Benedetti* Суд ЄС також підтвердив, що метою преюдиціальної процедури є вирішення питання

[1] Case 6/64, Flamino Costa v E. N. E. L. *European Court Reports.* 1964. P. 585.

права, а не вирішення конкретного спору[1]. Отже, в преюдиціальному провадженні Суд справедливості жодним чином не втручається в юрисдикцію національних судових установ по оцінці обставин конкретної справи та засобів застосування до них права ЄС. У цьому виявляється розмежування функцій між Судом справедливості, який тлумачить право ЄС, та національними судовими установами, які застосовують його.

У зв'язку з тим, що преюдиціальне провадження – безспірне провадження, то у сторін відсутня можливість заявляти клопотання про тимчасові заходи забезпечення позову[2], оскільки це повноваження національного суду, який розглядає первинну справу. Так само в рамках преюдиціального провадження не дозволяється процесуальна інтервенція[3], у той час як приватні особи, які долучилися до національного процесу, будуть вважатися учасниками преюдиціального провадження[4]. Особливістю преюдиціального провадження також є те, що звернення щодо роз'яснення преюдиціального рішення може надійти лише від національного суду чи трибуналу, які направляли відповідний запит, а сторони та треті особи позбавлені такого права[5]. Оскільки за преюдиціальну процедуру не стягується судовий збір, то Суд справедливості не ухвалює рішення стосовно судових витрат, а це вирішує національний суд (ст. 102 Регламенту Суду справедливості). В рамках преюдиціального провадження також існують особливості стосовно надання правової допомоги, які пов'язані із тим, що процесуальне право ЄС, як виняток, не вимагає від сторін в основній справі мати представника, якщо це не передбачено національним процесуальним законодавством держави-члена, суд якої звернувся з преюдиціальним запитом. Тому можливість запиту сторін стосовно надання правової допомоги буде залежати від національного процесуального законодавства, а саме чи передбачено ним обов'язкове представництво осіб у суді адвокатами. Відповідно до ст. 115 Регламенту Суду справедливості сторона в основній справі в разі повної або часткової неможливості оплати

[1] Case 52/76, Luigi Benedetti v Munari F.lli s.a.s. *European Court Reports*. 1977. P. 163.

[2] Case C-186/01 R, Dory. *European Court Reports*. 2001. P. I-7823.

[3] Joined cases C-92/09, C-93/09, Volker and Markus Schecke GbR. *European Court Reports*. 2010. P. I-11063.

[4] Case C-368/08, Cedilac. *European Court Reports*. 2007. P. I-00089*.

[5] Case C-345/09 INT, Fokkens. *European Court Reports*. 2011. P. I-00011*.

витрат може на будь-якій стадії провадження подати про це клопотання. Клопотання має супроводжуватися всією необхідною інформацією та документами, наприклад, сертифікатами компетентних органів національної влади, що підтверджують фінансову ситуацію особи, яка звертається до Суду справедливості. У разі, якщо правова допомога вже надана особі національним судом, вона має надати Суду відповідне рішення та зазначити обсяги цієї допомоги.

Окрім положень Регламенту, надання правової допомоги регламентують ст. 4 та ст. 5 Допоміжних правил Суду справедливості (Supplementary Rules)[1], які встановлюють, що Суд ухвалює наказ про призначення особі, що зверталася за правовою допомогою, адвоката для представлення його в провадженні. Суд надсилає копію наказу та клопотання щодо правової допомоги до компетентного органу держави-члена, зазначеного в Додатку II до Допоміжних правил[2]. Суд, із урахуванням пропозицій цього компетентного органу, за власною ініціативою призначає особі, що зверталася з клопотанням, адвоката. Рішення про надання правової допомоги може бути відкликане Судом, якщо обставини, які призвели до надання допомоги, змінилися протягом процесу (ст. 118 Регламенту Суду справедливості).

Особливості преюдиціального провадження, які є похідними від предмета судової діяльності, призводять до виокремлення процесуальних правил для цього виду проваджень. У Регламенті Суду справедливості, який має юрисдикцію розглядати справи преюдиціального провадження за запитами національних судів[3], існує окремий Розділ III (статті 93–118 Регламенту Суду справедливості), присвячений виключно особливостям цих проваджень. На відміну від старого Регламенту Суду справедливості, новий Регламент більш детально закріплює особливості преюдиціальної процедури. Разом із нормами Регламенту існує також окрема Рекомендація Суду справедливості національним

[1] Supplementary Rules of the Court of Justice and Annex I. *Official Journal of the European Union*. 2014. L 32/37. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:032:0037:0045:EN:PDF.

[2] У Додатку II наведений перелік визначених державами-членами компетентних установ на кшталт міністерств юстиції, рад адвокатів тощо.

[3] Щодо юрисдикції Суду справедливості по розгляду преюдиціальних проваджень див.: Комарова Т. Преюдиціальні провадження по розгляду справ за запитами національних судів (ст. 267 Договору про функціонування ЄС). *Юрисдикція Суду Європейського Союзу* : монографія. Харків : Право 2010. С. 156–89.

судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальної процедури 2018 р.[1], яка має на меті забезпечити ефективність цієї процедури та надати уточнення положень Регламенту, що стосуються, зокрема, суб'єктів звернення, обсягу преюдиціального запиту, а також його форми та змісту.

Письмова стадія. Запит суду (трибуналу) держави-члена до Суду справедливості. Преюдиціальне провадження починається з надходження до Суду запиту від суду чи трибуналу держави-члена – саме тоді починається письмова стадія провадження. У 2017 р. від національних судів чи трибуналів до Суду справедливості надійшло 533 запити, що становить 72,12% від загальної кількості справ, які надійшли до нього. У 2016 р. надійшло 470 преюдиціальних заяв, у 2015 р. – 436[2].

Поняття «суд чи трибунал» тлумачиться Судом ЄС досить широко та включає в себе будь-який орган держави-члена, який виконує судові функції, навіть якщо він не входить до національної судової системи. Цей орган має відповідати встановленим практикою Суду справедливості критеріям: бути заснованим на підставі закону, мати постійний характер діяльності, обов'язкову юрисдикцію з вирішення спорів та застосуванню правових норм, незалежність[3]. Це може бути й орган з, так би мовити квазісудовими функціями, і в цих випадках Суд ЄС враховує «їх адміністративну незалежність або відокремлення їх функцій» для того, щоб вони виступали незалежною стороною[4]. Комерційні арбітражі згідно з рішенням Суду справедливості *Nordsee*[5] не можуть скористатися процедурою за ст. 267 ДФЄС.

---

[1] Court of Justice of the European Union, Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings (2018/C 257/01). *Official Journal of the European Union.* 2018.

[2] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[3] Case C-54/96, Dorsch Consult. *European Court Reports.* 1997. P. I-4961, para. 23.

[4] Komninos A. P. Article 234 EC and National Competition Authorities in the Era of Decentralization. *European Law Review.* 2004. Vol. 29, No. 1. P. 107. Див. також: Anagnostaras G. Preliminary problems and Jurisdiction Uncertainties: the Admissibility of Questions Referred by Bodies Performing Quasi-Judicial Functions. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 878–890; Broberg M. Preliminary References by Public Administrative Bodies: When Are Public Administrative Bodies Competent to Make Preliminary References to the European Court of Justice? *European Public Law*. 2009. Vol. 15, No. 2. P. 207–221.

[5] Case 102/81, Nordsee Deutsche Hochseefischerei GmbH v Reederei Mond Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG and Reederei Friedrich Busse Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG. *European Court Reports*. 1982. P. 1095.

Частина 2 ст. 267 ДФЄС встановлює, що коли питання тлумачення права ЄС, дійсності та тлумачення актів інститутів, органів або установ ЄС порушено перед судом чи трибуналом держави-члена, то такий суд чи трибунал *може*, якщо вважає, що рішення з цього питання є необхідним для ухвалення ним рішення, вимагати від Суду справедливості ухвалити рішення з цього питання. Разом з тим, згідно з ч. 3 ст. 267 ДФЄС, коли будь-яке таке питання порушено у справі, що розглядається судом чи трибуналом держави-члена, проти рішень якого не існує судового засобу захисту згідно з національним правом, такий суд чи трибунал *повинен* передати справу до Суду справедливості. Як бачимо, установчий Договір чітко розмежовує ситуації, коли суд чи трибунал держави-члена ЄС *може*, а коли *повинен* звертатися до Суду ЄС із запитом щодо ухвалення преюдиціального рішення. Національний суд чи трибунал, який не є останньою інстанцією у цьому виді справ у державі, має дискреційне право та автономію у вирішенні питання, чи звертатися до Суду справедливості, чи ні. При цьому важливо, що вищестоящий національний суд у жодному разі не може заборонити суду, який розглядає справу, звертатися з преюдиціальними запитом[1].

Щодо суду чи трибуналу, проти рішень якого не існує судового засобу захисту згідно з національним правом, то на нього покладений *обов'язок* звернутися до Суду справедливості з питань тлумачення права чи дійсності актів ЄС[2]. Мова йде про суди, які є останніми інстанціями у конкретній справі, а отже, якщо він ухвалить рішення не відповідно до права ЄС, то у сторін не буде можливості його оскаржити. В кожному конкретному випадку слід звертати увагу як на статус суду чи трибуналу в національній судовій системі, так і на те, які функції він виконує у конкретній справі[3].

---

[1] Case 166/73, Rheinmühlen-Düsseldorf v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports*. 1974. P. 33.

[2] Більш детально про обов'язок національних судів останньої інстанції звертатися з преюдиціальними запитами до Суду справедливості див.: Lacchi C. Review by Constitutional Courts of the Obligation of National Courts of Last Instance to Refer a Preliminary Question to the Court of Justice of the EU. *German Law Journal.* 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1663–1700. Щодо преюдиціальних запитів від конституційних судів державчленів див.: Claes M. Luxembourg, Here We Come? Constitutional Courts and the Preliminary Reference Procedure. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1331–1342.

[3] С. Штрассер (S. Strasser) наводить приклади судів, які можна вважати судами в розумінні ч. 3 ст. 267, окрім традиційних судів останньої інстанції: у Бельгії – Cour de Cassation, Conseil d'Etat, у Данії – Hojesteret, у Німеччині – Bundesgerichtshof,

Кількість преюдиціальних запитів до Суду справедливості відповідно до статистики досить велика і тому досить тривалий час точиться дискусія про вжиття заходів зі зменшення кількості преюдиціальних звернень, оскільки Суд справедливості має велике навантаження, що призводить до великої тривалості проваджень (у 2017 р. до Суду справедливості надійшло 533 преюдиціальних звернень, що становить 72,12% від загальної кількості позовів, у 2016 р. – 470, 2015 р. – 436, середня тривалість яких становила у 2017 р. 15,7 місяців, 2016 р. – 15 місяців, 2015 р. – 15,3 місяців). І тому лунали пропозиції обмежити право на запит лише судами останньої інстанції[1], але більшість науковців визнали таку пропозицію неприйнятною[2]. Дійсно, приблизно третина всіх запитів надходить від національних судів не останньої інстанції, тож якщо вони будуть позбавлені права на преюдиціальні запити, то в кінцевому результаті це позначиться на правах приватних осіб, оскільки буде наявний ризик вирішення їх справ з порушенням права ЄС. Крім того, Суд справедливості у рішенні *Unión de Pequeños Agricultores* зазначив, що ефективний судовий захист приватним особам гарантується не лише окремою ст. 263 ДФЕС, а комплексом статей, наприклад, непрямим способом оскарження актів ЄС за допомогою преюдиціальної процедури за ст. 267 ДФЕС[3].

Незважаючи на те, що за загальним правилом суд чи трибунал, проти рішення якого не існує судового засобу захисту, за потреби зобов'язаний звернутися до Суду справедливості з преюдиціальним

Bundesarbeitsgericht, Bundesverwaltungsgericht, Bundesfinanzhof, Bundessozialgericht, у Греції – Council of State, Supreme Administrative Court, в Іспанії – Tribunal Supremo, у Франції – Cour de cassation, Conseil d'Etat, в Ірландії – Supreme Court, в Італії – Corte Suprema di Cassazione, у Люксембурзі – Cour Supérieure de Justice, Conseil d'Etat, у Нідерландах – Hoge Raad, Raad van State, у Португалії – Supremo Tribunal de Justiça, Supremo Tribunal Administrativo, у Сполученому Королівстві – House of Lords (див.: Strasser S. E. Evolution & Effort: Docket Control & Preliminary References in the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995/1996. Vol. 2. P. 75).

[1] Rasmussen H. Remedying the Crumbling EC Judicial System. Common Market Law Review. 2000. Vol. 37 (5). P. 1071–1112.

[2] Див.: Jacqué J.-P., Weiler J. On the Road to European Union – A New Judicial Architecture. *Common Market Law Review.* 1990. Vol. 27. P. 187; Alott P. Preliminary rulings – another infant disease. *European Law Review.* 2000. Vol. 25. P. 540; Tridimas T. Knocking on Heaven's Door: Fragmentation, Efficiency and Defiance in the Preliminary Reference Procedure. *Common Market Law Review.* 2003. Vol. 40, Issue 1. P. 9–50.

[3] Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council. *European Court Reports.* 2002. P. I-6677.

запитом. Існує один виняток – суд останньої інстанції не зобов'язаний звертатися до Суду справедливості, коли питання, що постало перед ним стосовно тлумачення права ЄС та є необхідним для вирішення справи, вже було вирішене Судом справедливості або ж коли правильне застосування права ЄС є настільки очевидним, що з цього приводу відсутні будь-які сумніви (це так звана доктрина *acte clair*[1]).

Регламентація процедури ухвалення рішення про направлення преюдиціального запиту входить до національної компетенції та визначається національним процесуальним правом держав-членів. У цьому виявляється розмежування компетенцій та функцій між Судом ЄС та судами держав-членів. Суд справедливості не має повноважень перевіряти дотримання національним судом національного процесуального права при зверненні до нього. Так само вибір форми рішення про направлення преюдиціального запиту, а також форма самого запиту залежить від національного права і може бути у формі наказу, проміжного рішення або у будь-якій іншій формі. Головна вимога належить не до форми, а до змісту звернення – у зверненні має міститися такий обсяг фактичної та правової інформації, який дозволить Суду справедливості відповісти на поставлене питання.

Національний суд чи трибунал, якщо вирішить про направлення преюдиціального запиту до Суду справедливості, призупиняє провадження та направляє запит до Суду правосуддя поштою рекомендованим листом[2] або електронною поштою[3] з подальшою реєстрацією в секретаріаті. В Офіційному віснику ЄС публікується повідомлення про надходження запиту, а секретар індивідуально повідомляє сторони по основній справі, держави-члени (на адресу міністрів закордонних справ, а разом з тим і постійним представникам держав-членів у Брюсселі) та Комісію. Секретар також повідомляє про надходження преюдиціального запиту інститути, органи, служби, агентства ЄС, які приймали

[1] Сутність доктрини *acte clair* полягає у тому, що юридична сторона питання є настільки зрозумілою за своїм змістом, що не виникає подвійне тлумачення. Щодо її застосування Судом ЄС див.: Rasmussen H. The European Court's Acte Clair Strategy in C. I. L. F. I. T.; or: Acte Clair, of Course! But What Does it Mean? *European Law Review*. 1984. Vol. 9. P. 242–259; Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія, досвід європейських міжнародних судових органів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2003. С. 106–108.

[2] На офіційну адресу: Registry of the Court of Justice, Rue du Fort Niedergrünewald, L-2925 Luxembourg, LUXEMBOURG.

[3] На офіційну електронну пошту DDP-GreffeCour@curia.europa.eu.

акт, у зв'язку з яким надійшов запит, а також держави-учасниці Угоди про Європейську економічну зону, якщо запит стосується цієї Угоди. Преюдиціальний запит одразу ж перекладається на всі офіційні мови ЄС.

Стаття 94 Регламенту Суду справедливості встановлює вимоги до змісту преюдиціального запиту, які полягають, зокрема, в тому, що, окрім формулювання питання, яке має бути чітко відокремлене від інших частин запиту, запит має містити:

– зазначення предмета спору та коротке викладення релевантних фактів, які були виявлені національним судом у провадженні, або хоча б факти, на яких базується питання;

– загальний зміст національного права, яке стосується справи і якщо доречно прецедентного національного права;

– викладення причин, які спонукали національну судову установу поставити питання про тлумачення або чинність певних положень права ЄС, а також зв'язок цих положень з національним законодавством, яке застосовується до основного провадження.

Щодо питання у преюдиціальному запиті, то воно має бути сформульоване таким чином, щоб суб'єкти преюдиціального провадження та інші особи чітко розуміли суть запиту. Національний суд чи трибунал (далі – національний суд) має викласти предмет, фактичні та правові обставини основної справи. У протилежному випадку Суд справедливості не буде спроможний надати висновок, який допоміг національному суду вирішити основну справу. В окремих сферах правового регулювання ці формальні вимоги набувають особливого значення через притаманну їм фактичну складність і вплив фактів на правову кваліфікацію спору. Це стосується насамперед конкурентного права[1]. Ефективність преюдиціального рішення Суду справедливості багато в чому залежить від національного суду, який направляє запит. Наприклад, у справі *Telemarsicabruzzo* Суд справедливості констатував, що інформація, яку італійський суд вказав у зверненні, є фрагментарною та не була доповнена зауваженнями сторін і не дозволяє Суду, за відсутності обізнаності в обставинах основної справи, розтлумачити право ЄС та за таких обставин Суд не надав відповіді італійському суду[2].

[1] Joined cases C-320/90, C-321/90, C-322/90, Telemarsicabruzzo. *European Court Reports.* 1993. P. I-0393, paras. 5–6.

[2] Там само.

Положення щодо належного оформлення запиту національним судом у частині обставин справи, як бачимо, має значення як формальна вимога, але Суд справедливості може самостійно вживати необхідних заходів для з'ясування необхідної інформації, однак це не звільняє національні суди від обов'язку зазначати факти та обставини справи, а також робити це в чіткій та зрозумілій формі. Відповідно до п. 17 Рекомендації національним судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальної процедури 2018 р. національний суд також може коротко зазначити свою позицію стосовно відповіді на питання, яке він ставить Суду справедливості.

Принциповим в оформленні запитів національних судів є зазначення предмета спору та викладення обставин справи. Недотримання національним судом вимоги щодо зазначення предмета спору та викладення релевантних фактів веде до визнання запиту неприйнятним і таке відбувається досить часто. Наприклад, у запиті до Суду справедливості в справі *Bacardi-Martini* Верховний суд Англії та Уельсу обмежився лише переліченням аргументів сторін в основній справі[1]. На підставі цього Суд справедливості визнав запит неприйнятним. Те ж саме стосується необхідності зазначення причин звернення для підтвердження існування зв'язку між імовірним висновком Суду справедливості та вирішенням основної справи. Суд справедливості прямо відмітив, що у зверненні має бути зазначена конкретна причина звернення[2], яка призвела до неможливості вирішення справи без відповіді Суду справедливості. Крім того, мають бути наведені положення національного права, які суперечать праву ЄС і у зв'язку з чим вимагається його тлумачення. Наприклад, у справі *Sunino and Data*, в якій італійський суд не вказав, у чому полягають його сумніви щодо тлумачення норми установчого договору, а також не навів пов'язане із цими нормами національного права, тож Суд справедливості визнав запит неприйнятним[3].

Самостійність преюдиціальної процедури в системі проваджень Суду ЄС полягає у тому, що вона не може використовуватися для ви-

[1] Case C-318/00, Bacardi-Martini SAS and Cellier des Dauphins. *European Court Reports*. 2003. P. I-00905, paras. 53–54.

[2] Case C-613/10, Debiasi v Agenzia delle Entrate, Ufficio di Parma. *European Court Reports*. 2011. P. I-00065*.

[3] Case C-2/96, Sunino and Data. *European Court Reports*. 1996. P. I-01543, para. 6.

значення відповідності національного законодавства праву ЄС[1], оскільки Суд справедливості у цьому провадженні лише надає тлумачення права ЄС у контексті потреб національного суду при розгляді конкретної справи. Стосовно цього заслуговують на увагу Рекомендації національним судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальної процедури 2018 р., в яких звертається увага на цю проблему, зокрема, щодо звернень національних судів стосовно тлумачення норм Хартії про основоположні права ЄС (п. 10 Рекомендацій). Так, відповідно до ч. 1 ст. 51 Хартії її положення адресуються державам-членам лише коли вони імплементують право ЄС. Оскільки обставини такої імплементації можуть різнитися, тому у запиті має бути чітко та недвозначно зазначено, які норми права ЄС, крім Хартії, застосовуються в основній справі. У зв'язку з тим, що Суд справедливості не має юрисдикції з ухвалення преюдиціальних рішень, якщо правова ситуація не належить до сфери застосування права ЄС, то положення Хартії самі по собі не можуть вважатися самостійною підставою для звернення національних судів з преюдиціальним зверненням.

Важливо підкреслити, що Суд справедливості має юрисдикцію розглядати преюдиціальні запити від судів держав-членів або третіх держав, якщо це передбачено міжнародними угодами, в яких ЄС або держави-члени є учасниками (ст. 93 Регламенту Суду справедливості). Наприклад, ч. 2 ст. 322 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС надає можливість арбітражній групі подавати преюдиціальні запити до Суду справедливості, якщо у неї виникає питання щодо тлумачення права ЄС. Суд справедливості відмовив у розгляді преюдиціального запиту від адміністративного суду міста Лодзь (Польща), оскільки запит був поданий стосовно справи, яка була ініційована ще до вступу Польщі у ЄС, а отже, базувалася на праві, яке діяло до набуття членства Польщею[2].

Відповідно до ч. 5 ст. 263 ДФЄС приватні особи можуть оскаржити акти ЄС протягом двох місяців від дати їх оприлюднення або повідомлення про оприлюднення. У зв'язку з цим виникає питання співвідношення процедури оскарження приватними особами актів ЄС

[1] Case 172/82, Syndicat national des fabricants raffineurs d'huile de graissage and others v Inter-Huiles. *European Court Reports*. 1983. P. 00555.

[2] Case C-168/06, Ceramika Paradyż sp. z oo v Dyrektor Izby Skarbowej w Łodzi. *European Court Reports*. 2007. P. I-00029*.

до Загального суду та преюдиціальної процедури. Як розтлумачив Суд справедливості, той факт, що сторона в основній справі мала змогу, але не звернулася до Загального суду з приводу оскарження акта ЄС, не позбавляє національний суд права за власною ініціативою звернутися з преюдиціальним зверненням стосовно тлумачення або дійсності цього акту[1]. Зрозуміло, що за таких обставин сторони не можуть впливати на цей процес в силу того, що вони обмежені строком позовної давності та не можуть використовувати преюдиціальну процедуру як альтернативу провадження за ст. 263 ДФЄС після спливу встановленого позовного строку.

До преюдиціального запиту мають бути додані: вся необхідна інформація, документи, контактна інформація про сторони в основній справі та їх представників, матеріали основної справи, якщо необхідно, або їх копії. Крім того, національні суди мають якомога швидше інформувати Суд справедливості про зміну обставин національної справи.

Преюдиціальний запит може бути поданий національним судом за наявності підстав – потреби у висновку Суду справедливості щодо тлумачення права чи чинності акту ЄС для ухвалення ним рішення. Саме національний суд має вирішити, на якій стадії національного провадження подавати запит. При цьому реальна доцільність направляти преюдиціальний запит виникає тоді, коли вже досліджені важливі фактичні обставини справи, кваліфікований фактичний та правовий контекст справи. Зазвичай для цього потрібно, щоб відбулася усна стадія провадження[2]. Відповідно до п. 13 Рекомендацій національним судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальної процедури 2018 р. в інтересах належного адміністрування правосуддя буде бажано заслухати обидві сторони справи перед тим, як приймати рішення про направлення преюдиціального запиту.

Преюдиціальний запит може бути відкликаний національним судом. Підставою для такого відкликання може бути неможливість розгляду справи у зв'язку із застосуванням заходів забезпечення основного позову на національному рівні, укладенням мирової угоди сторо-

[1] Case C-222/04, Cassa di Risparmio di Firenze and others. *European Court Reports.* 2006. P. I-00289.

[2] Joined cases C-277/91, C-318/91, C-319/91, Ligur Carni. *European Court Reports.* 1993. P. I-6621, para. 16.

нами тощо[1]. Відкликання преюдиціального запиту може мати місце на будь-якій стадії провадження в суді ЄС, яка передує оповіщенню про дату ухвалення рішення, із обов'язковим зазначенням підстав для цього.

У преюдиціальному провадженні Суд справедливості може за своєю ініціативою, за зверненням національного суду або за обґрунтованим зверненням сторін в основній справі ухвалити рішення про збереження анонімності однієї або декількох осіб. Якщо анонімність встановлена у національному провадженні, Суд має дотримуватися її в преюдиціальному провадженні (ст. 95 Регламенту Суду справедливості). В такому випадку замість прізвища цієї особи у провадженні використовується літера. Вказані випадки становлять винятки із загального принципу публічності судового процесу і є новелою нового Регламенту, який враховує сучасне законодавство ЄС із захисту персональних даних. На практиці анонімність надається в більшості термінових преюдиціальних процедур.

Сторонами основної справи у розумінні преюдиціального провадження відповідно до ст. 97 Регламенту Суду справедливості вважаються ті особи, яким надано такий статус національним судом відповідно до національного процесуального права, тобто мова йде про так звану національну процесуальну автономію. І тому, якщо до основної справи долучаються нові сторони, вони стають сторонами преюдиціального провадження. Для цього національний суд має інформувати Суд справедливості, який надсилає всі матеріали справи новій стороні. Процесуальна національна автономія в преюдиціальному провадженні виявляється ще й у тому, що представництво сторін відбувається на підставі норм національного права лише якщо це дозволяється національним правом, сторона може представляти себе сама. Національний суд надає відповідну інформацію Суду справедливості, якщо останній звернеться до нього за відповідною інформацією. Це виняток із загального правила, що приватні особи завжди мають бути представлені представниками.

Письмова стадія преюдиціального провадження продовжується тим, що сторони в основній справі, держави-члени, Комісія, інститути, органи, агентства, служби, які приймали акт, якого стосується запит,

[1] Case 106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA. *European Court Reports.* 1978. P. 00629.

можуть двох місяців з моменту нотифікації про надходження запиту подати свої зауваження Суду справедливості[1] (ст. 23 Статуту Суду ЄС). На відміну від прямих позовів, у сторін не існує можливості заявляти клопотання про подовження цього строку. Суд може прийняти зауваження після закінчення строку лише за умови, що сторона доведе існування непередбачуваних обставин або *force majeure* (ст. 45 Статуту Суду ЄС). Строк для подачі письмових зауважень обчислюється за загальними правилами провадження у Суді ЄС, а також до цього строку стандартно додаються 10 днів на рахунок відстані. Зауваження подаються мовою справи, яку обрав національний суд (ч. 3 ст. 37 Регламенту Суду справедливості).

Учасники письмової стадії преюдиціального провадження можуть ставити питання прийнятності запиту, якщо вважають, що національний суд не мав повноважень його направляти, хоча для преюдиціальної процедури не передбачена формальна можливість заявляти клопотання про неприйнятність. Учасники можуть подавати будь-які коментарі стосовно запиту. Участь Комісії в письмовій стадії преюдиціальних проваджень презюмується, оскільки вона виступає гарантом дотримання права ЄС, отже, практика свідчить про її участь у кожному такому провадженні.

Щодо подання зауважень державами-членами, то такі зауваження може подати будь-яка держава-член, а не лише та, від суду якої надійшов запит. Саме для цього всі без винятку держави-члени повідомляються про надходження преюдиціального запиту (ч. 1 ст. 23 Статуту Суду ЄС). Метою надання письмових зауважень держав-членів є сприяння захисту своїх державних інтересів. Наприклад, держави-члени можуть виступати за визнання недійсним акту ЄС, проти якого ця держава виступала, але більшістю голосів цей акт було ухвалено. Окрім цього урядові спостерігачі можуть впливати на розвиток доктрини Суду. Саме для цього вони надають пояснювальну інформацію Суду справедливості. Таку позицію іноді називають *amicus curiae* (тобто

[1] Зважаючи на те, що сторони в основній справі, держави-члени, Комісія, інститути, органи, агентства, служби, які приймали акт, якого стосується запит, мають право, а не обов'язок брати участь у письмовій стадії преюдиціального провадження, це не впливає на їх право у подальшому брати участь в усній стадії провадження (ч. 2 ст. 96 Регламенту Суду справедливості). Однак суб'єкти, які не брали участі в письмовій стадії провадження, мають усвідомлювати можливість пропущення усних слухань.

«друг суду» – особа, яка надає суду інформацію щодо правового питання, яке викликає у суду сумніви).

Раніше держави-члени не дуже часто користувалися своїм правом участі у преюдиціальних провадженнях. На основі того, що авторитет Суду справедливості як органу, який забезпечує єдність у тлумаченні та застосуванні права ЄС поступово зростає, збільшились і випадки участі держав-членів у преюдиціальних провадженнях. Можна навіть констатувати, що деякі держави, так би мовити «спеціалізуються» на окремих видах справ. Наприклад, Франція висуває чверть від кількості усіх своїх спостережень у преюдиціальних провадженнях у справах, пов'язаних із свободою надання послуг. Франція також активна у справах, пов'язаних із сільським господарством, оскільки це сфера її національних інтересів. Зауваження Іспанії та Німеччини разом становлять третину зауважень по преюдиціальних справах щодо свободи пересування осіб.

Усна стадія. Після закінчення письмової стадії починається усна стадія преюдиціального провадження. За загальним правилом, яке застосовується не лише для преюдиціальних проваджень, слухання як частина усної стадії є факультативними та залежать від волі сторін або від волі Суду. Так, сторони мають протягом трьох тижнів після їх повідомлення про закінчення письмової стадії процесу подати вмотивований запит про проведення слухань. Якщо сторони не скористалися своїм правом подати вмотивований запит щодо проведення усної стадії процесу відповідно до ч. 1 ст. 76 Регламенту Суду справедливості, Суд *може* вирішити справу без проведення слухань. У випадку, коли сторона преюдиціального провадження, яка не брала участі у письмовій частині провадження, виявляє бажання взяти участь у слуханнях, Суд справедливості має їх призначити. Крім того, слухання можуть не проводитися, якщо питання, яке виноситься на преюдиціальний розгляд, ідентичне питанню, на який Суд уже дав відповідь, або якщо відповідь на це питання не допускає будь-яких сумнівів або може бути чітко зрозуміле з існуючої прецедентної практики, Суд справедливості може, за пропозицією судді-доповідача та після заслуховування Генерального адвоката, ухвалює своє рішення у формі обґрунтованого наказу (ст. 99 Регламенту Суд справедливості). Такий наказ може бути ухвалений на будь-якій стадії преюдиціального провадження без заслуховування сторін.

Стаття 100 Регламенту Суд справедливості встановлює, що Суд справедливості розглядає справу до тих пір, поки національний суд, який надіслав запит, не відкличе його. Але Суд справедливості продовжує розглядати справу, незважаючи на те, які процесуальні дії відбуваються з основною справою[1]. Практика Суду встановила, що відкликанням запиту буде вважатися, наприклад, скасування рішення про звернення вищим, ніж той, що звернувся, національним судом[2]. Протягом усього преюдиціального провадження Суд справедливості може після заслуховування Генерального адвоката, направляти запити для уточнення у національного суду, що звернувся до нього (ст. 101 Регламенту Суду справедливості).

Завершується усна стадія провадження ухваленням преюдиціального рішення, яке має містити відповідь на питання, з яким звернувся до Суду справедливості національний суд. У контексті розгляду правил, притаманних лише преюдиціальним провадженням в Суді справедливості, слід зупинитися на особливостях преюдиціальних рішень. На відміну від прямих проваджень, у рамках преюдиціальних проваджень ані у національного суду, що звернувся із запитом, ані у сторін в основній справі не існує права звертатися за роз'ясненням преюдиціального рішення. Замість цього національний суд, у разі необхідності у роз'яснені, може ухвалити рішення про направлення додаткового преюдиціального запиту (ст. 104 Регламенту Суду справедливості). У справі *Baumann* ставилося питання, чи не суперечить те, що сторони в основній справі не можуть клопотати про необхідність роз'яснення преюдиціальних рішень, положенню ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС, яка гарантує право на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд. Суд справедливості констатував, що ніщо не перешкоджає національному суду звернутися із новим преюдиціальним запитом із питанням про роз'яснення рішення, а отже, не перешкоджає реалізації права за ст. 47 Хартії[3].

В особливих випадках у Суді справедливості можуть бути застосовані процедури, які дозволять йому ухвалити рішення швидше, ніж при стандартній преюдиціальній процедурі. Це прискорена преюдиціальна процедура (статті 105, 106 Регламенту Суду справедливості) та

[1] Case 127/73, BRT v SABAM. *European Court Reports.* 1974. P. 51.

[2] Case 106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA. *European Court Reports.* 1978. P. 00629.

[3] Case C-309/07 INT, Baumann. *European Court Reports.* 2011. P. I-00028*.

термінова преюдиціальна процедура (статті 107–114 Регламенту Суду справедливості).

Прискорена (expedited)[1] **та термінова (urgent) преюдиціальні процедури** (статті 104, 106 Регламенту Суду справедливості та ст. 23а Статуту Суду ЄС, статті 107–114 Регламенту Суду справедливості відповідно). Преюдиціальна прискорена процедура може бути застосована Судом справедливості у випадках, коли природа справи вимагає, щоб вона була вирішена у короткий строк. Практика свідчить, що Суд справедливості призначає прискорену процедуру в невеликій кількості справ. Так, у 2017 р. Суд схвалив лише 3 із 33 поданих звернень щодо призначення прискореної процедури, у 2016 р. – 3 із 19, у 2015 р. – 1 із 21[2]. Тривалість розгляду справ за прискореною процедурою становить в середньому чотири місяці (порівняно з 15 місяцями звичайної преюдиціальної процедури). Наприклад, Суд справедливості констатував, що природа справи *Mengesteab* вимагає її розгляду в межах прискореної процедури[3]. На це вплинуло те, що справа стосувалася строків, протягом яких особи, що шукають міжнародного захисту, мають подати відповідні звернення. Національний суд, що звернувся із преюдиціальним запитом, мав сумніви щодо тлумачення відповідної норми Регламенту Дублін ІІІ та не міг ухвалити своє рішення, а отже, короткі тримісячні строки подачі відповідної заявки могли сплинути і, таким чином, особа не мала змоги реалізувати своє право на подачу заяви про міжнародний захист.

Рішення про призначення прискореної процедури приймається Головою суду після заслуховування судді-доповідача та Генерального адвоката на підставі звернення суду чи трибуналу, що звернувся з преюдиціальним запитом, або, як виняток, за власною ініціативою. Таке звернення має бути обґрунтованим та спиратися на головні факти основної справи. Зважаючи на невелику кількість преюдиціальних справ, що розглядаються в рамках прискореної процедури, можна дійти

[1] У попередньому Регламенті Суду справедливості ця процедура називалася accelerated procedure.

[2] Див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 114. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[3] Case C-670/16, Mengesteab (InfoCuria). URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193208&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=474675.

висновку, що досить складно довести та належним чином обґрунтувати необхідність її застосування. Зазвичай це явно не економічні обґрунтування, а ті, що пов'язані з безпекою осіб, їх здоров'ям, ризиком депортації, незаконним ув'язненням, явним ризиком шкоди навколишньому середовищу тощо.

Особливістю прискореної процедури є те, що Голова суду після ухвалення рішення щодо застосування такої процедури негайно призначає дату слухань, про яку повідомляються всі сторони справи. Крім того, сторони обмежені у подачі письмових зауважень строками, які встановлює Голова. Ці строки не можуть бути меншими ніж 15 днів (для порівняння – при звичайній преюдиціальній процедурі сторонам дається два місяці для подання письмових зауважень). Також Голова може обмежити письмові зауваження сторін лише суттєвими питаннями права, які стали предметом преюдиціального звернення.

Для преюдиціальної процедури ст. 106 Регламенту Суду справедливості також передбачено спрощений порядок обігу документів, а саме те, що документи можуть подаватися до Суду справедливості телефаксом, електронною поштою або іншими засобами комунікації без необхідності подання оригіналів, як це передбачено у звичайній преюдиціальній процедурі.

Як бачимо, у прискореній процедурі зберігаються всі стадії стандартного преюдиціального провадження, але вони є більш стислими. Термінова ж процедура є процедурою, яка може бути застосована виключно в преюдиціальних провадженнях та лише у справах у сфері свободи, безпеки і справедливості. Термінова процедура відрізняється від прискореної своєю оптимізацією, яка дозволяє ще в більш короткі терміни розглядати справи та певним чином відображає виклики, які постали перед ЄС на сучасному етапі його функціонування. Так, ЄС отримав компетенцію в сфері свободи, безпеки і справедливості, яка пов'язана з досить важливими питаннями, що пов'язані з основоположними правами людини та вирішення котрих потребує оперативності, а термінова процедура надає таку можливість. Так, у 2017 р. середня тривалість розгляду преюдиціальних справ у рамках термінової процедури становила 2,9 місяців, у 2016 р. – 2,7 місяців, у 2015 р. – 1,9 місяців[1].

[1] Див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 114. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

У підрозд. 4.2, який присвячений практиці Суду ЄС у сфері простору свободи, безпеки і справедливості, більш детально розглянуті особливості термінової преюдиціальної процедури. Але, якщо говорити про загальну характеристику термінової преюдиціальної процедури, то слід зазначити, що вона може бути ініційована або за зверненням національного суду, або за власною ініціативою Суду справедливості на підставі виключних обставин, що вимагають надзвичайної оперативності у вирішенні справи. Якщо рішення про необхідність термінової процедури приймається, то палата формується у той же день.

Сторони у справі, держава-член, від суду якої надійшло звернення, а також, якщо необхідно, Комісія чи інший інститут ЄС, який приймав акт, що має бути розтлумачений, обмежені чіткими строками, встановленими Судом справедливості щодо подання письмових зауважень, а інші зацікавлені особи та держави-члени не можуть подавати письмові зауваження. Письмові зауваження подаються виключно в електронному вигляді, для чого створюються спеціальні електронні поштові скриньки виключно для термінових процедур. Висновки Генеральних адвокатів теж ухвалюються у пришвидшені строки і становлять приблизно три дні після проведення слухань. Крім того, у випадку надзвичайної терміновості ст. 111 Регламенту Суду справедливості передбачає можливість пропуску письмової стадії судового розгляду та переходу до усної стадії із обов'язковим залученням сторін у справі та інших заінтересованих осіб.

Вичерпного переліку випадків, коли вимагається термінова процедура, не існує, але частіше за все вони стосуються випадків перебування особи під вартою і коли ухвалення преюдиціального рішення є вирішальним для визначення її правового статусу, питань батьківських прав або опіки над малолітніми дітьми, які принципово залежать від висновків Суду справедливості.

Щороку Суд справедливості ухвалює до 10 преюдиціальних рішень щодо простору свободи, безпеки і справедливості в рамках термінової процедури. Так, у 2017 р. Суд справедливості визнав за 4 справами абсолютну необхідність у терміновій процедурі (11 справам не надав такого статусу), у 2016 р. – по 9 справам надав, по 4 відмовив, у 2015 р. – по 5 справам надав, по 5 відмовив[1]. У своїй більшості

[1] Див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 117. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

справи, які розглядалися в рамках термінової процедури в ці роки, стосувалися надання притулку, повернення дітей, які були відібрані, і в усіх цих випадках будь-яка затримка може зашкодити життю або здоров'ю людини.

Підсумовуючи розгляд правил судочинства у преюдиціальних провадженнях Суду справедливості, зазначимо, що всі особливості цих правил пов'язані із специфічним завданням цих проваджень – формуванням зв'язку між національними правовими системами держав-членів та правовою системою ЄС у цілому. Преюдиціальні провадження є ефективним засобом правового регулювання, який віддзеркалює інтегративні характеристики правової системи ЄС, її постійну фундаменталізацію, а також поглиблення співробітництва Суду справедливості з національними судовими установами, на чому постійно концентрує увагу Суд ЄС у своїх рішеннях. Процесуальне право ЄС знайшло баланс між національною процесуальною автономією та виключною юрисдикцією Суду справедливості із тлумачення права ЄС та скасування його нелегітимних актів.

2.4. Правила прямих проваджень у Суді Європейського Союзу

Процедури судочинства в Суді ЄС, як зазначалося раніше, різняться залежно від виду провадження та, власне, є похідними від предмета, суб'єктів провадження, специфічності ухвалюваних рішень. Прямі провадження відрізняються від преюдиціальних тим, що предметом проваджень є спір про право, який ініціюється безпосередньо учасниками спору, а більшість справ прямого провадження розглядаються Загальним судом, оскільки частіше за все позивачами у справах прямого провадження виступають приватні особи. Загальний суд має юрисдикцію вирішувати справи, які порушені приватними особами, і до них належать справи: щодо оскарження актів інститутів, органів, офісів, агентств ЄС (ст. 263 ДФЄС); щодо оскарження незаконної бездіяльності інститутів, органів, офісів, агентств ЄС (ст. 265 ДФЄС); щодо відшкодування збитків у разі позадоговірної відповідальності

ЄС (ст. 268 ДФЄС); щодо спорів між ЄС та його службовцями (ст. 270 ДФЄС) тощо. Суд справедливості має юрисдикцію щодо тих прямих проваджень, позивачами по яких виступають держави-члени та інститути ЄС, і стосуються переважно справ щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань держав-членів (статті 258–260 ДФЄС) та щодо оскарження актів інститутів, органів, офісів, агентств ЄС (ст. 263 ДФЄС). Таким чином, юрисдикція Суду ЄС у справах прямого провадження розподіляється між Судом справедливості та Загальним судом. Так, у 2017 р. до Суду справедливості надійшло 46 прямих позовів (що становить 6,22% усіх справ, що надійшли до нього), у 2016 р. таких позовів було 35, у 2015 р. – 48[1]. До Загального суду ж надійшло в 2017 р. всього 917 позовів, майже всі з яких є прямими (721 позовів). У 2016 р. прямих позовів надійшло 669, у 2015 р. – 684[2].

Подача позову. Провадження у Суді справедливості або Загальному суді розпочинається з подання позову у вигляді письмової заяви до секретаріату (ст. 21 Статуту Суду ЄС). Така заява має містити ім'я та адресу позивача, ім'я сторони, проти якої пред'являється позов, предмет позову, правові аргументи та короткий виклад правових вимог, на яких ґрунтується позов, зазначення позовних вимог та, якщо можливо, докази (ст. 120 Регламенту Суду справедливості, ст. 76 Регламенту Загального суду). До заяви додаються її копії, документи, на які посилається позивач, а також список усіх додатків. Позов може бути подано від імені декількох суб'єктів, але при цьому має бути доведено, що предмет у позову тотожний[3].

Щодо адреси позивача, то позивач може вказати, окрім адреси, яку він визначає для кореспонденції Суду, ще й того, кого він уповноважує приймати судову кореспонденцію, а також те, що він погоджується на отримання адвокатом чи представником або ним самим документів телефаксом або іншими технічними засобами комунікації. Якщо позивач не виконає передбачені вимоги із зазначення належної адреси, то пошта буде вважатися належно йому доставленою у разі доставлення її рекомендованим листом на пошту за місцем розміщення Суду.

---

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Там само.

[3] Case 13/57, Wirtschaftsvereinigung Eisen- und Stahlindustrie and Others v High Authority. *European Court Reports*. 1957, 1958. P. 277.

Обов'язково має бути зазначено, хто є відповідачем у справі. Не допускається абстрактне зазначення позивача на кшталт «Європейський Союз» – має бути зазначена конкретна установа ЄС. Можлива ситуація, коли відповідачем виступають декілька інститутів, наприклад, Парламент та Рада у випадку оскарження акта, ухваленого ними в рамках законодавчої процедури. Якщо ж позовні вимоги направлені до кількох держав-членів, то по кожній вимозі мають бути подані окремі позови.

У випадку, коли позивачу складно визначити відповідача, він має вказати ймовірного відповідача. Така ситуація може бути, коли інститути або органи ЄС розподіляють між собою компетенцію, тож точно визначити відповідального суб'єкта буває складно. Найчастіше це відбувається з делегованими повноваженнями Комісії іншим органам і у таких випадках позивачеві достатньо буде вказати як відповідача Комісію, а Суд визначить, який суб'єкт реалізовував відповідні повноваження. Із припиненням діяльності Трибуналу з питань цивільної служби ЄС, його юрисдикція перейшла до Загального суду. Тож у позовах, які надійшли від службовців ЄС має бути вказаний як відповідач та установа (інститут, орган, служба, агентство), яка наймала службовця.

Особливістю справ з прав інтелектуальної власності є те, що на підставі ст. 72 Регламенту 2017/1001 Парламенту та Ради щодо торговельної марки ЄС[1], ст. 61 Регламенту 6/2002 Ради щодо промислових зразків Співтовариства[2] та ст. 73 Регламенту 2100/94 Ради щодо селекційних прав в ЄС[3] Загальний суд має юрисдикцію щодо скасування чи зміни рішень Апеляційного органу, який створений при Відомстві з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO)[4] та може розглядати апеляції на рішення Відомства та Бюро співтовариства з охорони сортів рослин (CPVO) у сфері торговельних марок, промислових зразків та селекційних прав в ЄС. Тобто Загальний суд уповноважений розглядати апеляції на апеляційні рішення, ухвалені Апеляційним органом. Але для

[1] Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark. *Official Journal.* L 154, 16.6.2017. P. 1–99.

[2] Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. *Official Journal.* L 003, 05/01/2002. P. 0001–0024.

[3] Council Regulation (EC) No 2100/94 of 27 July 1994 on Community plant variety rights. *Official Journal.* L 227, 01/09/1994. P. 0001–0030.

[4] Колишня назва цієї установи – Офіс з гармонізації на внутрішньому ринку (ОНІМ).

звернення до Загального суду обов'язково має відбутися досудова стадія – оскарження до Апеляційного органу рішення стосовно торговельних марок, промислових зразків або селекційних прав, ухваленого Відомством з інтелектуальної власності ЄС і тому відповідачем у справах з інтелектуальної власності буде виступати Відомство з інтелектуальної власності ЄС або Бюро співтовариства з охорони сортів рослин, а позивачем – особа, проти якої було ухвалено рішення Відомством або Бюро.

Оскільки Суд ЄС пов'язаний предметом спору, який зазначив позивач[1], то є вкрай важливим, щоб предмет позову був визначений чітко та зрозуміло. Крім того, вимога зазначення предмета позову має важливе значення й для ефективної реалізації прав відповідача – без належного зазначення підстав позову відповідач не буде спроможний заперечувати позовні вимоги та забезпечити свій захист. Наприклад, якщо позов стосується позадоговірної відповідальності ЄС та відшкодування збитків на підставі частин 2, 3 ст. 340 ДФЄС та ст. 268 ДФЄС, то позивач має зазначити конкретно, яка дія належить до дії установи ЄС, на яких підставах позивач вважає, що існує прямий зв'язок між дією установи та його збитками, а також природу та характер збитків[2]. У випадку ж із позовом щодо порушення зобов'язань державою-членом (статті 258–260 ДФЄС) Комісія, яка частіше за все виступає позивачем, має надати всю інформацію про проведення досудової адміністративної стадії. Водночас вона не може обмежитися лише відсилкою до офіційної повістки, адресованої державі-члену, та її мотивованого висновку[3]. При цьому у зазначених видах проваджень до позову мають в обов'язковому порядку додаватися документальні докази того, що державу-члена закликали припинити порушення. Такі саме документальні докази мають бути подані у разі подачі позову щодо бездіяльності інституту ЄС відповідно до ст. 265 ДФЄС (ч. 2 ст. 21 Статуту Суду ЄС).

---

[1] Case 232/78, Commission v France. *European Court Reports.* 1979. P. 2729, para. 3; Case T-80/07, VIP Car Solutions v Parliament. *European Court Reports.* 2009. P. II-1403, para. 110.

[2] Case T-262/97, Goldstein v Commission. *European Court Reports.* 1998. P. II-2175, paras. 19–30; Joined cases T-215/01, T-220/01, T-221/01, Calberson v Commission. *European Court Reports.* 2004. P. II-587, paras. 176–180.

[3] Joined cases C-189/02 P, C-202/02P, C-205/02-C-208/02, C-213/02 P, Dansk Rorindustri and others v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. I-5425, para. 96.

У справах, пов'язаних зі спорами між ЄС та його службовцями, до позову додається скарга, яка направлялася установі, що наймала службовця відповідно до ч. 2 ст. 90 Штатних правил посадовців, із зазначенням дати, коли скарга була надіслана (ч. 2 ст. 78 (23) Регламенту Загального суду). У позовах щодо арбітражного застереження, що міститься у контракті, який регулюється публічним або приватним правом і укладений Союзом або від його імені, до позову додається контракт, якій містить це застереження (ч. 3 ст. 78 (23) Регламенту Загального суду).

Якщо позов подає юридична особа приватного права, то вона має додати до позову відповідні докази свого заснування (витяг із національного реєстру юридичних осіб) (ч. 4 ст. 78 (3) Регламенту Загального суду). Якщо позов стосується спору між державами-членами та вони домовилися за допомогою спеціальної угоди передати цей спір на вирішення Суду справедливості на підставі ст. 273 ДФЄС, то до такого позову має додаватися відповідна угода (ч. 2 ст. 122 Регламенту Суду справедливості).

Дотримання вимог щодо оформлення позовної заяви має важливе процесуальне значення. Якщо зазначені докази та документи не будуть подані, секретар Суду надає строк для їх пред'явлення. Якщо ж протягом цього строку вони не будуть надані, то позов визнається неприйнятним (ч. 3 ст. 122 Регламенту Суду справедливості, ч. 6 ст. 78 (3) Регламенту Загального суду). Докази можуть бути не лише у формі документів, але й у формі усних свідчень. У цьому разі у зауваженнях сторін має міститися повна і достатня інформація про особу, яка має надати ці свідчення.

Суттєвим елементом позову є позовні вимоги, оскільки Суд пов'язаний ними та не може виходити за їх межі за власною ініціативою[1]. Висунення додаткових позовних вимог у подальших етапах провадження неможливе. Принциповим є і те, що в окремих сферах, в яких Суд наділений необмеженою юрисдикцією, він може виходити за межі позовних вимог та за власної ініціативи, наприклад, приймати рішення про присудження компенсації, а на лише анулювання нелегітимного акту[2]. Прикладом може слугувати нещодавне рішення Суду спра-

[1] Case C-296/01, Commission v France. *European Court Reports.* 2003. P. I-13909, para. 121.

[2] Case 44/59, Feddellar v Commission. *European Court Reports*. 1960. P. 1077.

ведливості *British Airways v Commission,* яке підтвердило, що Суд не може ухвалювати рішення *ultra petita*. Справа полягала в апеляції на рішення Загального суду, який, розглядаючи позов *British Airways* щодо оскарження частини рішення Комісії, на свій розсуд поставив питання про недостатню обґрунтованість рішення в цілому. Проте Загальний суд постановив, що такий його висновок не може призвести до повного скасування рішення, оскільки анулювання не може виходити за межі вимог, встановлених у позові, які вимагали лише часткового скасування. Через це була подана апеляція до Суду справедливості, який підтвердив позицію Загального суду з тих причин, що вихід за межі позовних вимог неможливий, оскільки це становить дію *ultra vires*[1].

Необмеженою юрисдикцією Суд ЄС наділений лише стосовно актів Комісії, які накладають штрафи або пеню у двох сферах: відповідно до ст. 31 Регламенту 1/2003 щодо імплементації правил конкуренції та ч. 5 ст. 15 Регламенту № 80/2009 про Кодекс поведінки щодо комп'ютеризованих систем бронювання. Так, відповідно до ст. 31 Регламенту 1/2003 «Суд має необмежену юрисдикцію щодо перегляду рішень, якими Комісія встановила штраф або пеню. Він може скасувати, зменшити чи збільшити штраф або пеню»[2].

Що стосується формальних вимог до позову, то в окремій частині позову стороною можуть бути зазначені правові підстави позову із наведенням норм права ЄС та навіть їх пряме цитування (хоча пряме цитування не є обов'язковою вимогою)[3]. До позову також мають додаватися копії позовної заяви, документи, на які посилається позивач, а також список усіх додатків.

Загальна процедура письмової частини прямого провадження передбачає, що після надходження позову він має бути внесений до реєстру з присвоєнням серійного номеру. Перед номером справи додається відповідна літера: у справах Суду справедливості це літера C (від

[1] Case C-122/16 P, British Airways v Commission. *Report of cases.* URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=196627&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=764616.

[2] Regulation (EC) No 80/2009 of the European Parliament and of the Council of 14 January 2009 on a Code of Conduct for computerised reservation systems and repealing Council Regulation (EEC) No 2299/89/. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0080.

[3] Case C-505/09, Commission v Estonia. *Report of cases.* URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=121165&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=712534.

французького Cour), Загального суду – T (від французького Tribunal). Секретар також надсилає позов відповідачу, а у справах щодо інтелектуальної власності, які адресуються Відомству з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO), або ж Бюро співтовариства з охорони сортів рослин (CPVO), всім сторонам процедури в Апеляційному органі (ч. 1 ст. 178 Регламенту Загального суду). Крім того, секретар має забезпечити належну публікацію оголошення про надходження позову в Офіційному віснику ЄС.

Обмін зауваженнями. Протягом двох місяців після надходження позову до відповідача він має подати свої зауваження у формі заперечень (defence)[1]. У запереченнях мають бути вказані ім'я та адреса відповідача, викладена його аргументація та норми права, на яких вони ґрунтуються, вимоги до Суду та посилання на докази. Передбачений двомісячний строк для подачі заперечень як виняток може бути подовжено Головою за обґрунтованою заявою відповідача (ст. 124 Регламенту Суду справедливості, ст. 81 (3) Регламенту Загального суду).

Якщо відповідач не надає заперечень, то позивач може звернутися до Суду з клопотанням про ухвалення заочного рішення (ч. 1 ст. 152 Регламенту Суду справедливості, ч. 1 ст. 123 Регламенту Загального суду). Таке клопотання надсилається і відповідачу. При ухваленні заочного рішення Суд має після заслуховування Генерального адвоката дослідити, чи є позов прийнятним та чи достатньо він обґрунтований. У заочному розгляді Суд може ухвалити рішення про відкриття усної стадії, в якій заслуховується лише позивач. Заочне рішення підлягає виконанню, якщо на нього протягом одного місяця не буде подана заява про скасування (ст. 156 Регламенту Суду справедливості, ч. 4 ст. 123 Регламенту Загального суду).

За своєю структурою заперечення відповідача мають відповідати формулі позову та стосуватися предмета та підстав позову, а аргументи викладатися у тому порядку, як і у позові. Як у випадку з позовом, у заперечення мають чітко зазначати правові вимоги, які не можуть бути змінені в подальших стадіях провадження. Зазвичай вимоги відповідача полягають у відхиленні позову, а також у присудженні судових витрат позивачеві.

Стосовно подовження строку, протягом якого позивач має надати заперечення, то практика показує, що Суд може надати відповідачеві

[1] Попередні Регламенти встановлювали строк для подачі зауважень в один місяць.

додаткові два тижні за умови існування виключних обставин. Такими обставинами може бути надходження позову у святкові дні, велика завантаженість відповідача-установи, складність позову тощо.

Ключове значення у процедурі обміну зауваженнями мають попередні заперечення (preliminary objection) щодо неприйнятності позову (ст. 151 Регламенту Суду справедливості, ст. 130 (3) Регламенту Загального суду). Замість надання заперечень відповідач може надати попередні заперечення щодо неприйнятності позову взагалі або відсутності юрисдикції Суду щодо компетенції розглядати той чи інший спір. У такому разі відповідач може не надавати заперечень у цілому. Так, Комісія, яка виступала відповідачем у справі *Naftogaz v Commission,* подала попередні заперечення щодо неприйнятності позову української компанії Нафтогаз, оскільки вважала, що акт, який оскаржувала компанія Нафтогаз, не має прямої та індивідуальної дії на неї. Загальний суд, розглянувши заперечення Комісії, визнав відсутність прямої та індивідуальної дії оскаржуваного акта на компанію Нафтобаз та визнав позов неприйнятним[1].

Відповідно до існуючого порядку відповідач при наданні попередніх заперечень обмежений двомісячним строком. Голова Суду встановлює строк для надання протилежною стороною (позивачем) своїх письмових зауважень. Коли Суд отримав відповідь протилежної сторони, після заслуховування Генерального адвоката ухвалює вмотивований наказ стосовно прийнятності позову. Разом із тим практика встановила, що Суд може ухвалити вмотивований наказ про неприйнятність позову навіть без відповіді позивача у разі, коли така неприйнятність є очевидною. Наприклад, коли на розгляді в Суді вже перебуває справа щодо спору між тими ж сторонами та з того ж предмета, то поданий пізніше за часом позов буде вважатися неприйнятним[2].

У процедурі обміну зауваженнями може мати місце другий обмін зауваженнями. Позов та заперечення відповідно *можуть* бути доповнені відповіддю позивача (reply) та другими запереченнями відповідача (rejoinder) і це буде вважатися другим обміном зауваженнями.

[1] Case T-196/17, NJSC Naftogaz of Ukraine v Commission, not yet published. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=200278&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=333201.

[2] Case C-23/00 P, Council v Boehringer. *European Court Reports.* 2002. P. I-1872, para. 52; Case T-319/05, Swiss Confederation v Commission. *European Court Reports.* 2010. P. II-4265, para. 55.

Другий обмін зауваженнями не має на меті повторне декларування вимог, викладених у позові та зауваженнях[1], а мають містити додаткові аргументи проти позиції протилежної сторони, зокрема шляхом надання додаткових аргументів та документів. При цьому Голова Суду справедливості встановлює строки для здійснення таких процесуальних дій (зазвичай один місяць) та, більше того, може зазначати, на які питання мають бути надані відповіді та заперечення (ст. 126 Регламенту Суду справедливості).

Що стосується особливостей процедури у Загальному суді, то він після заслуховування Генерального адвоката *може* вирішити, що другий обмін зауваженнями не є необхідним через достатню вичерпність поданих документів, яка дозволяє сторонам сформувати свої позиції та аргументи для усної стадії провадження. Це право надане Загальному суду для пришвидшення розгляду прямих позовів, якими він явно перенавантажений. Разом із тим Суд не може ухвалити рішення про відмову від другого обміну зауваженнями, якщо сторона звернулася із обґрунтованим клопотанням про проведення другого обміну зауваженнями (ст. 47 Регламенту Загального суду).

На практиці проведення другого обміну зауваженнями залежить від позивача. Так, якщо він надасть відповідь на заперечення відповідача, то відкривається додатковий етап письмової стадії провадження, а у відповідача з'являється *право* надати другі заперечення. Якщо позивач не надає відповіді на заперечення відповідача, то письмова стадія провадження закривається наказом Суду.

Специфічна структура обміну зауваженнями (перший обмін зауваженнями, попередні заперечення щодо прийнятності позову, другий обмін зауваженнями) функціонально впливають на оптимізацію судового провадження і ухвалення рішення у справі в межах предмета, підстав позову в умовах добросовісності та активності сторін. Так, після першого обміну зауваженнями сторони не можуть висуватися нові правові вимоги. Виняток становлять лише випадки, коли нові вимоги ґрунтуються на фактах, які стали відомі під час подальших етапів провадження (ч. 1 ст. 127 Регламенту Суду справедливості, ч. 2 ст. 48 Регламенту Загального суду). Вже на етапі другого обміну зауваженнями висунення нових правових вимог є категорично недопусти-

[1] Case T-22/92, Wissenfels v Parliament. *European Court Reports*. 1993. P. II-1095, para. 29.

мим[1]. Те саме стосується усної стадії провадження[2]. Новими правовими вимогами будуть вважатися ті, що змінюють предмет позову[3].

Незважаючи на неможливість висунення нових правових вимог після першого обміну зауваженнями, сторонам ніщо не заважає під час другого обміну зауваженнями надавати докази на підтримку своїх вимог та заперечень, якщо вони обґрунтують, чому не зробили це раніше (ч. 1 ст. 128 Регламенту Суду справедливості, ч. 1 ст. 48 Загального суду). Наприклад, мова може йти про випадки, які свідчать про неможливість отримання доказів. Більше того, як виняток, сторони мають право подати докази і після закриття письмової стадії провадження, але в жодному разі вони не можуть зловживати цим правом задля висунення нових правових вимог[4].

У цілому процесуальні правила письмової стадії вказують на те, що саме сторони мають зосередитися на формуванні свого позову та заперечень, оскільки саме цей етап провадження формує основу для подальшого провадження та за певних обставин скорегувати її неможливо. В Загальному суді задля пришвидшення процесу, як уже зазначалося, досить часто другий обмін зауваженнями не відбувається, а вищеназвані обмеження щодо можливості надати додаткові матеріали спрямовані на сторони. Крім того, у справах, пов'язаних із інтелектуальною власністю, мають місце особливості, які полягають у тому, що у цих справах взагалі не передбачена юридична можливість проведення другого обміну зауваженнями (ст. 181 Загального суду), оскільки у сторін уже була наявна можливість обмінюватися зауваженнями у досудовій процедурі, яка була ініційована перед Апеляційним органом.

Окрім регламентації змісту позову та заперечень на позов, Суд виробив рекомендації щодо їх оформлення та оформлення всіх інших процесуальних документів. Ці рекомендації полягають у дотриманні вимог щодо формату першої сторінки, інших сторінок та шрифту, чіткості та точності викладеного матеріалу, нумерації сторінок, нумерації параграфів, підписання документів представником або адвокатом,

[1] Case C-299/98 P, PL Imperial 2 SpA and Unifrigo v Commission. *European Court Reports.* 1999. P. I-08703.

[2] Joined cases 361/87 and 362/87, Caturla-Poch and others v Parliament. *European Court Reports.* 1989. P. 2471.

[3] Case T-28/90, Asia Motors France A. O. v Commission. *European Court Reports.* 1992. P. II-2285, para. 43.

[4] Case 260/80, Andersen v Council. *European Court Reports.* 1984. P. 188.

викладених в Практичних правилах для імплементації Регламенту Загального суду (пп. 91–96)[1]. У цих правилах запропоновано так званий формулярний порядок обміну процедурними документами. Правила встановлюють і вимоги щодо обсягу процесуальних документів. Так, позов та заперечення не мають перевищувати 50 сторінок, відповідь та другі заперечення – 25 сторінок, попередні заперечення щодо неприйнятності позову – 20 сторінок. Для службових спорів, які ініціюються на підставі ст. 270 ДФЄС, встановлені менші обсяги: для позову та заперечень – 30 сторінок, відповіді та другі заперечення – 15 сторінок, попередні заперечення щодо неприйнятності позову – 10 сторінок.

Процесуальна інтервенція. Провадження в Суді ЄС може зачіпати інтереси держав-членів, інститутів ЄС, приватних осіб, які не є сторонами у справі. Таким суб'єктам надається можливість вступу у справу задля підтримання в повному обсязі або частково вимог однієї зі сторін, тобто мова йде про процесуальну інтервенцію (ст. 40 Статуту Суду ЄС, статті 129–132 Регламенту Суду справедливості, статті 142–145 Регламенту Загального суду). Вступ у справу заінтересованих осіб при процесуальній інтервенції не може здійснюватися шляхом пред'явлення самостійних вимог та визначається предметом позову та їх заінтересованістю. Процесуальна інтервенція можлива лише в прямих провадженнях, у преюдиціальних провадженнях такої можливості не існує[2], оскільки в преюдиціальних провадженнях не існує правового спору, а, отже, і вимог сторін.

Вступ у справу у формі процесуальної інтервенції можливий протягом шести тижнів після публікації повідомлення про подачу позову (ст. 130 Регламенту Суду справедливості, ст. 143(3) Регламенту Загального суду). У разі пропущення цього строку, Голова палати може залучити заінтересовану особу до усної стадії провадження, якщо ця особа подасть відповідне клопотання до її початку.

Заява про вступ має містити опис головної справи, опис сторін у справі, ім'я та адресу інтервента, вимоги, до яких приєднується інтервент, виклад обставин, які надають право на вступ. Стосовно об-

[1] Practice rules for the implementation of the Rules OF Procedure of the General Court. *Official Journal of the European Union*. 2015. L 152. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-08/dpe_vc_en.pdf.

[2] Case C-73/07, Satakunnan Markkiaporssi and Satamedia. *European Court Reports*. 2007. P. I-7075, paras. 8–13.

ставин, які надають суб'єкту право на вступ, тобто інтересу суб'єкту у вирішенні справи, то у випадку з державами-членами та інститутами ЄС (лише інститутами, оскільки органи та агентства ЄС відносять до непривілейованих суб'єктів вступу[1]) такий інтерес презюмується та вони виступають, так би мовити, «привілейованими» інтервентами й не мають доводити свій безпосередній інтерес[2]. Стосовно приватних осіб, до яких належать й органи, агентства та служби ЄС, які не є привілейованими суб'єктами, то вони мають довести Суду свою зацікавленість у результатах розгляду справи. Наприклад, до справи з оскарження антидемпінгового регламенту може вступити суб'єкт, проти якого велося антидемпінгове розслідування.

Або ж у справі з оскарження акта ЄС у провадження може вступити особа, яка має *locus standi* щодо цього провадження, і той факт, що особа самостійно не ініціювала провадження із оскарження цього акта, не обмежує його можливість на вступ[3]. «Непривілейований» статус приватних осіб виявляється ще й у тому, що вони не можуть вступити в справу між державами-членами, між інститутами ЄС або між інститутами та державами-членами (ч. 2 ст. 40 Статуту Суду ЄС).

У справах щодо відшкодування збитків існують певні особливості. Вони полягають у тому, що, хоча в таких справах формально вступ і не заборонений, але фактично дуже складно довести, що суб'єкт, який звертається із заявою про вступ, має безпосередній інтерес стосовно присудження відшкодування. Особливості існують й у справах з інтелектуальної власності, в яких оскаржуються рішення Відомства з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO) або ж Бюро співтовариства з охорони сортів рослин (CPVO). У таких справах вступити в провадження можуть всі сторони процедури в Апеляційному органі і вони будуть мати такий самий обсяг процесуальних прав, як і основні сторони (ст. 173 (3) Регламенту Загального суду).

---

[1] Єдиний виняток становить Європейська рада із захисту персональних даних, яка хоча і є агентством ЄС, але Регламент № 45/2001 Парламенту та Ради щодо захисту фізичних осіб при обробці персональних даних інститутами Співтовариства надав їй таку можливість у справах, пов'язаних із обігом персональних даних.

[2] Case 138/79, Roquette Freres v Council. *European Court Reports.* 1980. P. 3333, paras. 17–21.

[3] Case T-587/08, Fresch Del Monte Produce v Commission. *Reports of Cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=134982&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=745094.

Клопотання особи про вступ у формі процесуальної інтервенції розсилається сторонам для отримання письмових або усних зауважень. Рішення про вступ до справи ухвалюється Головою палати наказом. Після позитивного рішення про вступ копії всіх процесуальних документів, які надсилалися сторонам, мають бути надіслані інтервенту. Ця особа формально стає неголовною стороною справи, але вона не наділена тими самими процесуальними правами, що і головні сторони. Така особа, вступаючи до справи, не може вплинути на процесуальні дії, які були вчинені до її вступу (ч. 3 ст. 142 Регламенту Загального суду). Крім того, вони подають клопотання лише мовою справи. Що стосується процесуальних прав на здійснення зауважень, то до них висуваються такі самі вимоги, як і до зауважень сторін. На них також поширюються загальні вимоги щодо представництва у Суді ЄС виключно представниками або адвокатами.

У випадку відхилення Загальним судом клопотання про вступ, особа, якій відмовлено, може подати апеляцію до Суду справедливості протягом двох тижнів з дня повідомлення про відмову (ч. 1 ст. 57 Статуту Суду ЄС). Це так звана процедура «скороченої апеляції», яка є скороченою через те, що, на відміну від загальної процедури подання апеляції, на яку виділяється два місяці, ця процедура слугує оперативному вирішенню питання щодо можливості особи вступити до справи, розгляд якої вже триває.

Представництво сторін. За загальним правилом у Суді ЄС діє правило, що всі сторони для захисту своїх прав повинні мати представника (agents) або адвоката. Це правило стосується всіх стадій процесу та всіх правових дій (окрім звернення щодо правової допомоги) в межах прямих проваджень. Так, ст. 19 Статуту Суду справедливості встановлює, що держави-члени (а також держави, що є стороною Угоди про Європейську економічну зону) та інститути ЄС, які є сторонами у справі, мають брати участь у справах через представників, які призначаються для кожної справи. Такий представник не обов'язково має бути адвокатом і на практиці частіше за все представниками інститутів, органів, агентств та служб ЄС виступають члени його юридичного департаменту. Представник відповідальний за первинне представництво інституту чи держави-члена та ухвалення рішень стосовно складу команди представників. Представнику можуть допомагати радник або адвокат, який може бути зовнішнім адвокатом. Затрати на

найом зовнішніх адвокатів входять до судових витрат[1]. Щодо радників, то ними можуть бути особи, які володіють спеціальними знаннями у певній сфері.

Що стосується представництва інших, ніж держави-члени та інститути ЄС, сторін (наприклад, фізичних та юридичних осіб), то представниками мають бути лише адвокати. Більш того, представником може бути лише адвокат, який має право практикувати в судах держав – членів ЄС або держав, що є стороною Угоди про Європейську економічну зону. Таке правило є відображенням правових традицій, спільних для держав-членів ЄС[2]. Метою такого правила є не лише забезпечення інтересів сторін, але що важливіше – інтересів правосуддя. Наприклад, Загальний суд визнав позов неприйнятним через те, що юрист, який його підписав від імені свого колеги, виявися таким, що не має права вести практику в судах держав-членів ЄС[3]. В іншій справі в апеляції на рішення *Campailla v Commission* позивач містер Кампайла (Campailla) вимагав самостійного представництва у справі проти Комісії, посилаючись на право на ефективний засіб правового захисту, право на доступ до безстороннього суду та право на справедливе слухання справи. Суд справедливості не визнав порушення відповідних прав, оскільки саме фахове представництво слугує інтересам правосуддя[4].

В одній з останніх справ 2017 р. *BikeWorld v Commission* Комісія, яка виступала відповідачем у справі, наполягала на неприйнятності позову на підставі того, що адвокатом позивача була особа, яка є одним з двох керівних партнерів фірми-позивача. Позивач пояснив, що на момент подачі позову адвокат був пов'язаний з фірмою лише тим, що володів 10% її акцій. Загальний суд визнав позов неприйнятним через те, що адвокат не був повністю незалежним від позивача, а отже, не існує гарантій, що він буде незалежно сприяти правосуддю[5].

---

[1] Case T-460/93, Etienne Tête and Others v European Investment Bank. *European Court Reports.* 1995. P. II-229, para. 10.

[2] Cases T-139/10, T-280/10 to T-285/10 and T-349/10 to T-352/10, Milux v OHIM. *European Court Reports.* 2011. P. II-00055.

[3] Case T-37/98, FTA and Others u Council. *European Court Reports.* 2000. P. II-373.

[4] Case C-265/11 P, Campailla v Commission. *European Court Reports.* 2011. P. I-00149, para. 9.

[5] Case T-702/15, BikeWorld GmbH v Commission. *Reports of Cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=197162&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=763233.

Правило представництва адвокатом є універсальним та поширюється на всі етапи процесу та навіть на неформальні зустрічі сторін, а його порушення веде до залишення клопотання без розгляду[1]. У вже згаданій справі *Campailla v Commission* сторона посилалася на *force majeure* та у зв'язку з неможливістю найму сторонньої особи-адвоката як представника, але Загальний суд відхилив можливість існування винятків із цього правила[2].

Сторони є вільними у виборі та зміні адвоката на будь-якій стадії процесу за умови завчасного інформування про це Суд[3]. Університетські викладачі можуть представляти сторони на такому самому рівні, як і адвокати, якщо у відповідній державі-члені це дозволяється (ч. 7 ст. 19 Статуту Суду правосуддя).

Як уже зазначалось, сторона не може представляти сама себе, навіть якщо сторона є особою-адвокатом, який має право ведення практики в судах держав – членів ЄС[4], оскільки представництво обов'язково має бути отриманням послуги від третьої особи[5]. Отже, представником не може бути особа, яка на постійній основі працює у компанії, що є стороною у справі, її директор, адвокат, юрист[6] тощо. Але в Статуті та Регламентах не існує заборони близьким родичам бути адвокатом, який представляє сторону[7].

Представники та радники мають пред'явити Суду офіційний документ, виданий стороною, яка призначила представника, а адвокати – ще й сертифікат, який підтверджує їх право практикувати в судах держав – членів ЄС або держав, що є стороною Угоди про Європейську

[1] Case T-296/10, Varga and Haliu v Council. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=79491&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=338501.

[2] Case C-265/11 P, Campailla v Commission. *European Court Reports.* 2011. P. I-00149, para. 11.

[3] Case T-123/08, Spitzer v OHIM. 2010, not published in ECR.

[4] Joined case T-479/93, T-559/93, Bernardi v Commission. *European Court Reports.* 1994. P. II-01115; Case T-37/09, F v Commission. *European Court Reports.* 2010. P. I-00076, para. 11.

[5] Case T-79/99, Euro-Lex European Law Expertise GmbH v OHIM. *European Court Reports.* 1999. P. II-03555.

[6] Більш детальний аналіз практики Суду ЄС стосовно неможливості штатного юриста бути адвокатом своєї компанії у Суді ЄС див.: Bryska S. In-house lawyers of NRAs may not represent their clients before the European Court of Justice. A case note on UKE. *Research Papers in Law.* 2011. P. 3.

[7] Case T-108/03, Pezold v Commission. *European Court Reports.* 2005. P. II-00655.

економічну зону. Після перевірки повноважень та надання копій відповідних документів, секретар Суду видає відповідний сертифікат, дія якого обмежена періодом конкретного провадження (ст. 44 Регламенту Суду справедливості, ст. 39 Регламенту Загального суду).

Прискорена (expedited) процедура. В рамках прямих проваджень також можливе запровадження прискореної процедури (статті 151–155 Регламенту Загального суду), але вона значно відрізняється від прискореної процедури у преюдиціальних провадженнях (статті 105, 106 Регламенту Суду справедливості).

За клопотанням позивача чи відповідача Голова Суду справедливості *може*, зважаючи на природу справи, яка вимагає її розгляду у короткі строки, вирішити розглядати справу в рамках прискореної процедури. Це рішення приймається Головою після заслуховування іншої сторони, судді-доповідача та Генерального адвоката (ч. 1 ст. 133 Регламенту Суду справедливості). У Загальному суді відповідне рішення може бути ухвалене за клопотанням позивача чи відповідача, за пропозицією судді-доповідача або за власною ініціативою Суду (жодного разу не було ухвалено рішення за ініціативою Загального суду). Рішення приймається після заслуховування основних сторін (частини 1, 2 ст. 151 Регламенту Загального суду).

Клопотання щодо розгляду справи за прискореною процедурою подається окремим документом одночасно з позовом або запереченням на позов. Таке клопотання може бути спільним та надходити від двох сторін. Практика показує, що Суд ЄС розглядає справи за прискореною процедурою, коли вони стосуються значного суспільного інтересу, наприклад, у сфері суспільного захисту здоров'я[1]. Суд неодноразово зазначав, що ризик великих матеріальний втрат не може автоматично означати необхідність проведення прискореної процедури[2] або ж регіональний вплив тривалості процесу також не є підставою[3].

Письмова стадія прискореної процедури відрізняється своєю стислістю. Так, відповідачу надається один місяць для подачі заперечень,

[1] Case C-39/03 P-R, Commission v Artegodan and others. *European Court Reports*. 2003. P. I-4485.

[2] Case C-69/09 P, Makhteshim-Agan Holding and Others v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00010*.

[3] Case C-193/07, Commission v Poland. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=77448&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=767349.

а другий обмін зауваженнями не відбувається. Оскільки письмова стадія є скороченою, то акцент може робитися на усній стадії провадження, дата якої має бути негайно призначена після закриття письмової стадії. Проте Суд може вирішити ухвалити рішення без усної стадії провадження, якщо основні сторони протягом визначеного Головою строку вказують, що вони вирішили не брати участі у слуханні, а Суд вважає, що володіє достатньою інформацією матеріалів справи. Загальний суд майже ніколи не проводить усну стадію провадження за прискореної процедури (ст. 154 Регламенту Загального суду).

Статистика свідчить, що як Суд справедливості, так і Загальний суд досить рідко розглядають справи за прискореною процедурою. Так, у 2017 р. Суд справедливості розглянув у такому порядку 1 справу, у 2013–2016 рр. – жодної. Загальний суд у 2017 р. жодної з 8 поданих клопотань про прискорений розгляд не задовольнив, у 2016 р. задовольнив 3 з 15 клопотань, у 2015 р. – 1 з 13 клопотань[1]. З цієї статистики можна побачити, що і самі сторони у справах рідко подають подібні клопотання.

Мирова угода, відмова від позову, закриття провадження. Особливістю прямих проваджень у Суді ЄС є те, що сторони можуть укладати мирову угоду. За своєю суттю мирова угода це угода, яка укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета спору. Відповідно до ст. 147 Регламенту Суду справедливості та ст. 124 (3) Регламенту Загального суду мирова угода між сторонами оформляється у письмовому вигляді та веде до узгодженого закриття провадження. Сторони можуть ухвалити рішення про укладення мирової угоди на будь-якій стадії провадження до ухвалення Судом рішення у справі. Якщо вони досягли згоди щодо вирішення спору, то мають проінформувати Суд про відмову від позову, а Голова палати має ухвалити наказ про видалення справи з реєстру. Якщо при укладанні мирової угоди сторони не вирішили питання про судові втрати, то Суд ухвалює відповідне рішення, взявши до уваги пропозиції сторін щодо цього. Виключення щодо можливості укладення мирової угоди

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

становлять процедури щодо оскарження актів ЄС (ст. 263 ДФЄС) та щодо бездіяльності інститутів ЄС (ст. 265 ДФЄС).

Закриття провадження у справі може відбутися не лише в результаті мирової угоди, але й за одностороннім бажанням позивача, тобто при відмові позивача від позову (ст. 148 Регламенту Суду справедливості, ст. 125 Регламенту Загального суду). Для цього позивач має у письмовій формі або на усних слуханнях проінформувати Суд про бажання закрити провадження, а Голова має ухвалити наказ про виключення справи з реєстру та ухвалити рішення про судові витрати. Таке клопотання може бути подане до ухвалення Судом рішення по справі. Позивач може відмовитися від позову повністю або частково[1]. Відмова позивача від позову – односторонній акт і відповідач не може заперечувати проти бажання позивача закрити провадження[2], але Суд має заслухати його стосовно судових витрат.

Провадження у справі може бути закрите також через недоцільність подальшого розгляду справи та ухвалення рішення. Відповідно до ст. 149 Регламенту Суду справедливості та ст. 131 Регламенту Загального суду, якщо Суд визнає, що його дії позбавлені мети, Суд може в будь-який час за власної ініціативи або за пропозицією судді-доповідача, після заслуховування сторін та Генерального адвоката ухвалити обґрунтований наказ про закриття провадження та ухвалити рішення про судові витрати. На практиці це положення застосовується, наприклад, у провадженнях з оскарження актів ЄС, коли інститут скасовує відповідний акт, або ж при оскарженні бездіяльності інституту ЄС, коли інститут вжив необхідних заходів. Так, провадження було закрите у справі, коли Німеччина оскаржувала рішення Комісії, а вона в процесі розгляду справи скасувала його[3].

Суд також може за пропозицією судді-доповідача закрити провадження, якщо не виконані умови прийнятності справи, тобто з'ясувалося, що справа є неприйнятною. Наприклад, коли з'ясувалося, що сторона не визначила предмет позову або ж пропустила строки для вчинення обов'язкових процесуальних дій (ст. 150 Регламенту Суду справедливості, ст. 129 Регламенту Загального суду).

---

[1] Case T-135/99, Taurus-Film v OHIM. *European Court Reports.* 2001. P. II-379, para. 13.

[2] Case C-120/94, Commission v Greece. *European Court Reports*. 1996. P. I-1513, paras. 10–13.

[3] Case C-46/96, Germany v Commission. *European Court Reports.* 1997. P. I-1189.

Судові рішення. Прямі провадження в Суді ЄС завершуються ухваленням судового рішення, різновидом є власне рішення та наказ. Процесуальним правом ЄС в більшій частині проваджень передбачено ухвалення саме рішень. Накази (окрім тих, що ухвалюються в ході провадження та якими вирішуються процесуальні питання) ухвалюються Судом ЄС, коли стосовно предмета справи, яка розглядалася, вже було ухвалено рішення або ж питання є очевидним у світлі існуючої практики Суду. В такому випадку рішення приймається у формі наказу, який відсилає до відповідного рішення або до практики Суду ЄС.

Загальні положення щодо змісту судових рішень, набуття ними чинності та інші загальні питання були розглянуті в підрозд. 2.2. В контексті ж дослідження особливостей процесуальних правил прямих проваджень доцільно дослідити ті питання, які не вирішуються в рамках преюдиціальних проваджень, а отже, притаманні лише прямим провадженням.

Так, у прямих провадженнях Суду ЄС існують певні процедури щодо запитів та клопотання, пов'язані із судовими рішеннями та наказами. Відповідно до статей 103, 154 Регламенту Суду справедливості та ст. 164 Регламенту Загального суду виправлення канцелярських описок, помилок у підрахунках та очевидних неточностей у рішеннях чи наказах можуть бути виправлені за власної ініціативи Суду або за клопотанням сторін, яке має бути подано протягом двох тижнів після ухвалення рішення або отримання наказу. До цих двох тижнів додається стандартний строк у 10 днів на рахунок відстані[1]. Відповідне клопотання сторін має бути підписане їх адвокатами, а недотримання цього веде до визнання клопотання неприйнятним[2]. Якщо виправлення стосується резолютивної частини рішення або однієї з підстав, що становить основу обґрунтування рішення, то сторони мають право подати свої письмові зауваження в межах строку, встановленого Головою палати. Виправлення відбувається шляхом ухвалення наказу, який додається до рішення чи наказу, який виправлявся. У випадку, якщо Суд не ухвалив рішення стосовно якої-небудь позовної вимоги або не вирішив питання про судові витрати, то за клопотанням сторони він може доповнити своє рішення та ухвалити додаткове рішення. Клопотання про додаткове рішення має бути подане стороною протягом

[1] Case T-138/01, R, F. v Court of Auditors. *European Court Reports*. 2003. P. II-987.
[2] Там само, paras. 2–3.

місяця після отримання рішення та надсилається протилежній стороні, якій Головою палати надається обумовлений строк для надання письмових зауваження стосовно цього. Після дослідження цих зауважень та після заслуховування Генерального адвоката Суд вирішує як питання прийнятності клопотання, так і по суті (ст. 155 Регламенту Суду справедливості, ст. 165 Регламенту Загального суду).

Існують також певні особливості скасування заочного рішення. У випадку ухвалення заочного рішення відповідач може вимагати скасування такого рішення. Клопотання щодо цього може бути подане протягом одного місяця з дати отримання заочного рішення відповідачем. Клопотання надсилається протилежній стороні, якій Головою палати надається обумовлений строк для надання письмових зауважень стосовно цього. Рішення ухвалюється у формі рішення, яке додається до заочного рішення (ст. 156 Регламенту Суду справедливості, ст. 166 Регламенту Загального суду).

Крім ухвалення додаткових рішень, у прямих провадженнях Суд ЄС може роз'яснити свої рішення та накази. Підставою для роз'яснення є неясність рішення з точки зору з'ясування змісту або меж рішення чи наказу. В таких випадках будь-яка сторона або будь-який заінтересований інститут ЄС може подати клопотання щодо роз'яснення рішення чи наказу. Клопотання може бути подане протягом двох років з дня ухвалення рішення або отримання наказу (ст. 43 Статуту Суду ЄС, ст. 158 Регламенту Суду справедливості, ст. 168 Регламенту Загального суду). Сторони або інститут можуть вимагати роз'яснення резолютивної частини рішення або наказу[1].

Суд ухвалює своє рішення з урахуванням зауважень сторін та після заслуховування Генерального адвоката, якщо він брав участь у справі. Оригінал рішення із роз'ясненням додається до рішення чи наказу, що роз'яснювалось, та йому присвоюється літери INT (interpretation). Це рішення є обов'язковим не лише для сторони, що зверталася стосовно роз'яснення, але й для всіх сторін справи[2].

Процедури прямих проваджень передбачають перегляд рішень і наказів та їх оскарження третіми особами. Перегляд рішень і наказів

[1] Case C-114/08 P(R)-INT, Pellegrini v Commission. *European Court Reports.* 2010. P. I-00048, para. 6.

[2] Joined cases 41, 42, 43/73-INT, Societe anonyme Generale Sucriere A. O. v Commission. *European Court Reports.* 1977. P. 445.

Судом ЄС можливий лише у зв'язку з виявленням фактів, які мають вирішальне значення, та якщо вони не були відомі Суду та стороні, яка звертається з питанням про перегляд, коли ухвалювалося рішення чи наказ, тобто за нововиявленими обставинами. Клопотання про перегляд рішення чи наказу у зв'язку з нововиявленими обставинами може бути подано сторонами протягом трьох місяців з дня, коли сторона, що звертається, дізналася про ці обставини (ч. 2 ст. 159 Регламенту Суду справедливості, ч. 2 ст. 169 Регламенту Загального суду). При цьому таке клопотання може бути подане не пізніше 10 років з дати ухвалення рішення (ст. 44 Статуту Суду ЄС). Ухваливши відповідне рішення, Суд може відкрити нове провадження, до якого застосовуються загальні правила Регламентів. Оригінал рішення з переглядом додається до рішення, що переглядалося, та йому присвоюються літери REV (revision).

Крім того, існує можливість перегляду рішень Загального суду Судом справедливості, якщо Генеральний адвокат вважає, що існує серйозний ризик єдності чи послідовності права ЄС (ст. 62 Статуту Суду ЄС). Мова йде виключно про справи, визначені частинами 2, 3 ст. 256 ДФЄС (рішення Загального суду у справах, ініційованих проти рішень спеціалізованих судів та преюдиціальних рішень Загального суду). На сьогодні жодна з цих підстав не може мати місце, оскільки не існує спеціалізованих судів, а преюдиціальна юрисдикція не передана Загальному суду, але така юридична можливість прописана в Статуті. Пропозиція Генерального адвоката має бути зроблена протягом одного місяця з дня ухвалення рішення Загальним судом, а Суд справедливості, у свою чергу, протягом ще одного місяця має ухвалити рішення про необхідність перегляду рішення Загального суду.

Щодо оскарження рішення та наказу третіми сторонами, то це оскарження визначається тим, що рішення та накази можуть мати вплив на інтереси третіх осіб. Оскільки судові рішення як правові інструменти забезпечують не лише формальне вирішення того чи іншого юридичного питання, але й правову визначеність, тобто є гарантіями принципу *res judicata*, у виняткових обставинах вони можуть оскаржуватися третіми особами. Так, ст. 42 Статуту Суду ЄС встановлює, що держави-члени, інститути, органи, офіси та агентства ЄС та будь-які інші фізичні або юридичні особи можуть ініціювати провадження з оскарження рішення, ухваленого без їх заслуховування, якщо рішення

шкодить їх правам. Хоча Статут згадує лише можливість оскарження третіми сторонами рішень, але Регламенти встановлюють таку можливість і стосовно наказів (ст. 157 Регламенту Суду справедливості, ст. 167 Регламенту Загального суду).

Практика також виходить із того, що відповідне клопотання від третьої сторони буде вважатися неприйнятним, якщо сторона могла, але не взяла участь у провадженні в Суді[1]. Крім того, третя сторона має довести, що шкода від рішення є реальною (матеріальною або нематеріальною), а не просто існує зацікавленість у її предметі[2]. Клопотання про оскарження рішення може бути подане протягом двох місяців з дня опублікування рішення або наказу в Офіційному віснику ЄС та має бути направлене проти всіх сторін в основній справі. До клопотання висуваються загальні вимоги щодо процесуальних документів. Суд може призупинити виконання рішення на підставі клопотання третьої сторони. Рішення за клопотанням третьої сторони додається до основного рішення чи наказу.

Судові витрати. Відповідно до статей 137–146 Регламенту Суду справедливості та статей 133–141 Регламенту Загального суду після завершення розгляду справи має бути вирішено питання щодо судових витрат. Рішення стосовно витрат можуть міститися як у рішенні, так і в наказі, якими завершується провадження. При цьому в рішенні не зазначається, які саме витрати мають бути виплачені, оскільки це належить до договірної сфери сторін. У випадку, коли сторони не можуть домовитися стосовно змісту витрат, то такий спір має бути вирішений Судом.

Зазвичай у національних судах судові витрати складаються із судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи. Провадження в Суді ЄС є безкоштовними і сторони звільнені від судового збору, окрім випадків, обумовлених у ст. 143 Регламенту Суду справедливості та ст. 139 Регламенту Загального суду. Але, якщо сторона спричинила витрати, яких можна було б уникнути, Суд після заслуховування Генерального адвоката присуджує стороні компенсувати зазначені витрати. Під цим розуміються випадки, коли сторона вживає дії, які

[1] Joined cases 42/59, 49/59, Breedband v Societe des Acieries du Temple and Others. *European Court Reports.* 1962. P. 145, paras. 2–3; Case T-284/08 TO, Avaessian Avaki and Others v People's Mojahedin Organization of Iran and Council. *European Court Reports.* 2009. P. II-00161*.

[2] Case T-284/08 TO, Avaessian Avaki and Others v People's Mojahedin Organization of Iran and Council. *European Court Reports.* 2009. P. II-00161*, para. 23.

є явним зловживанням процесу. Наприклад, коли сторона подає невмотивовану або явно необґрунтовану апеляцію на рішення Загального суду, користуючись відсутністю судових зборів, або ж подає декілька тотожних і явно неприйнятних позовів.

У практиці Суду було багато випадків, коли до Суду надходили явно неприйнятні позови в результаті того, що приватні особи позивалися проти держав-членів, що взагалі неможливо в Суді ЄС, або ж приватна особа (компанія) подала позов проти міста Франкфурт-на-Майні[1]. Ці випадки є явним зловживанням та впливають на перенавантаження Суду ЄС. Саме тому пропонується ввести судові збори в Суді ЄС, які зможуть потенційно зменшити подібні зловживання та навантаження на платників податків[2]. Що стосується явного зловживання процесуальним правами, то вони здебільшого стосуються Загального суду, оскільки такі зловживання більш притаманні поведінці приватних осіб, а не держав-членів чи інститутів ЄС.

Результатом зловживання процесуальним правом також можуть бути надмірні витрати, спричинені виготовленням копій та перекладів, які робилися на вимогу сторони. Зазвичай переклади та копіювання є безкоштовним у Суді ЄС, але у випадку їх надмірності сторони мають відповідати за це матеріально та оплатити ці витрати. Регламент Загального суду також містить обов'язок сторони сплатити витрати Суду, якщо сторона неодноразово порушувала правила, встановлені Регламентом або третинним процесуальним правом (наприклад, Практичними вказівками сторонам стосовно справ, поданих до Суду) (п. «c» ст. 139 Регламенту Загального суду). Цікавим у контексті застосування цієї норми є рішення Загального суду *One of Us and Others* v *Commission,* у якому Суд визнав необхідним дати тлумачення поняття «зловживання процедурою» після того, як позивачі опублікували на веб-сайті клопотання щодо процесуальної інтервенції від організації із негативними коментарями щодо організацій. Загальний суд нагадав, що відповідно до процесуальних правил сторони мають право на захист від нецільового використання процесуальних документів. Цей захист відображає фундаментальний аспект загального принципу належного здійснення правосуддя, згідно з яким сторони мають право захищати

[1] Case T-81/11, Kremser v Stadt Frankfurt am Main. 2011, not published in the ECR.

[2] Див.: Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. P. 733.

свої інтереси від зовнішнього впливу і, зокрема, від впливу з боку громадськості. Це означає, що коли сторони отримують процесуальні документи протилежних сторін, вони можуть використовувати ці документи лише для власної справи, а не для підбурювання критики з боку громадськості. Така поведінка, на думку Суду, суперечить загальному принципу належного здійснення правосуддя та є зловживанням процедурою, яка може бути врахована при призначенні витрат. У світлі цих міркувань Загальний суд визнав, що, розкриваючи інформацію стосовно клопотання про вступ в Інтернеті та негативно освітлюючи організацію в очах громадськості, позивачі вчинили зловживання процедурою, яка може бути врахована при призначенні витрат[1].

Коли існував Трибунал з питань цивільної служби ЄС, то ст. 94 (а) його Регламенту передбачала відшкодування збитків Трибуналу, спричинених зловживанням процесом стороною та встановлювала граничну допустимість такого відшкодування – до 2 тис. євро. На практиці Трибунал використовував таку можливість у справі, коли позивач повторно звертався із позовом, який був вже визнаний неприйнятним[2], або коли позивач звертався з аналогічним позовом п'ять разів[3].

Оскільки у Суді ЄС не передбачається судовий збір, то до судових витрат, що підлягають відшкодуванню, належать суми, виплачені свідкам та експертам, а також необхідні витрати сторін, пов'язані з подорожами до Суду, та виплатою винагороди представникам, радникам, адвокатам (ст. 143 Регламенту Суду справедливості, 140 Регламенту Загального суду). Всі ці витрати мають бути *необхідними* саме у зв'язку з провадженням в Суд ЄС та під час такого провадження.

Стосовно винагород адвокатам у складі судових витрат, то *необхідною* визнається винагорода лише одному адвокату. Виняток становлять юридично складні справи[4]. Щодо оплати адвокатів інститутів ЄС, то

[1] Case T−561/14, One of Us and Others v Commission. 2016. URL: http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?language=EN&critereEcli=ECLI:EU:T:2016:173.

[2] Case F-71/09, Caminiti v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=9ea7d0f130da9916b8c3d87d421497e9bdc6731cbb72.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4Pb3uMe0?text=&docid=81972&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=879755.

[3] Case T-236/02, Marcuccio v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=109484&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=338946.

[4] Case C-104/89 DEP, Mulder A. O. v Council and Commission. *European Court Reports*. 2004. P. I-1, para. 62.

зазвичай ці функції виконують їх штатні юристи і Суд ЄС дотримується тієї позиції, що до судових витрат не можуть бути включені послуги позаштатних юристів. Але у справі *De Nicola v EIB* Загальний суд відійшов від цієї практики та зазначив, що для того, щоб включити до судових витрат оплату позаштатного юриста, інститут має довести, що його власний юрист не міг виконати функції представника в Суді ЄС[1]. Такий прецедент вже був використаний Судом ЄС у декількох справах[2], що свідчить про формування нової тенденції у розрахунку судових витрат на адвоката. При прийнятті розрахунків щодо витрат на адвоката Суд виходить з правової складності справи, існування адвокатів, що спеціалізуються на сфері права, яка стосується справи, кількість необхідних адвокатові для підготовки справи годин з урахуванням тривалості провадження тощо.

Держави-члени та інститути ЄС також можуть вимагати покриття своїх витрат, пов'язаних із провадженням, як витрати на подорожі та копіювання документів. Службовцям ЄС та держав-членів не компенсується їх зарплатня, оскільки, на думку Суду ЄС, їх праця в Суді ЄС презюмується як їх офіційна функція[3].

До судових витрат належать також витрати на оплату експертів. У випадку залучення до процесу експерта за клопотанням сторони можливість оплати його роботи залежить від того, чи була в цьому необхідність, у тому числі з огляду на досягнення цілей правосуддя. У протилежному випадку роботу такого експерта оплачує сторона, яка його запросила. До судових витрат, які підлягають відшкодуванню, включаються також витрати на надання правової допомоги.

За загальним правилом судові витрати має оплачувати сторона, яка програла спір, якщо в позові була наявна вимога щодо присудження судових витрат або ж про це було зроблено клопотання на ранніх етапах процесу (ч. 1 ст. 138 Регламенту Суду справедливості, ч. 1 ст. 134 Регламенту Загального суду). Якщо у позові відмовлено або позов задоволено щодо декількох сторін, то Суд розподіляє судові витрати

[1] Case F-55/08 DEP, De Nicola v EIB. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=110962&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=887072.

[2] Case T-239/08 DEP, Comtec Transltion Ltd v Commission. 2011, not published; Case T-264/07 DEP, CSL Behring Gmdh v Commission and EMA. 2012, not published.

[3] Case C-409/96 P-DEP, Sveriges Botodlares Centrslforening A. O. v Commission. *European Court Reports*. 1999. I-4939, para. 12.

між цими сторонами (ч. 2 ст. 138 Регламенту Суду справедливості, ч. 2 ст. 134 Регламенту Загального суду). Якщо вимоги кожної зі сторін задоволені частково, то сторони несуть свої витрати самостійно.

Також існує можливість присудження судових витрат стороні, яка хоча й виграла справу, але поведінка якої призвела до цих витрат (ст. 139 Регламенту Суду справедливості, ст. 135 (3) Регламенту Загального суду). Мова йде про випадки затягування судового провадження, регулярного неподання процесуальних документів у встановлені строки та зловживання процесуальними правами.

Специфічними є правила розподілу судових витрат при відмові позивача від позову та закритті провадження у справі. Відповідно до ст. 141 Регламенту Суду справедливості та ст. 136 Регламенту Загального суду в разі відмови від позову витрати відповідача за його клопотанням стягуються з позивача. Якщо таке клопотання не було зроблено, то сторони несуть свої витрати самостійно[1]. Що стосується держав-членів та інститутів ЄС, які вступили до справи у формі процесуальної інтервенції, то вони несуть свої витрати самостійно. Суд може ухвалити таке саме рішення й стосовно інших, ніж держави-члени та інститути ЄС, осіб, що вступили до провадження (ст. 140 Регламенту Суду справедливості, 138 Регламенту Загального суду).

Окрема регламентація оплати судових витрат існує по спорах у сфері інтелектуальної власності, оскільки обов'язковою досудовою стадією є звернення до Апеляційного органу. До судових витрат у цьому разі включаються і витрати на розгляд справи Апеляційним органом, а також витрати на переклад процесуальних документів на мову справи у Суді ЄС (ст. 190 Регламенту Загального суду).

Регламент Суду справедливості встановив, що у разі виникнення спору між сторонами стосовно розміру судових витрат, а також їх оподаткування вони можуть заявити клопотання про передачу цього спору на вирішення меншої, ніж розглядала справу, палати, до якої має бути призначений суддя-доповідач по основній справі (ст. 145 Регламенту Суду справедливості). Регламент Загального суду не передбачає розгляду спору стосовно судових витрат іншим складом Суду, тож цей спір вирішується палатою, яка розглядає справу. За результатами розгляду питання про розподіл судових витрат, може бути ухвалено окремий наказ про судові витрати. Згідно з практикою Суду клопотання

[1] Case T-116/12, Tioxide Europe and Others v Council, not published.

про розгляд спору між сторонами стосовно розміру судових витрат має бути подано у розумних строк[1], але часові рамки для цього клопотання нормативно не встановлені. Як зазначає Б. Вегенбаур (B. Wagenbaur), встановлення часових рамок є необхідним для реалізації принципу правової визначеності[2]. Як практикуючий адвокат, який був представником у Суді ЄС у понад 350 справах, він розуміє важливість закріплення в Статуті або Регламенті таких строків.

Правова допомога (статті 146–150 Регламенту Загального суду). Регламент Суду справедливості не містить положень про правову допомогу. Це пояснюється тим, що Суд справедливості має юрисдикцію розглядати лише позови від держав-членів та інститутів ЄС, а вони не є суб'єктами звернень щодо правової допомоги. Тож це питання стосується виключно прямих позовів у Загальному суді, який наділений повноваженнями розглядати позови від фізичних та юридичних осіб, які правомочні звертатися за правовою допомогою.

Будь-яка особа, яка через свій фінансовий стан частково або повністю не може понести судові витрати, має право на правову допомогу (ст. 146 Регламенту Загального суду). Право на правову допомогу є складовою права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд, яке закріплене в ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС. Частина 3 ст. 47 Хартії закріплює: «Правова допомога надається тим, кому бракує достатніх коштів, тією мірою, яка ця допомога є необхідною для забезпечення ефективного доступу до правосуддя». Тож Суд ЄС приділяє цьому праву достатньої уваги. При цьому має бути дотриманий принцип доцільності та пропорційності.

У своїй практиці Загальний суд має дослідити чи є прийнятним або обґрунтованим позов особи, яка звертається за правовою допомогою, інакше така допомога буде позбавлена сенсу. Тобто Суд має провадити дворівневе дослідження при ухваленні рішення про правову допомогу. Перше – це фінансовий стан особи, друге – прийнятність її позову.

На особі, яка звертається за правовою допомогою, лежить тягар доказування неможливості понести витрати на адвоката. Загальний суд не обмежений будь-якими доказами, тож він бере до уваги їх залежно від обставин справи. Це можуть бути виписки зі списків платників податків, докази скрутного становища родини заявника тощо.

[1] Case 126/76-Depens, Dietz v Commission. *European Court Reports.* 1979. P. 2131.

[2] Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. P. 413.

Загальний суд у справі *KK v EASME* роз'яснив, які обставини мають братися до уваги при вирішенні питання про правову допомогу юридичним особам як складова судових витрат. Обставини цієї справи полягали у тому, що прямі та опосередковані власники капіталу фірми відмовлялися використати наявні у них ресурси для участі у судовому провадженні. Загальний суд зазначив, що оцінка економічної ситуації юридичної особи має бути зроблена не лише з урахуванням виключно власних ресурсів юридичної особи, але й з урахуванням економічного становища прямих чи непрямих власників. Суд дійшов висновку, що для оцінки фінансового становища юридичної особи, яка вимагає надання правової допомоги, необхідно враховувати також ресурси, які є в розпорядженні групи компаній, до якої вона належить, прямо чи опосередковано, та фінансові можливості, відкриті для його акціонерів та членів (фізичних та юридичних осіб)[1].

Стосовно рівня неплатоспроможності особи, то у справі *Delfina Da Silva Pinto* Загальний суд відмовив у наданні правової допомоги заявниці, яка мала річний прибуток, не пов'язаний з професійною діяльністю, у розмірі 34 тис. євро, але не надала на прохання Суду документів щодо прибутків від професійної діяльності. Зважаючи на неповноту інформації, наданої заявницею, а також зважаючи на річний прибуток 34 тис. євро, Загальний суд відмовив у наданні правової допомоги[2]. Разом із тим у справі Загальним судом була надана правова допомога особі, прибуток якої становив 644 євро на місяць[3]. На підставі узагальнення практики Загального суду можна зробити висновок, що зазвичай правова допомога надається у розмірі, який не перевищує 3 тис. євро. Але були випадки, коли Суд, зважаючи на складність справ, надавав правову допомогу у розмірі 10 тис. євро[4].

[1] Case T-376/15 AJ, KK v EASME. 2016. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=174658&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15795.

[2] Case T-529/10 P-AJ, Delfina Da Silva Pinto Branco v Court of Justice. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81757&pageIndex=0&doclang=FR&mode=req&dir=&occ=first&part=1.

[3] Case F-12/07 AJ, O'Connor v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=108021&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=339235.

[4] Case T-127/09 AJ, Abdulrahim v Council and Commission. 2009. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=76424&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=17796.

Задля отримання правової допомоги сторона має подати відповідне клопотання, форма якого розміщена на сайті Суду ЄС[1], та дотримання якої є обов'язковою. Практичні рекомендації щодо оформлення та строків подачі клопотання для заявників містяться в пунктах 238–248 Практичних вказівок сторонам стосовно справ, поданих до Суду[2]. Таке клопотання може бути подано до або після порушення судового провадження у справі та має супроводжуватися інформацією та документами, які підтверджують економічну ситуацію заявника. Принциповим є те, що відповідна заява може бути подана особою особисто, а не через адвоката. Крім того, клопотання на правову допомогу має відкладальний ефект стосовно обчислення строків для подачі позову до Суду, тож заявник має якомога раніше подавати відповідне клопотання[3]. Рішення про надання правової допомоги в такому випадку ухвалюється Головою в формі наказу та йому присвоюються літери AJ (assistance judiciare).

Забезпечення позову. У процедурах прямих проваджень у Суді ЄС важливим є забезпечення позову. Підстави, способи та наслідки забезпечення позову передбачені ст. 39 Статуту Суду ЄС, статті 160–166 Регламенту Суду справедливості та статті 156(3)–161 Регламенту Загального суду. Первинну нормативну базу для забезпечувальних заходів у Суді ЄС становить ДФЄС. Так, ст. 278 ДФЄС встановлює, що позови, подані до Суду ЄС, не призупиняють виконання акта, що оскаржується, проте Суд може призупинити виконання такого акта, якщо вважає, що цього вимагають обставини. Доповнює це положення ст. 279 ДФЄС, яка передбачає, що Суд ЄС у будь-якій справі, яку він розглядає, може призначити будь-які необхідні тимчасові заходи. Тобто забезпечення позову може відбуватися у формі зупинення виконання акта ЄС та інших тимчасових заходів. Виходячи з положень Регламентів, які доповнюють та імплементують положення ДФЄС, стає зрозумілим, що такий вид тимчасових заходів, як зупинення виконання акта ЄС притаманне виключно позовам щодо оскарження актів ЄС.

---

[1] Legal Aid Form. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOL_2015_152_R_0002&from=FR.

[2] Practice directions to parties concerning cases brought before the Court. *Official Journal of the European Union.* 2014. L 031. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:L:2014:031:TOC.

[3] Case T-101/09, Maftah v Commission. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81391&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=19115.

Вжиття тимчасових заходів забезпечення позову можливе лише в прямих провадженнях і ця можливість є додатковою в тому сенсі, що зупинення виконання акта ЄС може відбуватися виключно у разі, якщо ініційоване провадження зі скасування акта ЄС, а інші тимчасові заходи можуть вживатися і при інших судових провадженнях. При цьому наказ про вжиття заходів забезпечення позову має бути неупередженим стосовно основного провадження і не зачіпати питання, які винесені на розгляд Суду в основному позові[1]. Так, сторона не може в рамках клопотання щодо тимчасових заходів ставити питання прийнятності основного позову, вона може це зробити лише в рамках основного провадження[2].

З клопотанням щодо забезпечення позову до Суду ЄС можуть звертатися лише сторони у справі. У поданні мають бути зазначені предмет провадження, обставини, які визначають терміновість питання, опис фактів та права, які стосуються тимчасових заходів та необхідних доказів. По суті сторона має довести, що існує серйозний ризик настання незворотних наслідків і вона не може чекати ухвалення рішення Судом[3]. У випадку відмови у вжитті тимчасових заходів забезпечення позову Загальним судом особа може протягом двох місяців звернутися з апеляцією до Суду справедливості (ч. 2 ст. 57 Статуту Суду ЄС).

Ризик настання лише матеріальних наслідків не є достатнім для застосування тимчасових заходів забезпечення позову[4]. Разом із тим у кожному випадку Суд досліджує обставини справи та можливість компенсації матеріальних втрат. Наприклад, ризик банкрутства, без сумніву, становить загрозу, яка вимагає вжиття тимчасових заходів забезпечення позову[5] або ж вплив порушення на весь ринок ЄС тощо. Наприклад, у справі з оскарження рішення Комісії, яке вплинуло на Державну пошту Італії, Суд визнав наявний ризик для всіх користувачів послугами цієї пошти[6]. Загальний суд вживає заходи забезпечення

[1] Case C-120/94 R, Commission v Greece. *European Court Reports*. 1994. 3037, paras. 42–43.

[2] Case 128/80 R, B v Parliament. *European Court Reports*. 1980. P. 1793.

[3] Case 44/88 R, De Compte v Parliament. *European Court Reports*. 1988. P. 1669, paras. 30–31.

[4] Case 229/88 R, Cargill v Commission. *European Court Reports*. 1988. P. 5183, para. 14.

[5] Case T-181/02 R, Neue Erba Lautex v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-5081, para. 80.

[6] Case T-53/01 R, Poste Italiane v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-1479, paras. 119–121.

позову при порушенні авторських прав на винаходи, оскільки він пов'язує це із впливом на суспільний інтерес[1].

Клопотання про забезпечення позову надсилається протилежній стороні справи, якій Голова надає короткий встановлений строк (зазвичай від кількох днів до трьох тижнів) для надання письмових зауважень. Рішення про вжиття заходів забезпечення позову ухвалюється у формі мотивованого наказу, якому присвоюється літера R (remèdes), а заходи діють до дня ухвалення рішення Судом в основній справі або ж протягом строку, який встановлений у самому наказі. За клопотанням сторони наказ може бути змінено або скасовано в будь-який час у зв'язку зі зміною обставин.

У 2017 р. Загальний суд отримав 47 клопотань на вжиття тимчасових заходів, що означає суттєве збільшення порівняно з кількістю клопотань, поданих у 2016 р. (34). Так само значно зросла кількість наказів, ухвалених стосовно цих заходів. У 2017 р. було ухвалено 56 наказів порівняно з 25 у 2016 р.[2] Накази щодо забезпечення позовів стосувалися широкого кола питань, але переважно законодавства про конкуренцію та державну допомогу (4 випадки), обмежувальних заходів (8 справ), державних контрактів (6 справ) та інституційного права (11 справ, більшість з яких стосувалася статусу членів Європейського Парламенту). Наприклад, у справі *Malta v Commission* Загальний суд ухвалив наказ про зупинення дії Рішення Комісії про надання доступу Greenpeace до документів Комісії, які їй надала Мальтійська республіка стосовно вилову синього тунця[3]. Цікавими також є справи *Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo v Commissio*[4], *Poland v Commission*[5], *PGNiG Supply &*

[1] Case T-184/01 R, IMS Health v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-3193, para. 125.

[2] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[3] Case T-653/16 R, Malta v Commission, not published. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193781&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=143105.

[4] Case T-130/17 R, Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193075&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=145094.

[5] Case T-883/16 R, Poland v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=194025&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=145136.

Trading v Commission[1], в яких були зроблені клопотання щодо зупинення дії рішення Комісії щодо обмеження доступу Газпрому до потужностей трубопроводу OPAL. Голова Загального Суду відхилив клопотання про зупинення дії рішення Комісії, оскільки заявникам не вдалося представити достовірні свідчення, що вони не можуть чекати результатів основного провадження, не зазнавши серйозної та непоправної шкоди. Більш того, ці позови стосувалися приватноправових контрактів, що починають діяти з 2020 р., а Суд очікує ухвалення рішення по основній справі у 2019 р.

Незважаючи на той факт, що юрисдикція щодо більшості прямих проваджень передана Загальному суду і саме він частіше за все вживає забезпечувальних заходів, однак така процесуальна можливість є вкрай важливою і у Суді справедливості. Особливої важливості забезпечення позову в Суді справедливості набуває в процедурі щодо забезпечення примусового виконання зобов'язань держав-членів за правом ЄС (статті 258–260 ДФЄС). Комісія або держава-член, які вважають, що держава-член не виконує свої зобов'язання за установчими договорами, може за дотримання певних процедур ініціювати провадження в Суді справедливості. Задля того, щоб протягом судового провадження, яке може тривати досить довго (приблизно два роки), не відбувалося погіршення ситуації або настання незворотних наслідків, може прийматися рішення про вжиття тимчасових заходів забезпечення позову. Найчастіше Комісія заявляє клопотання про вжиття тимчасових заходів у справах, пов'язаних з навколишнім середовищем та здоров'ям, оскільки наслідки порушень у цих сферах частіше за все бувають незворотними. За останні роки Комісія зверталася до Суду справедливості щодо вжиття заходів забезпечення позову в екологічних справах *Commission v Italy*[2]*, Commission v Malta*[3]*,* в яких зупинялася дія актів, які дозволяли певні види полювання до ухвалення рішення Судом справедливості. В справі *Commission v Poland* Комісія звернулася до Суду справедливості стосовно зупинення будівництва дороги

[1] Case T-849/16 R, PGNiG Supply & Trading v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193074&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=145183.

[2] Case C-503/06, Commission v Italy R. *European Court Reports*. 2007. P. I-00019*.

[3] Case C-76/08, Commission v Malta' R. *European Court Reports*. 2008. P. I-00064*.

Польщею, яке загрожувало знищити місця природного проживання певним видам тварин[1].

Підсумовуючи, слід відзначити, що сучасні правила судочинства у прямих провадженнях Суду ЄС є оптимізованими правилами судочинства, які відображають особливості прямих проваджень. Така адаптованість процесуального права дозволяє ефективно здійснювати правосудні функції Суду ЄС. Еволюція правил судочинства у прямих провадженнях сприяла тому, що строки розгляду таких проваджень останніми роками суттєво скоротилися, що в кінцевому підсумку не могло не вплинути на вдосконалення механізмів захисту прав приватних осіб в ЄС.

2.5. Правила апеляційних проваджень у Суді Європейського Союзу

Процесуальне право ЄС передбачає апеляцію на рішення Загального суду до Суду справедливості (статті 56–61 Статуту Суду ЄС, статті 167–190 Регламенту Суду справедливості, пп. 20–27 Практичних вказівок сторонам стосовно справ, поданих до Суду).

Інститут апеляції виник у процесуальному праві ЄС лише зі створенням СПІ (прототипу Загального суду) в 1988 р., оскільки за загальним правилом рішення самого Суду справедливості є остаточними та не підлягають апеляційному оскарженню. Існування апеляційних процедур є гарантією реалізації права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд, оскільки саме ці процедури дозволяють учасникам процесу оскаржувати судові рішення задля усунення певних помилок.

Відповідно до положень Статуту Суду ЄС та Регламентів підставами апеляції на рішення Загального суду є відсутність компетенції Загального суду, порушення процедури, а також порушення права ЄС Загальним судом. Об'єктом апеляції є власне рішення Загального суду та рішення, які скасовують заочне рішення, рішення за заявою третьої

[1] Case C-193/07, Commission v Poland R, not published. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=60822&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=135162.

сторони, додаткове рішення, рішення щодо перегляду та роз'яснення, а також накази. Суб'єктом апеляції може бути будь-яка сторона у справі, яка частково або повністю не виграла справу, а також особа, яка залучена у справу у формі процесуальної інтервенції.

Нормативна модель апеляцій у Суді справедливості зводиться до того, що апеляція стосується лише питань права і не може стосуватися фактів справи і щодо цього вона більше схожа на національну процедуру касації при двоінстанційній системі оскарження. Тобто в існуючій моделі апеляції в Суді ЄС основну проблему становить розмежування питань права та питань факту[1].

Підставами для апеляції є відсутність компетенції Загального суду, порушення процедури, які значно вплинули на інтереси апелянта, а також порушення права ЄС Загальним судом (ст. 58 Статуту Суду ЄС). Судова практика певним чином деталізує та розвиває ст. 58 Статуту та, окрім трьох підстав, що перелічені безпосередньо в цій статті, відносить до підстав апеляції ще й порушення Загальним судом не лише первинного права ЄС, а й вторинного та загальних принципів права[2], неправильне тлумачення Загальним судом норм права[3], неправильну правову кваліфікацію фактів[4], неправильне тлумачення правових вимог сторін[5].

Стосовно підстав для апеляції, то під відсутністю компетенції Загального суду розуміється відсутність у нього юрисдикції щодо розгляду справи. Порушення процедури, які значно вплинули на інтереси апелянта як підстава скасування рішення, має розглядатися, по-перше, як порушення власне процедурних норм, а по-друге, як порушення, що має суттєвий характер та вплинуло на права та інтереси апелянта.

---

[1] Див.: Brown B. The first five years of the Court of First Instance and appeals to the Court of Justice: Assessment and statistics. Common Market Law Review. 1995. Vol. 32(3). P. 743–761; Sonelli S. Appeal on Points of Law in the Community System – a Review. Common Market Law Review. 1998. Vol. 35 (4). P. 871–900.

[2] Case C-68/91 P, Moritz v Commission. *European Court Reports.* 1992. P. I-06849.

[3] Joined cases C-172/01 P, C-175/01 P, C-176/01 P and C-180/01 P, International Power plc, British Coal Corporation, PowerGen (UK) plc and Commission v NALOO. *European Court Reports*. 2003. P. I-11421, para. 156; Case C-329/02 P, SatellitenFernsehen GmbH v OHIM. *European Court Reports.* 2004 P. I-8316, para. 37.

[4] Case C-123/03 P, Commission of the European Communities v Greencore Group plc. *European Court Reports.* 2004. P. I-11647.

[5] Case C-298/93 P, Klinke v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. I-3009, para. 24.

Лише при дотриманні обох умов це становитиме підставу для апеляції. Саме Суд справедливості досліджує, чи вплинуло порушення на апелянта, чи ні, чи були гарантовані йому право бути заслуханим, право на захист, право на справедливий суд тощо. Порушення внутрішніх організаційних правил Загального суду не вважається порушенням процедури у розумінні ст. 58 Статуту Суду ЄС. Під порушенням права ЄС як підстава для апеляції буде вважатися порушення Загальним судом первинного чи вторинного права ЄС, а також загальних принципів права, включаючи основоположні права людини.

Процесуальне право ЄС доволі широко визначає об'єкт апеляції. Як випливає зі ст. 56 Статуту Суду ЄС, об'єктом апеляції може бути як власне рішення Загального суду, так і рішення, які скасовують заочне рішення, рішення за заявою третьої сторони, додаткове рішення, рішення щодо перегляду та роз'яснення, а також накази. Внутрішні рішення у формі наказів, якими не вирішується справа по суті, а які пов'язані з процесуальною діяльністю Загального суду, не підлягають апеляційному оскарженню. Тобто сторони, наприклад, не можуть оскаржити наказ Загального суду стосовно розподілення справи до конкретної палати або ж наказ щодо відмови в застосуванні прискореної процедури тощо. Так само не підлягають апеляції рішення стосовно судових витрат (ч. 2 ст. 58 Статуту Суду ЄС).

Відповідно до ст. 56 Статуту Суду ЄС апеляція може бути подана протягом двох місяців будь-якою стороною, яка частково або повністю не виграла справу. Пропущення цього строку унеможливлює оскарження рішення, оскільки він є «пресекательним» (рос.). Були випадки, коли сторони пропустили строки для подання апеляції та ініціювали нові провадження в Загальному суді для зміни його первинного рішення. Ці позови визнавалися неприйнятними через набуття рішеннями Загального суду остаточної сили після спливу строку, наданого на апеляцію[1].

Окрім сторони, яка частково або повністю не виграла справу, можуть подати апеляцію особи, що вступили до справи у формі процесуальної інтервенції, але лише, якщо рішення Загального суду прямо впливає на них. Таке обмеження не стосується держав-членів та інститутів ЄС, які можуть подавати апеляцію навіть якщо рішення не впли-

[1] Case T-223/09, Isci Partisi v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=74410&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=170603.

ває на їхні права[1]. Це пов'язано з їх «привілейованим» статусом та презумпцією, що вони діють в інтересах інтеграції, а не лише у власних інтересах. «Привілейований» статус держав-членів та інститутів ЄС виявляється також у тому, що вони можуть подавати апеляцію на рішення Загального суду по справі, до якої вони навіть не вступали, за винятком справ, пов'язаних зі спорами між ЄС та його службовцями (ч. 3 ст. 58 Статуту Суду ЄС). До речі, таке необмежене право на апеляцію зазнає наукової критики, оскільки, на думку окремих авторів, воно суперечить принципу змагальності та рівності через те, що інститути та держави-члени не брали участі у провадженні, але попри це можуть подати апеляцію, що впливає на права осіб, які брали участь у провадженні[2]. І тому лунають пропозиції щодо обмеження цього права і надання його лише Комісії, яка обстоює спільний інтерес ЄС та висуває при цьому належні ініціативи в цьому напрямку[3].

Очевидно, що метою таких привілеїв явно є спільний інтерес ЄС. Про це свідчить те, що рішення зі службових спорів не можуть бути об'єктом апеляції з боку інститутів та держав-членів, оскільки ці справи обмежені приватноправовими інтересами. Тож, є раціональним залишити такий привілей виключно Комісії, яка за статусом представляє інтереси інтеграції та ЄС у цілому.

Уже зазначалось, що не підлягають апеляції рішення стосовно судових витрат. Це положення також зазнає критики з тих підстав, що воно є прямим порушенням ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС та ст. 6 і ст. 13 ЄКПЛ. Що стосується Суду справедливості, то він не вбачає у цьому жодних порушень та дотримується позиції неможливості розгляду апеляцій стосовно суто судових витрат. Суд може розглянути це питання, якщо існують інші підстави апеляції[4].

Процесуальне право ЄС регламентує порядок подання апеляції. Апеляція подається до секретаріату Суду справедливості або Загального суду за вибором апелянта. Якщо апеляція подана до Загального суду, то його секретаріат передає справу з матеріалами до секретаріату Суду справедливості (ст. 167 Регламенту Суду справедливості).

---

[1] Case C-359/95, C-379/95 P, Commission A. O. v Ladbroke. *European Court Reports*. 1997. P. I-6265.

[2] Heffernan L. The Community Courts Post-Nice: A European Certiorari Revisited. *International & Comparative Law Quarterly*. 2003. Vol. 52, Issue 4. P. 913.

[3] Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. P. 159.

[4] Case C-316/97 P, Parliament v Gaspari. *European Court Reports.* 1998. P. I-7597.

Апеляція має містити ім'я та адресу апелянта, посилання на рішення Загального суду, на яке подається апеляція, імена інших сторін по справі в Загальному суді, правові вимоги та пов'язані з ними правові аргументи, зазначення того, чи вимагає апелянт скасувати рішення частково чи повністю й усі необхідні документи та докази. Апелянт має зазначити дату, коли він отримав рішення Загального суду. Якщо апеляція не відповідає зазначеним вимогам, то секретар надає розумний строк для виправлення недоліків і якщо протягом цього строку апелянтом не будуть вжиті необхідні заходи, то після заслуховування судді-доповідача та Генерального адвоката Суд справедливості вирішує, чи ведуть порушення формальних вимог до неприйнятності апеляції (ч. 4 ст. 168 Регламенту Суду справедливості).

В апеляції мають бути зазначені ті самі вимоги, що апелянт заявляв в основному провадженні в Загальному суді. Це означає незмінність предмета й підстав спору. Наприклад, якщо в Загальному суді апелянт вимагав визнати недійсним акт ЄС, то в апеляції він не може додати до цієї вимоги ще й вимогу про відшкодування завданих збитків. Не може змінюватися предмет спору (ст. 170 Регламенту Суду справедливості). Так, у справі *San Marco v Commission* італійська компанія *San Marco* подала апеляцію на рішення СПІ, яким було відмовлено у задоволенні позову щодо відшкодування збитків, завданих діяльністю Комісії. В апеляційній скарзі апелянт додав нові вимоги щодо відшкодування збитків, які він не заявляв у основній справі, та Суд справедливості відмовив апелянту в задоволенні скарги, оскільки його вимоги порушують принцип розподілу юрисдикції між судовими інстанціями, а також розширюють предмет провадження у першій інстанції, що робить апеляцію неефективною[1]. У цілому ж апелянт не обмежений поданням нових правових аргументів на захист своєї позиції.

Крім зазначення в апеляції певних вимог у межах предмета й підстав спору, апелянт має право просити Суд, щоб у випадку скасування Судом справедливості рішення Загального суду, справа була повернута до нього на розгляд. При цьому апелянт має вказати підстави для необхідності ухвалення рішення по суті саме Загальним судом (ч. 2 ст. 170 Регламенту Суду справедливості).

[1] Case C-19/95 P, San Marco v Commission. *European Court Reports*. 1996. P. I-4435, para. 49.

Стосовно правил розгляду справи, що була повернута до Загального суду на розгляд, то встановлено, що провадження відбуваються за загальними правилами судочинства прямих проваджень (ст. 218 Регламенту Загального суду). Крім того, слід зазначити, що апеляція не має відкладального ефекту (ст. 60 Статуту Суду ЄС). Це положення слугує тому, щоб сторони не використовували апеляційну процедуру як підставу для невиконання судового рішення. Але при цьому сторона окремою процедурою може вимагати від Суду справедливості вжиття тимчасових заходів у вигляді призупинення виконання рішення Загального суду[1].

Після надходження апеляції до секретаріату відкривається провадження у справі, яке має дві стадії: письмову та усну (ст. 59 Статуту Суду ЄС). Як і у випадку із розглядом основних справ по суті, Суд справедливості може після заслуховування Генерального адвоката та сторін ухвалити рішення про непроведення усних слухань.

Апеляція розсилається іншим сторонам справи, включаючи осіб, що вступили у провадження у формі процесуальної інтервенції. Протягом двох місяців з дня отримання апеляції сторони основної справи в Загальному суді, які мають інтерес в підтриманні або скасуванні апеляції, можуть надати свої відгуки (response). Цей строк не може бути подовжено (ст. 172 Регламенту Суду справедливості). Відгук на апеляцію має містити ім'я та адресу особи, що подає відповідь, дату, коли вона отримала апеляцію, правові вимоги та правові аргументи (ст. 173 Регламенту Суду справедливості). У відгуку має бути зазначено, чи підтримує особа апеляцію або заперечує проти неї частково чи повністю.

Після першого обміну зауваженнями відповідно до процедури можливий другий обмін зауваженнями, який є додатковим етапом і може бути проведений лише за вмотивованим клопотанням апелянта, яке має бути подано протягом сімох днів з дня отримання відповіді, та після заслуховування Генерального адвоката. При цьому Голова палати встановлює дату, до якої слід подати відповідь (reply) та друге заперечення (rejoinder) (ст. 175 Регламенту Суду справедливості) і, більше того, він може обмежити ці зауваження за обсягом та предметом. За висловом Б. Вегенбаура (B. Wägenbaur), це положення є «компро-

[1] Case T-77/91, Hochbaum v Commission. *European Court Reports.* 1991. P. II-1285, para. 21.

місом між правом на справедливий судовий розгляд та принципом прискореної процедури»[1].

Другий обмін зауваженнями в апеляційному провадженні, як видно, дуже «пришвидшений», виходячи з того, що апелянту надається лише сім днів (плюс 10 днів на рахунок відстані) для ініціювання другого обміну зауваженнями, і цей строк є найкоротшим у процесуальному праві ЄС. Найчастіше на практиці другого обміну зауваженнями не відбувається.

Сторони основної справи в Загальному суді, які мають інтерес у підтриманні або скасуванні апеляції, можуть паралельно із наданням своїх відгуків (response), подати зустрічну апеляцію (cross-appeal), яка має бути оформлена окремим документом (ст. 176 Регламенту Суду справедливості). У зустрічній апеляції має бути зазначено ім'я та адреса особи, що подає зустрічну апеляцію, дата, коли вона отримала апеляцію, правові вимоги та правові аргументи (ст. 177 Регламенту Суду справедливості). Зустрічна апеляція має містити вимоги щодо часткового або повного скасування рішення Загального суду. В разі подання зустрічної апеляції відкривається письмовий етап обміну зауваженнями, який є дуже схожим на етап обміну зауваженнями після подання апеляції. Тобто у позивача по основній справі або інших сторін основної справи в Загальному суді існує можливість направлення відгуків (response), а потім ще можливість відкриття факультативного етапу другого обміну зауваженнями (відповіддю (reply) та другим запереченням (rejoinder)) (статті 179, 180 Регламенту Суду справедливості).

Якщо апеляція або зустрічна апеляція частково або повністю явно неприйнятна або явно необґрунтована, то Суд справедливості на будь-якій стадії провадження, діючи за пропозицією судді-доповідача та після заслуховування Генерального адвоката, вирішує питання стосовно відхилення апеляції або зустрічної апеляції. Суд ухвалює з цього приводу обґрунтований наказ (ст. 181 Регламенту Суду справедливості). Це дає можливість Суду справедливості не проводити усні слухання та не ухвалювати висновок Генеральному адвокату і є засобом оптимізації судового процесу в разі подання явно неприйнятних апеляцій.

Практика визначила, в яких випадках апеляція є явно неприйнятною. Перш за все мова йде про перевищення встановлених для по-

[1] Wägenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. P. 470.

дання апеляції процесуальних строків[1], відсутність правових вимог в апеляції[2] або інші невідповідності вимогам, встановленим до змісту апеляції. Явно необґрунтованою визнається апеляція, яка не містить доказів стосовно обставин, на які посилається апелянт. Так, в апеляції по справі *Pescados Congelados Jogamar SL v Commission* апелянт наполягав на тому, що Суд першої інстанції (попередник Загального суду) був надмірно формалістичним при ухваленні рішення, але при цьому апелянт не пояснив свою позицію та не навів доказів такого твердження[3]. Через це Суд справедливості визнав його апеляцію неприйнятною.

Процедура розгляду апеляції передбачає можливість усних слухань, однак, слухання є факультативним етапом та залежать від волі сторін або від волі Суду. Сторони можуть протягом трьох тижнів після повідомлення сторін про закінчення письмової стадії провадження подати вмотивоване клопотання про проведення слухань. Якщо сторони не скористалися своїм правом подати вмотивований запит щодо проведення усної стадії процесу відповідно до ч. 1 ст. 76 Регламенту Суду справедливості, Суд *може* за пропозицією судді-доповідача та після заслуховування Генерального адвоката вирішити справу без проведення слухань. Якщо Судом справедливості було ухвалено рішення про проведення усних слухань, то одночасно з цим призначається дата їх проведення.

Питання судових витрат в апеляційному провадженні вирішується відповідно до загальних правил, визначених для прямих проваджень (ст. 184 Регламенту Суду справедливості). Те саме стосується і звернень щодо правової допомоги (статті 185–189 Регламенту Суду справедливості).

За результатами апеляційного провадження Суд справедливості може скасувати рішення Загального суду або залишити його в силі. Якщо Суд справедливості скасовує рішення Загального суду і якщо стан процесу дозволяє зробити це, то Суд справедливості може самостійно ухвалити остаточне рішення по суті або ж направляє справу назад до Загального суду. На практиці Суд справедливості повертає справу до Загального суду для вирішення справи по суті, якщо вважає, що він не має достатньо інформації стосовно справи.

---

[1] Case C-7/99 P, Campoli v Commission. *European Court Reports.* 1999. P. I-2679.

[2] Case C-30/96 P, Abbelo and others v Commission. *European Court Reports.* 1998. P. I-372.

[3] Case C-249/99 P, Pescados Congelados Jogamar SL v Commission. *European Court Reports.* 1999. P. I-08333.

Процедура розгляду справ, які Судом справедливості повернуті до Загального суду, встановлена статтями 215–223 Регламенту Загального суду. Коли Суд справедливості скасовує рішення або наказ палати Загального суду та повертає справу назад до нього, Голова Загального суду призначає справу до розгляду до іншої палати, але яка засідає в такій саме кількості. Якщо справа розглядалася Великою палатою Загального суду, то справа призначається до Великої палати.

Наостанок доречно навести статистичні дані, які показують, що кількість поданих у 2017 р. апеляцій становила 141 справу (19,08% від усієї кількості справ, що надійшли до Суду справедливості), у 2016 р. – 168 справ, у 2015 р. – 206 справ. Кількість вирішених апеляційних справ становила в 2017 р. – 194 (що становить 27,75% від усієї кількості справ, що були вирішені Судом справедливості), у 2016 р. – 182 справи, у 2015 р. – 127 справ. Тривалість апеляційних проваджень у Суді справедливості в 2017 р. становила 17,1 місяця, в 2016 р. – 12,9 місяця, в 2015 р. – 14 місяців[1].

Розглянувши особливості правил апеляційних проваджень у Суді ЄС, хотілося б звернути увагу на процедуру, яка за своїм функціональним призначенням являє собою апеляційну процедуру, але в модифікованому вигляді. Мова йде про так звану «скорочену апеляцію», яка регулюється ст. 57 Статуту Суду ЄС, та яка вже була розглянута в рамках дослідження загальних процесуальних правил розгляду прямих проваджень. Нагадаємо, що будь-яка особа, клопотання якої стосовно вступу до справи у формі процесуальної інтервенції було відхилене Загальним судом, може протягом двох тижнів із моменту сповіщення про відхилення подати апеляцію до Суду справедливості. Так само апеляція може бути подана сторонами провадження до Суду справедливості на наказ Загального суду стосовно відмови у вжитті тимчасових заходів забезпечення позову протягом двох місяців з дня сповіщення про таку відмову. Цей вид апеляції називають скороченим через те, що вона подається не після завершення справи, а під час її розгляду задля вирішення у короткі строки питань, які є вкрай важливими до моменту завершення провадження. Процедура скороченої апеляції направлена на оптимізацію та пришвидшення процесу ухвалення рішення по ній. Наприклад, розгляд скороченої апеляції відбувається за правилами, встановленими ст. 39 Статуту Суду ЄС, тобто

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

вона розглядається Судом справедливості не у форматі колегіального органу, а одноособово Головою Суду справедливості, що, безперечно, сприяє їх швидкому вирішенню.

Процедуру «скороченої апеляції» дійсно можна назвати апеляцією в прямому сенсі, оскільки вона обмежена питаннями права, що є вирішальним в ЄС для визначення процедури як апеляція. Так, у 2017 р. до Суду справедливості надійшло 6 апеляцій на рішення про відмову в застосуванні тимчасових заходів або вступу до справи. У 2016 р. таких апеляцій надійшло 7, в 2015 р. – 9. У 2017 р. було ухвалено 4 рішення стосовно цих апеляцій, у 2016 р. – 7, у 2015 р. – 7[1].

Не можна не згадати також про так би мовити квазіапеляційні процедури, які схожі за своїми наслідками на апеляції. Мова йде про процедури скасування заочного рішення, оскарження рішення та наказу третіми сторонами, клопотання щодо додаткового рішення, які в повному сенсі не можуть вважатися апеляційними процедурами через те, що перегляд в їх рамках стосується не питань права, а питань фактів. Через це, наприклад, перегляд рішення, який відбувається у зв'язку з нововиявленими фактами, не можна назвати апеляцією. Це було підтверджено і Судом справедливості в справі *Bellintani*[2]. Досить цікавою в цьому контексті є точка зору О. Петреску (O. Petrescu), яка називає ці процедури «засобами оскарження рішень Загального суду *sui generic»*[3].

Розглянуті можливості оскарження рішень Загального суду до Суду справедливості, інші квазіапеляційні форми реалізації прав учасників судових проваджень та правила судочинства апеляційних проваджень в Суді ЄС дозволяють стверджувати про існування в ЄС комплексної процесуальної системи, яка є гарантією захисту прав і інтересів суб'єктів інтеграційних процесів. Апеляційні провадження в Суді ЄС слугують відновленню порушених прав учасників процесу, втіленню права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд.

---

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Case 11/78 REV, Bellintani v Commission. *European Court Reports.* 1980. P. 23. Пізніше це було підтверджено і у справі *Fouwels* Трибуналом з питань цивільної служби (див.: Case F-8/05 REV, Fouwels et al v Commission. 2001. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=109784&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=171740).

[3] Petrescu O. M. Theoretical approach of the main means of appeals in the European procedural law. *Annals of the Brazilian Academy of Sciences*. 2015. Vol. 87, No. 4. P. 2326–2331. doi: http://dx.doi.org/10.1590/0001-3765201520140131.

Розділ 3
ВПЛИВ ПРАКТИКИ СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ ЄС

3.1. Вплив практики Суду Європейського Союзу на конституціоналізацію права ЄС

Суд ЄС посідає особливе місце в інституційній системі Союзу, оскільки при виконанні своєї функції – дотриманні права при тлумаченні та застосуванні установчих договорів, у тому числі й інститутами ЄС, Суд здійснює розвиток цього права. Незважаючи на те, що Суд ЄС по суті є судовим органом міжнародної організації, його діяльність та основоположні результати дають підстави говорити про еволюцію статусу Суду початково від суто міжнародного судового органу до інституту, який здійснив перетворення права міжнародної організації на право, якому притаманні риси конституції.

Вплив Суду ЄС на розвиток інтеграційного утворення виявляється в тому, що він інституційно детермінує конституціоналізацію права ЄС, яка стає наріжним фактором інтеграційного правопорядку. Більш того, конституціоналізація права ЄС певним чином висвітлює природу феномену судового активізму в практиці Суду ЄС, який віддзеркалює її глибокі сутнісні характеристики в світлі реалізації принципу верховенства права як фундаментального для інституційної та правової системи Союзу.

В європейських наукових колах починаючи з 1960-х рр. обговорювалася проблематика такого нового явища, як конституціоналізація права ЄС, що виникло у зв'язку зі стрімкою трансформацією установчих договорів, які до цього у доктрині вважалися класичними міждержавними домовленостями. Це було викликано розвитком нових якостей, які з'явилися у цих договорів та у інтеграційного права в цілому завдяки правотлумачній діяльності Суду ЄС.

Щодо конституціоналізації права взагалі, а не лише права ЄС, то вона стала предметом дискусій у світовій юридичній доктрині[1], але при цьому були відсутні глибокі теоретичні дослідження щодо природи цього явища, його принципів тощо. Навіть на теперішній час відсутнє єдине визначення конституціоналізації права, а дослідники сходяться лише в тому, що конституціоналізація – це процес надання певним нормам конституційної сили. На наш погляд, це доволі вузьке розуміння такого унікального явища. Суттєвим тут має бути не лише визнання високого, ієрархічного статусу норми, а й ефект, дія цих норм як принципи для всієї правової системи, а також їх ефективне втілення у правопорядок.

Природно, що проблема конституціоналізації зводиться до верховенства Конституції. У цьому контексті Т. С. Подорожна, наприклад, виокремлює такі складові верховенства конституцій, які мають реалізовуватися у процесі конституціоналізації права: «1) Конституція відіграє провідну роль у правовому регулюванні основних сфер суспільного і державного життя; 2) норми Конституції є нормами прямої дії у процесі вирішення конкретних справ; 3) найвища юридична сила Конституції в ієрархії нормативно-правових актів; 4) конституційні конфлікти та колізії, що виникають між різними суб'єктами права, вирішуються на підставі конституційних норм; 5) реалізація Конституції передбачає її системне тлумачення для забезпечення комплексного

[1] Див.: Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія. Харків : Право, 2008. – 220 с.; Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 259–262; Савчин М. Природа конституції, конституціоналізація глобального права та супранаціональна влада. *Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку:* зб. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. Київ : Логос, 2009. С. 230–236; Подорожна Т. С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізація Конституції України : монографія. Львів : ПАІС, 2014. С. 200–236 тощо.

впливу на правову систему»[1]. Крім того, доречно зверталася увага на те, що процес конституціоналізації не обмежується національним правом та національними правовідносинами, міжнародне право також залучене до цього процесу[2].

Що стосується осмислення сутності та особливостей конституціоналізації права ЄС, то складність проблеми полягає в тому, що важко застосовувати принципи конституціоналізму до наддержавного утворення, яке за своєю природою є організацією *sui generis*, що поєднує у собі риси як держав, так і міжнародних організацій, до яких застосовувати ці принципи взагалі вкрай складно. Більше того, запозичення понять державного конституціоналізму до правової системи ЄС М. М. Марченко називає «механістичним» і таким, що має багато нарікань, оскільки в ЄС відсутній суверенітет, самодостатня політична влада, правосуб'єктність та ті форми публічної влади, які опосередковуються та захищаються конституційними актами в кожній державі[3]. Дійсно, не можна проводити повне запозичення національних підходів до наднаціональних структур, але і погодитися із автором щодо відсутності в ЄС правосуб'єктності та відповідних форм публічної влади неможливо. Із набуттям чинності Лісабонським договором правосуб'єктність ЄС стала закріпленим в установчих договорах положенням, що свідчить про свідомий крок держав-членів щодо цього визнання. Більш того, як зазначає І. В. Яковюк, у ЄС існує власний «суверенітет», що складається з права реалізації суверенних прав і окремих

[1] Подорожна Т. С. Концепція конституціоналізації вітчизняного законодавства: постановка проблеми. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2014. Вип. 728: Правознавство. С. 59.

[2] Квач С. С. Особливості та основні складові процесу конституціоналізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. №9-2, т. 1. С. 59. Див. також: Мартиненко П. Ф. Насиченість державного права України міжнародним правовим порядком: конституційний аспект. *Конституція і конституціоналізм: вибіркові проблеми:* зб. наук. пр. ; відп. ред. П. Ф. Мартиненко і В. М. Кампо. Київ : Купріянова, 2007. С. 256; Баймуратов М. А. Конституционное право Украины в системе мирового коммунитарного права. *Конституционное право Украины* / под ред. М. А. Баймуратова, А. В. Батанова. Харьков, 2008; Klabbers J., Peters A., Ulfstein G. The Constitutionalization of International Law. Oxford : Oxford University Press, 2009. 393 p.; Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Логос, 2010. 428 с.; Ruling the World? Constitutionalism, International Law, and Global Governance / ed. by Dunoff J. L., Trachtman J. P. Cambridge University Press, 2013. 432 p.

[3] Марченко М. Н. Европейский Союз и его судебная система : монография. Москва : Проспект, 2012. С. 145.

повноважень, переданих йому урядами держав-членів[1]. Публічна влада в ЄС теж еволюціонувала до загальновизнаного демократичного рівня із залученням різних кіл інтересів – від держав-членів, представлених у Раді ЄС та Європейській Раді, до громадян ЄС, представлених Європейським Парламентом.

Тож, незважаючи на спроби виведення власного європейського поняття конституції та конституціоналізації права ЄС, здебільшого проводяться паралелі з національними поняттями з урахуванням специфіки правопорядку ЄС[2], а тому об'єктивно конституціоналізація права ЄС – це реальний процес, за яким установчі договори ЄС еволюціонували від сукупності домовленостей, які були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх публічних та приватних осіб на території ЄС[3]. Такий характер трансформації ЄС висвітлював і особливий характер його правосуб'єктності, і в цілому підвалини конституціоналізації права ЄС. Як слушно зазначає А. Стоун Світ (A. Stone Sweet), еволюція ЄС почалася від «традиційної, державоцентристської "міжнародної організації" дипломатів та "режиму" вчення про між-

[1] Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків: Право, 2013. С. 285.

[2] Різні позиції у дослідженнях поняття конституціоналізації права ЄС див.: Burley A-M., Mattli W. Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organization*. 1993. Vol. 47, Issue 1. P. 41–76; Lenaerts K. Constitutionalism and the Many Faces of Federalism. *American Journal of Comparative Law*. 1990. Vol. 38, No. 2. P. 205; Mancini F. The Making of a Constitution for Europe. *The New European Community: Decisionmaking and Institutional Change*. R. Keohane and S. Hoffman (Eds.). Boulder, Colo : Westview Press, 1991; Weiler J. H. H. The Transformation of Europe. *The Yale Law Journal. Symposium: International Law*. 1991. Vol. 100, No. 8. P. 2403–2483; Stone Sweet A., Brunell T. L. Constructing a supranational constitution: Dispute resolution and governance in the European Community. *American Political Science Review.* 1998. Vol. 92, No. 1. P. 63–81; Stone Sweet A. Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe. Oxford University Press, 2000; Haltern U. Pathos and patina: the failure and promise of constitutionalism in the European imagination. *European Law Journal*. 2003. Vol. 9, Issue 1. P. 14 –44; Stone Sweet A. European integration and the legal system / T. Borzel and R. Cichowski (Eds.). *The State of the European Union*, 2003. Vol. 6: Law, Politics, and Society. Oxford : Oxford University Press.

[3] Комарова Т. Вплив Суду ЄС на конституціоналізацію права Європейського Союзу. *Європейське право*. 2012. № 1. С. 197–203; Комарова Т. Влияние Суда ЕС на конституционализацию права Европейского Союза. *Право Украины*. 2013. № 3. С. 64–70; Комарова Т. В. Практика Суду Справедливості ЄС та конституціоналізація права Європейського Союзу. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 123–130.

народні відносини»[1], а зараз констатуємо існування унікального наднаціонального об'єднання, сфокусованого на правах приватних осіб. Правовому режиму ЄС стали притаманні риси конституції, які ми і розглянемо, а сам Суд ЄС неодноразово констатував, що установчий ДЄС є «конституційною хартією, заснованою на верховенстві права»[2], або «внутрішньою конституцією»[3], а в окремих випадках також звертався до «основ конституційної хартії», «конституційних принципів» та «конституційних гарантій»[4]. У цьому аспекті слід підтримати думку В. О. Висоцького, який стверджує, що конституціоналізація позначає поступовий перехід від стану, коли держави зв'язані міжнародними договорами, до стану, коли первинним джерелом зобов'язань держав виступає конституційний акт, що за своїми характеристиками більше тяжіє до національного, а не до міжнародного права[5].

Норми установчих договорів ЄС по суті відповідають складовим верховенства конституції, про що згадувалося вище, і відрізняються від інших норм. Більш того, установчі договори стали основою для регулювання інтеграційних процесів, їх норми є нормами прямої дії, вони мають найвищу юридичну силу в ієрархії правових актів, у тому числі й серед національних, а реалізація установчих договорів передбачає їх системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему та особливу роль Суду ЄС у цьому процесі. І тому виглядає явно спірною також точка зору тих дослідників, які визначають конституціоналізацію права ЄС як процес «інтегрування конституцій держав-членів» або процес «взаємопроникнення норм кон-

[1] Stone Sweet A. European integration and the legal system / T. Borzel and R. Cichowski (Eds.). *The State of the European Union*, 2003. Vol. 6: Law, Politics, and Society. Oxford: Oxford University Press. P. 18.

[2] Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament Ltd. *European Court Reports*. 1986. P. 1339.

[3] Opinion 1/76, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels Ltd. *European Court Reports*. 1977. P. 741.

[4] Див.: Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission. *European Court Reports*. 2008. P. I-06351, paras. 5, 285, 290.

[5] Висоцький В. О. Конституціоналізація права Європейського Союзу. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матеріали 4-ї міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2013. С. 483.

ституційного права різних країн»[1] або ж як «запозичення конституційно-правових цінностей та нормативів правових систем держав – членів Союзу до системи права ЄС та його нормативно-правових основ, що в результаті і утворює правові надбання Співтовариства»[2]. Конституціоналізація права ЄС відбувається на іншому рівні – не в горизонтальній площині поміж державами-членами, а у вертикальній – від ЄС до національних правопорядків. Тобто тут можна спостерігати зворотний процес, коли не ЄС запозичує конституційні положення у держав-членів, а навпаки – встановлює їх для держав. Принципи, які були розвинуті в ЄС, так би мовити, націоналізувалися. Якщо конституціоналізацію міжнародного права, дійсно, можна охарактеризувати як процес впливу та взаємопроникнення національних конституцій або перенесення їх принципів до міжнародного права, то у випадку із правом ЄС це категорично не так.

Говорячи про вплив Суду ЄС на конституціоналізацію права Союзу, слід відзначити найголовніше – формування ним саме тих принципів функціонування права ЄС, які надають праву ЄС рис конституції та пояснюють, у чому полягають унікальність правопорядку ЄС та відмінність від усіх інших правових систем. Мова йде про принципи верховенства права ЄС та його прямої дії. Так, поряд із правовою системою ЄС існують національні правові системи держав – членів Союзу. Саме тому Суд ЄС вивів та обґрунтував принцип верховенства права Співтовариства над національним правом держав-членів і ствердив його як найвищий принцип, який регулює співвідношення права Співтовариства із національними правовими системами. З набуттям чинності Лісабонським договором цей принцип почав застосовуватися до права ЄС. Важливим є те, що всі держави-члени при розробленні Лісабонського договору підписали Декларацію № 17 про верховенство, в якій закріплений принцип верховенства права ЄС над правом держав-членів. Хоча Декларація не має обов'язкової сили, але принцип верховенства закріплений у ній саме в такому вигляді, як він був виведений Судом ЄС своєю практикою. Цей факт, безперечно, підкреслює

[1] Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения. URL: http://www.libed.ru/knigi-nauka/822235-2-pravovie-sistemi-process-konstitucionalizacii-novoe-opredelenie-sootnosheniya-anne-peters-anne-peters-profes.php.

[2] Чернопищук Я. В. Конституціоналізація процесів європейської інтеграції України: Етимологія змісту. *Держава і право.* 2010. Вип. 49. С. 178.

вагому роль Суду ЄС у формуванні наднаціонального права. Хоча дослідники відзначають, що сам факт незакріплення принципу в тексті самого Лісабонського договору є певною поразкою проінтеграційних ідей та небажанням держав-членів закріпити як юридично обов'язкова норма цей принцип, але він вже давно є загальновизнаним і таким, що ефективно застосовується.

Принцип верховенства права Співтовариства спочатку не був закріплений в установчих договорах, що становило проблему, оскільки не всі держави-члени визнавали примат європейського або міжнародного права, а через це така держава-член могла шляхом прийняття більш пізнішого національного законодавчого акта скасувати дію, наприклад, деяких положень установчих договорів[1]. Саме тому в 1964 р. з'явилося загальновідоме рішення Суду справедливості у справі *Costa v E. N. E. L.*, яке закріпило, що «передача державами від своїх правових систем правовій системі Співтовариства прав та обов'язків, які виникають на підставі установчого договору, тягне за собою постійне обмеження їхніх суверенних прав, над якими не можуть превалювати жодний наступний односторонній акт, що несумісний із основами Співтовариства»[2].

Наступна практика Суду справедливості підтвердила, що принцип верховенства права Співтовариства випливає із самої природи цього права. Рішенням у справі *Simmental* він дуже чітко закріпив пріоритет права Співтовариства таким формулюванням, яке можна вважати хрестоматійним: «Відповідно до принципу пріоритету права Співтовариства, співвідношення між приписами установчого договору та актами інститутів, що підлягають безпосередньому застосуванню, з одного боку, та національним правом – з другого боку, є таким, що з моменту набрання чинності даними положеннями вони не тільки автоматично роблять такою, що не підлягає застосуванню будь-яку чинну норму національного права, яка їм суперечить, а й перешкоджає законному прийняттю нових національних законодавчих актів тією мірою, якою вони будуть несумісними із приписами Співтовариства»[3]. Це положення можна тлумачити так, що невідповідність національного права

[1] Більш детально див.: Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 230 с.

[2] Case 6/64, Flamino Costa v E. N. E. L. *European Court Reports*. 1964. P. 585.

[3] Case 106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA. *European Court Reports*. 1978. P. 629.

праву ЄС повинна не тільки призводити до автоматичного незастосування національного права, а й запобігати прийняттю нових національних законів, які б не відповідали нормам наднаціонального права. Ці висновки Суду стали тим фактором, що сприяв ефективності правової системи ЄС та визначив способи виконання державами-членами своїх зобов'язань за установчими договорами.

Дуже важливим є й те, що рішення у справі *Simmental* закріпило верховенство інтеграційного права навіть над конституційними нормами держав-членів, які прийнято вважати нормами найвищої юридичної сили. Суд справедливості ще раз підкреслив, що праву Співтовариства, яке має автономний характер, не може бути протиставлений нормативний акт внутрішнього права, якою б не була його природа, включаючи й національні конституції, інакше було б поставлене під сумнів саме правове підґрунтя інтеграційного правопорядку. Говорячи про право Співтовариства, Суд мав на увазі не тільки установчі договори, а й вторинне право, тобто акти інститутів або угоди із третіми сторонами, незалежно від того, були вони прийняті до чи після прийняття національної норми.

Практика Суду ЄС розтлумачила принцип верховенства права ЄС в тому контексті, що дія цього принципу не означає автоматичне скасування національних норм, які не відповідають праву ЄС, а означає, що такі норми не можуть підлягати застосуванню, оскільки юрисдикція Суду ЄС не поширюється на національне законодавство держав – членів ЄС. Це означає, що Суд ЄС некомпетентний ані тлумачити національне законодавство, ані давати приписи щодо його скасування. У свою чергу, обов'язок із приведення у відповідність до права ЄС та практики Суду ЄС норм національного законодавства покладений лише на держави-члени. Зауважимо, що, пройшовши важкий шлях визнання досить новаторської та досі не відомої міжнародному правопорядку концепції верховенства права ЄС, усі держави – члени Союзу сприйняли її, хоча цьому і передували певні труднощі, оскільки сам по собі цей принцип є дотичним до питання державного суверенітету.

Наступним основоположним принципом, розробленим Судом ЄС, є принцип прямої дії права ЄС, який спочатку теж стосувався права Співтовариства, а зараз поширюється на право ЄС. Цей принцип означає, що право ЄС діє на всій території Союзу та для всіх його суб'єктів, тобто поширюється на держави-члени, інститути ЄС і головне – надає

права фізичним та юридичним особам без імплементації у національні правові системи. Загальновідомо, що пряма дія норм не є характерною для міжнародного публічного права, оскільки, як вирішив Міжнародний Суд ООН, сторони міжнародного договору можуть за бажанням наділяти деякі його положення прямою дією, але це є винятком[1]. Що стосується інтеграційного права, то це положення стало основоположним принципом, що свідчить про унікальність правової системи Союзу.

Принцип прямої дії права ЄС не закріплений в установчих договорах (ст. 288 ДФЄС закріплює пряму дію тільки регламентів) і його існування – це кропітка праця та проактивна позиція Суду ЄС. Уперше Суд справедливості обґрунтував принцип прямої дії права ЄС у рішенні у справі *van Gend & Loos*: «Право Співтовариства незалежно від законодавства держав-членів не тільки накладає обов'язки на приватних осіб, але також наділяє їх правами, котрі стають частиною їх правового надбання»[2]. Ця справа обмежувалася проблемою суто прямої дії положень установчого договору. У 70-х рр. XX ст. Суд справедливості звернув увагу на дію цього принципу щодо вторинного права задля забезпечення ефективності системи права ЄС. Суд надав розширювальне тлумачення цього принципу й поширив його дію на акти інститутів, які спочатку не наділялися прямою дією, та встановив вимоги, яким мають відповідати норми вторинного права ЄС як норми прямої дії. Рішенням у справі *Defrenne* до цих вимог Суд відніс такі: норма, що надає права, має бути очевидною та недвозначною – мати чіткий характер та ясне закріплення, вона має бути безумовною та її застосування не повинно залежати від видання іншої норми ЄС або державою-членом[3]. У літературі наведені критерії названі Л. М. Ентіним «вимогами до реалізабельності» норми[4].

Надалі практика Суду ЄС поширила принцип прямої дії не лише на регламенти та окремі положення установчих договорів, а й частко-

[1] Competence des tribunaux de Dantzig. *Publicationes de la Cour permanente de justice*. 1928. Serie B. No. 15. P. 15–34.

[2] Case 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 1.

[3] Case 43/75, Defrenne v SABENA. *European Court Reports*. 1976. P. 455.

[4] Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учеб. для вузов / под ред. Л. М. Энтина. 2-е изд., пересмотр. и доп. Москва : Норма, 2005. С. 62.

во на інші акти. Так, Судом ЄС розглядалося питання щодо прямої дії директив, які самі по собі є актами вторинного права ЄС і встановлюють лише загальну мету, якої мають досягти держави-члени, а ось вибір методів та засобів досягнення мети належить до національної компетенції. Тобто директиви – це акти, які потребують імплементації в національне право, але практика показала, що держави-члени іноді з певних причин нехтують належним виконанням директив, а через це приватні особи не можуть скористатися правами та можливостями, які були закладені в директивах. Зважаючи на це, Суд зайняв дуже важливу для приватних осіб позицію та уточнив, що директива може мати пряму дію, але лише в тому випадку, якщо держава не виконала свого обов'язку її імплементувати, тобто після спливу періоду, котрий наданий державі для інкорпорації директиви у власний правопорядок. Крім того, положення директиви все ж таки мають відповідати вимогам прямої дії – норма має бути очевидною, недвозначною та безумовною. Для приватних осіб це означає, що якщо держава-член знехтує своїм обов'язком з імплементації директиви у встановлені строки, то на положення такої директиви можна посилатися перед національними судами, незважаючи на норми внутрішнього права[1].

Саме так і було у відомій справі *Van Duyn*[2], коли у 1973 р. громадянці Нідерландів Ван Дюн (Van Duyn) було відмовлено міграційною службою Великобританії в наданні права на роботу в британському відділенні Американської церкви Саєнтології у зв'язку з її релігійними переконаннями. Відмова була надана на підставі рішення уряду щодо діяльності церкви Саєнтології та визнання її такою, що несе суспільну загрозу через авторитарні тенденції у відносинах членів церкви. Ван Дюн оскаржила це рішення на підставі того, що воно не відповідало Директиві 64/22 щодо координації спеціальних заходів з переміщення та проживання іноземців, що виправдовуються на підставі державної політики, громадської безпеки чи охорони здоров'я 1964 р. На той час Великобританія ще не імплементувала цю Директиву в національне законодавство, а отже, в національному суді вона не могла послатися на жодну національну норму. У преюдиціальному рішенні Суд справедливості констатував можливість у цьому випадку застосувати положення Директиви приватними особами.

[1] Case 8/81, Becker v Finanzamt Munster – Innestadt. *European Court Reports*. 1982. P. 53.

[2] Case 41/74, Van Duyn v Home Office. *European Court Reports*. 1974. P. 1337.

Обов'язково потрібно враховувати, що пряма дія директив може мати місце лише у вертикальних відносинах (держава – індивід), а не у горизонтальних (індивід – індивід), оскільки директиви адресуються державам-членам, а не приватним особам і не можуть містити обов'язки для них[1]. При цьому найголовнішим є те, що застосування принципу прямої дії до директив є, швидше за все, винятком, оскільки протилежне зводило б нанівець обов'язок держав провадити імплементаційні заходи щодо директив. Майже аналогічні висновки Суд справедливості зробив у рішенні у справі *Von Colson*[2], в якому визначив, що пряма дія директив у випадку їх неімплементації або некоректної імплементації означає, що національні суди мають тлумачити національне право у світлі права ЄС.

Таким чином, пряма дія права ЄС полягає ще й у тому, що національні суди повинні застосовувати ці норми права ЄС навіть якщо вони суперечать нормам національного законодавства. Цей принцип встановлює найбільш вигідну для досягнення цілей ЄС взаємодію національного права держав-членів із наднаціональним правом, оскільки за порушення права ЄС, у тому числі і принципів верховенства та прямої дії, держави-члени несуть матеріальну відповідальність як на рівні

[1] Щодо прямої дії директив див.: Winter J. A. Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. *Common Market Law Review*. 1972. Vol. 9. P. 425–438; Dashwood A. The Principle of Direct Effect in European Community Law. *Journal of Common Market Studies*. 1978. Vol. 16. P. 229–245; Pescatore P. The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 155–177; De Burca G. Giving Effect to European Community Directives. *Modern Law Review*. 1992. Vol. 55. P. 215–240; Tridimas T. Horizontal Effect of Directives: A Missed Opportunity? *Environmental Law Review*. 1994. Vol. 19. P. 621–636; Capelli F. Il problema dell'efficacia orizzontale delle direttive: un epilogo in tono minore. *Diritto comunitario e deglli scambi internazionali*. 1994. No. 3. P. 361–368; Lenz M. Horizontal what? Back to Basics. *European Law Review*. 2000. Vol. 25, Issue 5. P. 509–522; Prechal S. Does Direct Effect Still Matter? *Common Market Law Review.* 2000. Vol. 37, Issue 5. P. 1047–1069; Figueroa Regueiro P. V. Invocability of Substitution and Invocability of Exclusion: Bringing Legal Realism to the Current Developments of the Case-Law of «Horizontal» Direct Effect of Directives. *Jean Monnet Working Paper*. 2002. Vol. 7. 64 p.; Авель М. Существует ли в законодательстве Европейского Союза «горизонтальный эффект»? *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. №4 (53). С. 93–103; Skouris V. Effet Utile Versus Legal Certainty: The Case-law of the Court of Justice on the Direct Effect of Directives. *European Business Law Review*. 2006. Vol. 17, Issue 2. P. 241–255; Брацук І. Вплив Суду ЄС на формування та розвиток принципу прямої дії права Європейського Союзу. *Юридична Україна.* 2010. №2. С. 129–132.

[2] Case 14/83, Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen. *European Court Reports*. 1984. P. 1891.

Союзу, так і перед приватними особами. Це положення є вкрай важливим у процесі конституціоналізації права ЄС, оскільки цей процес полягає не лише у номінальному закріпленні відповідного статусу норми, а й у її реальній дії та переходу на рівень загальнозастосованого принципу. Саме ці два принципи – верховенства права ЄС та його прямої дії – можна назвати двома основоположними опорами всієї правової системи Союзу, що заклали основи для конституціоналізації інтеграційного права.

Конституціоналізація інтеграційного права обумовлює наявність певного механізму правового захисту, оскільки лише за таких умов норма набуває статусу конституційної. Щодо принципів верховенства права ЄС та його прямої дії, таким механізмом є доктрина відповідальності держави за порушення права ЄС, що розроблена рішенням у справі *Francovich*[1]. Відповідальність держави полягає у зобов'язанні відшкодувати збитки, завдані індивідам порушенням права ЄС. Відповідальність держав-членів перед Союзом передбачена статтями 258–260 ДФЄС[2], а ось доктрина відповідальності перед приватними особами у формі компенсації державою-порушницею шкоди, завданої індивідам через порушення права ЄС, розвивалася практикою Суду ЄС. Вона є особливо важливою, оскільки не всі норми права ЄС мають пряму дію, а отже, не всіма ними можуть скористатися приватні особи в національних судах для захисту своїх прав.

Своєю практикою Суд ЄС сформулював основні умови, які мають існувати для настання відповідальності держави за порушення права ЄС: акт ЄС має надавати права індивідам, порушення цих прав державою має бути доволі серйозним і між збитками та порушенням має бути прямий зв'язок[3]. При цьому відповідальність може наставати за будь-які порушення будь-якої норми ЄС незалежно від того, чи має ця норма пряму дію, а також незалежно від того, яка гілка державної влади допустила порушення. Суд досить широко тлумачить поняття гілок державної влади, включаючи до них як традиційні органи, так

[1] Joined cases 6/90 та 9/90, 6/90, 9/90, Francovich and Others v Italian Republic. *European Court Reports*. 1991. P. I-5357.

[2] Більш детально про провадження щодо примусового виконання зобов'язань держав-членів див.: Комарова Т. В. Припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС. *Проблеми законності.* 2007. Вип. 91. С. 173–179; Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 90–121.

[3] Case 103/88, Fratelli Consanzo SpA v Commune di Milano. *European Court Reports*. 1989. P. 1839.

і конституційно незалежні органи, на які покладений обов'язок підтримувати публічний порядок та безпеку[1].

Щодо характеру порушення, то воно має бути серйозним. Таким будуть вважатися незастосування акта ЄС, невчасна його імплементація або тлумачення національного права всупереч праву Союзу або усталеному прецедентному праву Суду ЄС. Питання вирішення ступеня серйозності віднесено до дискреційних повноважень національних судів, хоча деякі вчені вказують на необхідність із боку Суду ЄС здійснювати централізований нагляд за цим питанням і надання національним судам тлумачення щодо ознак серйозності порушення. З цього приводу консолідованих указівок Суд ЄС не надав, але в його практиці існує значна їх кількість. Наприклад, якщо держава намагалася імплементувати акт у передбачені строки, то умова серйозності вже не буде наявною, та держава не нестиме відповідальність за збитки, понесені приватними особами. Так відбулося у справі *R v HM Treasury, ex p British Telecommunications*[2], яка стосувалася Директиви 90/351 щодо регулювання процедури придбання організацій телекомунікаційного сектору 1990 р. Ця Директива була імплементована Великобританією в строк, але неправильно. Суд справедливості дійшов висновку, що оскільки Директива мала не зовсім чітке формулювання, то така її інтерпретація, яка була здійснена при імплементації, не може становити доволі серйозне порушення для того, щоб настав обов'язок держави компенсувати збитки компанії British Telecommunications.

За загальним принципом збитки, завдані неправомірною поведінкою держави, мають бути відшкодовані, а відшкодування – таким, що відповідає збиткам. За відсутності наднаціональних норм щодо розміру відшкодування державам-членам слід розробити відповідні критерії визначення цих розмірів. Такі критерії мають бути не менш сприятливими, ніж для таких самих скарг, що засновані на національних нормах, і мають відповідати принципам еквівалентності та ефективності.

[1] Case 222/84, Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary. *European Court Reports*. 1986. P. 1651.

[2] C-392/93, R v HM Treasury, ex p British Telecommunications. *European Court Reports*. 1996. P. I-01631.

Суд справедливості такою практикою показав, що доктрина відповідальності держави та її обов'язок компенсувати збитки приватним особам за порушення з її боку є гарантією реалізації прав приватних осіб, тим самим задекларувавши функціональну неподільність прав та засобів їх захисту.

Завдяки розвинутим концепціям верховенства, прямої дії права ЄС та існування можливості притягнення до відповідальності держав-членів у разі недотримання інтеграційного права як за допомогою централізованої процедури в Суді ЄС, так і за допомогою децентралізованої системи в національних судах, відбувається процес конституціоналізації масиву права ЄС. Тим самим Суд ЄС підтримує головну ідею Європи – міцний союз між народами, який багато в чому забезпечується авторитетом наднаціонального права.

Конституціоналізація права ЄС надала унікальну можливість використовувати його норми (або первинні, або вторинні) безпосередньо в національних правопорядках держав-членів, у тому числі приватними особами. Безпрецедентна для міжнародного співтовариства конституціоналізація права ЄС привела до того, що національні суди почали ефективно застосовувати право ЄС (іноді навіть у випадку відсутності відповідних національних норм), а це, у свою чергу, привело до зміни національної судової практики, яка почала адаптуватися до основних принципів права Союзу. Крім того, приватні особи почали відігравати активну роль у реалізації цього права в рамках національних правових систем, що є екстраординарною ситуацією для звичайних міжнародних організацій. По суті ми стикаємося з таким явищем, як «націоналізація» права ЄС.

Останніми роками відбулося ще більш глибоке осмислення процесу конституціоналізації права ЄС. Так, Ф. Шнайдер (F. Snyder) зазначає, що процес конституціоналізації, поряд із наданням конституційного статусу правовим основам Союзу, означає ще й демократизацію, створення солідарності та дію в цих рамках[1]. Із цією позицією перекликається позиція нормативістів, які вважають, що конституції мають містити у собі три основні принципи: права, розподіл влади та

[1] Snyder F. The Unfinished Constitution of the European Union: Principles, Processes and Culture / J. Weiler, M. Wind (Eds.), European Constitutionalism Beyond the State. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 62–63.

представницьку демократію. У ході еволюції правової системи ЄС їй стали притаманні усі ці принципи.

Так, основоположні права стали невід'ємною частиною правопорядку ЄС. Практика Суду ЄС визначила, що основоположні права людини як правовий принцип, спільний для всіх держав-членів, є загальним принципом права Союзу та має захищатися Судом. Разом з тим, на початку європейської інтеграції захист права людини не був предметом регулювання співтовариств, які були зацікавлені в розвитку економіки, але з часом ці питання почали потрапляти в поле зору наднаціональних інститутів без певного закріплення в установчих договорах. Цікавою є ремарка певних дослідників, які стверджують, що розвитку прав людини в ЄС посприяв процес розширення його членського складу і як приклад наводять виникнення такого демократичного елементу, як Копенгагенські критерії членства в ЄС, що були ухвалені у відповідь на бажання Іспанії під час правління авторитарного режиму Франко у 1962 р. укласти угоду про асоціацію із ЄЕСпв[1]. Але апогеєм ствердження прав людини в ЄС стало прийняття та набуття чинності Хартією про основоположні права ЄС, яку дослідники називають «передвісником переорієнтації історичної місії Співтовариства»[2]. До речі, сам розвиток та еволюція основоположних прав ЄС – результат судового діалогу між Судом справедливості та конституційними судами держав-членів, у результаті якого і відбулося прийняття Хартії. У Преамбулі Хартії закріплено, що рішення Суду ЄС є одним із джерел прав людини, а це є ще одним доказом плідної праці Суду щодо конституціоналізації права ЄС.

В аспекті осмислення конституціоналізації права ЄС слід звернути увагу на те, що розподіл влади в ЄС має певну специфіку, оскільки чітко розподілити всі інститути на три гілки влади виявляється неможливим. Компетенція кожного інституту реалізується, так би мовити, в режимі асиметричної демократії при постійному контролі як з боку інститутів ЄС, так і з боку держав-членів, яким надано відповідні повноваження.

[1] Див.: Thomas D. C. Constitutionalization through enlargement: the contested origins of the EU's democratic identity. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13, Issue 8. P. 1190–1210.

[2] De Burca G. Human Rights: the Charter and Beyond. *Jean Monnet Working Paper*. No. 10/01. URL: http://www.jeanmonnetprogram.or/papers/01/013601.html.

Упродовж свого існування ЄС зазнав критики щодо дефіциту демократії[1], але останніми роками багато було зроблено, в тому числі завдяки розвитку принципу представницької демократії. С. Дей (S. Day) та Дж. Шо (J. Shaw) вважають, що конституціоналізація полягає у введенні принципів, пов'язаних із представницькою демократією, в установчі договори[2]. Це питання тісно пов'язане й із закріпленням основоположних прав, оскільки розвиток представницьких парламентських інститутів та кодифікація основоположних прав являють собою процес заснування ліберальної демократичної політики, що, як показала практика, притаманний не лише державам[3].

Принцип представницької демократії на рівні ЄС пов'язаний також зі статусом Європейського Парламенту[4], який завжди знаходився у фокусі практики Суду ЄС. Так, Генеральний адвокат Л. А. Гілхоед (L. A. Geelhoed) зазначає: «Інституційний баланс відіграє значну роль у рішеннях Суду ЄС. Він встановлює прямий зв'язок між прерогативами Парламенту та демократичними принципами, які підкреслюють їх»[5]. Від початку європейської інтеграції Парламент був інститутом

[1] Див.: Morawcsik A. In Defence of the Democratic Deficit: Reassessing Legitimacy in the European Union. *Journal of Common Market Studies.* 2002. Vol 40, No. 4. P. 603–634; Follesdal A., Hix S. Why is There a Democratic Deficit in the EU? A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44, No. 3, P. 533–562; Трагнюк О. Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 86–95; Байковський П. Інституційна та соціоструктурна складова проблеми «дефіциту демократії» в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 103–112; Стрелков А. «Демократический дефицит» после Лиссабонского договора. *Перспективы*. URL: http://www.perspectivy.info/oykumena/europe/demokraticheskij_deficit_posl_lissabonskogo_dogovora_2010-04-09.htm; Зелинский Я. Дефицит демократии в Европейском Сообществе и делиберативная демократия. *Вестник ТГУ*. 2015. Вып. 2(2). С. 82–90, Кулабухова А. В. Вплив громадян на функціонування ЄС та проблема «дефіциту демократії». *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 29. С. 166–178.

[2] Day S., Shaw J. The Evolution of Europe's transnational political parties in the Era of European citizenship / Borzel T. A., Cichowski R. A. (Eds.). *The State of the European Union, 6: Law, Politics, and Society.* Oxford University Press, 2003. C. 150.

[3] Rittberger B., Schimmelfennig F. Explaining the Constitutionalization on the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13. P. 1148–1167.

[4] Щодо розбудови парламентаризму у ЄС див.: Rittberger B. Building Europe's Parliament: Democratic Representation Beyond the Nation State. Oxford: Oxford University Press, 2005. 234 p.

[5] Висновок Генерального адвоката по справі 491/01 (Case 491/01, Imperial Tobacco Limited v Secretary of State for Health. *European Court Reports*. 2002. P. I-11453).

з консультативними функціями, а завдяки реалізації принципу представницької демократії на рівні ЄС зараз – це повноцінний законодавчий інститут. Суд ЄС також зробив свій внесок у цю еволюцію. Суд при нагоді стверджував, що інститут Парламенту – це можливість громадян опосередковано брати участь у прийнятті рішень на рівні ЄС через представницький орган[1], тож, укріплення статусу та функцій цього інституту є вкрай важливим.

Набуття чинності Лісабонською угодою також вважається серйозним кроком уперед щодо демократизації ЄС. Відтоді національні парламенти держав-членів здобули реальні повноваження щодо нагляду за дотриманням принципів субсидіарності та пропорційності, що також слугувало подоланню дефіциту демократії та вплинуло на конституціоналізацію права ЄС. Задля цього був прийнятий Протокол 1 щодо ролі національних парламентів у ЄС, а також Протокол 2 щодо застосування принципів субсидіарності та пропорційності, які становлять невід'ємну частину установчих договорів. Відповідно до них усі проекти законодавчих актів у ЄС надсилаються до національних парламентів, які навіть можуть накласти на них вето у разі порушення принципу сібсидіарності. Усе це призводить до опосередкованої участі народів Європи в управлінні інтеграційними процесами.

Вагомий внесок у процес демократизації ЄС зробила і громадянська законодавча ініціатива, яка надає можливість громадянам ініціювати прийняття законодавчих актів Парламентом та Радою ЄС. Можливість громадянської законодавчої ініціативи була закладена Регламентом 211/2011, який встановив, що, зібравши 1 млн підписів, не менше ніж у 1/4 держав-членів, громадяни ЄС передають свої ініціативи у сферах, що належить до компетенції ЄС, на розгляд до Парламенту та Комісії. 5 травня 2012 р., саме до Дня Європи, була зареєстрована перша така ініціатива, яка стосувалася солідарності між народами Європи, а у 2013 р. ініціатива «Вода – публічне добро, а не товар» уперше зібрала необхідну кількість підписів. Це безпрецедентна для міжнародного права можливість, якою досить активно користується громадянське суспільство. На цей час вже чотири ініціативи досягли необхідної кількості підписів та знаходяться на розгляді у законодавчих інститутах ЄС.

[1] Case 138/79, SA Roquette Freres v Council of the European Communities. *European Court Reports*. 1980. P. 3333.

У процесі конституціоналізації права ЄС вже починаючи з 90-х рр. XX ст. активно почали підійматися питання про затвердження писаної конституції ЄС[1]. Наслідком досить серйозної підготовчої роботи став поданий проект Конституційного договору, котрий був підписаний 29 жовтня 2004 р. як Договір про Конституцію для Європи[2]. За цим Договором процес конституціоналізації ЄС переходив до логічної стадії – формального закріплення, оскільки в договорі були передбачені на найвищому рівні всі ті здобутки Суду ЄС, які трансформували право ЄС та значно більше, ніж право міжнародної організації. Саме

[1] Див.: Коваль В. Створення Конституції Європейського Союзу: pro et contra. *Право України*. 2003. № 2. С. 145–147; Кашкин С., Четвериков А. На пути к европейской конституции: Европейский конвент и перспективы разработки Конституционного договора (Конституции) Европейского Союза. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2003. № 1 (42). С. 38–41; Cremona M. The draft Constitutional Treaty: External Relations and External Action. *Common Market Law Review*. 2003. Vol. 40. P. 1447–1466; Энтин Л. М. О проекте Конституции Европейского Союза. *Московский журнал международного права*. 2004. № 1 (53). С. 85–100; Dashwood A., Johnston A. The Institutions of the Enlarged EU under the Regime of the Constitutional Treaty. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. P. 1481–1518; Röben V. Constitutionalism after the Draft Constitutional Treaty: How Much Hierarchy. *Columbia Journal of European Law*. 2004. Vol. 10. P. 339–377; Puder M. G. Constitutionalizing Government in the European Union: Europe's New Institutional Quarter Under the Treaty Establishing a Constitution for Europe. *Columbia Journal of European Law*. 2004/2005. Vol. 11. P. 77–111; Трыканов С. А. Конституция Европейского Союза: политико-правовая оценка проекта. *Международное публичное и частное право*. 2005. № 5 (26). С. 45–46; Танчев Е. Вино и мехи, или легитимация Европейского Союза путем принятия писаной конституции. *Сравнительное конституционное обозрение.* 2005. № 1 (50). С. 129–144; Грицяк І. Європейське управління в Договорі про запровадження Конституції для Європи. *Право України*. 2005. № 4. С. 118–123; Estella A. Constitutional Legitimacy and Credible Commitments in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 1. P. 22–42; Fossum J. E., Menéndez A. J. The Constitution's Gift? A Deliberative Democratic Analysis of Constitution Making in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 4. P. 380–410; Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 3. P. 262–307; Schilling T. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Some Supplementations to Mattias Kumm. *European Law Journal*. 2006. Vol. 12, No. 2. P. 173–193.

[2] Детальний аналіз проекту Договору про Конституцію для Європи див.: Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / отв. ред. С. Ю. Кашкин ; пер. А. О. Четвериков. Москва : ИНФРА-М, 2005. 622 с.; Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність : монографія. Київ : К. І. С., 2007. 228 с.

через це у політичних і наукових колах Конституцію для Європи 2004 р. називають продуктом правової, а не державної еволюції[1].

За Договором про Конституцію для Європи ЄС здобував символи держави – окремі нормативні акти мали називатися законами, до ЄС переходило багато нових повноважень, уводився пост Президента ЄС тощо. Але на той момент громадяни ЄС переживали затяжний період так званого «євроскептицизму», що був спровокований міграційною кризою, тож Договір про Конституцію для Європи не був ратифікований Францією, Нідерландами та Данією, після чого процес ратифікації був зупинений. Згодом робилися певні спроби змінити проект Конституції та направити його на повторні ратифікації до держав-членів, але вихід було знайдено у створенні нового документа – Договору щодо реформ, який замінив би чинні установчі договори та здійснив би необхідну внутрішню реформу ЄС. Таким договором став Лісабонський договір, який хоча із певними труднощами, але все ж таки був ратифікований та набув чинності 1 грудня 2009 р. Кардинальної відмови від попередніх ідей Конституції в Лісабонському договорі нема, а головною відмінністю між ними є те, що останній не претендує на формальний статус конституції. Така поступка стала можливою через те, що сам по собі правопорядок ЄС вже набув статусу конституції без формального закріплення. І очевидно, що процес конституціоналізації правопорядку ЄС ще не добіг свого кінця, знаходиться в постійному процесі розвитку та розширення, а Суд ЄС відіграватиме у цьому процесі значущу роль і в майбутньому.

3.2. Феномен судового активізму Суду Європейського Союзу

Компетенція ЄС доволі велика за обсягом, тому Суд ЄС має юрисдикцію щодо широкого кола правовідносин. В історії європейської інтеграції рішення Суду ЄС мали серйозні наслідки і навіть

[1] Висоцький В. О. Конституціоналізація права Європейського Союзу. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матеріали 4-ї міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2013. С. 481–484.

впливали на перерозподіл компетенції між ЄС та державами-членами або на позицію політичних інститутів ЄС. У цьому зв'язку багато дослідників і політиків досить часто звинувачують Суд ЄС у судовому активізмі, що виходить за межі функцій, зазвичай покладених на судові органи[1]. На думку інших науковців, така активна позиція Суду ЄС надала можливість правопорядку ЄС набути певних унікальних характеристик, а ЄС став одним із найуспішніших інтеграційних об'єднань у світі[2].

Для українських правників питання судового активізму є доволі абстрактним і віддаленим від реалій, оскільки законодавчо за судовою практикою не закріплено нормотворчої функції[3]. Водночас цей феномен добре відомий європейським юристам, особливо в контексті

[1] Уперше питання судового активізму було розглянуто Х. Расмуссеном: (див.: Rasmussen H. On the Law and Policy in the European Court of Justice. Dorderecht, Boston, London : Martinus Nijhoff Publishers, 1986. XXV. 555 p.). Після цієї праці виникало багато наукових дискусій на цю тему (див.: Cappelletti M. Is the European Court of Justice Running wild? *European Law Review.* 1987. Vol. 12, Issue 1. P. 3–7; Weiler J. The Transformation of Europe. *Yale Law Journal*. 1991. Vol. 100. P. 2403–2483; Burley A.-M., Mattli W. Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organisation.* 1993. Vol. 47, Issue 1. P. 41–76; Neill P. The European Court of Justice: A Case Study in Judicial Activism. London: European Policy Forum, 1995. P. 235; Hartley C. The European Court – Judicial Objectivity and the Constitution of the European Union. *Law quarterly review*. 1996. Vol. 112; Хартли Т. К. Основы права европейского Сообщества : пер. с англ. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. С. 91; Lecourt R. L'Europe des juges., Bruylant, 2008. 334 p.; Herzog R., Gerken L. Stop the European Court of Justice. *EU Observer*. 2008. 10 September; Carrubba C .J., Gabel M., Hankla C. Understanding the role of the European Court of Justice in European integration. *American Political Science Review.* 2012. Vol. 106, No. 1. P. 214–23; Марченко М. Н. Европейский Союз и его судебная система : монография. Москва : Проспект, 2012. С. 149–150).

[2] Lenaerts K. The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union. *Common Market Law Review*. 2007. Vol. 44. P. 1625–1659. Armstrong K. A. Legal integration: theorizing the legal dimension of European integration. *Journal of Common Market Studies.* 1998. Vol. 36, Issue 2. P. 155–174; Комарова Т. В. Рішення Суду Європейських Співтовариств: питання судового активізму. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 94. С. 232–238; Paso M. Court of Justice of the European Union as a Rhetorical Actor. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2012. Vol. 19, Issue 1. P. 12–36; Комарова Т. Феномен судового активізму у практиці Суду Справедливості Європейського Союзу. *Право України*. 2018. №2. С. 217–232.

[3] Слід зазначити, що дослідники, які займаються проблематикою судового конституціоналізму в Україні, зокрема В. Д. Бринцев, дійшли висновку про необхідність закріплення за судовою практикою нормотворчої функції, оскільки, на їх слушну думку, це дозволить перейти на новий, більш якісний щабель суддівської правотворчості (див.: Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : монографія : у 2 кн. Кн. 1. Харків : Право, 2013. С. 75).

діяльності такої наднаціональної судової установи, як Суд ЄС. Через те, що ЄС наділений широкою компетенцію, юрисдикція його судової влади стосується майже всіх сфер суспільних відносин, і цим визначається вплив її рішень на інтеграційний правопорядок. Суд ЄС займає активну позицію щодо розвитку інтеграційного правопорядку та його поглиблення, а це породжує феномен судового активізму в його практиці.

Активізм Суду ЄС виявляється в унікальному та послідовному тлумаченні права ЄС, скерованому на зміцнення компетенцій, що забезпечує сталий розвиток усієї системи Союзу та відбиває унікальність інтеграційного правопорядку. Спостерігається, що позиція Суду ЄС еволюціонувала від судового органу, який здійснював технічне тлумачення установчих договорів, до органу, що впливає на політику держав-членів. Така позиція Суду досить часто об'єктивно суперечила політичним та економічним інтересам держав-членів і породжувала політичний супротив усередині європейських співтовариств, але, урешті-решт, держави-члени її визнавали.

Розвиток феномену судового активізму в ЄС тісно пов'язаний із кризою європейської інтеграції у 60–70 рр. XX ст. Саме криза була стимулом для Суду ЄС більш активно захищати цілі європейської інтеграції та компетенції європейських співтовариств. Розвиваючи концепції верховенства і прямої дії права ЄС, Суд ЄС сприяв подоланню цієї кризи, хоча процес європейської інтеграції – це у певному сенсі протистояння між національними структурами і наднаціональними. Суд ЄС виходив із того, що держави-члени мають слідувати його практиці щодо основоположних для правопорядку ЄС питань навіть у тих сферах, які належать до виключної компетенції держав. Держави-члени мають реалізовувати свою компетенцію відповідно до права ЄС, і саме тому відбуваються суттєві зміни в політиці держав.

Активізм Суду ЄС став наріжним інструментом інституційної динаміки ЄС, створив у ЄС нерозривний зв'язок між правовою та політичною інтеграцією, а його рішення дуже часто використовуються як основа не лише для актів первинного чи вторинного права ЄС, а й як певні межі для формування національної політики.

Без сумніву, проблема судового активізму Суду ЄС є похідною від інституціональної архітектоніки цього інтеграційного утворення, ефективності його інституціональної системи й інституціональної динаміки загалом. З огляду на це очевидно, що Суд ЄС демонструє і втілює «про-

інтеграційну юриспруденцію»[1] і його активізм виявляється в застосуванні права ЄС, скерованому на посилення ефективності регулювання цих сфер, що забезпечує сталість правової системи через унікальність природи рішень Суду ЄС та механізми його впливу на інтеграційний правопорядок[2].

Судовий активізм та його вплив на інституціональну динаміку ЄС прослідковується еволюційно. Так, уже від початку європейської інтеграції зі створенням ЄСВС і Суду ЄСВС було закладено певні судові механізми, які відрізняли Суд ЄСВС від усіх інших міжнародних судових установ. Серед них передусім можна назвати обов'язкову юрисдикцію Суду ЄСВС, залучення національних судів і приватних осіб до розвитку та реалізації права ЄСВС через унікальну преюдиціальну процедуру, а також можливість наднаціональних інститутів притягати до відповідальності держав-членів за недотримання права ЄСВС. Такими ефективними механізмами на той час не було наділено жодну міжнародну організацію, до того ж ці механізми були спрямовані й на приватних осіб. Проте практику Суду ЄСВС того часу можна охарактеризувати як таку, що забезпечувала винятково технічне тлумачення установчого Договору про заснування ЄСВС без певних амбіцій на судовий активізм. Більшість справ, ініційованих у Суді ЄСВС, стосувалася оскарження приватними особами рішень Верховного органу, водночас проваджень проти держав-членів, ініційованих Верховним органом, у Суді ЄСВС майже не було, оскільки це могло потенційно призвести до політичних конфліктів у ще не зміцнілому новоствореному ЄСВС.

Сьогодні загальновизнано, що національні суди, користуючись преюдиціальною процедурою, стали тією рушійною силою, що інтегрувала наднаціональне право ЄС у правові системи держав-членів та зробила його частиною повсякденного правового життя таких держав. У цьому аспекті симптоматичним для формування судового активізму стало звернення свого часу нідерландської Тарифної Комісії з преюдиціальним запитом до Суду ЄЕСпв із питанням про можливість прямої дії положення Договору про ЄЕСпв. Уряд Нідерландів наполягав на тому, що питання і предмет судового розгляду стосуються не тлума-

[1] Stone Sweet A. The European Court of Justice and the Judicialisation of EU Governance. *Living Reviews in EU Governance*. 2010. Vol. 5, No. 2. P. 27.

[2] Більш детально див.: Комарова Т. Рішення Суду Європейських Співтовариств: питання судового активізму. *Проблеми законності.* 2008. Вип. 94. С. 232–238.

чення, а застосування норм Договору, а отже, це виключна внутрішня компетенція держави, і зазначене питання має вирішуватися на підставі конституційного права Нідерландів. Суд ЄЕСпв виніс безпрецедентне на той час рішення, в якому спростував позицію уряду Нідерландів та вказав, що пряма дія установчих договорів повинна мати характер презумпції[1].

Таке рішення явно відрізнялося від класичної доктрини міжнародного права про пряму дію міжнародних договорів лише у виняткових випадках і лише тоді, коли про це прямо в них зазначено. Суд ЄЕСпв застосував телеологічне тлумачення установчого Договору про заснування ЄЕСпв, узявши за основу насамперед мету діяльності ЄЕСпв і констатував: «Мета Договору про ЄЕСпв – створення спільного ринку, функціонування котрого безпосередньо зачіпає інтереси членів Співтовариства, має на увазі, що цей Договір являє собою не просту угоду, яка створює лише взаємні обов'язки між договірними державами. Ця точка зору підтверджується преамбулою Договору, спрямованою не лише урядам, а й народам <…>. Співтовариство являє собою новий міжнародний правопорядок, на користь котрого держави обмежили свої суверенні права в обумовлених сферах та суб'єктами котрого є не лише держави-члени, а й їх громадяни. Право Співтовариства незалежно від законодавства держав-членів не тільки накладає обов'язки на приватних осіб, а й наділяє їх правами, які стають частиною їх правового надбання. Ці права виникають і у випадку, коли вони прямо виражені у Договорі, і внаслідок зобов'язань, які Договір суворо певним чином накладає на приватних осіб, як і на держави-члени та інститути Співтовариства»[2].

Рішення *Van Gend & Loos* не сприймалося державами-членами, які хоча й створили новий тип міжнародного об'єднання, але все ж таки мали інтерес повністю контролювати процес інтеграції. На відміну від інших інститутів ЄЕСпв, на які держави мали вплив, Суд ЄЕСпв виявився тією установою, що не підпадала під контрольні механізми з їхнього боку.

Через декілька років Суд ЄЕСпв виносить ще одне рішення, яке у поєднанні із попередньо наведеним стало наріжним для правової

[1] Case 26-62, Van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports.* 1963. P. 00001.

[2] Там само.

системи майбутнього ЄС. Це рішення у справі *Costa v E. N. E. L.*, що надійшло до Суду ЄЕСпв також у порядку преюдиціального запиту від італійського суду. Суд ЄЕСпв зазначив: «На відміну від звичайних міжнародних договорів Договір про ЄЕСпв створив власний правопорядок, який після набрання чинності Договором став невід'ємною частиною правових систем держав-членів і який є обов'язковим для застосування національними судами <…>. Як убачається із наведеного, право, породжене Договором про ЄЕСпв, є автономним джерелом права і не може внаслідок своєї особливої та первинної природи бути оскаржене яким би то не було національним правовим актом без того, щоб не ліквідувати статус Співтовариства та не піддати сумніву правову природу самого Співтовариства»[1]. До речі, італійський суд направив одночасно із преюдиціальним запитом до Суду ЄЕСпв справу до Конституційного Суду, який постановив, що преюдиціальне звернення є нікчемним, оскільки національні суди компетентні вирішити подібні питання. Але, зрозуміло, що Суд ЄЕСпв не взяв до уваги цей висновок[2].

Рішення по наведених справах визначили у подальшому тенденцію розвитку принципів верховенства та прямої дії права ЄЕСпв, які не було закріплено в жодному з положень установчого Договору. При цьому Суд ЄЕСпв спирався лише на «особливу природу» Договору та цілі, задля яких створювалося ЄЕСпв, і зробив висновок про пряму дію його положень для приватних осіб та абсолютне верховенство стосовно національного права. Природно, що така проінтеграційна позиція Суду ЄЕСпв викликала суперечливу реакцію як науковців, так і політиків, які звинувачували його у перевищенні повноважень та втручанні у внутрішні справи держав-членів.

Принагідно зауважити, що вказана позиція Суду ЄЕСпв досить часто об'єктивно суперечила політичним та економічним інтересам держав-членів і породжувала політичний супротив усередині співтовариств. К. Альтер (K. Alter), яка присвятила більшість своїх праць вивченню політичної природи ЄС та впливу Суду ЄС на політику Союзу, виділяє такі визначні у цьому сенсі етапи практики Суду: 1979 р. –

[1] Case 6/64, Flamino Costa v E. N. E. L. *European Court Reports.* 1964. P. 585.

[2] Маловідомим є факт про те, що спір у Міланському магістраті був ініційований італійським громадянином із приводу оскарження рахунка на електроенергію у розмірі близько 3 $. Тож, спочатку така незначна, справа стала базою для формулювання визначальних принципів права ЄС.

рішення у справі *Cassis de Dijon*[1], в якому було встановлено обов'язок держав-членів визнавати стандарти продукції одна одної; 1987 р. – рішення у справі *Commission v Germany*[2] щодо визнання німецького історичного так званого закону «про чистоту пива» *(Beer Purity Law)* як перешкоди для вільної торгівлі; 1990 р. – рішення *Barber v Guardian Group*[3], яке змусило консервативний британський уряд М. Тетчер зрівняти пенсійний вік для чоловіків і жінок; 1991 р. – визнання рішенням *Society for the Protection of Unborn Children v Grogan*[4] неможливості заборони Ірландією реклами англійських клінік з абортивних послуг; 2000 р. – визнання рішенням *Tanja Kriel v Germany*[5] положень Основного закону Німеччини, які обмежують можливості жінки виконувати певні функції в армії, такими, що суперечать гендерному праву ЄС[6].

Із К. Альтер важко не погодитися, оскільки наведені рішення сприяли значним змінам не лише у правовій практиці держав-членів, а й вплинули на державну політику в певних сферах. Варто наголосити, що це відбувалося не з волі держав – членів організації, а навпаки, іноді навіть на шкоду їх національним інтересам та доволі обмежуючи їхній державний суверенітет[7]. Окрім того, те, що є принциповим, без перебільшення, стало наріжним пунктом інституціональної динаміки ЄС у політичній та інших сферах.

---

[1] Case 120/78, Rewe Zentrale AG v Bundesmonopolverwaltung für Branntwein. *European Court Reports.* 1979. P. 649.

[2] Case 178/84, Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany. *European Court Reports.* 1987. P. 01227.

[3] Case C-262/88, Douglas Harvey Barber v Guardian Royal Exchange Assurance Group. *European Court Reports.* 1990. P. I-01889.

[4] Case C-159/90, The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others. *European Court Reports.* 1991. P. I-04685.

[5] Case 285/98, Tanja Kreil v Bundesrepublik Deutschland. *European Court Reports.* 2000. P. I-69.

[6] Alter K. The European Court's Political Power: Selected Essays. Oxford University Press, 2009. 362 p.

[7] Більш детально про державний суверенітет в умовах європейської інтеграції див.: Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе : монография / под общ. ред.: А. К. Сковикова, И. В. Яковюка. Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. 320 с. – Зі змісту: Комарова Т. В. Развитие Судом Европейского Союза концепции суверенитета государств – членов ЕС. С. 188–208; Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012.

Поняття державного суверенітету значно змінилося під впливом практики Суду ЄС, і тому це дає підстави заявляти дослідникам, що: «національні парламенти та уряди вже більше необов'язково є верховною владою. Суд ЄС став важливим та впливовим актором у Європі, й суди стали політичними акторами у всіх сферах державної політики. Беручи до уваги той факт, що нижчі суди в Європі відігравали менш значущу роль у виробленні політики, ніж у Сполучених Штатах, ця трансформація є особливо важливою»[1]. Ця ситуація вкрай відрізняє ЄС від інших міжнародних організацій, оскільки в їх рамках основоположні рішення ухвалюються лише з волі держав-членів і спроектувати подібний стан речей із обмеженням державного суверенітету на користь якоїсь міжнародної організації дуже важко.

Доцільно вказати, що така інституціональна динаміка та зміни в політиці ЄС відбуваються не на підставі застосування норм первинного права ЄС і не на підставі імплементації норм вторинного права, а саме через практику Суду ЄС. Суд ЄС тлумачить право ЄС та його принципи з огляду на те, що держави-члени мають дотримуватись їх в усіх сферах, навіть у тих, що належать до їх виключної компетенції. Так, Суд ЄС встановив, що «хоча у сферах, в яких Співтовариство не має компетенції, держави-члени, як правило, є вільними щодо встановлення умов <…>, вони, однак, мають реалізовувати свою компетенцію відповідно до права Співтовариства»[2]. З наведеного можна зробити висновок, що, хоча й формально існує виключна компетенція держав – членів ЄС, але, по суті, на неї поширюється практика Суду ЄС як, наприклад, у контексті референдуму щодо виходу Великої Британії із ЄС неодноразово обговорювалося питання про політичні спроби обмежити потік мігрантів та їх доступ до соціальних гарантій у Великій Британії, проте зробити це неможливо було саме через положення, встановлені в практиці Суду ЄС[3].

Останніми роками з'явилося чимало досліджень щодо впливу Суду ЄС на національні сфери, на які не поширюється виключна компетен-

[1] Alter K. The European Court's Political Power: Selected Essays. Oxford University Press, 2009. P. 108.

[2] Case C-341/05, Laval un Partneri Ltd v Svenska Byggnadsarbetareförbundet and Others. *European Court Reports.* 2007. P. I-11767.

[3] Більш детально див.: Blauberger M., Schmidt S. K. Free movement, the welfare state, and the European Union's over-constitutionalization: Administrating contradictions. Public Administration. Vol. 95, Issue 2. June 2017. P. 437–449.

ція ЄС. Прикладами можуть бути праці П. Геншеля (P. Genschel) із М. Яхтенфуксом (M. Jachtenfuchs) щодо впливу Суду ЄС на національну політику у сфері корпоративних податків[1] та Д. Мартінсена (D. Martinsen) із К. Врангбеком (K. Vrangbæk) щодо впливу на політику у сфері охорони здоров'я[2]. Цей вплив Суду ЄС на політику держав-членів є обов'язковим для вивчення та осмислення, оскільки його вплив на політику Союзу вже давно є загальновизнаним[3]. А ось вплив на політику держав-членів є не настільки явним та прямим, але в той же час виявляється вагомим.

Проінтеграційна юриспруденція Суду ЄС та її вплив на інституціональну динаміку і політику ЄС позначаються на його юрисдикції. Якщо подивитися на обсяг юрисдикції Суду ЄС на початку становлення європейської інтеграції та порівняти його із нинішнім, то стає зрозумілою еволюція Суду ЄС від судового органу зі слабкими механізмами до авторитетного судового органу з широким спектром повноважень. Наприклад, раніше для накладення Судом справедливості штрафу або пені на державу-члена за невиконання зобов'язань згідно з правом ЄС мали бути вичерпані декілька адміністративних етапів провадження, які лише затягували невиконання цих зобов'язань[4]. Окрім того, передання справи до Суду справедливості залежало від політичної волі Комісії та тих переговорів із державами-членами, які мали здебільшого політичний характер. Тому іноді такі справи навіть не доходили до Суду справедливості,

[1] Genschel P., Jachtenfuchs M. How the European Union constrains the state: multilevel governance of taxation. *European Journal of Political Research.* 2011. Vol. 50, Issue 3. P. 293–314.

[2] Martinsen D. S., Vrangbæk K. The Europeanization of health care governance: implementing the market imperatives of Europe. *Public Administration.* 2008. Vol. 86, Issue 1. P. 169–84.

[3] Останніми ґрунтовними дослідженнями у цьому напрямі є роботи Д. С. Мартінсена (див.: Martinsen D. S. An Ever More Powerful Court? The Political Constraints of Legal Integration in the European Union. Oxford: Oxford University Press, 2015; Martinsen D. S. Judical Influence on Policy Outputs? The Political Constraints of Legal Integration in the European Union. *Comparative Political Studies*. 2015. Vol. 48, Issue 12. P. 1622–1660), а також М. Блаубергера (див.: Blauberger M. With Luxembourg in Mind … The Remaking of National Policies in the Face of ECJ Jurisprudence. *Journal of European Public Policy.* 2012. Vol. 19, Issue 1. P. 109–126; Blauberger M. National Responses to European Court Jurisprudence. *West European Politics*. 2014. Vol. 37, Issue 3. P. 457–474; Blauberger M. The European Court of Justice and its political Impact. *West European Politics*. 2017. Vol. 40, No. 4. P. 907–918).

[4] Більш детально див.: Комарова Т. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. С. 90–92.

що свідчило про слабкість наявних механізмів судового контролю. Однак симптоматичним убачається те, що найважливіші рішення Суду ЄС, які вплинули на політику як ЄС, так і держав-членів, ухвалювалися в межах преюдиціальних процедур по справах, які передавалися до Суду справедливості національними судами, у випадках, коли це навіть суперечило усталеній національній судовій практиці.

Успіхи європейської інтеграції не були б такими значними, якби ЄС покладався лише на Комісію[1]. Хоча Комісію і вважають охоронцем інтересів інтеграції, проєвропейським інститутом, на якого покладений обов'язок стежити за виконанням державами-членами та приватними особами норм права ЄС, але із цією функцією преюдиціальна процедура справляється також дуже ефективно. Навіть зважаючи на статистику, можна зробити висновок про це, оскільки кількість преюдиціальних звернень колосальна. По суті, приватні особи опосередковано займаються моніторингом виконання державами-членами та іншими приватними особами права ЄС, та йдучи до національних судів відкривають можливість преюдиціальних звернень. Тож для досягнення найкращого результату інститути ЄС діють разом, кожен використовуючи надані йому повноваження. Це якнайкраще ілюструє саме діяльність Комісії та Суду ЄС, оскільки обидва інститути є представниками інтеграційних інтересів (на відміну від Ради ЄС та Європейської Ради, які представляють інтереси урядів держав-членів). К. Альтер на рахунок такої спільної праці навіть наводить інтерв'ю із директором юридичного відділку Комісії, у якому він розповідає про певну стратегію Комісії, яку вона використовує у рамках процедури припинення невиконання зобов'язань державами – членами ЄС – стратегію «неформальної співучасті». Так, розуміючи, що неможливо реалізовувати установчі договори без політичної на те волі, Комісія відбирає для передачі до Суду ЄС такі справи, які є важливими для розвитку доктрини Суду, особливо доктрини, яку б могли використовувати національні суди, але в той же час не підіймають питань, які б могли спричинити політичні суперечності та перешкодити ефективній реалізації рішень Суду ЄС[2].

[1] Див.: Stein E. Lawyers, Judges and the Making of a Transnational Constitution. *American Journal of International Law*. 1981. Vol. 75, Issue 1. P. 1–27; Mancini G. F., Keeling D. T. Language, Culture and Politics in the Life of the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995. Vol. 1, Issue 3. P. 397–413.

[2] Alter K. The European Court's Political Power: Selected Essays. Oxford University Press, 2009, P. 119–120.

Було б справедливо згадати процес популяризації інтеграційного права серед національних суддів, який здійснив рух єврофедералістів, серед яких можна назвати таких суддів Суду ЄС, як П. Пескаторе (P. Pescatore)[1], Р. Лекорт (R. Lecourt)[2], Ф. Манчіні (F. Mancini)[3]. Вони невтомно працювали над тим, щоб довести, що об'єднану Європу слід будувати через право. Вони організовували конференції, зустрічі, засновували періодичні видання та зробили неоціненний внесок у роботу Міжнародної федерації європейського права та у процесі цього вибудовували доктрину інтеграційного права, яка дуже часто становила основу рішень Суду ЄС.

Для розуміння тенденцій судового активізму Суду ЄС щодо формування інтеграційного права ЄС на початку 60–70 рр. XX ст. необхідно зазначити, що держави-члени активно відстоювали своє право вирішувати питання перерозподілу компетенції між ними та наднаціональною владою. На тлі цього контрольні механізми ЄЕСпв було послаблено порівняно з ЄСВС. Так, інститути ЄСВС наділялися ефективними повноваженнями з накладення матеріальних санкцій на держави, які порушують інтеграційне право. У Римських договорах уже закріплювалися лише декларативні функції інститутів, що свідчить про намагання таким чином захистити державний суверенітет. Більше того, уряди категорично не хотіли фіксувати безпосередньо в установчих договорах принципи верховенства та прямої дії інтеграційного права. Тому починаючи з цих років Суд ЄС зайняв чітку і жорстку позицію, захищаючи цілі європейської інтеграції та компетенції співтовариств.

Представники держав-членів виступали категорично проти того, щоб Суд ЄС втручався у законодавчі функції держав та оцінював норми на-

[1] Pescatore P. Aspects of the Court of Justice of the European. Communities of Interest from the Point of View of International Law. *Zeitschrift für ausladisches öffentliches Recht und Völkerrecht.* 1972. Vol. 32, P. 239–252; The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review.* 1983. Vol. 8. P. 155–177.

[2] Lecourt R. L'Eeurope des Juges. Brussels: Establissements Emile Bruylant, 1976; Lecourt R. Le rôle de la Cour de Justice dans le développement des Communautès. *European Yearbook*. 1976. Vol. 24. P. 19–41.

[3] Mancini F. G. The Making of a Constitution for Europe. *Common Market Law Review*. 1989. Vol. 26. P. 295–614; Mancini F. G., Keeling D. T. From CILFIT to ERT: the Constitutional Challenge facing the European Court. *Yearbook of European Law*. 1991. Vol. 11. P. 1–13; Mancini G. F., Keeling D. T. Democracy and the European Court of Justice. *Modern Law Review*. 1994. Vol. 57. P. 175–190; Mancini G. F., Keeling D. T. Language, Culture and Politics in the Life of the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law.* 1995. Vol. 1, Issue 3. P. 397–413.

ціонального права щодо їх відповідності праву ЄС. Представники Франції у 1986 р. навіть виступили із ініціативою щодо перегляду повноважень Суду ЄС, але, остерігаючись досить складної процедури внесення змін до установчих договорів, інші держави не підтримали її. У відповідь на це Суд ЄС відстоював свої компетенції. Він лише може тлумачити право співтовариств, але робити це таким чином, щоби національні суди чітко розуміли, якими мають бути національні акти, аби вони не суперечили наднаціональним[1]. Проте національні суди, у свою чергу, завдяки цьому отримали повноваження з оцінки національних норм щодо відповідності праву ЄС. Звісно, йдеться про реалізацію законодавчих функцій судами, оскільки питання про скасування або зміну норми – прерогатива законодавчої влади. Проте це – значний вплив на законодавчу політику з боку судової влади, хоча політики були невдоволені, позаяк процес виходив з-під їхнього контролю.

Отже, Суд ЄС поступово та виважено розвивав стратегію своєї практики щодо імплементації принципів інтеграційного правопорядку, які мають значний політичний вплив. Так, Т. Хартлі (T. Hartley) зазначає, що спочатку, коли не ставляться суперечливі політичні питання, Суд обґрунтовує власне принцип і навіть може його не застосовувати у конкретній справі, оскільки правова кваліфікація справи може бути іншою. Це, по суті, вирішує проблему щодо можливих зауважень заінтересованих осіб, але сам принцип, вже готовий для використання в подальшому і у найближчому майбутньому, буде підтверджений Судом в інших справах[2]. Наприклад, рішення у справі *Costa v E. N. E. L.*[3] закріпило принцип верховенства права ЄС над національним правом держав-членів, але цей принцип не було застосовано у справі, оскільки дії італійської влади не суперечили праву ЄС. Такий далекоглядний метод дав змогу Суду ЄС розвивати доктрину інтеграційного права у сприятливих умовах без привернення уваги урядів, які на той момент ще не були готові до подальшого розвитку інтеграційних процесів і суттєвого обмеження власних суверенних прав.

[1] Про це досить відкрито говорять судді Суду ЄС, наприклад, Ф. Манчіні (F. Mancini), який 17 років був і Генеральним адвокатом, і суддею Суду ЄСВС (див.: Mancini F. G. The Making of a Constitution for Europe. *Common Market Law Review.* 1989. Vol. 26. P. 295–614).

[2] Hartley T. C. International Agreements and the Community Legal System: Some Recent Development. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 383–392.

[3] Case 6/64, Flamino Costa v E. N. E. L. *European Court Reports.* 1964. P. 01141.

Новий етап протистояння Суду ЄС і політичних сил мав місце у 1990 р., коли Суд справедливості виніс рішення у справі *Barber*[1] (за ним було подібне рішення у справі *Moroni*[2]), яке мало значний економічний вплив на держави – члени європейських співтовариств. Справа стосувалася того, що положення Директиви 86/378/ЕЕС щодо впровадження принципу рівноправності до чоловіків і жінок у професійних програмах соціального забезпечення визнані такими, що суперечать ст. 119 ДЄС. Суд справедливості мав на увазі ті положення Директиви, які запроваджують певні винятки з принципу рівноправності чоловіків та жінок і надають державам-членам можливість виключити з-під дії Директиви пенсії за віком та пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Натомість Суд справедливості зауважив, що оскільки ці положення суперечать ст. 119 ДЄС щодо рівномірної оплати, їх не варто застосовувати, а приватні особи можуть посилатися безпосередньо на установчий договір та вимагати від держав-членів однакових соціальних стандартів у пенсійній сфері[3]. Суд справедливості розтлумачив це таким чином: у поняття оплати, що захищається ст. 119 ДЄС, входять усі форми пенсії, всі форми грошової допомоги, засновані на професійних схемах соціального забезпечення робітників. Оскільки ст. 119 ДЄС є нормою прямої дії, то вона може бути застосована в національних судах як проти приватних, так і державних роботодавців, та не допускає жодних винятків із принципу рівноправності чоловіків і жінок[4]. Комісія відреагувала на рішення Суду справедливості належним чином і внесла поправки, усунувши положення про винятки з принципу рівноправності, але держави-члени перейшли у відкрите протистояння із проінтеграційною позицію Суду справедливості.

У результаті реформ за Амстердамським договором держави-члени, які були невдоволені позицією Суду справедливості, підписали Протокол до ДЄС щодо ст. 119, яким вони намагалися обмежити позицію Суду справедливості, і зазначали, що «грошові надходження відповідно до схем соціального забезпечення робітників не будуть вважатися

[1] Case C-262/88, Douglas Harvey Barber v Guardian Royal Exchange Assurance Group. *European Court Reports.* 1990. P. I-01889.

[2] Case C-110/91, Moroni v Collo GmbH. *European Court Reports.* 1993. P. I-06591.

[3] Case C-262/88, Douglas Harvey Barber v Guardian Royal Exchange Assurance Group. *European Court Reports.* 1990. P. I-01889.

[4] Там само.

винагородою, якщо вони передують періоду з 17 травня 1990 р.»[1]. Дж. Гарретт (G. Garrett), Р. Келемен (R. Kelemen) та Х. Шульц (H. Schulz) назвали це положення «санкціями держав-членів проти Суду ЄС»[2].

Саме того часу тривав переговорний процес щодо створення ЄС і держави – члени ЄСпв, які були налаштовані проти активістської позиції Суду ЄС, розуміли, що в новій організації доцільно обмежити повноваження Суду ЄС і, таким чином, зменшити його вплив на національну політику держав-членів. Серед таких держав з особливою настороженістю до Суду ЄС ставилася Велика Британія. Британські політики висловлювали навіть ідею, яка сама по собі сутнісно суперечила принципам діяльності судової влади і зводилась до того, що рішення Суду ЄС мають підлягати праву вето з боку політичних інститутів. Разом із цими пропозиціями, представниками Великобританії висувалися і питання щодо можливості апеляції на рішення Суду ЄС, а також обмеження відповідальності держав-членів за порушення зобов'язань за правом ЄС.

Дійсно, цей Протокол був направлений проти широкого тлумачення поняття оплати Судом справедливості. Коментуючи його, С. Фредман (S. Fredman) зазначила, що держави-члени, керуючись переважно економічними міркуваннями, прийняли статичний погляд на рівноправності, який ігнорує триваючий ефект дискримінації і таким чином невигідно підмінили позицію Суду щодо кодифікації європейського соціального права[3]. Пізніше Протокол був інкорпорований у нову Директиву ЄС щодо впровадження принципу рівноправності до чоловіків та жінок у професійних програмах соціального забезпечення, і право ЄС відійшло від практики Суду.

Цікаво та симптоматично, що маленькі держави-члени не підтримали такі радикальні зміни, оскільки розуміли, що Суд ЄС – це той інститут, який гарантує рівноправність держав-членів, незважаючи на

[1] Protocol concerning Article 119 of the Treaty establishing the European Community. *Official Journal of the European Communities*. 1992. Vol. 35 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=EN.

[2] Garrett G., Kelemen R. D., Schulz H. The European Court of Justice, National Governments, and Legal Integration in the European Union. *International Organization.* 1998. Vol. 52, Issue 1. P. 149–176.

[3] Fredman S. Equality: A New Generation? Industrial Law Journal. Vol. 30, Issue 2, 1 June 2001. P. 145–168. Більш детально про вклад Суду ЄС у трудове право ЄС див.: Kenner J. EU Employment Law. From Rome to Amsterdam and Beyond. Hart Publishing, 2003. P. 42–54.

кількість населення та економічну потужність (на відміну, наприклад, від Ради ЄС чи Європейського Парламенту, де кількість представників держави залежить від кількості її населення), і тому розвивати рівноправну інтеграцію можливо лише за допомогою такого незалежного інституту. Проте все ж таки Маастрихтський договір не розширив вплив Суду ЄС і не зміцнив його позиції, позаяк було вирішено, що Друга (спільна закордонна політика та політика безпеки) і Третя (співробітництво правоохоронних та судових органів) опори ЄС не підпадали під його юрисдикцію. Ці опори були тісно пов'язані з реалізацією державного суверенітету, тож держави-члени не схилялись до того, щоби Суд ЄС, займаючи активну позицію, впливав на них.

У подальшому, з набуттям чинності положеннями Амстердамського договору[1], Суду ЄС було надано обмежену можливість (за умови заяви про це державою-членом) ухвалювати преюдиціальні рішення щодо дійсності та тлумачення рамкових рішень, рішень щодо тлумачення конвенцій, розроблених у межах поліцейського та судового співробітництва держав-членів у кримінальних справах і тлумачення заходів, що їх імплементують (ст. К 7 ДЄС, ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції)[2]. Однак відповідно до ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції юрисдикція Суду ЄС у рамках Третьої опори все ж таки була частковою, оскільки в неї було вилучено контроль за дійсністю та пропорційністю операцій, що проводяться поліцією чи іншими правоохоронними службами держав-членів, або здійснення зобов'язань, покладених на держави-члени стосовно підтримання правопорядку та захисту внутрішньої безпеки, й усі інші питання, не зазначені в ст. К 7 ДЄС. Окрім того, приватні особи не могли оскаржувати акти, які ухвалювалися в рамках Третьої опори, а на Другу опору ЄС юрисдикція Суду ЄС зовсім не поширювалася. Преюдиціальна юрисдикція Суду ЄС щодо питань віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб також мала доволі обмежений характер, позаяк запити до Суду ЄС мали право направляти лише національні суди останніх інстанцій, які не

[1] Treaty of Amsterdam amending the Treaty on EU, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts: signed in Amsterdam on 2 October 1997. URL: http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf.

[2] Дослідження генезису юрисдикції Суду ЄС у рамках Третьої опори див.: Chalmers D. The Court of Justice and the Third Pillar. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 773–774; Fletcher M. Extending «Indirect Effect» to the Third Pillar: the Significance of Pupino. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 862–877.

часто виступали проти національної влади, і запити могли стосуватися лише питань тлумачення актів без можливості ставити питання щодо їх дійсності. До цих обмежень додавалося й те, що Суд ЄС не міг ухвалювати рішення стосовно будь-яких актів Ради ЄС щодо заходів із забезпечення відсутності перевірок для осіб при перетинанні внутрішніх кордонів ЄС, пов'язаних із підтриманням правопорядку й охороною внутрішньої безпеки.

Держави-члени, які протистояли судовому активізму Суду ЄС, намагалися захиститися ще більше від впливу Суду ЄС на національну політику. У цьому зв'язку Велика Британія, Ірландія та Данія встановили для себе винятки щодо Розділу IV Договору про ЄСпв (візи, притулок, імміграція та інші питання, пов'язані з вільним пересуванням осіб), згідно з чим було прийнято відповідні протоколи, додані до договорів про ЄС та ЄСпв. Відповідно до протоколів рішення Суду ЄС, які надають тлумачення щодо Розділу IV Договору про ЄСпв, не мали обов'язкової сили для них, оскільки на той момент Велика Британія та Ірландія відмовилися бути учасниками Шенгенських угод, а Данія увійшла в шенгенський простір за умови, що норми шенгенського права, прийняті після 1999 р., не будуть автоматично набувати чинності на її території без її власного інкорпорування (по суті, відмовилася від прямої дії норм шенгенського права).

Незважаючи на відсутність юрисдикції у зазначених сферах, Суд ЄС і тут все ж таки продемонстрував свою активну позицію та зазначив, що на держави-члени, зокрема й на їхні суди та трибунали, покладається обов'язок тлумачити і застосовувати національні норми таким чином, щоб уможливити оскарження приватними особами легітимності будь-яких рішень щодо імплементації або застосування актів ЄС у сферах Другої та Третьої опор[1]. Тож, незважаючи на начебто вимушений «відхід від активізму»[2], Суд ЄС продемонстрував своє прагнення бути мотором європейської інтеграції, не беручи до уваги інтереси держав-членів. Хоча Суд ЄС іноді не визначає для держав-членів конкретних заходів, він «встановлює правовий коридор, в якому держави-члени можуть переробляти свою політику різними

[1] Case 354/04 P, Gestoras Pro Amnistía and Others v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-01579.

[2] Mancini F. G., Keeling D. T. Language, Culture and Politics in the Life of the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995. Vol. 1, Issue 3. P. 397.

шляхами, сумісними із ЄС»[1]. Так, держави-члени, по суті, відстоюють свою автономію згідно з основоположним принципом субсидіарності й водночас приводять свої правові системи у відповідність до права ЄС. М. Блаубергер (M. Blauberger) неформально називає такий спосіб дій держав-членів «із Люксембургом у думках»[2]. Очевидно, пояснити такі, по суті, добровільні дії держав-членів можна лише їх бажанням уникнути подальших судових процесів проти себе.

У контексті дослідження доцільно навести рішення Суду справедливості у справі *Laval*[3] про соціальний демпінг в ЄС. Так, незважаючи на те, що ця справа стосувалася лише 14 польських будівельників, направлених до Швеції на реконструкцію школи, вона спричинила колосальний політичний і соціальний резонанс у Європі. Спір виник на національному рівні між латвійською будівельною компанією *Laval un Partneri Ltd* та шведською профспілкою будівельників, оскільки польські робітники отримували зарплатню на 40 % меншу, ніж шведські будівельники, що становило соціальний демпінг і загрозу для шведських будівельників. Профспілка закликала компанію *Laval un Partneri Ltd* дотримуватися місцевих умов найму, встановлених у колективному договорі, а компанія відмовилася. У відповідь на це профспілка будівельників влаштувала пікет будівельного майданчика, що і було підставою для звернення компанії *Laval un Partneri Ltd* до Шведського Трудового суду. Трудовий суд, у свою чергу, звернувся із преюдиціальним зверненням до Суду справедливості, щоб з'ясувати, чи порушують дії профспілок право ЄС, а саме Директиву 96/71/ЄС щодо відрядження робітників у частині надання послуг. Хоча Суд справедливості і визнав право профспілок на колективні дії, але у цьому конкретному випадку вони перешкоджали свободі надання послуг. Це означає, що колективні дії можуть бути реалізовані лише у тому разі, коли вони переслідують легітимні цілі та виправдані публічним інтересом. У цій справі Суд справедливості не визнав існування публічного інтересу навіть у контексті можливого впливу на шведський ринок праці. Він дійшов висновку, що колективні дії є виправданими в контексті Дирек-

[1] Blauberger M. With Luxembourg in Mind … The Remaking of National Policies in the Face of ECJ Jurisprudence. *Journal of European Public Policy*. 2012. Vol. 19, Issue 1. P. 111.

[2] Там само.

[3] Case C-341/05, Laval un Partneri Ltd v Svenska Byggnadsarbetareförbundet and Others. *European Court Reports.* 2007. P. I-11767.

тиви 96/71/ЄС, коли підприємство не дотримується мінімальних стандартів захисту, що застосовуються у приймаючій державі-члені. Що ж до Швеції, то ніяких мінімальних стандартів не існувало, оскільки у шведське законодавство не були інкорпоровані жодні положення колективного договору[1]. Тому ситуацію потрібно оцінювати з точки зору принципу пропорційності – чи виправдовуються заходи метою, задля якої вони проводилися. Суд справедливості дійшов висновку, що промислові дії не можуть бути дозволені при перемовинах щодо зарплатні, якщо в національному законодавстві немає точних і доступних положень щодо цього. У свою чергу, наведене фактично унеможливлює розуміння своїх зобов'язань суб'єктом.

Доцільно зазначити, що і у Швеції, і в Данії паралельно із вказаним процесом велися подібні процеси, й у частині з них національні суди вже винесли рішення про легітимність колективних дій. Рішення Суду справедливості кардинально змінило ситуацію та змусило політиків негайно вживати відповідних заходів. Так, в обох країнах було створено спеціальні комісії щодо змін законодавства у відповідь на практику Суду справедливості, які мали розробити пропозиції і врахувати притаманну державам модель автономії укладання колективних угод, а також положення Директиви 96/71/ЕС та рішення Суду справедливості. До цього процесу було залучено широке коло заінтересованих соціальних суб'єктів, а також Європейську Комісію. У Швеції на законодавчому рівні заборонено колективні дії, якщо працедавець може довести, що відряджені робітники користуються хоча б мінімальними умовами колективної угоди. Ці умови можуть бути підтверджені колективною угодою рідної країни чи контрактом щодо найму. У Данії в результаті ще більш плідного залучення соціальних груп до процесу реформ було введено мінімальні заробітні плати та схеми, за якими їх можна вирахувати. Викладене призвело до скорочення можливості пікетувань і більш прозорої діяльності профспілок, що змінило соціальну політику в цих країнах. Більше того, швецький суд присудив профспілці виплатити компанії *Laval un Partneri Ltd* близько 55 тис. євро на відшкодування збитків.

У справі *Rüffert* Суд справедливості постановив, що держави-члени не можуть ухвалювати законодавчі акти, які обмежують контраген-

[1] Це пояснюється особливостями так званої північної моделі укладання колективних угод, яка полягає в автономії цього процесу та яка притаманна Швеції й Данії.

та по публічному трудовому договору в підписанні контрактів, які у своїх межах виплачують ставки не менші, ніж встановлені колективною угодою[1]. Так, до Суду справедливості надійшов преюдиціальний запит щодо Акта про державні закупівлі німецької землі Нижньої Саксонії, на підставі котрого будівельні фірми можуть виграти публічний тендер лише у разі дотримання колективних угод щодо виплат зарплат у обсязі не меншому, ніж прописано в конкретній місцевій угоді. Німецька компанія виграла тендер щодо побудови в'язниці та найняла польську компанію як субпідрядник. По факту 53 польським робітникам, які працювали на будівництві, виплачували 46,7% від мінімальної плати, встановленої у колективній угоді. Після з'ясування цього тендер був розірваний, а на німецьку компанію накладені фінансові санкції, які й були оскаржені в національному суді. Позивач наполягав, що застосування стандартів Німеччини, а не Польщі обмежує конкуренцію та свободу надання послуг у ЄС.

Суд справедливості у преюдиціальному рішенні визнав, що нижньосаксонський Акт про державні закупівлі накладає невиправдані обмеження на свободу надання послуг. Так само, як і у рішенні у справі *Laval*, Суд зазначив, що у самому законодавстві не встановлений мінімум виплат, а лише йде відсилання до колективного договору, а це означає, що ці стандарти стосуються лише робітників публічного сектору[2]. Водночас робітники приватного сектору не можуть користуватися перевагами акта, а отже, рівень захисту прав приватних осіб залежить від профспілок. Після цього рішення Суду в більшості земель відбувся перегляд законодавства щодо обов'язку дотримання колективних договорів. У певних землях це зобов'язання було ліквідоване, в інших – встановлені мінімальні зарплати вже на законодавчому рівні[3].

Реакція держав-членів на розглянуті рішення Суду справедливості вказує на те, що вони відмовилися від підходу у виконанні рішень Суду справедливості, який панував на початку європейської інтеграції, а саме: виконання його у вузькому сенсі, тобто лише щодо конкретної

[1] Case C-346/06, Dirk Rüffert v Land Niedersachsen. *European Court Reports.* 2008. P. I-01989.

[2] Case C-341/05, Laval un Partneri Ltd v Svenska Byggnadsarbetareförbundet and Others. *European Court Reports.* 2007. P. I-11767.

[3] Див. статистичну інформацію: Blauberger M. With Luxembourg in Mind… The Remaking of National Policies in the Face of ECJ Jurisprudence. *Journal of European Public Policy.* 2012. Vol. 19, Issue1. P. 120.

ситуації[1]. Держави продемонстрували суттєві зміни у своїй політиці, провівши широкі державні реформи із залученням усіх заінтересованих осіб та враховуючи передусім позицію Суду справедливості. Незважаючи на фрагментарні складності, які все ж таки виникають, і, напевно, виникатимуть у подальшому, держави-члени намагаються ефективно реалізовувати практику Суду ЄС. Це є вкрай важливим, оскільки сам по собі Суд ЄС не може будувати інтеграцію, його успіх багато в чому залежить від волі та готовності інших суб'єктів. Як зазначив А. Стоун Світ (A. Stone Sweet), «практика Суду ЄС може змінити правові норми, рамки політики та стимули для акторів, але його юриспруденція не є самовиконуваною на національному рівні»[2]. Тож, кропітка праця Суду ЄС потребує політичної, соціальної підтримки, яку він на цей час виборов.

Судовий активізм, притаманний саме Суду ЄС, створив у Союзі нерозривний зв'язок між правовою та політичною інтеграцією. Можна із впевненістю казати, що рішення Суду ЄС дуже часто використовуються як основа не лише для актів первинного чи вторинного права ЄС, а й як певні межі для формування національної політики. Це є цілком зрозумілим, незважаючи на класичне уявлення про функції судової влади, оскільки інтеграційні процеси та відносини є доволі складними за своєю природою і в будь-якому разі становлять широкий консенсус між політиками, законодавцями, соціальним акторами тощо. У цьому аспекті не може залишатися осторонь і судова влада ЄС. Як слушно зауважив В. Скуріс (V. Skouris), який 12 років був Головою Суду справедливості: «Історичний контекст відіграє роль. Політичне середовище також відіграє роль. Юриспруденція не може розвиватися сама по собі. Юриспруденція розвивається разом із законодавством та разом із наслідками, які виникають згодом. Ми маємо висловлювати свою позицію з дуже важливих політичних та соціальних питань»[3].

[1] Є науковці, які стоять на позиції, що досі держави-члени дотримуються цієї стратегії. Прикладом може слугувати Л. Конант (див.: Conant L. Justice Contained: Law and Politics in the European Union. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2002).

[2] Stone Sweet A. The European Court of Justice and the Judicialization of EU Governance. *Living Reviews in European Governance*. 2010. Vol. 5, No. 2. P. 33.

[3] Цит. за: Grimmel A. 'This is Not Life as It is Lived Here': the European Court of Justice and the myth of judicial activism in the foundational period of integration through law. *European Journal of Legal Studies.* 2014, Vol. 7, No. 2. P. 61.

3.3. Суд Європейського Союзу та національні інтереси держав – членів ЄС

Історія європейської інтеграції – це по суті перманентний процес пошуку балансу між інтересами держав-членів та інтересами Союзу. Питання досягнення балансу між інтересами держав-членів та інтересами Союзу не було таким гострим, коли до компетенції співтовариств входило доволі вузьке коло компетенцій. Але з часом Союз отримав великий перелік компетенцій, і тому держави-члени, незважаючи на те, що вони самостійно передали ці компетенції на наднаціональний рівень, постійно докладають зусиль для досягнення рівноваги інтересів ЄС із власними інтересами та готові захищати свою виключну компетенцію. Інакше кажучи, держави-члени намагаються провести ефективну інтеграцію до ЄС, водночас не завдаючи шкоди власним інтересам.

З огляду на глибину процесу інтеграції вважається, що дуже важко виокремити інтереси держав-членів від інтересів усього Союзу. В літературі часто підкреслюється, що європейську політику не можна розглядати окремо від преференцій та можливостей, які існують на національному рівні[1], а процеси визначення цілей функціонування на національних та міждержавних рівнях не відбуваються окремо один від одного[2]. Наприклад, І. В. Яковюк зазначає, що суперечливе ставлення представників європейської еліти до процесу інтеграції, і зокрема, до методу прийняття рішень, призвело до створення в ЄС складного механізму реалізації влади, що поєднує в собі національні, міжнародні та наднаціональні механізми управління[3].

Крім того, європейська інтеграція – складний феномен, який відбиває його динаміку, переоцінку правових, культурних, соціальних меж

[1] Bartolini S. Restructuring Europe: Centre Formation, System Building, and Political Structuring Between the Nation State and the European Union. Oxford: Oxford University Press. 2005. P. 305–306.

[2] Dimitrakopoulos D. G., Kassim H. Deciding the future of the European Union: preference formation and Treaty Reform. *Comparative European Politics*. 2004. Vol. 2, Issue 3. P. 249.

[3] Yakoviuk I. European Union: in search for balance between national and supranational interests. *PolitBook*. 2012. Vol. 3. P. 156; Komarova T., Bytyak Y., Yakovyuk I., Tragniuk O. The State Sovereignty and Sovereign Rights: the Correlation Problems. *Man in India*. 2017. Vol. 97 (23). P. 578.

інтересів ЄС та держав-членів. Держави-члени, об'єднані спільними цілями, вживають спільних правових та політичних заходів, щоб діяти уніфіковано або хоча б гармонізовано. Як результат, виникає взаємозалежність, лише в умовах котрої можуть бути реалізовані цілі європейської інтеграції, яких неможливо було б досягти за рахунок окремої незалежної діяльності держав-членів. Саме через це виникають проблеми із розрізненням інтересів Союзу та держав-членів.

Установчі договори засадничо ґрунтуються на рівновазі між євроінтеграційними цілями та партикуляризмом держав-членів, оскільки вони закріплюють обов'язок сталого розвитку європейської інтеграції за умови поваги національної ідентичності держав-членів. Але на практиці досягти такої рівноваги доволі складно, і саме практика, а не теорія вказує на конкретні автономні інтереси держав-членів і лише у тому разі, коли вони не вписуються в політику діяльності ЄС.

Як показує практика, найчастіше проблеми неспівпадіння національних інтересів із політикою ЄС виникали у сфері внутрішнього ринку, оскільки саме реалізація чотирьох свобод, установлених ч. 2 ст. 26 ДФЄС, є найбільш регламентованою сферою компетенції ЄС з найбільшими обмеженнями для свободи дій держав-членів. Саме тут з боку ЄС та безпосередньо Суду ЄС була проведена значна робота щодо уніфікації правил та становлення інтеграційного правопорядку. У зв'язку із цим навіть виник термін «десенсевітизація» («desensitization»)[1], який позначає процес перетворення певних сфер правовідносин із таких, що є «сенситивними», «чутливими» для держав, на сфери, що починають регулюватися на рівні ЄС, а отже, віддаляються від впливу держав-членів. Але незважаючи на досить активний процес «десенсевітизації», у держав-членів все ж таки залишаються сфери, які можна віднести до їх найбільш чутливих інтересів.

Знайти універсальне визначення найбільш чутливих державних інтересів вбачається неможливим через різноманіття держав-членів. Але для знайдення їх меж, безперечно, можна звертатися до національних конституцій, а також до установчих договорів, які встановлюють межі компетенції ЄС, поза якими, спираючись на принцип наданих

[1] Див.: Azoulai L. The European Court of Justice and the duty to respect sensitive national interests / Dawson M., de Witte B., Muir E. (Eds.). *Judicial Activism of the European Court of Justice*. Cheltenham : Edward Elgar, 2013. P. 168–171.

повноважень, починаються компетенції держав-членів. Установчі договори відносять до цих чутливих сфер податки, сімейне право, освіту та діяльність поліції. Але ці сфери є занадто широкими, щоб визнавати чутливими усі правовідносини, що виникають в їх межах. Тож, у доктрині пропонується у комплексі брати до уваги практику конституційних та верховних судів, а також урядів держав-членів[1].

Професор Ю. Шварц (J. Schwarze) наполягає, що конфлікти між інтересами Союзу та держав-членів можуть бути вирішені Судом ЄС на підставі знайдення ним «справедливого та обґрунтованого» балансу між вимогами членства в ЄС та національними інтересами[2]. Слід підкреслити, що в такому випадку обґрунтованим рішення Суду може бути лише тоді, коли воно враховує позицію суб'єктів, що беруть участь у цих правовідносинах. І дійсно, знайдення балансу між інтересами європейської інтеграції, які іноді йдуть усупереч позиціям держав – членів ЄС, та повагою до інтересів цих держав є однією з ключових проблем, з якою Суд ЄС має справу від самого початку свого функціонування.

Установчі договори ЄС прямо не покладають на Суд обов'язку знаходження цього балансу, але задля міцності та демократичної легітимності Союзу його практика є вкрай важливою. Установчі договори, у свою чергу, формально покладають на Суд ЄС обов'язок по забезпеченню дотримання законодавства при тлумаченні та застосуванні установчих договорів (ч. 1 ст. 19 ДЄС). При цьому Суд ЄС виступає ключовим інститутом у формуванні особливого правопорядку ЄС, який є унікальним.

Від початку європейської інтеграції Суд ЄС займав явно проєвропейську позицію, яка полягала у тому, що перевага надавалася досягненню цілей Співтовариств. Іноді це заходило у жорсткі суперечності із позиціями держав-членів, але Суд чітко стояв на позиції того, що для побудови міцного Союзу народів Європи держави-члени мають обме-

[1] Azoulai L. The European Court of Justice and the duty to respect sensitive national interests / Dawson M., de Witte B., Muir E. (Eds.). *Judicial Activism of the European Court of Justice*. Cheltenham : Edward Elgar, 2013. P. 172.

[2] Schwarze J. Die Abwägung von Zielen der europäischen Integration und mitgliedstaatliche Interessen in der Rechtsprechung des EUGH. *Europarecht*. 2013. №3. P. 253–271.

жувати частину своїх суверенних прав[1]. Деякі держави досить тривалий час не сприймали принцип верховенства права Співтовариства у своїх правових системах і не воліли ставити інтереси інтеграції над своїми. Це стосувалося не лише верховенства нормативних актів, а й рішень Суду ЄС. Так, наприклад, Франція довше за всіх не визнавала цей принцип (до 1990 р.), тому французькі суди протягом багатьох років у випадку суперечності національного права праву Співтовариства застосовували перше[2]. Ще цікавішим прикладом є Німеччина, Конституційний суд якої дійшов висновку, що при виникненні суперечностей між правом ЄС та Конституцією Німеччини (особливо у сфері фундаментальних конституційних прав) слід застосовувати Конституцію. Пояснення цієї позиції зводилися до того, що Конституція є більш досконалим інструментом захисту прав особи, а право Співтовариства, у свою чергу, не містить навіть переліку таких прав. Конституційний суд Німеччини вважав, що національний правопорядок в змозі більш ефективно здійснювати захист фундаментальних прав як правопорядок країни з багатовіковим досвідом демократії. Виходячи з цього, Конституційний суд відомим рішенням *Internationale Handelsgesellschaft* залишив за собою право перегляду актів Співтовариства на відповід-

[1] Більш детально про європейську інтеграцію та її вплив на державний суверенітет див.: Мовчан Ю. В. Міжнародно-правове регулювання інтеграційних процесів в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 203 с.; Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 513 с; Хоббі Ю. С. Міжнародно-правова регламентація взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами (проблематика модифікації державного суверенітету в умовах євроінтеграції) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 219 с.; Байдін Ю. В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 192 с.; Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. ; за ред. : Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 336 с.; Яковюк І. В. Теоретичні основи європейської інтеграції. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_50; Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 474 с.

[2] Див.: Рішення Державної Ради Франції від 1 березня 1968 р. по справі Syndicat General de Fabricants de Semoules de France (Syndicat General de Fabricants de Semoules de France. *Common Market Law Reports*. 1970. Vol. 7. P. 395–401).

ність Конституції[1]. Ситуація з часом змінилася, зміцнився захист прав людини в ЄС і вже у справі *Wunsche*[2] Федеральний Конституційний суд підтвердив, що захист фундаментальних прав у Співтоваристві/ЄС досяг досить високого рівня та не поступається німецьким стандартам[3].

У подальшому випадків відкритого протистояння щодо дисбалансу національних інтересів та інтересів ЄС не було, але були безпрецедентні випадки визнання верховенства наднаціонального права навіть над нормами національних конституцій. Так, у 1996 р. Вища рада Бельгії (вищий адміністративний Суд) визнала пріоритет одного з актів Співтовариства над національною конституцією. Аналогічне рішення було ухвалено в Австрії у 1999 р. Слід зазначити, що у даному випадку було визнано примат навіть не норми установчого договору, а вторинного права Співтовариства.

Однією з перших справ, в якій було згадано безпосередньо державні інтереси, які не можуть превалювати над цілями європейської інтеграції, а саме свободою руху товарів, була справа *Rewe Zentrale AG*[4], більш відома як *Cassis de Dijon*, рішення за якою було ухвалено в 1979 р. Справа полягала в обмеженні імпорту до Німеччини французького лікеру Cassis з провінції Діжон, який містив 15–20% алкоголю, у той час як у Німеччині лікерами визнавалися напої із рівнем алкоголю не менше як 25%. Німецький уряд на свій захист посилався перед Судом справедливості на те, що такі національні вимоги встановлені задля захисту здоров'я громадян та захисту прав споживачів, а це дає підстави для обмеження свободи руху товарів.

Суд справедливості відхилив таку аргументацію та зазначив, що національні норми Німеччини є дискримінаційними, незважаючи на можливість самостійного регулювання неуніфікованих галузей, але ці акти мають відповідати праву ЄС та безпосередньо свободі руху товарів. Суд підкреслив: «перешкоди для пересування товарів у межах ЄС,

[1] Рішення Конституційного суду Німеччини у справі Internationale Handelsgesellschaft від 29 травня 1974 р. (BVerfGE 73, 2712 BvL 52/71 Solange I – BeschluB).

[2] Decision of the Fedetral Constitutional Court of 22 October 1986. BVerfGE 73, P. 339–388.

[3] Див.: Grimm D. The European Court of Justice and National Courts: the German Constitutional Perspectives after the Maastricht Decision. *Columbia Journal of European Law*. 1997. Vol. 3. P. 229–242.

[4] Case 120/78, Rewe Zentrale v Bundesmonopolverwaltung für Branntwein (Cassis de Dijon). *European Court Reports*. 1979. P. 649.

що виникають унаслідок розбіжностей між національними законодавствами щодо торгівлі відповідною продукцією, повинні прийматись як такі, що визнаються необхідними для задоволення обов'язкових вимог, пов'язаних, зокрема, з ефективністю фінансового контролю, захистом здоров'я громадян, чесністю торговельних операцій, захистом прав споживачів»[1]. У випадку із забороною лікеру ці заходи були визнані Судом справедливості непропорційними, а отже, має діяти принцип взаємного визнання товарів та по суті превалювати інтереси європейської інтеграції.

У рішенні у справі *Kramer*[2], яка стосувалася встановлення спільної політики рибальства у Нідерландах, Суд справедливості зазначив, що вжиття заходів на рівні Співтовариства у конкретній сфері компетенції унеможливлює вжиття заходів національною владою. По суті, у цій справі Суд справедливості ухвалив рішення на користь наднаціональної влади, а не державного суверенітету. Таким чином, держави-члени почали відчувати активізм Суду ЄС, який був спрямований на розбудову ефективної інтеграції, і дуже часто інтеграція в одному секторі призводила до непередбачуваних наслідків в інших сферах.

Із часом, коли прецедентна практика Суду ЄС створила повноцінний автономний інтеграційний правопорядок, Суд ЄС дещо «збавив» свою проактивну позицію. Хоча Суд продовжував виконувати важливу роль та залишився гарантом установчих договорів, але його вже важко назвати стовідсотковим «мотором» європейської інтеграції, оскільки перед ним постало завдання враховувати інтереси також і держав-членів, які за Лісабонським договором навіть отримали можливість повертати компетенції від ЄС до національного відання, що могло б становити певну загрозу для політики ЄС. Це стало важливим аспектом діяльності ЄС, який позиціонує себе як демократична організація, що поважає національну ідентичність та інтереси держав-членів. Перед Судом ЄС постало вкрай складне завдання – не просто побудова міцного наднаціонального правопорядку, а знайдення балансу між ним та інтересами держав-членів.

На нашу думку, перші справи Суду ЄС, які стосувалися основоположних прав людини, і є тими передвісниками врахування інтересів

[1] Case 120/78, Rewe-Zentral AG v Bundesmonopolverwaltung für Branntwein. *European Court Reports*. 1979. P. 00649.

[2] Case 3/76, Cornelis Kramer and others. *European Court Reports*. 1976. P. 01279.

держав-членів. Досить тривалий час правопорядок ЄС не відповідав на потреби держав-членів щодо інкорпорації положень щодо захисту основоположних прав і це породжувало певні конфлікти щодо неприйняття правопорядку ЄС як вищий і такий, що має легітимне підґрунтя. Саме тому юриспруденція Суду ЄС і національних судів полягала у тому, що, реалізуючи свою юрисдикцію, Суд ЄС знаходив саме той баланс між інтересами держав – членів ЄС, який ураховував би не лише норми європейського права, а ще й норми національних законодавств. При цьому Суд ЄС брав до уваги той факт, що національне законодавство може певним чином відбивати історичні традиції та особливості держав-членів. Так, 25 жовтня 2005 р. Суд ЄС виніс рішення щодо надання позначенню «Фета» правової охорони як найменування місця походження продукту харчування. Суть справи полягала в такому: у 1994 р. Комісія ЄС за заявкою Греції зареєструвала позначення «Фета» як найменування місця походження продукту харчування класу «сири», у зв'язку з чим був прийнятий Регламент № 1107/96 від 12 червня 1996 р. На це відреагували інші країни – виробники такого сиру (Данія, Німеччина, Франція, Великобританія), посилаючись на те, що це позначення є родовим і не може бути предметом захисту. За їхнім позовом Суд справедливості виніс рішення про скасування положень Регламенту № 1107/96 щодо географічного позначення «Фета». Після цього компанії – виробники сиру знов звернулися до Суду з проханням взагалі скасувати реєстрацію позначення «Фета», тому що воно вже стало родовим і його не можна застосовувати для позначення лише грецького сиру. Суд, провівши повноцінне розслідування, дійшов висновку, що «Фета» – це сир, який має специфічні характеристики завдяки особливим природним і людським факторам, які притаманні географічній місцевості Греції. Тому з 25 жовтня 2005 р. іноземні компанії-виробники повинні отримувати ліцензію на маркування свого сиру суто грецьким найменуванням «Фета»[1]. У ході вирішення цієї справи Суд справедливості проаналізував національні законодавства всіх країн, в яких вироблявся сир «Фета», і враховуючи їх, виніс остаточне рішення. Аналогічну позицію щодо використання як європейського, так і національного права Суд справедливості зайняв у рішенні у справі 87/97 *Gorgonzola v Kaserei Champignon Hofmeister* щодо

[1] Див.: Ткаченко К. ФЕТАльный конфликт. *Юридическая практика*. 2005. № 49 (415). С. 1, 19.

захисту географічного позначення «Горгонзола», в якому Суд справедливості визначив умови, яких треба дотримуватися задля добросовісної реєстрації торгової марки. Він зауважив, що визначення добросовісності має бути розглянуте з точки зору як національного, так і міжнародного права[1].

Наступним яскравим прикладом того, як Суд ЄС знаходить баланс між інтересами Союзу та інтересами й особливостями держав-членів, є рішення у справі *Omega*[2], у якій розглядалося питання співвідношення свободи надання послуг в ЄС та інтересів зі збереження суспільного порядку. Суть справи полягала в тому, що німецька компанія здійснювала управління лазерною інсталяцією («лазердром»), де пропонувалися ігри, в яких слід було стріляти з лазерних рушниць по віртуальних особах. Поліцейська влада Бонну заборонила цю інсталяцію, оскільки, на її думку, такі дії в «лазердромі» загрожують суспільному порядку, тому що віртуальне вбивство людей та спокійне ставлення до насилля суперечать фундаментальним цінностям та принципам, що панують у суспільстві. Німецький Федеральний адміністративний суд звернувся до Суду справедливості із преюдиціальним запитом, чи не порушує ця заборона положення про свободу надання послуг та свободу пересування товарів, які є одними з основоположних у праві ЄС. Суд справедливості визнав цю заборону легітимною для обмеження свободи надання послуг та пересування товарів і зазначив, що фундаментальні права можуть виправдовувати обмеження зобов'язань, що встановлені правом ЄС, навіть основоположні свободи Союзу, гарантовані установчими договорами, такі, як свобода надання послуг. Не має значення навіть той факт, що відповідні фундаментальні права можуть бути закріплені лише в національному конституційному праві і не закріплюються на наднаціональному рівні. Суд із повагою поставився до особливостей правової системи Німеччини та ухвалив рішення з урахуванням балансу між економічними інтересами Союзу й фундаментальними інтересами Німеччини щодо захисту суспільного порядку. Рішення у справі *Omega* чітко визначило, що держави-члени можуть мати різні стандарти навіть у таких чутли-

[1] Case 87/97, Consorzio per la tutela del formaggio Gorgonzola v Kaserei Champignon Hofmeister GmbH &Co. KG and Eduard Bracharz GmbH. *European Court Reports*. 1999. P. I-1301.

[2] Case C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH v Oberburgermeisterin der Bundesstadt Bonn. *European Court Reports*. 2004. P. I-9609.

вих сферах, як захист людської гідності, яка має поважатися і правом ЄС, оскільки вона становить цінність, на якій засновано Союз. Це означає, що і поняття державної політики певним чином є відкритим для різних інтерпретацій у різних державах – членах ЄС. Можливо, Суд керувався тим, що досягти максимального захисту прав людини можна лише через певний рівень децентралізації такого захисту.

Схожим є рішення Загального суду щодо заборони торговельної марки «La Mafia se sienta a la mesa»[1] (у перекладі: «Мафія сидить за столом») через те, що вона суперечить державній політиці та прийнятим принципам моральності. Обставини справи полягали в тому, що в 2015 р. Італія звернулася до Управління інтелектуальної власності ЄС щодо скасування торговельної марки «La Mafia se sienta a la mesa», яка була зареєстрована іспанською компанією з 2006 р. Італія на обґрунтування свого звернення наводила міркування, що назва торговельної марки асоціюється з італійською злочинною організацією. Управління інтелектуальної власності ЄС у результаті скасувало реєстрацію, що стало підставою для звернення із позовом до Загального суду від франчайзі торговельної марки. Загальний суд відмовив у задоволенні позову на підставі того, що така назва марки асоціюється із злочинною організацією, яка поширює залякування, насильство та вбивства, що мають транскордонний характер, а отже, становлять загрозу як безпеці окремо Італії, так і безпеці всього ЄС. Суд підкреслив, що, незважаючи на тематичність ресторанів, які діяли під цією торговельною маркою та ілюстрували відомий фільм «Хрещений батько», а також незважаючи на те, що власники торговельної марки не мали наміру якимось чином образити Італію чи поширити ідеологію діяльності мафії, назва все одно суперечить державній політиці, порядку та принципам моральності.

Юриспруденція Суду ЄС щодо дотримання рівноваги інтересів ЄС та держав-членів базується на правотлумачній діяльності Суду, який ураховує практику верховних та конституційних судів держав-членів. Слід зазначити, що Суд ЄС при з'ясуванні змісту національного законодавства бере до уваги не тільки зміст самого норматив-

[1] Case T-1/17, La Mafia Franchises, SL v European Union Intellectual Property Office. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=9ea7d2dc30d81599cb858ea14818abce8700faa25dc8.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyPahr0?text=&docid=200262&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=760494.

ного акта, а й те, яким чином він застосовується та які корективи в нього вносить сама практика. І тому особливе значення Суд ЄС приділяє практиці верховних і конституційних судів держав-членів, оскільки саме вони є найбільш авторитетними судами в межах держави та найчастіше тлумачать своє національне право в контексті права ЄС. При цьому, якщо раніше завданням Суду була побудова автономного наднаціонального правопорядку, то в сучасних умовах – це радше знаходження балансу між цілями Союзу та інтересами держав – членів ЄС.

Збереження балансу між інтересами інтеграції та окремих держав-членів стало певною тенденцією діяльності ЄС останніми роками. Не можна сказати, що Суд ЄС виробив чіткі критерії розгляду справ, що стосуються національних інтересів держав-членів, але певні кроки для цього він уже зробив. Це є вкрай актуальним, оскільки лише таким чином ЄС та його інститути можуть реагувати на певний євроскептицизм, який останнім часом спостерігається в Європі. Той варіант, коли до уваги бралася суто мета досягнення інтеграційних цілей, не може бути дієвим у сьогоднішніх реаліях, коли держави вже не з таким захопленням говорять про своє «розчинення» у спільній європейській сім'ї, і коли на перший план виходить ідея національної ідентичності, яка має гармонічно розвиватися в рамках ЄС.

Слід зазначити, що ця тенденція була реалізована і в установчих договорах, а саме у «клаузулі щодо національної ідентичності» держав – членів ЄС (ч. 2 ст. 4 ДЄС). Це положення пов'язане із повагою не лише політичних структур, а й етичних цінностей держав-членів. Якщо дивитися на цю статтю в комплексі з іншими статтями установчих договорів, наприклад ст. 2 ДЄС, яка закріплює, що Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права тощо, які є спільними для всіх держав – членів ЄС, то можна дійти висновку, що у ЄС та держав-членів цінності є спільними, а отже, на Союз покладається обов'язок ураховувати чутливі інтереси держав-членів через те, що вони є частиною спільних європейських цінностей. Союз поважає головні функції держави, а отже, і виключні компетенції держав-членів. Хоча практика Суду ЄС показує, що навіть у сферах виключної компетенції, де держави-члени самостійно ухвалюють рішення, вони все ж таки мають ураховувати основоположні принципи права ЄС. При цьому ЄС не може втручати-

ся в ці правовідносини, оскільки він поважає їх важливість та чутливість для держав-членів.

Сучасна доктрина і практика Суду ЄС показують, що якщо раніше при тлумаченні права він застосовував переважно телеологічний метод, який заснований на оцінці дій відносно цілей Союзу, то останнім часом все частіше Суд ЄС звертається до оцінки дій із точки зору цінностей Союзу. Ця практика набула поширення саме після лісабонських реформ, які вважаються тріумфом прав над цілями. Прикладом може бути розглянута вище справа *Omega*, в якій Суд справедливості дійшов висновку, що така цінність, як людська гідність, може вважатися принципом, на підставі якого має бути розтлумачене право ЄС, і який був визнаний легітимною підставою для обмеження свободи надання послуг[1].

У цьому аспекті слід звернути увагу на резонансну справу *Brüstle*[2], в межах якої розглядалося питання про відповідність німецького права щодо видачі патентів стосовно використання нервових клітин, узятих з ембріональних стовбурових клітин, задля терапевтичних цілей. Людська гідність була взята за основу як спільна цінність, яка дозволяє надати широке тлумачення поняттю людського ембріону. Це приклади того, що Суд ЄС почав розцінювати чутливі інтереси держав-членів як цінності. Перед Судом справедливості постало завдання відповісти на преюдиціальний запит від Німецького федерального суду, як слід тлумачити положення Директиви 98/44/ЄС щодо правового захисту біотехнологічних винаходів, яка була імплементована в німецьке законодавство, у частині визначення «людського ембріону» та їх використання в «промислових або комерційних цілях». Суд справедливості вирішив, що задля уніфікованого застосування терміна та реалізації принципу рівності виникає потреба дати автономне наднаціональне визначення поняттю «людський ембріон». Узявши до уваги цілі на наміри Директиви, яка була направлена на унеможливлення використання патентного права у випадках, які стосуються людської гідності, Суд справедливості надав доволі широке значення визначенню «людського ембріону». Людським ембріоном, з точки зору Суду, буде вважатися будь-яка людська яйцеклітина з моменту її запліднення,

[1] Case C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH v Oberburgermeisterin der Bundesstadt Bonn. *European Court Reports*. 2004. P. I-9609.

[2] Case C-34/10, Oliver Brüstle v Greenpeace eV. *European Court Reports*. 2011. P. I-09821.

оскільки з цього часу починається процес розвитку людської особи. Суд підкреслив, що, незважаючи на те, що необхідно розрізняти дослідницькі цілі від промислових або комерційних цілей, використання людського ембріону задля цілей досліджень все одно становить предмет патентного регулювання, а отже, не може бути виокремлено від самого патенту та прав, пов'язаних із ним. Цей висновок Суду справедливості практично унеможливив отримання патентів щодо винаходів, здобутих шляхом досліджень ембріональних стовбурових клітин через те, що він зайняв позицію суворого захисту основоположних прав людини. Суд, дослідивши визначення «людського ембріону» поміж державами-членами, дійшов висновку про те, що за відсутності уніфікованого визначення концепції «людського ембріону» автори біотехнологічних винаходів можуть шукати ту державу, де існує його найвужче визначення і де існує більш ліберальний підхід для отримання патентів у цій сфері. Така ситуація, на думку Суду, може негативно вплинути на функціонування внутрішнього ринку, а також знецінити більш жорсткі умови інших держав-членів щодо захисту ембріонів. Таким чином, Суд визначив, що ця сфера є суттєвою для захисту основоположних прав у державах-членах і стосується такої основоположної цінності, як людська гідність та, беручи це до уваги, запровадив найвищий стандарт її захисту.

Свідченням нового підходу Суду до визначення інтересів держав-членів є також практика Суду ЄС у сфері охорони здоров'я. Якщо раніше ця сфера вважалася виключно інтересом держав-членів і в принципі Суд ЄС поважав ці інтереси, дозволяючи використовувати їх як підстави для обмеження певних свобод, гарантованих правом ЄС, то рішення у справах *Apothekerkammer des Saarlandes and Others*[1] та *European Commission v French Republic*[2] продемонстрували, що Суд почав ставитися до охорони здоров'я та життя як до суттєвих, невід'ємних (essential) цінностей, які захищаються установчими договорами та визначаються як цінності Союзу.

Очевидно, що така нова позиція Суду ЄС ставить Союз на новий рівень поваги цінностей, на яких він заснований, але водночас це по-

[1] Joined cases C-171/07 and C-172/07, Apothekerkammer des Saarlandes and Others. *European Court Reports*. 2009. P. I-04171.

[2] Case C-89/09, European Commission v French Republic. *European Court Reports*. 2010. P. I-12941.

кладає величезну відповідальність як на сам Суд ЄС, так і на національні суди держав-членів, оскільки вони мають бути вкрай обережними щодо тлумачення поняття та меж цінностей ЄС. Необережне, необґрунтоване тлумачення може межувати з юридичним та моральним плюралізмом у негативному прояві, оскільки некоректне тлумачення цінностей буде становити загрозу уніфікованому тлумаченню й застосуванню права ЄС та ефективності всієї правової системи Союзу. З цього приводу науковці побоюються, що безпідставна моралізація певних сфер може призвести до того, що і питання дорожнього руху можна віднести до рангу суттєвих етичних питань[1].

Звертає на себе увагу також серія судових справ, які стосувалися заборони діяльності операторів азартних ігор на національних рівнях. З точки зору сталої юриспруденції Суду ЄС можна припустити, що раніше Суд ЄС визнав би порушення свободи надання послуг, але у світлі нової концепції його діяльності він визнав, що, виходячи із «міркувань культурного, морального або релігійного характеру», такі заходи можуть виправдовувати національну владу щодо обмеження свобод ЄС[2]. Так, у справі *Sjöberg* Суд справедливості вдався до обґрунтування, побудованого на моральній складовій, та зробив висновок, що «не може бути прийнятним дозвіл приватному прибутку превалювати над експлуатацією соціального зла»[3].

Окремо слід зауважити, що тенденція збереження балансу між інтересами інтеграції та інтересами окремих держав-членів пов'язана із дотриманням принципу субсидіарності, який відповідає за перерозподіл компетенцій між ЄС та державами-членами[4]. С. Уезерілл (S. Weatherill) критично оцінює принцип субсидіарності як такий, що слугує збереженню автономії держав-членів та стриманню європейської централізації, що становить загрозу різноманіттю локальних

[1] Azoulai L. The European Court of Justice and the duty to respect sensitive national interests / Dawson M., de Witte B., Muir E. (Eds.). *Judicial Activism of the European Court of Justice*. Cheltenham : Edward Elgar, 2013. P. 183.

[2] Joined cases C-338/04, C-359/04 and C-360/04. *European Court Reports*. 2007. P. I-01891; Joined cases C-447/08 *Otto Sjöberg* and C-448/08 *Anders Gerdin*. *European Court Reports*. 2010. P. I-06921.

[3] Joined cases C-447/08, Otto Sjöberg and C-448/08, Anders Gerdin. *European Court Reports*. 2010. P. I-06921.

[4] Більш детально про принцип субсидіарності див.: Van Kersbergen K., Verbeek B. Subsidiarity as a principle of governance in the European Union. *Comparative European Politics*. 2004. Vol. 2, Issue 2. P. 142.

інтересів[1]. Але справа в тім, що, як вже зазначалося раніше, Лісабонський договір став новим якісним етапом у конституціоналізації правопорядку ЄС, і разом з тим він закріпив певні механізми захисту інтересів держав-членів, які були враховані практикою Суду ЄС. Мова йде про видозмінення застосування вже згаданої «клаузули щодо національної ідентичності» (ч. 2 ст. 4 ДЄС). Якщо раніше закріплювалося положення про повагу просто національної ідентичності держав-членів, то Лісабонський договір запровадив повагу до національної ідентичності держав-членів, «властиву їхнім основним політичним та конституційним структурам». Преамбула Хартії про основоположні права ЄС теж передбачила обов'язок поважати «національну ідентичність держав-членів та організацію їх публічної влади на національному, регіональному та місцевому рівнях». Тобто якщо раніше розумінню національної ідентичності держав-членів надавалося більш культурне, історичне та лінгвістичне забарвлення[2], то тепер мова йде про більш широкий правовий зміст конституційної ідентичності.

Практика застосування клаузули щодо національної ідентичності дає підстави для прогнозування можливості використання клаузули щодо конституційної ідентичності як проти, так і на користь європейської інтеграції. Так, коли ще існувала стара редакція клаузули про ідентичність, її використовували особливо конституційні суди не стільки для гальмування європейської інтеграції, скільки для того, щоб спрямувати її в конституційному напрямі. Прикладом можуть бути справи *Solange I*[3] та *Frontini*[4], в яких національні конституційні суди (Німеччини та Італії відповідно) використовували конституційну ідентичність своїх держав не задля відмови виконувати право ЄС, а для його покращення. Так, Конституційний суд Німеччини констатував наявність прогалин у праві ЄС щодо захисту прав людини порівняно із німецькими конституційними традиціями, які визначають її конституційну ідентичність, і це стало стимулом для Суду ЄС розвивати

[1] Weatherill S. The limits of legislative harmonisation ten years after Tobacco Advertising: how the Court's case law has become a "Drafting Guide". *German Law Journal.* 2011. № 12. P. 827.

[2] Von Bogdandy A., Schill S. Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty. *Common Market Law Review.* 2011. Vol. 48, No. 5. P. 116.

[3] BVerfG, BVerfGE 37, 271, May 29, 1974.

[4] Corte Cost., 27 dicembre 1973, n. 183, Giur. it. 1973, II, 2401 (It.).

концепцію захисту основоположних прав людини, а отже, розвивати процес конституціоналізації права ЄС.

Уже після зміни концепції клаузули про ідентичність конституційні суди декількох країн направили преюдиціальні запити до Суду справедливості щодо неспівпадіння національного права із правом ЄС із посиланням на конституційну ідентичність, а деякі навіть ухвалили рішення, в яких констатували обов'язок ЄС та безпосередньо Суду ЄС поважати цю ідентичність. Це запит від Конституційного суду Італії по справі *M. A. S.*[1], рішення Датського Верховного суду[2], Угорського Конституційного суду[3] тощо. Наприклад, за преюдиціальним запитом Конституційного суду Італії Суд справедливості рішенням у справі *Taricco* визнав положення Кримінального кодексу Італії такими, що суперечать праву ЄС, а саме ч. 1 та ч. 2 ст. 325 ДФЄС, оскільки вони встановлюють занадто короткий строк позовної давності по кримінальних справах, що призводить до уникнення відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти фінансових інтересів Союзу[4]. Така позиція Суду справедливості, на думку Конституційного суду Італії, суперечить принципу законності у кримінальних справах у розумінні, яке надається йому згідно з конституційними традиціями держави. Конституційний суд наполягав на тому, що таке традиційне трактування принципу законності в кримінальних справах становить конституційну ідентичність Італії, і тому Суд справедливості має враховувати цей факт. Дослідивши обґрунтування Конституційного суду Італії, у справі *M. A. S.* Суд справедливості виніс рішення, яке брало до уваги національну конституційну ідентичність Італії, та постановив, що ч. 1 та ч. 2 ст. 325 ДФЄС не мають трактуватися як такі, що порушують принцип законності у кримінальних справах.

---

[1] Case C-42/17, Criminal proceedings against M. A. S. and M. B. Request for a preliminary ruling from the Corte costituzionale. *Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=197423&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=180910.

[2] Supreme Court of Denmark, Case 15/2014, Dec. 6, 2016. URL: http://www.supremecourt.dk/supremecourt/nyheder/pressemeddelelser/Pages/TherelationshipbetweenEUlawandDanishlawinacaseconcerningasalariedemployee.aspx.

[3] Hungarian Constitutional Court, Case 22/2016 (XII. 5.) AB, Nov. 30, 2016, hunconcourt.hu/letoltesek/en_22_2016.pdf.

[4] Case C-105/14, Ivo Taricco and Others. *Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=167061&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=450844.

Досить цікавим щодо цього є й рішення Німецького Федерального Конституційного суду стосовно Європейського ордера на арешт[1]. Цей Суд постановив, що захист фундаментальних прав Федеральним Конституційним судом може включати в себе перегляд актів, що прийняті на підставі права Союзу, у випадку, якщо це необхідно для захисту конституційної ідентичності, закріпленої у ч. 3 ст. 79 Основного закону. Суд звертався в тому числі й до ч. 2 ст. 4 ДЄС задля того, щоб обґрунтувати тлумачення європейського права у світлі конституційної ідентичності, підкреслюючи при цьому, що мова не може йти про порушення права ЄС. Разом з тим дослідники права ЄС почали говорити про те, що національні суди використовують конституційну ідентичність не як щит, що оберігає національні компетенції від втручання ЄС, а як меч, що відбиває авторитет права ЄС[2]. І дійсно, обставини кожної справи є зовсім різними, але все ж таки вони свідчать про виникнення нової практики конституційних судів держав-членів щодо використання конституційної ідентичності у своїх відносинах із Судом ЄС та при застосуванні права ЄС у національних правопорядках. Що стосується Суду ЄС, то очевидно, що він має враховувати ці тенденції та виклики.

Проблема досягнення балансу між інтересами ЄС та держав-членів – це не лише проблема Суду ЄС. Хоча Суд ЄС, безперечно, багато робить для врахування інтересів як європейської інтеграції, так і держав-членів, але існують також інші механізми, спрямовані на досягнення відповідного балансу. Так, сам Лісабонський договір надав доволі серйозні повноваження національним парламентам щодо нагляду за дотриманням принципу субсидіарності при законодавчій процедурі. Задля цього у Протоколі № 2 до ДФЄС щодо застосування принципів субсидіарності та пропорційності був установлений обов'язок Комісії, Парламенту та Ради надсилати проекти законодавчих актів та змінені проекти до національних парламентів. Крім того, Комісія, перш ніж запропонувати законодавчий акт, проводить широкі консультації, при яких, якщо це доцільно, враховується регіональний та місцевий вимір запропонованих дій. У свою чергу, на-

[1] BVerfG, 2 BvR 2735/14, Dec 16., 2015. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2015/12/rs20151215_2bvr273514en.html.

[2] Див.: Faraguna P. Constitutional Identity in the EU – A Shield or a Sword? *German L aw Journal.* 2017. Vol. 18, No. 07. P. 1617–1640.

ціональним парламентам надається вісім тижнів для формування висновку щодо дотримання принципу субсидіарності. У разі недотримання принципу субсидіарності національні парламенти держав-членів можуть зобов'язати відповідний інститут переглянути законопроект. Задля цього кожному національному парламенту надано по два голоси і вони мають зібрати 1/4, 1/3 або 1/2 голосів (залежно від сфери дії акта, що ухвалюється). Після цього відповідні інститути можуть вирішити зберегти, змінити або відкласти проект з обов'язковим викладенням підстав такого рішення.

Важливим є те, що Протокол №2 встановлює юрисдикцію Суду ЄС (а саме Суду справедливості) щодо позовів про порушення принципу субсидіарності законодавчим актом, які подають держави-члени відповідно до ст. 263 ДФЄС. Мова йде про позови щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС. В обґрунтуванні порушення принципу субсидіарності держави-члени, безперечно, можуть посилатися на неврахування національних інтересів на загальнонаціональному, регіональному або місцевому рівнях при використанні компетенцій Союзом.

Аналізуючи останню практику Суду ЄС, можна зробити висновок, що вона в певному сенсі орієнтована на врахування інтересів і держав-членів[1]. У свою чергу, попередня практика Суду дотримувалася іншого, а саме – досягнення цілей інтеграції з наданням переваги інтересам Союзу. Така тенденція набула ще більшого поширення із набранням чинності Лісабонським договором та підтверджує стурбованість Союзу щодо зацікавленості держав-членів у подальшій розбудові європейської інтеграції та бажання легітимізації своєї влади шляхом демократизації інтеграційних процесів. Те, що Суд почав поряд із використанням телеологічного методу тлумачення, який завжди вважався його найпотужнішим механізмом у процесі розвитку інтеграції, використовувати тлумачення зобов'язань у світлі цінностей Союзу, що є спільними для всіх держав-членів, стало яскравим свідченням цього.

Разом з тим певне занепокоєння викликає той факт, що Суд ЄС бере на себе повноваження по встановленню змісту цих цінностей, хоча він має звертатися до держав-членів щодо цього питання, оскільки саме вони виступають першоджерелами цих цінностей. Не випадково іта-

[1] Див.: Комарова Т. В. Суд ЄС та національні інтереси держав – членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 190–198.

лійський професор Л. Азулаї (L. Azoulai) зазначає, що: «більша відповідальність може вести до більшого активізму»[1], і це може становити проблему для держав-членів.

3.4. Захист прав приватних осіб у Суді Європейського Союзу

Проблематика захисту прав приватних осіб (фізичних та юридичних осіб) є надзвичайно важливою для ЄС, оскільки Союз – одна з небагатьох міжнародних організацій, право якої безпосередньо поширюється на приватних осіб. Як зазначив Генеральний адвокат Дж. Тезауро (J. Tesauro), «зобов'язання держав-членів та інститутів Співтовариства направлені передусім на створення прав для індивідів»[2]. ЄС – це Союз не стільки держав, скільки народів Європи, де рішення ухвалюються якомога відкритіше та ближче до громадян. Особливої уваги захист прав приватних осіб набув із заснуванням у 1992 р. інституту громадянства ЄС. Громадянство ЄС – це не номінальний атрибут, а реальний сталий правовий зв'язок особи із Союзом, його інститутами та цінностями.

Лісабонський договір уперше закріпив положення щодо демократичних принципів, які стосуються саме того, що функціонування ЄС засноване на принципі представницької демократії (Розділ II ДЄС). Відповідно до ч. 3 ст. 10 ДЄС кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу, а рішення ухвалюються якомога відкритіше та ближче до громадян, що дозволяє впроваджувати превенцію порушень прав приватних осіб. Але, на нашу думку, положення про представницьку демократію є набагато ширше, ніж можливість громадян брати участь у законодавчому процесі ЄС, оскільки право ЄС – це не лише процедура прийняття його норм. Найголовнішим є ефективна реалізація цих норм. Тож, принцип представницької демократії пов'я-

[1] Azoulai L. The European Court of Justice and the duty to respect sensitive national interests / Dawson M., de Witte B., Muir E. (Eds.). *Judicial Activism of the European Court of Justice*. Cheltenham : Edward Elgar, 2013. P. 187.

[2] Цит. за: Ruffert M. Rights and Remedies in European Community Law; A Comparative View. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34, Issue 2. P. 307–336.

заний із подальшою реалізацією норм права ЄС щодо приватних осіб та можливістю їх правового захисту від їх неправильного застосування чи від дії нелегітимних норм.

Звичайно, ЄС опікується розробкою гарантій захисту права своїх громадян в першу чергу, але захист прав приватних осіб в ЄС не зводиться суто до громадян. Майже всі механізми захисту прав приватних осіб у ЄС розраховані на громадян ЄС, приватних осіб-резидентів однієї з держав – членів ЄС, юридичних осіб, офіс яких зареєстрований у одній із держав –членів ЄС або фізичних та юридичних осіб, яким адресований певний акт. При цьому слід ураховувати, що право ЄС реалізовується на двох рівнях – наднаціональному та національних, тож захист прав приватних осіб має бути гарантований у комплексі на обох цих рівнях. Так, ЄС відповідає за діяльність своїх інститутів, органів, агентств та посадових осіб щодо дотримання прав приватних осіб та має гарантувати належні механізми захисту від порушень права ЄС. Держави-члени, у свою чергу, відповідають на національному рівні за порушення права ЄС з боку державної влади, а також мають гарантувати наявність дієвих механізмів захисту від порушень права ЄС у відносинах між приватними особами.

Механізми захисту прав приватних осіб на обох рівнях включають у себе позасудові та судові механізми. До позасудових механізмів захисту прав приватних осіб на рівні ЄС входить, наприклад, право петиції майже до будь-якого інституту, органу чи агентства ЄС із обов'язковою відповіддю будь-якою офіційною мовою ЄС. Із цією метою при інститутах ЄС створюються спеціальні петиційні комітети, які займаються розглядом цих петицій, або ж петиції направляються безпосередньо членам установи. Тут слід згадати про право на доступ за певних умов до документів установ ЄС та інші права, безпосередньо пов'язані із принципами прозорості та відкритості, які є принципами діяльності ЄС та про які згадується у ст. 1 ДЄС та ст. 15 ДФЄС. Як зазначають окремі автори, аналіз положень ч. 1 ст. 15 ДФЄС свідчить про зрушення в розумінні принципу відкритості від «пасивного» права громадян до «проактивного» обов'язку органів публічної влади висвітлювати всі аспекти діяльності: «З метою сприяння належному врядуванню та забезпечення участі громадянського суспільства інститути, органи, служби та агенції Союзу працюють у найвідкритіший

спосіб»[1]. Це, безперечно, є вагомим позасудовим механізмом захисту прав приватних осіб, який сприяє належному врядуванню в ЄС. У свою чергу, держави-члени також мають упроваджувати відповідні позасудові механізми, які належать до внутрішньої компетенції держав-членів, але ЄС приділяє увагу забезпеченню мінімальних стандартів національних позасудових механізмів.

Що стосується судових механізмів захисту прав приватних осіб, то слід зазначити, що приватним особам доступний не весь спектр судових проваджень у Суді ЄС, оскільки в більшості випадків це є юрисдикцією судів держав-членів (якщо мова йде про порушення права ЄС державними органами чи іншими приватними особами). Але приватні особи наділені можливістю захищати свої права у тих випадках, коли вони порушені установою ЄС. Наприклад, вони можуть ініціювати у Загальному суді провадження щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС (ст. 263 ДФЄС) або щодо нелегітимної бездіяльності інститутів, органів, служб, агентств ЄС (ст. 265 ДФЄС)[2].

На національному рівні, відповідно, також мають існувати судові механізми захисту прав приватних осіб від порушення права ЄС. І хоча це входить до внутрішньої компетенції держав-членів, але відповідно до принципу відкритої співпраці держави-члени вживають усіх належних заходів, загальних та спеціальних, щоб забезпечити виконання зобов'язань, що постають із установчих договорів або актів установ ЄС (ч. 3 ст. 4 ДЄС). Суд ЄС має доволі масивну практику щодо визначення стандартів цього захисту, а саме стосовно правових засобів та процесуальних правил, які мають гарантувати ефективне впровадження права ЄС у національні правопорядки.

[1] Рогоза Я. Е. Розвиток принципів відкритості та прозорості в європейській правовій доктрині. *Адміністративне право і процес.* 2015. № 4 (14). URL: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-14-2015/item/513-rozvitok-printsipiv-vidkritosti-ta-prozorosti-v-evropeyskiy-pravoviy-doktrini.

[2] Зважаючи на те, що приватні особи доволі рідко оскаржують нелегітимну бездіяльність інститутів, органів, служб, агентств ЄС (ст. 265 ДФЄС), оскільки в більшості випадків порушення їхніх прав відбуваються у формі прийняття нелегітимних нормативних актів, то в рамках дослідження механізмів захисту їхніх прав доцільно зупинитися саме на можливостях проваджень щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС (ст. 263 ДФЄС). Статистика свідчить, що кількість звернень від приватних осіб щодо нелегітимної бездіяльності установ ЄС є мізерною (у 2017 р. – 8 справ, у 2016 р. – 6 справ, у 2015 р. – 5 справ), тож, ця процедура не входить до предмета цього дослідження.

Як зазначалося, позови від приватних осіб розглядає відповідно до своєї юрисдикції Загальний суд. Найчастіше до Загального суду приватні особи звертаються щодо скасування нелегітимних нормативних актів ЄС відповідно до ч. 4 ст. 263 ДФЄС. Так, у 2017 р. кількість таких позовів становила 371 (40,46% від загальної кількості справ, що надійшли до Загального суду в 2017 р.), у 2016 р. – 297, у 2015 р. – 332[1].

Згідно зі ст. 263 ДФЄС будь-яка фізична або юридична особа може порушити провадження з оскарження законодавчих актів, актів Ради, Комісії та ЄЦБ, окрім рекомендацій та висновків, а також актів Європейського Парламенту, органів, служб, агентств ЄС, що мають на меті правові наслідки для третіх сторін, у тому разі, коли цей акт адресований їй або що стосується її безпосередньо та індивідуально або проти регламентарного акта, що стосується її безпосередньо та не призводить до виконавчих заходів.

Предметом оскарження у провадженні за ст. 263 ДФЄС є законодавчі акти, тобто ті, що прийняті Парламентом та Радою в межах загальної або спеціальної законодавчої процедури (ст. 294 та ст. 289 ДФЄС відповідно), а також будь-які правові акти інститутів, органів, служб, агентств ЄС, які мають обов'язкову силу. Під *ratione materiae* не підпадають рекомендації та висновки, оскільки вони не мають обов'язкової сили. При цьому Загальний суд буде брати до уваги не назву акта, а його зміст, навіть якщо акт за своєю природою не відповідає переліку актів, зазначених у ст. 288 ДФЄС[2]. Суд справедливості у справі *Confederation Nationale des Priducers de Fruits*, яка була першим прецедентом звернення приватної особи щодо оскарження акта ЄС, зазначив, що поняття «рішення» має тлумачитися у широкому розумінні[3]. Були випадки, коли в Суді ЄС оскаржувався такий вид акта, як комюніке, і Суд визнавав його за акт обов'язкової сили, незважаючи на його назву, яка має бути в актів «м'якого» права[4].

[1] Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Case 22/70, Commission v Counsil. *European Court Reports*. 1971. P. 263; Case 15/63, Lassalle v European Parliament. *European Court Reports*. 1964. P. 31.

[3] Case C-16/62, Confederation Nationale des Priducers de Fruits v Council. *European Court Reports*. 1962. P. 471.

[4] Case 57/95, France v Commission. *European Court Reports*. 1997. P. I-1627.

До прийняття змін Лісабонським договором не могли бути оскаржені акти Європейської Ради, крім того, не було можливості оскаржувати і рішення органів, служб, агентств ЄС. Але тепер існує можливість оскарження обов'язкових актів Комітету постійних представників тощо.

У контексті процесу демократизації діяльності ЄС слід згадати, що до 1986 р. не можна було оскаржувати акти Європейського Парламенту, оскільки здебільшого він міг виносити лише рекомендаційні акти. Але у справі *Les Verts* Суд справедливості визнав, що до переліку актів, які можна оскаржувати, слід відносити й акти Європейського Парламенту, які мають обов'язкову силу для третіх сторін, оскільки: «Дії Європейського Парламенту в контексті Договору про ЄЕСпв могли б посягнути на права держав-членів та інших інститутів чи перевищити встановлені межі компетенції Парламенту, якщо б не існувало можливості їх оскарження в Суді ЄС. Тому слід зробити висновок, що проти дій, прийнятих Європейським Парламентом та призначених для розповсюдження правової дії на третіх осіб, може бути поданий позов про скасування»[1]. Так само було визнано право на оскарження актів Рахункової палати, яка на той час навіть не мала статусу інституту[2].

Саме ці рішення Суду ЄС і стали основою для внесення змін до установчих договорів та розширення списку установ, акти яких можуть бути оскаржені. Це і є прикладом судової правотворчості Суду ЄС із застосуванням телеологічного методу тлумачення Судом.

Підстави оскарження актів. При ініціюванні провадження за ст. 263 ДФЄС позивач має довести існування підстав для цього, які чітко встановлені в ч. 2 ст. 263 ДФЄС та перелік яких є вичерпним. Підставами оскарження актів є відсутність у установи компетенції ухвалювати цей акт, істотні процедурні порушення при прийнятті акта, порушення положень установчих договорів або будь-якої норми права, пов'язаної з її застосуванням, або зловживання повноваженнями. Під відсутністю компетенції у установи, яка прийняла відповідний акт, розуміються ситуації, коли установа діяла без надання їй відповідних повноважень, коли перевищила надані їй повноваження, коли пере-

[1] Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament. *European Court Reports*. 1986. P. 1339.

[2] Joined cases 193, 194/87, Maurissen and others v Court of Auditors. *European Court Reports*. 1989. P. 1045.

брала на себе компетенцію іншої установи, тобто діяла *ultra vires* або коли у ЄС у цілому відсутня ця компетенція.

На практиці вкрай важким виявляється питання з'ясування меж повноважень установи та компетенцій ЄС у цілому. Ця ситуація виникає через те, що в ЄС доволі активно використовується доктрина домислюваних повноважень, тож компетенція Комісії та Ради постійно розширюється за цей рахунок. Тому Загальний суд має провести повноцінне дослідження меж компетенції установи, акт якої оскаржується.

Щодо порушень процедурних вимог, то вони мають бути суттєвими, незалежно від того, встановлені вони установчими договорами чи вторинним правом ЄС. Поняття суттєвості є досить невизначеним, але практика встановила критерій, згідно з яким прийнято вважати, що якщо результат дії акта був би іншим, якщо б процедурні вимоги були виконані, то вони є суттєвими[1]. Тобто важливий не зміст порушеної процедурної вимоги, а важливі наслідки порушення в кожному конкретному випадку[2]. Прикладом може бути недотримання у законодавчому процесі процедури звернення до Економічного та соціального комітету чи Комітету регіонів за висновком у тих випадках, коли це прямо передбачено установчим договором. Або при звичайній чи спеціальній законодавчій процедурі недотримання одного з етапів процедури також буде вважатися суттєвим процедурним порушенням.

Суттєвим процедурним порушенням буде також прийняття рішення без викладення його мотивів та порушення права позивача на отримання інформації щодо проекту адміністративного акта, який його стосується, та надання своїх міркувань[3]. Так, Комісія зобов'язана поінформувати заінтересованих осіб про всі аспекти проекту свого акта та надати їм повноцінне право висловити свою точки зору щодо запропонованих нею заходів. Тобто Комісія має забезпечити виконання принципу *audi alteram partem*[4]. Незважаючи на це, на Комісію не по-

[1] Case T-62/98, Volkswagen v Commission. *European Court Reports.* 2000. P. II-2707.

[2] Хартли Т. К. Основы права европейского Сообщества : пер. с англ. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. С. 446.

[3] Case 17/74, Transocean Marine Paint Association v Commission. *European Court Reports*. 1974. P. 1063. Також див.: Joshua J. M. The Right to be Heard in EEC Competition Procedures. *Fordham International Law Journal*. 1991/1992. Vol. 15. P. 74.

[4] Joined cases 89, 104, 114, 116, 117, 125, 129/85, A. Ahlstrom Osakeyhtio v Commission (Woodpulp II). *European Court Reports.* 1993. P. I-130, Case 17/74, Transocean Marine Paint Association v Commission. *European Court Reports.* 1974. P. 1063.

кладений обов'язок відповідати на всі заперечення сторін в остаточній редакції акта. Також право на отримання інформації щодо проекту акта включає в себе право на ознайомлення з усіма матеріалами його підготовки[1].

Щодо вимоги викладення мотивів прийняття акта, то ст. 296 ДФЄС встановлює, що акти інститутів «визначають мотиви, на яких вони засновані, та посилаються на будь-які пропозиції, ініціативи, рекомендації, запити або висновки, отримання яких передбачено установчими договорами». Слід зазначити, що рішення Суду справедливості у справі *Tariff Preferences* закріпило щодо цього наступне: «згідно з прецедентним правом Суду ЄС акти Співтовариства повинні містити викладення фактичних та юридичних питань, на основі яких їх прийняв відповідний інститут. Це робить можливим судовий контроль з боку Суду ЄС і дозволяє державам-членам та їх громадянам знати умови, відповідно до яких органи Співтовариства застосовують Договір»[2]. Крім того, якщо установа ухвалює акт, який змінює дію попереднього акта, то вона зобов'язана надати деталізоване обґрунтування мотивів, за яких відповідний акт змінюється. Тягар доказування існування фактів, які покладені в основу мотивів прийняття акта, належить відповідній установі. Наприклад, якщо Комісія ухвалює акт про скасування нелегітимно встановлених цін, то вона має повністю довести таку нелегітимність. Так, у справі *Sugar* Суд справедливості анулював частину Рішення Комісії на підставі того, що факти, на яких базувалося це Рішення, не були доведені належним чином[3].

Що стосується порушення права позивача на отримання інформації щодо проекту акта, який його стосується, та надання своїх міркувань щодо нього, то Суд ЄС неодноразово скасовував акти, які були прийняті з порушенням цього права. Прикладом може слугувати рішення у справі *Transocean v Commission*, в якій Генеральний адвокат Дж. Уорнер (J. Warner), провівши порівняльний аналіз законодавства держав-членів, дійшов висновку, що більшість країн визнає тією чи іншою мірою вищезазначене право, тож Суд ЄС у межах своєї юрисдикції повинен забезпечувати його дотримання. На підставі цього Суд

[1] Lenaerts K., Vanhamme J. Procedural Rights of Private Parties in the Community Administrative Process. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34. P. 545–549.

[2] Case 45/86, Commission v Counsil. *European Court Reports*. 1986. P. 1493.

[3] Joined cases 40–48, 50, 54–56, 111, 113, 114/73, Suiker Unie, etc. v Commission. *European Court Reports*. 975. P. 1663.

справедливості скасував ту частину Рішення Комісії, яка суперечила цьому загальновизнаному праву[1].

Щодо такої підстави визнання акта недійсним, як порушення установчих договорів чи іншої правової норми, що пов'язана з їх застосуванням, то ця підстава є досить зрозумілою та широкою за своїм юридичним змістом. Оскільки автори установчих договорів створювали більше, ніж просто писане право, то тут ідеться не тільки про порушення самих установчих договорів з їх Додатками, Протоколами та Договорами про приєднання, а й про порушення загальних принципів права та принципів права ЄС (принципи правової визначеності, недискримінації[2], пропорційності[3], законного очікування[4] тощо), незалежно від того, писані вони чи ні. Це стосується норм і принципів захисту та поваги прав людини, які згідно з прецедентним правом Суду ЄС є частиною загальних принципів права ЄС. Порушенням вважається також незастосування або неправильне застосування матеріального права ЄС. Позивачі найчастіше вказують на цю підставу в поєднанні з іншою.

Останньою підставою для визнання акта ЄС недійсним є зловживання владою[5]. На відміну від такої підстави, як відсутність компетенції, при зловживанні владою орган хоча і наділений відповідними компетенціями, але використовує їх не задля встановлених цілей. У таких справах Суд має з'ясувати, чи переслідувала установа ЄС при прийнятті оскаржуваного акта цілі, задля яких їй надані відповідні повноваження. Тільки у разі, якщо позивач доведе, що при прийнятті акта відповідач переслідував інші цілі, акт буде скасовано. Необов'язковим є досягнення нелегітимних цілей, значення має їх наявність. У рішенні у справі *Fedechar v High Authority* Суд справедливості встановив, що акт не може бути скасований на підставі того, що одна з його цілей є неналежною, але всі інші відповідають його призначенню і дія акта створює належний результат[6]. Суд при цьому підкреслює домі-

[1] Case 17/74, Transocean Marine Paint Association v Commission. *European Court Reports*. 1974. P. 1063.

[2] Case 21/74, Jeanne Airola v Commission. *European Court Reports*. 1975. P. 221.

[3] Case 114/76, Bela-Muhle Josef Bergmann KG v Grows-Farms GmbH & Co KG. *European Court Reports*. 1977. P. 1211.

[4] Case 97/76, Merkur Ausenhandel GmdH & Co KG v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1977. P. 1063.

[5] Ця підстава відома у французькому адміністративному праві як концепція *detournement de pouvoir*.

[6] Case 8/55, Fedechar v High Authority. *European Court Reports*. 956. P. 292.

нанту законних цілей над незаконними. У рішенні у справі *France v High Authority* він постановив, що не буде вважатися зловживанням владою досягнення актом інших цілей поряд із досягненням належних[1]. Реальна практика свідчить, що довести зловживання владою доволі складно і таке стається дуже рідко, оскільки цілі ЄС визначені в загальній формі.

Приватних осіб прийнято вважати «непривілейованими» позивачами у процедурі оскарження актів ЄС, на відміну від інших груп позивачів, якими є держави-члени, Європейський Парламент, Рада, Комісія, Рахункова палата, ЄЦБ та Комітет регіонів. Так, держави-члени, Європейський Парламент, Рада, Комісія, оскаржуючи акти, не зобов'язані доказувати, що вони зацікавлені в його предметі, оскільки на ці інститути покладений контроль за законністю актів ЄС. Тобто вони навіть можуть оскаржувати акти, які адресовані іншим суб'єктам. Рахункова палата, ЄЦБ та Комітет регіонів можуть оскаржувати акти ЄС із метою захисту лише власних прерогатив, на відміну від групи попередніх позивачів. Симптоматичним є те, що Суд ЄС прирівняв до приватних осіб треті держави, тобто ті, що не є членами ЄС. Так, уряд Гібралтару оскаржив положення Директиви Ради ЄС, що стосувалося дозволу запланованих міжрегіональних авіаційних послуг для перевезення пасажирів, пошти та вантажу між державами-членами[2].

Оскарження актів ЄС приватними особами є одним із найскладніших та найдискусійніших питань як у доктрині, так і на практиці. Приватні особи як непривілейовані позивачі можуть подавати позови до Загального суду лише «проти рішення, адресованого цій особі, або проти рішення, що стосується їх безпосередньо та індивідуально». Це означає, що приватні особи мають довести свою пряму заінтересованість у акті, що оскаржують, тобто довести існування у Загального суду юрисдикції *ratione personae.*

Не виникає жодних непорозумінь, якщо акт адресований позивачеві або групі осіб, до якої входить позивач. В усіх інших випадках приватні особи, окрім наведення підстав для оскарження акта, щоразу повинні доводити існування двох умов: що оскаржуваний акт зачіпає

[1] Case 1/54, France v High Authority. *European Court Reports.* 1954–1956. P. 1.

[2] Case 298/89, Government of Gibraltar v Council of the European Communities. *European Court Reports*. 1993. P. I-03605.

їх безпосередньо та індивідуально. Ці умови характеризують так званий «кваліфікований зв'язок» акта з особою.

Безпосередній вплив акта на приватну особу означає наявність причинного зв'язку між дією акта та його впливом на позивача. Ключове значення має існування проміжних ланок між дією акта та позивачем, якому цей акт не адресований. Цією ланкою може бути держава-член, якій цей акт адресований, а точніше, її обов'язок його імплементувати[1]. Якщо така ланка існує та акт миттєво не змінює положення приватної особи-позивача, то він не має безпосереднього впливу на останнього. Тобто виключається безпосередній вплив акта ЄС у разі, якщо він надає відповідні дискреційні повноваження державам-членам[2]. У таких випадках оскаржувати можна імплементаційний акт і лише на національному рівні. Якщо ж акт автоматично набирає чинності та не залежить від волі та дій держави-члена, то його безпосередній вплив є наявним. У справі СПІ, яка стосувалася Регламенту щодо злиття, Робочі ради компаній Perrier та Vittel оскаржували Рішення Комісії, яке визнавало законним злиття цих компаній. СПІ відхилив позов, оскільки вирішив, що Рішення Комісії не має безпосереднього впливу на Робочі ради, тому що злиттям їх компаній не було завдано шкоди безпосереднім правам рад як представникам робітників[3].

У справі *Naftogaz v Commission* позов від української компанії «Нафтогаз» був визнаний неприйнятний на підставі того, що вона оскаржувала Рішення Комісії C(2016) 6950 від 28 жовтня 2016 р. щодо перегляду умов пільг стосовно трубопроводу OPAL, яке не має безпосереднього впливу на неї. Загальний суд вказав, що положення Рішення Комісії не мають прямої дії, а натомість імплементуються національним органом – Федеральним мережевим агентством[4], яке має

[1] Nordberg C. Judicial Remedies for Private Parties under the State Aid Procedures. *Legal Issues of European Integration*. 1997. Vol. 24, No. 1. P. 55.

[2] Case 222/83, Municipality of Differdange v Commission. *European Court Reports*. 1984. P. 2889.

[3] Case T-96/92, Comité Central d'Entreprise de la Société Générale des Grandes Sources and others v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1995. P. II-1213, Case T-12/93, Comité Central d'Entreprise de la SA Vittel and Comité d'Etablissement de Pierval v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1995. P. II-1247.

[4] Федеральне мережеве агентство – німецький регулюючий орган з електроенергетики, газу, телекомунікацій, поштового та залізничного ринків.

свободу обрання заходів з реалізації мети рішення, таким чином, безпосередність дії Рішення на позивача виключена[1].

Щодо індивідуального впливу, то в рішенні у відомій справі *Plaumann* був установлений критерій, за яким можна встановити індивідуальний вплив акта на особу, і, таким чином, її право на подання позову. Дж. Шо (J. Shaw) зазначила, що рішення у справі *Plaumann* задало тон рестриктивного тлумачення всієї системи судового перегляду в Суді ЄС[2]. У цій справі приватна особа оскаржувала Рішення, адресоване державі – члену ЄС, і Суд справедливості постановив таке: «Особи, інші, ніж ті, котрим адресоване рішення, можуть стверджувати, що воно стосується їх індивідуально тільки за умови, що це рішення зачіпає їх чи в силу певних притаманних їм особливостей, чи в силу обставин, через які вони відрізняються від усіх інших осіб, та дія цих фактів виокремлює їх індивідуально так само, як і у випадку з особами, яким воно адресоване»[3]. Тобто, за критерієм *Plaumann*, для існування індивідуального впливу позивач має бути членом відповідної групи осіб, кількість членів якої постійна й визначена на момент прийняття оскаржуваного акта та протягом усього часу його дії.

Показовою щодо цього є і справа *Toepfer v Commission,* у якій був визнаний індивідуальний вплив оскаржуваного Рішення Комісії щодо імпорту зерна на позивача, оскільки воно стосувалося лише імпортерів, які пройшли ліцензування в чітко визначений час і, відповідно, їх коло було чітко визначеним[4]. П. Крейг (P. Craig) та Г. де Бурка (G. de Burca) називають такий критерій «критерієм закритої групи»[5], оскільки така група є чітко визначеною, а увійти до цієї вже закритої групи неможливо через сплив терміну для реєстрації.

У діяльності Суду ЄС прослідковуються певні тенденції послаблення вимог відносно приватних осіб щодо оскарження регламентів та

[1] Case T-196/17, NJSC Naftogaz of Ukraine v Commission. paras. 27, 28. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=200278&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=333201.

[2] Shaw J. Law of the European Union. [3rd ed.]. London : Palgrave Law Masters, 2000. P. 509.

[3] Case 25/62, Plaumann v Commission. *European Court Reports*. 1963. P. 95. Див. також: Case 26/86, Deutz und Geldermann v Council. *European Court Reports*. 1987. P. 941.

[4] Joined cases 106-107/63, Toepfer v Commission. *European Court Reports*. 1965. P. 405.

[5] Craig P., de Burca G. EU Law. Text, Cases and Materials. [3rd ed.]. Oxford : Oxford University Press, 2003. P. 495.

рішень Комісії у антидемпінговій сфері та сфері надання державної допомоги, про що більш детально буде йтися у підрозділі 4.1 цієї роботи. Науковці одразу відреагували на гнучкий підхід Суду щодо цих галузей права ЄС та поставили запитання про те, чи можливе застосування такого підходу на весь масив правових норм Союзу[1]. Генеральний адвокат Ф. Джейкобс (F. Jacobs) у своєму висновку по апеляції до Суду справедливості у справі *Unión de Pequeños Agricultores* висловив пропозицію визначати індивідуальний вплив акта на приватну особу більш ліберально – за впливом акта на неї. На його думку, якщо акт впливає на вигоди особи вкрай несприятливо через притаманні їй особливості, то цей акт має на неї індивідуальний вплив[2]. Але щодо інших, ніж конкурентне право, галузей права ЄС Суд залишився прихильником попередньої лінії практики.

Слід зазначити, що дискусія, яка розпочалася після ухвалення рішення у справі *Unión de Pequeños Agricultores*, спровокувала зміни в самому установчому договорі. Так, Лісабонський договір певною мірою врахував необхідність послаблення вимог до приватних осіб задля захисту своїх прав та у ч. 4 ст. 263 ДФЄС у новій редакції була закріплена можливість приватних осіб оскаржувати регуляторні акти, які стосуються їх безпосередньо та не потребують імплементаційних заходів. Тобто спрощення може відбуватися у випадках, коли акт стосується особи безпосередньо, він має регуляторний характер та не потребує імплементаційних заходів. Як видно, послаблення вимог до приватних осіб не стосувалися директив, які в обов'язковому порядку підлягають імплементації.

Що стосується визначення «регуляторних» актів, то проблема полягає в тому, що в установчих договорах воно не міститься, але Загальний суд вже сформував певну практику щодо цього питання. Так, розглянувши справи *Inuit*[3] та *Microban*[4], Загальний суд дійшов висновку, що під «регуляторним» актом маються на увазі «всі акти загального застосування, окрім законодавчих актів». Тобто, коли оскаржується

[1] Greaves R. Locus Standi under Article 173 EEC when Seeking Annulment of a Regulation. *European Law Review*. 1986. Vol. 11. P. 131, 133.

[2] Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council. *European Court Reports*. 2002. P. I-6677.

[3] Case T-18/10, Inuit Tapiriit Kanatami and Others v Parliament and Council. *European Court Reports*. 2011. P. II-05599.

[4] Case T-262/10, Microban v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. II-07697.

не законодавчий акт, який не потребує імплементації, приватні особи не мають доводити його індивідуальний вплив на себе. Це набагато спрощує шлях оскарження делегованих актів Комісії[1]. Оскарження ж регламентів, прийнятих Радою та Парламентом, здійснюється за тими ж стандартами справи *Plaumann*.

У справі *Naftogaz v Commission* Загальний суд не визнав Рішення Комісії, яке оскаржувалося «Нафтогазом», регуляторним актом, оскільки воно не є актом загального застосування, оскільки направлено на конкретного адресата (експлуатуючу компанію OGT) та конкретно визначену ситуацію, а саме умови, за яких експлуатуюча компанія OGT використовує частину потужностей трубопроводу OPAL[2].

Тож, незважаючи на певні послаблення вимог до приватних осіб з оскарження актів, процес доведення безпосереднього та індивідуального впливу залишається доволі складним і призводить до фактичного обмеження доступу приватних осіб до оскарження актів ЄС. Як зазначає професор Р. Ковар (R. Kovar), у деяких справах це призводить до відмови у правосудді[3]. На думку професорки Є. Біернат (E. Biernat), ця ситуація значно суперечить загальним конституційним цінностям держав-членів, на яких базуються Співтовариство, Хартія основоположних прав ЄС та ЄКПЛ, а особливо її ст. 6 та ст. 13[4].

Особливістю оскарження нелегітимних нормативних актів приватними особами є те, що ч. 5 ст. 263 ДФЄС встановлює чіткі часові межі для порушення провадження щодо оскарження акта ЄС: «Провадження, передбачені в цій статті, порушуються, залежно від випадку,

[1] Більш детальний аналіз *Locus Standi* приватних осіб після Лісабонських змін див.: Roer-Eide H., Eliantonio M. The Meaning of Regulatory Act Explained: Are There Any Significant Improvements for the Standing of Non-Privileged Applicants in Annulment Actions? *German Law Journal*. 2013. Vol. 14, No. 9. P. 1851.

[2] Case T-196/17, 'NJSC Naftogaz of Ukraine v Commission' para. 45. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=200278&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=333201.

[3] Kovar R. Chronique de la jurisprudence de la Cour de justice des Communautés européennes. *Journal de Droit International*. 1965. Vol. 93. P. 710. Щодо удосконалення ефективності судового процесу в межах ЄС див.: Szyszczak E. M. Making Europe more Relevant to its Citizens : Effective Judicial Process. *European Law Review*. 1996. Vol. 21, No. 5. P. 351–364.

[4] Biernat E. The Locus Standi of Private Applicants under article 230 (4) EC and the Principle of Judicial Protection in the European Community. *Jean Monnet Working Paper*. 2003. Vol. 12. P. 4.

протягом двох місяців від дати оприлюднення заходу чи його повідомлення позивачеві або за відсутності цього – від дати, коли позивач дізнався про захід». У випадку, коли Комісія публікувала свій акт у «Офіційному віснику», то час починає обчислюватися саме з дати публікації, навіть у випадку, коли позивач дізнався про акт раніше[1].

Крім того, відповідно до загального правила, встановленого ч. 2 ст. 102 Регламенту Загального суду, до цього строку додається 10 днів з огляду на відстань між позивачем та Загальним судом. Також ст. 45 Статуту Суду ЄС згадує існування непередбачених обставин або доведеного *force majeure* як підстава для подовження строків на подання позову. При цьому це поняття тлумачиться у вузькому розумінні, і позивач має виявити свою старанність у процесі подання заяви[2]. У рішенні у справі *Bayer AG v Commission* Суд справедливості роз'яснив, що для використання цієї підстави позивач має довести «незвичайні труднощі, які є незалежними від волі особи та які є явно неминучими, навіть якщо належна турбота була виявлена»[3]. Це єдині винятки, які дозволяють продовжити строк на подання позову. Сам Загальний суд також не наділений повноваженнями із продовження строків[4].

Слід зазначити, що Суд ЄС доволі суворо тлумачить початок перебігу строку. Так, у справі *Maurissen* позивач, яким була професійна спілка, посилався на те, що строк має почати спливати із дати, коли відбулися загальні збори спілки або коли виконавчий комітет дізнався про рішення, а не коли було повідомлено про це рішення. Суд справедливості відзначив, що внутрішні правила або практика діяльності юридичної особи не можуть слугувати виправданням для пропущення строків подання позову[5]. Крім того, саме на приватних осіб покладається обов'язок звернутися за повним текстом акта, про який йому надійшло повідомлення. Цікаво, що у практиці Суду ЄС навіть були випадки, коли позов надходив раніше, ніж видавався акт інституту,

[1] Case T-263/97, GAL Peisola Sorrentiva v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. II-2041.

[2] Case 352/87, Farzoo and Kortmann v Commission. *European Court Reports*. 1988. P. 2281.

[3] Case C-195/91, Bayer AG v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. I-5619.

[4] Joined cases T-121/96, T-151/96, MAAS v Commission. *European Court Reports.* 1997. P. II-1355.

[5] Joined cases 193/87, 194/87, Henri Maurissen v Court of Auditors. *European Court Reports*. 1989. P. I-1045.

а саме у процесі його підготовки[1]. Звісно, Суд визнавав такі позови неприйнятними.

Двомісячний строк на оскарження актів ЄС, як зазначають дослідники, є таким, що значно обмежує, в тому числі і приватних осіб, у реалізації свого права на правосуддя[2]. Навіть те, що практика ЄСПЛ у контексті ст. 6 ЄКПЛ встановлює, що занадто маленькі строки на оскарження актів порушують право на справедливий судовий розгляд, не змінило практику судових органів ЄС та не вплинуло на те, щоб змінити положення установчого договору. Суд ЄС, у свою чергу, зазначив, що такі маленькі часові межі покликані слугувати принципу правової впевненості та запобіганню дискримінації або свавільних дій при здійсненні правосуддя[3]. Така позиція Суду збігається із позицією Н. Нюваль (N. Neuwahl), яка вбачає в такому підході Суду певний механізм захисту від частих змін правових норм, що є небажаним для правової системи, особливо в економічній сфері. Економіка є тією сферою, в якій приватні особи виявляють активність через вкладення значних капіталів, а тому, якщо розширити їх можливості оскарження актів ЄС, то існує імовірність паралізації економічної активності в Союзі[4].

Не можна не звернути уваги на ст. 277 ДФЄС, яка передбачає право будь-якої сторони у провадженні щодо актів загальної дії, прийнятих установою ЄС, посилатися на підстави, встановлені у ч. 2 ст. 263 ДФЄС, для незастосування такого акта Загальним судом, незважаючи на закінчення строків на оскарження цього акта. Тобто навіть після спливу двох місяців у приватних осіб існує можливість вимагати незастосування акта ЄС. Цей механізм призначений для незастосування саме актів загальної дії, тому що їх положення не мають миттєвого впливу на приватних осіб, тож, вони можуть не від-

[1] Case C-135/93, Spain v Commission. *European Court Reports.* 1995. P. I-1651.

[2] Lenaerts K. Respect for Fundamental Rights as Constitutional Principle of the European Union. *Columbia Journal of European Law*. 2000. Vol. 6. P. 17–18; Vgl. Callies. Kohärenz und Konvergenz beim europäischen Individualrechtsschutz. *Neue Juristische Wochenschrift*. 2002. P. 3581–3582; Ragolle F. Access to Justice for Private Applicants in the Community Legal Order: Recent (R)evolutions. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 1. P. 101.

[3] Case 209/83, Ferriera Valsabbia v Commission. *European Court Reports.* 1984. P. 3089, paragraph 14; Order of the Court of 28 April 2005 in Case T-201/04, Microsoft v Commission. *European Court Reports.* 2005. P. II-01491.

[4] Neuwahl N. A. E. M. Article 173 Paragraph 4 EC: Past, Present and Possible Future. *European Law Review*. 1996. Vol. 21. P. 18.

чувати необхідність їх оскарження протягом короткого двомісячного терміну. Це означає, що у приватних осіб завжди існує гарантія того, що нелегітимний акт, який вони не встигли оскаржити, не буде застосований щодо них.

Стаття 277 ДФЄС не становить додаткову або окрему підставу для ініціювання позову, а може бути використана як захист лише у провадженні справи, яка розглядається у Загальному суді відповідно до окремих положень договорів[1]. Як правильно було відзначено, якщо обмежувальний період, установлений ч. 5 ст. 263 ДФЄС, слугує втіленню принципу правової впевненості, то ст. 277 ДФЄС – принципу законності[2]. Важливим є й те, що питання про визнання акта неможливим до застосування може ставитися як перед судовими установами ЄС, так і перед національними судами держав-членів, які, у свою чергу, зможуть звернутися до Суду справедливості з відповідним запитом. Сутність цієї процедури полягає «не лише у недопущенні повної відмови у правосудді, а й у забезпеченні непрямого оскарження актів у будь-який час»[3].

Важливим стає ще один з аспектів застосування ст. 277 ДФЄС з точки зору права на оскарження, який розтлумачив Суд справедливості в рішенні у справі *Simmenthal*. Суд роз'яснив, що вимагати незастосування Регламенту за ст. 277 ДФЄС може навіть сторона, якій не було надано право оскаржити цей акт у рамках ст. 263 ДФЄС[4]. Одна група науковців зробила з цього рішення висновок, що ст. 277 ДФЄС призначена для сторін, які не мали *locus standi* для оскарження Регламенту, а завдяки їй вони можуть вимагати його незастосування[5]. Крім того, і держави-члени не можуть скористатися ст. 277 ДФЄС, оскільки вони є привілейованими позивачами та можливість оскаржити акт

[1] Brown L. N., Kennedy T. The Court of Justice of the European Communities. [5th ed.]. London : Sweet & Maxwell, 2000. P. 166.

[2] Vogt M. Indirect Judicial Protection on EC Law – the Case of the Plea of Illegality. *European Law Review*. 2006. Vol. 31, No. 3. P. 366.

[3] Там само, с. 368. Див. також: Sinaniotis D. The Plea of Illegality in EC Law. *European Public Law*. 2001. Vol. 7, Issue 1. P. 103–125.

[4] Case 92/78, SpA Simmenthal v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 777. Пізніше це рішення було підтверджено рішенням СПІ по справі T-120/99 (Case T-120/99, Christina Kik v Office for Harmonisation in the Internal Market. *European Court Reports*. 2001. P. II-2235).

[5] Sinaniotis D. The Plea of Illegality in EC Law. *European Public Law*. 2001. Vol. 7. P. 114.

у них існує завжди[1]. За аналогічних умов сторони не можуть вимагати незастосування регламентів у національних судах. Так, у рішенні у справі *National Farmers' Union v Secrétariat général du gouvernement* Суд ЄС постановив, що Франція, представлена своїми державними органами, не може підіймати у французьких судах питання легітимності двох рішень Комісії щодо строків поновлення експорту яловичини з Великобританії, оскільки вона не ініціювала процедуру за ст. 263 ДФЄС у межах установлених строків[2].

Інша група науковців наполягає на більш широкому тлумаченні ст. 277 ДФЄС і на тому, що вона є додатковим та непрямим засобом оскарження актів загальної дії незалежно від наявності у особи *locus standi* за ст. 267 ДФЄС та в будь-який час[3]. У кінцевому підсумку Суд справедливості прийняв позицію останньої групи науковців та в рішенні у справі *European Central Bank v Commission* постановив, що, незважаючи на можливість у ЄЦБ оскаржити відповідний Регламент у рамках процедури ст. 263 ДФЄС, чітке положення ст. 277 ДФЄС про те, що «будь-яка сторона» може вимагати від Суду незастосування Регламенту, надає ЄЦБ право вимагати таке незастосування Регламенту[4].

Раніше, до лісабонських змін, ст. 277 ДФЄС стосувалася оскарження лише регламентів. Суд ЄС своєю практикою розтлумачив, що термін «регламент», вживаний у цій статті, має тлумачитися широко та вказує на те, що сторони можуть вимагати незастосування актів інститутів, які не мають форми регламентів, але, незважаючи на це, мають загальну дію[5]. Врахувавши прецедентну практику Суду, до установчого договору були внесені зміни та термін «регламент» був замінений термі-

[1] Bebr G. Judicial remedy of private parties against normative acts of the European Communities: The role of exception of illegality. *Common Market Law Review*. 1966. Vol. 3. P. 11–13.

[2] Case 241/01, National Farmers' Union v Secrétariat général du gouvernement. *European Court Reports*. 2002. P. I-9079.

[3] Busse Ch. H. Art. 241 in der Rechtsprechung des EuGH – Eine kritische Würdigung. *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*. 2002. P. 715; Dubois P. L'exception d'illégalité devant la Cour de Justice des Communautés européennes. *C. D. E*. 1978. P. 436; Usher J. A. Direct and individual concern – an effective remedy or a conventional solution? *European Law review*. 2003. Vol. 28. P. 600; висновок Генерального адвоката Ф. Джейкобса (F. Jacobs) по справі 239/99 (Case 239/99, Nachi Europe. *European Court Reports*. 2001. P. I-1197).

[4] Case 11/00, European Central Bank v Commission. *European Court Reports*. *European Court Reports*. 2003. P. I-7147.

[5] Case 92/78, SpA Simmenthal v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 777.

ном «акт загальної дії», що на офіційно закріпленому рівні розширило можливості оскарження різних видів актів загальної дії.

Практика застосування Судом ЄС ст. 277 ДФЄС призвела до виникнення конструкції абсолютної нікчемності акта за ст. 264 ДФЄС *(inter alia)*, яка відрізняється від обмеженого незастосування акта сторонами конкретної справи *(inter partes)*, а також осмислення питання відповідальності як наслідку визнання акта нікчемним у рамках провадження за ст. 263 ДФЄС та форми відповідальності, яку буде нести ЄС за прийняття нелегітимного акта. Стаття 264 ДФЄС говорить, що якщо позов добре обґрунтовано, Суд ЄС проголошує відповідний акт нікчемним. Стаття 266 ДФЄС накладає на інститут, чий акт проголошено нікчемним або чия бездіяльність проголошена такою, що суперечить установчим договорам, обов'язок вжити заходів, необхідних для виконання рішення Суду. Суд ЄС може, якщо вважає за потрібне, зазначити, які наслідки акта, проголошеного нікчемним, вважатимуться остаточними. Сам Суд тлумачить це своє право як таке, що дозволяє обмежувати часові рамки нікчемності акта[1]. Якщо рамки не було встановлено Судом, то акт вважається нікчемним із моменту його прийняття.

Установчі договори не передбачають компетенцію Суду ЄС вказувати інститутам ЄС, які заходи мають бути вжиті інститутом для того, щоб позивач відчув результати рішення Суду. Це питання залишається за інститутами, які мають вжити заходів, необхідних для виконання рішення Суду. Якими саме будуть ці заходи – вирішувати лише інститутам, а це, природно, закладає ризик того, що приватні особи залишаться у правовому вакуумі до тих пір, поки інститути не вживуть заходів або ж ці заходи не будуть повною мірою задовольняти позивача. Практика Суду ЄС визначила, що інститути мають усунути негативний ефект своєї неправомірної поведінки та вжити всіх заходів, щоб повернути позивача до його становища, яке існувало до прийняття неправомірного акта, а також уникати прийняття ідентичних актів[2]. Протилежне вважалося б утручанням у компетенцію інституту з боку судової влади.

У позовах до Загального суду приватні особи досить часто вимагають від Суду не лише визнати акт недійсним, а й указати інституту на те, який слід прийняти акт замість нього. Так, у справі *Fred*

[1] Case 81/72, Commission v Coucil. *European Court Reports*. 1973. P. 575.

[2] Joined cases T-480, T-483/93, Antillean Rice Mills and Others v Commission. *European Court Reports*. 1995. P. II-2305.

Pfloeschner v Commission, яка була пов'язана із виплатами службовцям Комісії у зв'язку із виходом на пенсію, позивач вимагав від Загального суду ухвалити припис Комісії здійснити всі варіанти підрахунку виплат, пов'язаних із виходом на пенсію та пенсіями у зв'язку з втратою годувальника, а також зафіксувати співвідношення цих виплат. Загальний суд зауважив, що судова влада ЄС не може вказувати інституту, яким чином йому діяти, для того щоб рішення було реалізовано[1].

У цій справі відповідачі навіть аргументували свої вимоги правом на справедливий судовий розгляд відповідно до ст. 6 ЄКПЛ, яке включає у себе право на ефективну реалізацію судового рішення[2]. У відповідь на це Загальний суд визнавав обов'язковість для правопорядку ЄС права на справедливий судовий розгляд, але, на думку Суду, його визнання не виключає існування певних особливостей ухвалення судових рішень у ЄС.

Ефективність заходів, що мають вжити інститути ЄС задля виконання судових рішень, залежить від строків їх виконання. Установчі договори не зобов'язують інститути діяти якомога швидше і вжити заходів, необхідних для виконання рішення Суду, хоча судова практика і виходить із того, що інститут має діяти в розумні строки, але це поняття має оціночний характер. Так, у рішенні Загального суду у справі *Oliveira*[3] було визнано, що строк у 38 місяців є розумним у контексті конкретної справи. Обставини справи полягали у тому, що Комісія зменшила майже вдвічі грант, який позивач отримав із Європейського соціального фонду, і саме це рішення було анульовано Загальним судом у 1991 р. У 1994 р. Комісія ухвалює нове рішення, яке також зменшує суму, зазначену в первинному гранті. Рішення містить належне обґрунтування того, чому сума гранту була зменшена, а саме через те, що позивач не дотримав усіх вимог, які мають бути виконані грантоодержувачем. Позивач оскаржив друге рішення Комісії із зазначенням, що остання порушила принцип правової впевненості, оскільки не діяла в рамках розумного строку із 1991 р. Загальний суд відповів, що поняття «розумного строку» залежить від природи заходу, який

[1] Case T-285/94, Fred Pfloeschner v Commission. *European Court Reports*. 1995. P. II-3029.

[2] Case T-107/94, Kik v Council and Commission. *European Court Reports.* 1995. P. II-1717.

[3] Case T-304/89, Oliveira v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. I-2283.

має бути вжитим у конкретних обставинах. Наприклад, для винесення рішення Комісією, Європейський соціальний фонд мав відновити справу та провести її повну перевірку. Це забрало дев'ять місяців, а ще через 29 місяців Комісія винесла своє нове рішення. Суд вважає, що в контексті цієї справи цей строк був розумним. Крім того, Загальний суд зазначив, що навіть якщо акт буде визнано таким, що прийнятий у нерозумні строки, то це не може бути підставою для його анулювання[1].

Така позиція Загального суду, очевидно, йде в розріз із жорсткою позицією Суду справедливості стосовно національної влади, яка відповідно до усталеної практики Суду справедливості якнайшвидше має вжити заходів для ліквідації порушення права ЄС.

Проведений аналіз судового механізму захисту приватних осіб щодо скасування нелегітимних актів ЄС відповідно до ст. 263 ДФЄС або незастосування нелегітимних актів ЄС дає підстави зробити висновок, що система оскарження актів ЄС є доволі закритою для приватних осіб. І тому Суд ЄС критикується багатьма науковцями з приводу того, що він, так би мовити, виробив подвійні стандарти, вимагаючи від держав-членів доступу до процедур оскарження національних актів, водночас обмежуючи приватних осіб у доступі до процедури оскарження актів ЄС[2]. Така критика іноді звучить навіть від національних урядів, які відчувають на собі жорсткі вимоги з приводу забезпечення ефективного правосуддя, а у відповідь бачать інший стандарт судового захисту на рівні ЄС[3].

---

[1] Див. також: Case T-150/94, Vela Palaicios v ECOSOC. *European Court Reports*. 1996. P. SC II-877.

[2] Див.: Keeling D., Mancini F. Democracy and the European Court of Justice (May 13, 2016). *Modern Law Review*. 1994. Vol. 57, No. 2. P. 185; Hedemann-Robinson M. Article 173 EC, General. Community Measures and Locus. Standi for Private Persons: Still a. Cause for Individual Concern? *European Public Law.* 1996. Vol. 2, Issue 1. P. 128; Arnull A. The action for Annulment: A Case of Double Standards? / O'Keeffe D., Bavasso A. (Eds.). Kluwer, 2000. P. 177; Van den Broek K. A Long Hot Summer for Individual Concern? The European Court's Recent Case Law on Direct Actions by Private Parties … and a Plea for a Foreign Affairs Exception. *Legal Issues of Economic Integration*. 2003. Vol. 30, No. 1. P. 61–79; Koch C. Locus Standi on Private Applicants under the EU Constitution: Preserving Gaps in the Protection of Individuals' Right to an Effective Remedy. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 4. P. 511–516.

[3] Спеціальний комітет Палати лордів Великобританії з питань ЄС неодноразово підкреслював труднощі оскарження приватними особами актів ЄС (див.: Jacobs F. G. EU Charter of Fundamental Rights Are New Judicial Remedies Needed? *Human Rights & UK Practice*. 2003. Vol. 4, Issue 1. P. 120–148).

Однак Суд справедливості у справі *Unión de Pequeños Agricultores* зазначив, що ефективний судовий захист гарантується не лише окремою ст. 263 ДФЄС, а комплексом статей, наприклад непрямим способом за допомогою преюдиціальної процедури за ст. 267 ДФЄС[1]. Саме тому не можна не зупинитися окремо на цьому непрямому механізмі захисту прав приватних осіб у ЄС – фундаментальній процедурі преюдиціальних звернень, які національні суди держав-членів можуть направляти до Суду справедливості стосовно тлумачення права ЄС, а також чинності актів інститутів, органів, служб на агентств ЄС. Цю процедуру можна вважати непрямим і доволі ефективним засобом оскарження актів установ ЄС приватними особами[2]. Головною відмінністю оскарження актів ЄС за преюдиціальною процедурою є те, що звернення від національних судів не обмежуються строками, встановленими для процедури оскарження актів ЄС згідно з ч. 5 ст. 263 ДФЄС і, крім того, преюдиціальна процедура надає приватним особам додаткові правові можливості поряд із процедурою оскарження актів ЄС за ст. 263 ДФЄС.

Одним із найвідоміших прикладів використання преюдиціальної процедури як альтернативи оскарження актів ЄС за ст. 263 ДФЄС є так звана справа «*Berlin Butter»* щодо дійсності Рішення Комісії, яке стосувалося встановлення цін на масло на національних рівнях. До Суду ЄС звернулися компанії, пов'язані із ринком масла в Німеччині, з позовом про анулювання Рішення Комісії[3]. Суд зазначив, що позивачі не

[1] Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council. *European Court Reports*. 2002. P. I-6677.

[2] Див.: Ward A. Judicial Review and the Rights of Private Parties in EC Law. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 262–287; Craig P. Legality, Standing and Substantive Review in Community Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1994. Vol. 14, No. 4. P. 528–537; Harding C. The Impact of Art. 177 of the EEC Treaty on the Review of Community Action. *Yearbook of European Law*. 1981. Vol. 1. P. 93–113; Mancini G. F., Keeling D. T. Language, Culture and Politics in the Life of the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995. Vol. 1, No. 2. P. 404; Bertea S. Looking for Coherence within the European Community. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 2. P. 154–172; Usher J. A. Direct and Individual Concern – an Effective Remedy or a Conventional Solution. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 575–600; Komarova T. The Court of Justice of the European Union and protection of private parties: the possibilities for Ukrainian business. *Critical Quarterly for Legislation and Law*. 2016. Vol. 1. P. 31–43; Комарова Т. В. Проблема захисту прав приватних осіб у Суді справедливості Європейського Союзу. *Форум права.* 2018. № 1. С. 66–72. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_1_11.pdf.

[3] Case 97/85, Union Deutsche Lebensmittelwerke v Commission. *European Court Reports*. 1987. P. 2265.

мають *locus standi*, тож, позов був визнаний неприйнятним. Після цього позивачі оскаржили національний імплементаційний акт відповідного Рішення в німецькому суді на підставі його недійсності. Німецький суд, у свою чергу, направив преюдиціальний запит до Суду ЄС[1]. Рішення Комісії було визнано дійсним, але Суд ЄС зазначив, що при оскарженні національного акта, який імплементує Рішення, непотрібно з'ясовувати, чи може бути поданий позов за ст. 263 ДФЄС, тобто непотрібно встановлювати *locus standi,* що заклало механізм непрямого оскарження актів ЄС через преюдиціальну процедуру за ст. 267 ДФЄС. Крім цієї справи, можна навести ще багато прикладів того, як преюдиціальна процедура дозволила приватним особам оскаржувати регламенти та рішення загальної дії, які вони не мали можливості оскаржити через процедуру ст. 263 ДФЄС[2]. За статистикою, 85% усіх справ, за якими подано преюдиціальні запити до Суду ЄС, стосуються спорів індивідів із державними органами, що підтверджує велике значення цієї процедури не лише для розвитку основоположних принципів права ЄС, а й для приватних осіб.

Практика використання преюдиціальної процедури стала настільки масовою та поширеною, що науковці почали говорити про її стратегічне використання приватними особами задля досягнення різних інтересів. Так, К. Хардінг (C. Harding), вивчивши тактику приватних осіб у Суді ЄС, дійшов висновку, що деякі з них, ініціюючи провадження у Суді ЄС, переслідують далекосяжні цілі, а не лише мету вирішення конкретного правового спору, та формують цілий ряд проваджень[3]. Це так звані «повторювальні гравці» *(repeat player)*, якими найчастіше виступають або публічно зацікавлені групи, що переслідують соціальні суспільні інтереси, або корпоративні гравці, які переслідують фінансові інтереси певних компаній.

За словами П. Крейга (P. Craig), публічно зацікавлені групи активні переважно у Великобританії та використовують стратегічні судові

[1] Case 133/85, Walter Rau v BALM. *European Court Reports*. 1987. P. 2289.

[2] Case 101/76, Koniklijke Scholten Honig v Council and Commission. *European Court Reports*. 1977. P. 797; Case 125/77, Koninklijke Scholten-Honig NV and others v Hoofdproduktschaap voor Akkerbouwprodukten. *European Court Reports*. 1978. P. 1991, Case 97/85, Deutsche Lebensmittelwerke v Commission. *European Court Reports*. 1985. P. 1331 та багато ін.

[3] Harding Ch. The Private Interest In Challenging Community Action. *European Law Review*. 1980. P. 354–361.

провадження задля розвитку матеріального права ЄС особливо у сферах працевлаштування та гендерної рівності[1]. Ілюстрацією цього виступають справи, в яких позивачем фігурують особи, що були використані лише як очільники руху в боротьбі за права. Так, К. Харлоу (C. Harlow) називає позивачку Дефрен, справи якої відомі тим, що саме за ними були ухвалені рішення щодо прямої дії норм установчих договорів та директив стосовно рівності (*Defrenne v Sabena* (no 1)[2], (no 2)[3], (no 3)[4]). К. Харлоу зазначає, що ці справи були ініційовані юристками-феміністками, які підтримувалися групами, що мали достатньо фінансових ресурсів для оплати витрат на тривалі юридичні баталії[5]. А В. Маттлі (W. Mattli) та А.-М. Слотер (A.-M. Slaughter) стверджують, що справжньою рушійною силою у цих справах була британська неурядова організація – Комісія рівних можливостей[6].

Що стосується групи корпоративних повторювальних гравців, до них перш за все належать представники великих фінансових корпорацій, які заінтересовані у «стратегічних судових процесах», у тому числі в Суді ЄС, оскільки очікують отримання матеріальної вигоди від вільного європейського ринку. Ці гравці вступають у судові процеси у випадках, коли держави-члени не виконують свої зобов'язання за правом ЄС, через що у корпорацій виникають перешкоди на ринку, або ж коли інститути ЄС ухвалюють стосовно них невигідні рішення. Й. Пльотнер (J. Plötner) наводить приклад, коли рішення Державної ради Франції стосовно прямої дії директив у французькій правовій системі були ухвалені за позовами тютюнових корпорацій Філіп Морріс та Ротманс[7]. Дійсно, це була реакція корпорацій на політику неприйняття принципів верховенства та прямої дії права ЄС у Франції, що позна-

[1] Craig P. The European Court and National Courts: Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context. Report on the United Kingdom. *European University Institute, Florence, Working Paper*, 1996.

[2] Case 80/70, Defrenne v Sabena (no 1). *European Court Reports*. 1971. P. 445.

[3] Case 43/75, Defrenne v Sabena (no 2). *European Court Reports*. 1976. P. 455.

[4] Case 149/77, Defrenne v Sabena (no 3). *European Court Reports*. 1978. P. 1365.

[5] Harlow C. Toward a Theory of Access for the European Court of Justice. *Yearbook of* European *Law*. 1 January 1992. Vol. 12, Issue 1, P. 232.

[6] Mattli W., Slaughter A.-M. Constructing the European Community Legal System from the Ground Up: The Role of Individual Litigants and National Courts. *Jean Monnet Working Papers.* 1996. No. 6. P. 14.

[7] Plötner J. Report on France. The European Court and National Courts: Doctrine and Jurisprudence. *Legal Change in its Social Context* / A.-M. Slaughter, A. S. Sweet, J. Weiler (Eds.). Oxford : Hart Pub, 1998. P. 27.

чилося на становищі французького ринку у порівнянні із ринками інших держав – учасниць спільного європейського ринку.

Аналогічна ситуація виникла у зв'язку з так званою справою щодо недільної торгівлі. Її обставини полягають у тому, що в Британії був прийняти акт щодо заборони торгівлі по неділях, який був вкрай невигідний для великих торговельних фірм, що здійснювали роздрібну торгівлю. Через це ці фірми ініціювали ряд позовів у національних судах стосовно того, що така заборона суперечить положенням інтеграційного права щодо заборони кількісних обмежень на імпорт та всіх інших заходів, які призводять по подібного результату. Національні суди, в свою чергу, звернулися до Суду ЄС із преюдиціальними зверненнями стосовно тлумачення цих положень[1]. Позивачі наполягали на тому, що недільна торгівля становить 23% від їх обороту, а відповідна заборона завдасть шкоди європейському імпорту у вигляді зниження на 15%, що і є заходами з обмеження імпорту[2].

Як видно, в ЄС створено гнучкий та унікальний механізм судового захисту прав приватних осіб, що в цілому відбиває його політику та юриспруденцію Суду ЄС. Більш того, і сам ЄС робить спроби долучити до захисту прав все більше коло суб'єктів. Так, нові директиви ЄС стосовно дискримінації мають положення, які дозволяють захищати права жертв таким колективним суб'єктам, як неурядові організації, профспілки, організації, що пропагують рівність, тощо. Наприклад, ч. 2 ст. 7 Директиви № 2000/43/ЄС Ради ЄС щодо принципу рівного поводження з людьми незалежно від їх расового чи етнічного походження закріплює: «Держави-члени гарантують, що асоціації, організації або інші юридичні особи, які згідно з критерієм, встановленим національним законодавством, мають законний інтерес у забезпеченні дотримання положень цієї Директиви, можуть виступати як від імені, так і на стороні заявника, але з його схвалення, в будь-якому судовому або адміністративному процесі, що передбачений для цілей виконання зобов'язань у рамках цієї Директиви»[3].

[1] Rawlings R. The Eurolaw Game: Some deductions from a saga. *Journal of Law and Society*. 1993. Vol. 20, No. 3. P. 309–340.

[2] Diamond P. Dishonorable Defences: The Use of Injunctions and the EEC Treaty: Case study of the Shops Act. *The Modern Law Review*. 1950. Vol. 54. P. 72.

[3] Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. *Official Journal*. L 180, 19/07/2000. P. 0022–0026.

Подібні положення були закріплені і в інших директивах щодо рівності, які належать до нового покоління права ЄС. Так, слід згадати ч. 2 ст. 9 Директиви Ради 2000/78/ЄС, що встановлює загальні рамки рівного поводження у сфері зайнятості і професійної діяльності[1], ч. 2 ст. 17 Директиви 2006/54/ЄС Європейського Парламенту і Ради про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості[2], ч. 3 ст. 8 Директиви Ради 2004/113/ЄС про імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг[3], ч. 2 ст. 9 Директиви 2010/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради про застосування принципу рівного підходу до чоловіків та жінок, які є самозайнятими особами[4].

Така практика особливо поширена стосовно антидискримінаційного права ЄС, яке вимагає від держав-членів створювати так звані «органи рівності», які б могли провадити незалежну підтримку та допомогу жертвам дискримінації, а також сприяли поданню позовів[5]. Як зазначають К. Кілпатрік (C. Kilpatrick) та Б. де Вітте (B. de Witte), такі колективні органи рівності можуть започаткувати рух, який в змозі змінити національне законодавство або сформувати цілий ряд позовів на національному рівні, які зведуть нанівець необхідність у преюдиці-

[1] Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. *Official Journal*. L 303, 02.12.2000. P. 0016–0022.

[2] Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast). *Official Journal*. L 204, 26.07.2006. P. 23–36.

[3] Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services. *Official Journal*. L 373, 21.12.2004. P. 37–43.

[4] Directive 2010/41/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on the application of the principle of equal treatment between men and women engaged in an activity in a self-employed capacity and repealing Council Directive 86/613/EEC. *Official Journal*. L 180, 15.07.2010. P. 1–6.

[5] Див.: ст. 13 Директиви №2000/43/ЄС Ради ЄС щодо принципу рівного поводження з людьми, незалежно від їх расового чи етнічного походження, ст. 20 Директиви 2006/54/ЄС Європейського Парламенту і Ради про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості, ст. 13 Директиви Ради 2004/113/ЄС про імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг, ст. 11 Директиви 2010/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради про застосування принципу рівного підходу до чоловіків та жінок, які є самозайнятими особами.

альних зверненнях, або ж, навпаки, вони будуть мати шанс довести справи до Суду справедливості[1].

Дійсно, у преюдиціальній процедурі, яка виступає як альтернатива оскарженню актів ЄС приватними особами безпосередньо у Загальному суді, є як переваги, так і недоліки. Із переваг можна назвати те, що національні суди можуть звернутися до Суду справедливості з питанням щодо чинності будь-якого акта інституту, органу, служби чи агентства ЄС, у той час як ст. 263 ДФЄС звужує перелік актів, які можуть бути оскаржені приватними особами. До переваг також слід віднести і те, що національні суди не обмежені у своїх преюдиціальних зверненнях підставами, визначеними для ініціації процедури за ст. 263 ДФЄС, а саме відсутністю в установи компетенції ухвалювати цей акт, істотними процедурними порушеннями при прийнятті акта, порушеннями положень установчих договорів або будь-якої норми права, пов'язаної із її застосуванням, або зловживанням повноваженнями.

Недоліки преюдиціальної процедури в аспекті оскарження актів ЄС приватними особами пов'язані насамперед із тим, що ця процедура не була сконструйована як механізм, призначений для приватних осіб. Найактивнішим критиком непрямого засобу оскарження актів приватними особами виступає колишній Генеральний адвокат Суду справедливості Ф. Джейкобс (F. Jacobs), який у своєму висновку по справі *Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union* зазначив, що за умов, коли актом, який особа намагається оскаржити, не передбачено існування національних актів імплементації (наприклад, регламенти, які підлягають прямому застосуванню), то не буде жодних підстав оскарження цього акта особою на національному рівні, крім факту порушення особою його норм, що само по собі є незаконним[2]. Сам Суд не підтримав позицію Генерального адвоката, але дозволив національним

[1] Kilpatrick C., de Witte B. Introducing the role of collective actors and preliminary references in the enforcement of EU fundamental rights law in How EU law shapes opportunities for preliminary references on fundamental rights: discrimination, data protection and asylum / Elise Muir, Claire Kilpatrick, Jeffrey Miller and Bruno de Witte (Eds.). *San Domenico di Fiesole*. 2017. P. 4.

[2] Висновок Генерального адвоката Ф. Джейкобса (F. Jacobs) по справі 50/00 (Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union. *European Court Reports*. 2002. P. I-6677). Також щодо розгляду цієї справи див.: Craig P. Standing, Rights, and the Structure of Legal Arguments. *European Public Law.* 2003. Vol. 9, Issue 4. P. 493–508; Lang T. Actions for declarations that Community Regulations are invalid: The duties of national courts under Article 10 EC. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 102–111; Craig P. Standing, Rights, and the Structure of Legal Arguments. *European Public Law*. 2003. Vol. 9, Issue 4. P. 493–508.

судам звертатися з преюдиціальною процедурою навіть у випадках, коли не існує національної імплементаційної норми.

Але найголовнішим ризиком використання преюдиціальної процедури приватними особами залишається те, що національний суд, незважаючи на бажання позивача, може не звернутися до Суду справедливості із преюдиціальним запитом, якщо на нього не покладений такий обов'язок (на суди неостанньої інстанції, на відміну від судів, рішення яких не можна оскаржити за допомогою правових засобів, не покладається обов'язок звернення до Суду справедливості), або подати його з переформульованим питанням. Наприклад, якщо національний суд направив преюдиціальний запит щодо тлумачення акта, то сторона по справі не може вимагати розгляду його дійсності, оскільки в рамках цієї процедури виключається ініціатива приватних сторін, а існує лише право бути заслуханим[1]. Практика свідчить, що у випадку, коли приватні особи у національному судовому провадженні піднімають питання чинності актів ЄС, але їх позиція є необґрунтованою, то національні суди можуть виходити з презумпції легітимності та чинності цих актів[2].

Щодо преюдиціальної процедури, то ще слід мати на увазі практику Суду справедливості, яка визначила винятки, які дозволяють навіть судам останньої інстанції не звертатися із преюдиціальними зверненнями у випадках, передбачених ст. 267 ДФЄС. Це ситуації, коли питання щодо дійсності чи тлумачення норм права ЄС виникають у проміжному процесі, предмет якого полягає у застосуванні тимчасових засобів захисту позову[3], а також у ситуаціях, коли юридична сторона питання настільки зрозуміла за своїм змістом, що не допускає двоякого тлумачення – так звана доктрина *acte clair*[4]. Ця доктрина була встановлена рішенням у справі *CILFIT*, в якій Верховний касаційний суд Італії звернувся до Суду справедливості з преюдиціальним запитом

[1] Case 44/65, Hessische Knappschaft v Maison Singer and sons. *European Court Reports*. 1965. P. 965.

[2] Case C-27/95, Woodspring District Council v Bakers of Nailsea Ltd. *European Court Reports*. 1997. P. I-01847.

[3] Case 107/76. Hoffmann-La Roche. *European Court Reports*. 1977. P. 957.

[4] Щодо застосування доктрини *acte clair* Судом ЄС див.: Rasmussen H. The European Court's Acte Clair Strategy in C. I. L. F. I. T.; Or: Acte Clair, of Course! But What Does it Mean? *European Law Review*. 1984. Vol. 9. P. 242–259; Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія досвід європейських міжнародних судових органів : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2003. С. 106–108.

щодо того, чи існує обов'язок звернення у національних судів за ч. 3 ст. 267 ДФЄС у випадку, коли існує розумний сумнів у тлумаченні права ЄС. Суд справедливості зазначив, що «…суди чи трибунали мають таку ж свободу дій, як і будь-які інші національні суди чи трибунали, у визначенні того, чи є рішення щодо питання права Співтовариства необхідним для винесення їх власних рішень… Правильне застосування (саме застосування, а не тлумачення. – *прим. Т. К.*) права Співтовариства може бути настільки очевидним, що не залишає місця для будь-якого розумного сумніву щодо засобу, яким потрібно вирішувати порушене питання»[1]. Крім того, національний суд має переконатися, що питання також є очевидним для національних судів інших держав – членів ЄС і лише у цьому випадку він може утриматися від направлення запиту до Суду справедливості. І ще один випадок, який дозволяє не звертатися судам навіть останньої інстанції із преюдиціальними зверненнями, пов'язаний із вузьким трактуванням положення доктрини *acte clair*, а саме доктриною *acte éclairé* – якщо у справі піднімається питання тлумачення права ЄС, яке є матеріально ідентичним питанню, яке вже було вирішено в порядку преюдиціального розгляду, то національний суд, проти рішень якого не існує судового засобу захисту, може не звертатися до Суду справедливості[2]. Ці три вищенаведені приклади також можуть становити перепону для використання преюдиціальної процедури приватними особами.

До недоліків преюдиціальної процедури додаються тривалі строки вирішення преюдиціальних справ та додаткові витрати коштів. Незважаючи на те, що національні суди можуть вживати заходів щодо забезпечення позовів, вони поширюються лише на територію держави суду, тож, збереження інтересів особи не гарантоване на території всього Союзу. Як зазначає П. Крейг (P. Craig), складнощі існують і в самій подвійній можливості оскарження актів ЄС, які пов'язані з нераціональним перерозподілом функцій між Судом справедливості та Загальним судом, встановленим установчими договорами[3]. Наприклад, юрисдикція щодо позовів приватних осіб стосовно перегляду актів ЄС

[1] Case 283/81, Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo Spa v Ministry of Health. *European Court Reports.* 1982. P. 3415.

[2] Joined cases 28, 29, 30/62, Da Costa en Schaake v Nederlandse Belastingadministratie. *European Court Reports*. 1963. P. 31.

[3] Craig P. Standing, Rights, and the Structure of Legal Arguments. *European Public Law.* 2003. Vol. 9, Issue 4. P. 504.

належить Загальному суду, а справи щодо непрямого способу оскарження підпадають під юрисдикцію Суду справедливості.

Щодо цього виглядає цілком доречною масивна критика непрямого способу оскарження актів ЄС. Так, Г. Манчіні (G. Mancini) та Д. Кілінг (D. Keeling) стверджують, що такі опосередковані способи примушують індивідів «шукати прямі та обхідні шляхи в національному процесуальному праві», що не відповідає логіці ст. 267 ДФЄС[1]. А Ф. Джейкобс (F. Jacobs) зазначає, що хоча процедури за ст. 263 та ст. 267 ДФЄС «можуть призводити, по суті, до однакового результату», вони суттєво відрізняються за межами та цілями і не є взаємозамінними.

Цей теоретичний висновок знаходить певне підтвердження у практиці Суду ЄС у справах, які заклали нові тенденції щодо суттєвих обмежень на використання преюдиціальної процедури приватними особами. Показовою тут є справа *TWD*[2], яка стосувалася направлення преюдиціального запиту стосовно чинності Рішення Комісії щодо надання допомоги урядами Німеччини та землі Баварія виробнику пряжі з поліаміду та поліестеру. Суд справедливості при розгляді справи з'ясував, що Рішення не було оскаржено в двохмісячний термін виробником, якого воно стосувалося, у порядку ст. 263 ДФЄС. Це, у свою чергу, робить неможливим ініціювання процедури визнання недійсним акта ЄС у рамках преюдиціальної процедури. Суд зауважив, що виробник безперечно знав про це Рішення, оскільки воно надсилалося йому Федеральним міністерством економіки, а отже, мав можливість ініціювати процедури за ст. 263 ДФЄС.

Наступна практика Суду справедливості також підтвердила цю рестриктивну тенденцію у справах *Wiljo v Belgian State*[3] та *Giuseppe Atzeni and Others v Regione autonoma della Sardegna*[4]. В останній справі Суд справедливості підкреслив, що є очевидним, що процедура анулювання акта могла бути ініційована за ст. 263 ДФЄС, а це виключає можливість звернення до преюдиціальної процедури з цих питань.

---

[1] Mancini G. F., Keeling D. T. Democracy and the European Court of Justice. *Modern Law Review*. 1994. Vol. 57. P. 189.

[2] Case 188/92, TWD Textilwerke Deggendorf GmbH v Bundesrepublik Deutschland. *European Court Reports*. 1994. P. I-833.

[3] Case 178/95, Wiljo NV v Belgian State. *European Court Reports*. 1997. P. I-585.

[4] Joined Cases C-346/03, C-529/03, Giuseppe Atzeni and Others v Regione autonoma della Sardegna. *European Court Reports*. 2006. P. I-01875.

Така позиція Суду означає, що на національні суди держав-членів покладається додатковий обов'язок – до направлення преюдиціального запиту дослідити, що особа, яка ініціювала позов, не пропустила строк оскарження, встановлений ч. 6 ст. 263 ДФЄС. Разом з тим такі обмеження не є абсолютними, оскільки стосуються лише тих приватних осіб, які не зверталися до Загального суду щодо оскарження відповідних актів. І тому, якщо приватна особа ініціювала позов за ст. 263 ДФЄС, але не довела існування *locus standi*, тобто безпосередній та індивідуальний вплив акта на себе, то вона не втрачає можливості звернутися до національного суду та поставити питання про відповідне преюдиціальне звернення до Суду справедливості. Тобто приватні особи реально мають зробити хоча б спробу оскаржити акт ЄС[1].

На нашу думку, Суд справедливості передусім виходив із потреб оптимізації свого навантаження, оскільки попередня практика давала можливості звертатися до Суду через національні суди великій кількості тих приватних осіб, які, зважаючи на доволі короткий двомісячний термін оскарження актів ЄС, не встигли скористатися такою можливістю. Крім того, той факт, що Суд справедливості зайняв рестриктивну позицію і щодо можливості держав-членів оскаржувати акти ЄС у межах преюдиціальної процедури, дає підстави говорити також про його мотиви щодо гарантування принципу правової впевненості, оскільки протилежне дозволило б приватним особам оскаржувати акти ЄС за кілька років після їх прийняття. У справі *National Farmers' Union v Secrétariat général du gouvernement* Суд справедливості зазначив, що у держави була можливість оскаржити Рішення, тож, вона втратила можливість підіймати питання щодо його чинності в рамках преюдиціальної процедури[2].

Як було зазначено від самого початку, держави-члени також мають забезпечувати захист прав приватних осіб від порушення права ЄС. Незважаючи на те, що вибір шляхів, методів та процедур забезпечення захисту належить до внутрішньої компетенції держав-членів, Суд ЄС розробив стандарти такого захисту задля досягнення ефективного

[1] Case 241/95, R v Intervention Board for Agricultural Produce, ex p Accrington Beef Co Ltd. *European Court Reports*. 1996. P. I-6699. Також див.: Horspool M., Humphreys M., Harris S., Malcolm R. European Union Law. New York : Oxford University Press, 2006. P. 267–269.

[2] Case C-241/01, National Farmers' Union v Secrétariat général du gouvernement. *European Court Reports*. 2002. P. I-09079.

судового захисту. Держави-члени, у свою чергу, відповідно до принципу відкритої кооперації (співпраці), закріпленої ч. 3 ст. 4 ДЄС, мають гарантувати ефективність реалізації права ЄС, у тому числі через тлумачення національного права у відповідності із правом ЄС, навіть якщо це потребує створення додаткових процесуальних заходів, які до цього не існували у національній правовій системі[1]. Це питання пов'язане із питанням національної процесуальної автономії судів держав-членів, яке було розглянуто у підрозд. 1.3 цієї роботи. Процесуальна автономія національних судів полягає у відсутності уніфікованих процесуальних норм, що означає, що право ЄС буде реалізовуватися на національному рівні за різними процедурами. Задля того, щоб право ЄС було реально реалізовано в умовах процесуальної автономії держав-членів, Суд ЄС розробив принципи, які встановлюють, так би мовити, «європейські» стандарти для реалізації права ЄС, а отже, і захисту прав приватних осіб, наданих правом ЄС.

Суд справедливості почав розвивати практику відповідних стандартів для національних судів ще у 70-х рр. XX ст. з рішеннями *Rewe*[2] та *Comet*[3], в яких він визнав, що національні суди, незважаючи на свою процесуальну автономію, мають дотримуватися двох базових принципів: еквівалентності та ефективності. У справі *Comet* торговельна компанія Comet, яка імпортувала французькі яблуневі саджанці до Німеччини, мала сплатити митний збір за фітосанітарну інспекцію. Компанія звернулася до адміністративного суду із тим, що існування подібного збору суперечить праву Співтовариства, яке забороняє будь-які митні збори. Найголовнішим було питання щодо відшкодування збитків, оскільки згідно з чинним німецьким законодавством строки на оскарження відповідних адміністративних заходів вже спливли, а отже, такої юридичної можливості не існувало. Суд ЄС констатував, що «за відсутності правил Співтовариства з цього питання внутрішня правова система кожної держави-члена повинна призначати суди, що мають юрисдикцію, і визначати про-

[1] Case 213/89, The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame LTD and others. *European Court Reports*. 1990. P. I-2433.

[2] Case 33/76, Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland. *European Court Reports*. 1976. *European Court Reports*. P. 1989, para 5.

[3] Case 45/76, Comet BV v Produktschap voor Siergewassen. *European Court Reports*. 1976. P. 2043, paras. 12–16.

цедурні умови, що регулюють заходи, передбачені законом, спрямовані на забезпечення захисту прав, які мають громадяни на підставі прямої дії права Співтовариства, розуміючи, що такі умови не можуть бути менш сприятливими, ніж ті, що стосуються подібних заходів національного характеру»[1]. Тобто принцип еквівалентності вимагає, щоб до позовів, заснованих на праві ЄС, застосовувалися не менш сприятливі процесуальні правила, ніж до подібних позовів, заснованих на національному праві. Науковці відзначають, що принцип еквівалентності є різновидом більш загального принципу заборони дискримінації[2].

Принцип еквівалентності був застосований і у справі *Kraaijveld*, щодо можливості національного суду підіймати питання права ЄС, які стосуються справи, але не були зазначені позивачем. Голландський суд розглядав справу стосовно державної програми укріплення дамби, що належала компанії Kraaijveld, яка, у свою чергу, звернулася з позовом до Вищого адміністративного суду про анулювання програми на підставі того, що вона була прийнята без необхідних підготовчих заходів. Вищий адміністративний суд звернувся до Суду ЄС із преюдиціальним запитом щодо того, чи має положення Директиви 85/337/ЕЕС щодо оцінки впливу деяких державних та приватних проектів на навколишнє середовище пряму дію та чи може бути воно застосоване, якщо позивач не посилається на нього. Суд відповів, що у тому випадку, коли національне право дозволяє судам та трибуналам підіймати питання національного права за власним розсудом, такий обов'язок покладається на них і щодо права Співтовариства[3]. Це приклад застосування принципу еквівалентності у позитивному аспекті.

Утім інша ситуація виникає, коли національне право не надає суду повноважень діяти *ex officio*. У справі *Van Schijndel* Суд справедливості зробив висновок про те, що у разі, коли національне право не дозволяє суду підіймати питання національного права за власною ініціативою, такого права у суду не може існувати стосовно права

[1] Case 45/76, Comet BV v Produktschap voor Siergewassen. *European Court Reports*. 1976. P. 2043, paras. 12–16.

[2] Himsworth C. M. G. Things Fall Apart: The Harmonization of Community Judicial Procedural Protection Revisited. *European Law Review.* 1997. Vol. 22. P. 309.

[3] Case 72/95, Aannemersbedrijf P. K. Kraaijeveld BV e.a. v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. *European Court Reports*. 1996. P. I-05403.

ЄС[1]. Тобто принцип еквівалентності може бути застосований до права ЄС і в негативному аспекті.

Принцип ефективності у правотлумачній діяльності Суду ЄС визначається як такий, що покладає на держави-члени обов'язок не ускладнювати реалізацію права ЄС, тобто щоб вони не робили неможливим або надзвичайно складним використання прав, наданих правом ЄС (забезпечення *effet utile* права ЄС). Іноді ефективність визначають як «рівень, за якого норма досягає своєї мети»[2]. Спочатку Суд ЄС установив обов'язок держави забезпечувати мінімальну ефективність реалізації права ЄС, оскільки визначив, що національні норми «не мають робити неможливою реалізацію прав»[3], але починаючи з 1990-х рр. цей стандарт був підвищений, і Суд ЄС став наполягати на повній ефективності реалізації права ЄС.

Принципи еквівалентності та ефективності в поєднанні забезпечують достатньо повну реалізацію права ЄС приватними особами на національному рівні. Так, принцип еквівалентності гарантує, що всі можливі національні правові засоби захисту можуть бути застосовані й щодо норм права ЄС. Водночас принцип ефективності гарантує реалізацію права ЄС навіть у тих випадках, коли на національному рівні не існує належних правових засобів захисту і навіть, коли принцип еквівалентності буде застосований, він не досягне належної цілі. Слушно щодо цього висловився В. Ван Гервен (W. Van Gerven), наполягаючи, що держави мають не просто не допустити процесуальних обмежень для реалізації права ЄС, а створити нові додаткові процесуальні норми в національному праві[4]. Завдяки принципам еквівалентності та ефективності ЄС установив ті стандарти реалізації права ЄС, які одночасно поважають процесуальну автономію держав-членів та виступають гарантами реалізації права ЄС на національному рівні.

---

[1] Joined Cases C-430 & 431/93 Jeroen van Schijndel and Johannes Nicolaas Cornelis van Veen v Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten. *European Court Reports*. 1995. P. I-04705.

[2] Nollkaemper A. The Role of National Courts in Inducing Compliance with International and European Law – A Comparison. *Compliance and the enforcement of EU Law*. 2012. P. 161.

[3] Case 33/76, Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland. *European Court Reports*. 1976. P. 1989, Case 45/76, Comet BV v Produktschap voor Siergewassen. *European Court Reports*. 1976. P. 2043, paras. 12–16.

[4] Van Gerven W. Of Rights, Remedies and Procedures. *Common Market Law Review*. 2000. Vol. 37. P. 532.

Практика Суду ЄС щодо захисту прав приватних осіб, гарантованих правом ЄС, стала основоположною для визначення стандартів такого захисту. Ця практика була втілена в низці актів ЄС. Прикладом може слугувати ст. 31 Директиви 2004/38/ЕС Європейського Парламенту та Ради щодо прав громадян ЄС та членів їх сімей на вільне пересування та проживання на території ЄС, яка закріплює процесуальні гарантії реалізації наданих громадянам прав, які були раніше встановлені у практиці Суду ЄС: «Заінтересовані особи мають доступ до судових та, коли це доречно, до адміністративних засобів оскарження в приймаючій державі з метою оскаржити рішення, прийняте на їхню адресу на підставі суспільного порядку, суспільної безпеки та суспільного здоров'я»[1].

Останнім часом Суд ЄС почав звертати увагу на те, що наявність відповідних стандартів захисту права ЄС на національному рівні становить реалізацію права на ефективний судовий розгляд, яке належить до загальних принципів права ЄС[2] та закріплено ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС та ч. 3 ст. 6 ЄКПЛ. Т. Трідімас (T. Tridimas) підкреслює конституційний статус цього принципу[3]. Частина 1 ст. 47 Хартії встановлює: «Кожен, чиї права та свободи, гарантовані правом ЄС, порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в суді згідно з умовами, встановленими в цій статті». Ця стаття стосується як обов'язку самого Союзу забезпечувати ефективні механізми правового захисту, так і обов'язку держав-членів. Як зазначає Є. Арнул (A. Arnull), «цей принцип додає м'язів на скелет верховенству, прямої дії та державної відповідальності, допомагаючи їм ожити»[4].

Однією з найвідоміших справ щодо застосування права на ефективний судовий захист, у рамках якого реалізуються принципи еквівалентності та ефективності в національних правопорядках, є справа *Unibet*. Обставини справи полягали у тому, що англійська компанія, яка займа-

[1] Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation. *Official Journal of the European Communities*. L 158, 30.4.2004. P. 77–123.

[2] Див.: Case C–222/84, Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary. *European Court Reports.* 1985. P. 1651.

[3] Tridimas T. The general principles of EU law. OUP, Oxford, 2007. P. 4.

[4] Arnull A. The principle of effective judicial protection in EU law: an unruly horse. *European Law Review.* 2011. Vol. 51. P. 51–97.

лася іграми та ставками в Інтернеті, у 2003 р. розпочала рекламну акцію своїх послуг у низці шведських медіа-компаній. У відповідь на це проти цих медіа-компаній державними органами були ініційовані кримінальні та адміністративні провадження, оскільки за шведським законодавством ігри, пов'язані із лотереями, ставками, гральними автоматами та рулетками тощо, мають пройти ліцензування. Відносно самої компанії Unibet жодних заходів не було вжито, але вона подала позов стосовно порушення ст. 56 ДФЄС щодо свободи надання послуг у ЄС. Шведські суди мали відмовити у прийняті цих позовів, оскільки проти позивача не було порушено жодних проваджень, а отже, він вимагав абстрактного перегляду нормативних актів Швеції. Шведський суд звернувся із преюдиціальним запитом до Суду справедливості із запитанням: чи можуть приватними особами подаватися позови щодо перегляду національних заходів на її відповідність праву ЄС, які не передбачені національним правом, із урахуванням того факту, що існують інші правові засоби з'ясування цього. Суд справедливості відповів, що для гарантування ефективного судового захисту не є необхідним створення нових додаткових правових заходів. Їх створення буде вимагатися лише у випадку, коли в національній правовій системі не існує правових механізмів, які дозоляють реалізовувати та гарантувати, навіть опосередковано, повагу індивідуальних прав, наданих правом ЄС[1]. Суд справедливості застосував принципи еквівалентності та ефективності в контексті права на справедливий судовий розгляд та зазначив, що задля реалізації цього права на національні суди покладається обов'язок тлумачити процесуальні норми таким чином, щоб досягати мети та гарантувати ефективний судовий захист індивідуальних прав, наданих правом ЄС[2]. У цій справі Суд справедливості не знайшов порушення принципу пропорційності, оскільки шведське законодавство не передбачало можливості абстрактного перегляду нормативних актів не лише для права ЄС, а й узагалі такої можливості для будь-якої норми. Не знайшов він і порушення принципу ефективності, оскільки у шведській правовій системі існували інші правові засоби захисту своїх прав, наданих правом ЄС, наприклад, поданням позову щодо відшкодування збитків, в межах якого компанія Unibet могла підняти питання про відповідність національних

[1] Case C-432/05, Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v Justitiekanslern. *European Court Reports.* 2007. P. I–2271. para 41.

[2] Там само, para 44.

норм праву ЄС. Принциповим є те, що обов'язок держави зі створення нових правових засобів захисту прав, наданих приватним особам правом ЄС, виникає лише тоді, коли відповідних заходів не існує взагалі й право не може бути реалізоване[1].

Повертаючись до того, що право на справедливий судовий розгляд кореспондується з обов'язками не лише держав-членів, а й Союзу, слід ще раз підкреслити, що на рівні ЄС це право реалізується насамперед через можливість приватних осіб оскаржувати акти ЄС. Але дослідження процедур судового захисту прав приватних осіб на рівні ЄС дає підстави стверджувати, що вони є доволі закритими для приватних осіб, і Суд ЄС зайняв обмежувальну позицію щодо доступу цих осіб, наприклад до оскарження актів ЄС. Водночас Суд установлює доволі високі стандарти для держав-членів, щоб вони забезпечували доступ приватних осіб до оскарження актів на національному рівні. З цього приводу Г. Шермерс (H. Schermers) та Д. Ваелброек (D. Waelbroeck) зазначають, що судовий захист приватних осіб у ЄС сьогодні є слабшим, ніж у судових системах держав-членів, і роблять висновок, що чим більше держави-члени делегують частину суверенних повноважень Союзу, тим менш гарантованим стає судовий захист[2]. До цього слід додати критику Х. Расмуссена (H. Rasmussen), який називає інститути ЄС проінтеграційним елементом, а приватних осіб – антиінтеграційним елементом, тож, своїм рестриктивним тлумаченням ст. 263 ДФЄС Суд переслідує збереження інтеграційних цінностей, які часто суперечать приватним інтересам[3].

Незважаючи на те, що існує певна потреба в модернізації процедури доступу приватних осіб до оскарження актів ЄС, не слід забувати, що процедури прийняття актів ЄС стають все більш відкритими та демо-

[1] Case C-213/89, The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd and others. *European Court Reports.* 1990. P. I-2433, paras. 19–21.

[2] Schermers H. G., Waelbroeck D. F. Judicial Protection in the European Union. [6th ed.]. The Hague: Kluwer Law International, 2002. P. 451. Також див.: Rasmussen H. Why Is Article 173 Interpreted Against Private Plaintiffs? *European Law Review.* 1980. Vol. 5. P. 112–127; Harding C. The Private Interest in Challenging Community Action. *European Law Review*. 1980. Vol. 5. P. 354–361; Neuwahl N. Article 173 Paragraph 4 EC: Past, Present and Possible Future. *European Law Review*. 1996. Vol. 21. P. 17–31.

[3] Крім цієї причини, в своїй хоча і старій, але фундаментальній статті Х. Расмуссен наводить багато інших причин рестриктивного тлумачення положення приватних позивачів за ст. 263 ДФЄС (див.: Rasmussen H. Why Is Article 173 Interpreted Against Private Plaintiffs? *European Law Review*. 1980. Vol. 5. P. 112–127).

кратичними. Так, Європейський Парламент є повноцінним учасником законодавчого процесу в ЄС, що відповідає традиційній системі стримувань і противаг, яка характеризує демократичні держави. Крім того, відкритість прийняття рішень та проведення консультацій із заінтересованими суб'єктами також наближає нормотворчий процес до приватних осіб. Наприклад, Комісія зробила внесок у закріплення права особи на участь у прийнятті рішень Комісією. Так, з 1980-х рр. вона прийняла ряд норм, які стосуються демократизації процедури ухвалення рішень. У 1982 р. Комісія заявила, що до її рішень будуть додаватися копії заперечень осіб, які були висунуті на початку процедури розроблення рішення з питань конкуренції[1]. Подальші правила, видані Комісією у 1997 р., визначили види документів, що є відкритими для ознайомлення, і такі, що є недоступними для сторін[2]. Крім того, Комісія створила спеціальну посаду – Hearing Officer, який є відповідальним за справедливу процедуру заслуховування зацікавлених осіб у сфері конкуренції[3].

На завершення хотілося б зазначити, що на початку європейської інтеграції Суд ЄС не мав повноважень ухвалювати приписи національним судам, яким чином здійснювати захист прав приватних осіб, наданих правом ЄС, і нинішня можливість є наслідком тривалого процесу конституціоналізації права ЄС та правопорядку Союзу в цілому. Процес конституціоналізації виявився багатовекторним, але в основному він вплинув на взаємовідносини між ЄС, державами-членами та приватними особами з огляду на зміцнення гарантій захисту прав приватних осіб.

---

[1] 12th Report on Competition Policy. Kluwer Competition Law, 1982. Щодо доступу приватних осіб до актів Співтовариств та їх права бути заслуханими див.: Bignami F. Creating European Rights: National Values and Supranational Interests. *Columbia Journal of European Law*. 2005. Vol. 11. P. 259–314.

[2] Commission Notice on the internal rules of procedure for processing requests for access to the file in cases pursuant to Articles 85 and 86 of the EC Treaty, Articles 65 and 66 of the ECSC Treaty and Council Regulation (EEC) No 4064/89. *Official Journal*. 1997. Serie C. №23. P. 3–9; ст. 15 та 16 Регламенту Комісії.

[3] Більш детально про це див.: Johannes H. The Role of the Hearing Officer. *Fordham Corporative Law Institute*. 1989. P. 347; Zingales N. The Hearing Officer in EU Competition Law Proceedings: Ensuring Full Respect for the Right to Be Heard? *The Competition Law Review*. Vol. 7, Issue 1. P. 129–156; Albers M., Jourdan J. The Role of Hearing Officers in EU Competition Proceedings: A Historical and Practical Perspective. *Journal of European Competition Law & Practice*. 2011. Vol. 2, Issue 3. 1 June. P. 185–200; Wils W. P. J. The Role of the Hearing Officer in Competition Proceedings Before the European Commission (April 20, 2012). *World Competition: Law and Economics Review.* Vol. 35, No. 3, September 2012. P. 431–456.

Розділ 4

ПРАВОТЛУМАЧНА ПРАКТИКА СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ПРІОРИТЕТНИХ СФЕРАХ КОМПЕТЕНЦІЇ ЄС

4.1. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері конкуренції на внутрішньому ринку ЄС

Ефективне функціонування внутрішнього ринку ЄС – основна мета створення цього унікального наднаціонального інтеграційного утворення, а політика добросовісної конкуренції є однією з головних умов ефективності та розвитку основоположних свобод Союзу. Економічна політика ЄС та держав-членів на внутрішньому ринку здійснюється згідно з принципом відкритої ринкової економіки з вільною конкуренцією і саме тому неможливо ґрунтовно вивчати розвиток практики Суду ЄС без урахування її особливостей у цій сфері.

Джерелами правового регулювання права конкуренції в ЄС виступають установчі договори, акти вторинного права Союзу, міжнародні угоди, також окремою категорією джерел є рішення Суду ЄС. Їх надзвичайне значення виділяють без винятку всі науковці, які займаються конкурентним правом ЄС[1]. Так, К. В. Смирнова зазначає,

[1] Див.: Лук'янець В. С. Правове регулювання відносин конкуренції у Євросоюзі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2008. С. 2–3; Право Європейського Союзу : підручник / за ред. В. І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 229.

що «…судова практика розвинула систему принципів антимонопольного права та стала застосовуватися в якості основних "доктрин" права Євросоюзу»[1]. Крім того, дослідниця цілком доречно звертає увагу на те, що практика Суду ЄС багато в чому послужила основою для вироблення регламентів Ради, що закріпили сформульовані Судом ЄС правила в актах вторинного права[2]. Науковці підкреслюють також, що Регламент Ради (ЄС) № 1/2003 від 16 грудня 2002 р. щодо імплементації правил конкуренції, визначених ст. 81 та ст. 82 Договору, який став наріжним каменем регулювання конкуренції в Союзі, є по суті кодифікацією прецедентного права Суду ЄС[3]. В. Воутер (W. Wouter) зауважує, що ч. 8 ст. 20 Регламенту, яка визначає роль національних судів у нагляді за діяльністю Комісії при розслідувані нею можливих порушень правил конкуренції, повністю відтворює рішення Суду справедливості у справі *Roquette*[4]. З огляду на це можна говорити, що рішення Суду ЄС в ієрархії джерел регулювання конкурентного права займають місце, не нижче ніж первинне право, оскільки тлумачення Судом ЄС норм установчих договорів становить, по суті, невід'ємну їх частину.

Предметом дослідження цього підрозділу не виступають матеріальні норми конкурентного права ЄС, які визначають правила конкуренції, необхідні для функціонування внутрішнього ринку ЄС. Авторкою досліджуються обсяг юрисдикції Суду ЄС у конкурентних справах та особливості розгляду Судом ЄС цих справ, оскільки практика Суду сформувала тенденцію, яка свідчить про особливий порядок їх розгляду. Через те, що розгляд конкурентних справ становить значний масив роботи Суду ЄС, тим паче, що вони пов'язані з інтересами саме приватних осіб, тож розгляд цих особливостей є вкрай важливим та актуальним.

Судовий контроль у сфері конкуренції є важливим елементом права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд, які

[1] Смирнова К. В. Джерела антимонопольного права Європейського Союзу. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченко*. 2013. Вип. 2. С. 50.

[2] Смирнова К. В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзу: теорія та практика : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. С. 116.

[3] Див.: Wouter W. Efficiency and Justice in European Antitrust Enforcement. Hart Publishing, 2008. P. 17.

[4] Case C-94/00, Roquette Frères SA v Directeur général de la concurrence, de la consommation et de la répression des fraudes, and Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 2002. P. I-09011.

гарантовані ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС та ст. 6 ЄКПЛ. Особливої важливості він набуває через те, що саме у сфері конкуренції Комісія наділена вкрай широкими повноваженнями, які включають правотворчі, правозастосовчі та розслідувальні повноваження[1]. Наприклад, Комісія уповноважена проводити розслідування щодо порушення конкурентного права ЄС, а також накладати матеріальні санкції на порушників. Така модель реалізації конкурентного права ЄС регулярно зазнає критики[2], виходячи з того, що у більшості держав-членів розслідування порушень конкурентного права, ухвалення рішень щодо цих порушень та накладення санкцій здійснюють різні органи, що має на меті зниження ризику помилок, а також реалізацію стримувань і противаг. У конкурентному праві ЄС таке розмежування відсутнє навіть незважаючи на певну децентралізацію антимонопольних повноважень, яка відбулася після ухвалення Регламенту Ради (ЄС) № 1/2003[3]. З огляду на це, можливість оскарження дій Комісії в Суді ЄС є одним із головних засобів захисту прав суб'єктів ринкових відносин.

Надзвичайне значення судового контролю в сфері конкуренції ЄС є суттєвою ознакою антимонопольного механізму та внутрішнього ринку ЄС у цілому. Так, Д. Жераден (D. Geradin) та Н. Петі (N. Petit) підкреслюють, що особливостями конкурентного права ЄС, які роблять необхідним існування судового контролю в цій сфері, є те, що саме

[1] Більш детально про поєднання цих повноважень у ЄС див.: Wils W. The Combination of the Investigative and Prosecutorial Function and the Adjudicative Function in EC Antitrust Enforcement: A Legal and Economic Analysis. *World Competition*. 2004. № 27. P. 202–224.

[2] Див.: Forrester I. Due Process in EC Competition Cases: A Distinguished Institution with Flawed Procedures. *European Law Review*. 2009. Vol. 34. P. 817; Report presented at the Fifth Annual Conference of the Global Competition Law Center 11–12 June 2009 «Enforcement by the Commission – The Decisional and Enforcement Structure in Antitrust Cases and the Commission's Fining System». URL: http://www.learlab.com/conference2009/documents/The%20decisional%20and%20enforcement%20structure%20and%20the%20Commission_s%20fining%20system%20GERADIN.pdf; Monti M. Merger control in the European Union: a radical reform European Commission. *IBA Conference on EU Merger Control Brussels*, 7 November 2002. URL: http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/02/545&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en.

[3] Council Regulation (EC) N 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal of the European Communities*. Serie L. 04.01.2003. P. 1.

конкурентне право схильне до суттєвих помилок, що воно може становити втручання в основоположні права, а також те, що відповідні повноваження, делеговані конкурентним органам, не завжди реалізуються в суспільних інтересах[1].

Дійсно, специфіка конкурентного права ЄС полягає у тому, що воно відрізняється відсутністю концептуальної однорідності в силу тих причин, що воно зазнає впливу різних економічних теорій і в остаточному результаті це негативно позначається на ухваленні відповідних рішень уповноваженими суб'єктами. Так само при розгляді конкурентних справ складності виникають у процесі доказування фактів та констатації порушень, оскільки мова йде про досить специфічні економічні знання, якими має оперувати уповноважений орган, а сучасний ринок із новими технологіями вимагає проведення складних висококваліфікованих експертиз та моніторингу, що також може спричинити помилки при ухваленні рішень.

Окремо слід наголосити на фінансових наслідках можливих помилок уповноважених органів, оскільки останніми роками в ЄС зберігається тенденція збільшення сум матеріальних санкцій за порушення конкурентного права. Так, у 2004 р. Комісія наклала штраф у розмірі 497 млн євро на корпорацію Microsoft за зловживання своїм панівним становищем на ринку комп'ютерних технологій, яке не дозволяло іншим компаніям розробляти медіа-програвачі, сумісні з пакетом Windows. На той момент це був найбільший штраф, який накладала Комісія за порушення права ЄС. Разом з тим у 2016 р. вже були стягнуті нові рекордні суми – Комісія наклала штраф у розмірі 2,93 млрд євро на компанії MAN, Volvo/Renault, Daimler, Iveco та DAF за створення картелю, завдяки чому ці компанії контролювали ціни на вантажні автомобілі протягом 14 років. Того ж року Комісія наклала штраф на Інтернет-гіганта Google у розмірі 2,4 млрд євро за надання незаконної переваги торговельному Інтернет-сервісу Google Shopping у своїй пошуковій системі. За приблизними підрахунками, Комісія за порушення конкурентного права ЄС наклала штрафів на загальну суму 8,5 млрд євро за період з 2013 р.[2] Комісія у такий спосіб веде боротьбу

[1] Geradin D., Petit N. Judicial Review in European Union Competition Law: A Quantitative and Qualitative Assessment (October 26, 2010). *Tilburg Law School Research Paper.* 2011. No. 01. URL: https://ssrn.com/abstract=1698342.

[2] Статистична інформація взята з офіційного сайту Європейської Комісії. URL: ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf.

із картельною практикою, яка є однією з найбільших загроз для функціонування спільного ринку. Такий значний матеріальний вплив конкурентного права та рішень Комісії на приватних осіб підтверджує особливу значущість існування механізмів та гарантій їх судового захисту.

Конкурентне право ЄС крім того, що регулює сферу з точки зору достатньої ймовірності помилок із боку антимонопольних органів та серйозних матеріальних санкцій, тісно пов'язане з можливістю обмежень основоположних прав, як-от права власності, права на захист персональних даних, свободи об'єднань тощо. Наприклад, право на захист персональних даних може бути обмежене під час проведення розслідування щодо порушення конкурентного права, тож судовий контроль та перевірка на легітимність усіх процедур компетентних органів ЄС мають бути гарантовані.

Усі названі вище чинники впливають на якісні та кількісні показники справ у Суді ЄС, які стосуються конкурентного права. У зв'язку із набуттям чинності Регламентом № 1/2003 особливе значення мають рішення Суду ЄС для національних судових установ держав-членів. Відповідно до ст. 16 Регламенту № 1/2003 у тих випадках, коли національні суди ухвалюють рішення щодо угод, рішень або дій, що підпадають під дію ст. 101 та ст. 102 ДФЄС та вже були предметом рішення Комісії, вони не можуть ухвалити рішення, яке суперечить рішенню, ухваленому Комісією. Також вони мають уникати рішень, які можуть конфліктувати з рішеннями, винесення яких очікується від Комісії у провадженнях, ініційованих нею. Тож суть цієї статті зводиться до того, що, незважаючи на той факт, що конкурентне право набуло прямої дії і, по суті, віддано в руки національній владі, національні суди не можуть ухвалювати рішення, пов'язані із ст. 101 та ст. 102 ДФЄС, та які суперечать рішенням Комісії по тому ж предмету. З цією метою національні суди можуть призупиняти провадження, якщо з цього питання вже ініційована справа Комісією. Крім того, національні суди мають призупиняти провадження у справі у випадках, коли рішення Комісії оскаржується в Суді ЄС. Очевидно, що за своїм характером призупинення провадження має досить великий вплив на економічні інтереси приватних осіб.

Установчі договори не визначають особливостей розгляду Судом ЄС конкурентних справ. Такі особливості були вироблені безпосеред-

ньо практикою самого Суду ЄС. Щодо установчих договорів, то вони закріплюють можливості судового нагляду в сфері конкуренції на загальних підставах, які знаходять свій вияв у декількох процедурах. По-перше, це безпосереднє оскарження актів Комісії за ч. 4 ст. 263 ДФЄС у Загальному суді. По-друге, це преюдиціальна процедура за ст. 267 ДФЄС, відповідно до якої національні судові установи можуть направляти запити щодо тлумачення або чинності актів інститутів ЄС, у тому числі Комісії, або тлумачення установчих договорів до Суду справедливості.

Стаття 263 ДФЄС надає юрисдикцію Суду ЄС переглядати правомірність законодавчих актів Комісії через брак компетенції, порушення істотних процесуальних вимог, порушення ДФЄС або будь-якої норми права, пов'язаної з його застосуванням, або зловживання повноваженнями.

У цьому контексті Суд ЄС має обмежену юрисдикцію, оскільки вона стосується лише перегляду правомірності актів (legality) та визнання їх нікчемними і не стосується ухвалення належного акта[1]. На думку колишнього Голови Загального суду Б. Вестердорфа (B. Vesterdorf), така система являє собою різновид інституційного балансу. Він зазначає: «Комісія та суди повинні зосередити увагу на власних первинних функціях: конкурентна політика та правозастосування, з одного боку, судовий контроль – з другого. Це проста, але принципово важлива передумова, закріплена безпосередньо в Договорі»[2].

Зважаючи на такий розподіл функцій, обидва інститути ЄС – Комісія та Суд ЄС – мають дотримуватися меж повноважень один одного, які реалізуються задля виконання цих функцій. Комісія має доволі широку свободу розсуду *(margin of discretion)* стосовно складних економічних та технічних питань конкурентних відносин, оскільки саме Комісія є тією установою, яка володіє достатньою спеціальною інформацією та обізнаністю у цій сфері, щоб оцінювати нестандартні

[1] Vesterdorf B. Judicial Review in EC Competition Law: Reflections on the Role of the Community Courts in the EC System of Competition Law Enforcement. *Global Competition Policy*. 2005. Vol. 1. P. 9; Bailey D. Scope of Judicial Review under Article 81 EC. *Common Market Law Review.* 2004. Vol. 41, Issue 5. P. 1330.

[2] Vesterdorf B. Judicial Review in EC Competition Law: Reflections on the Role of the Community Courts in the EC System of Competition Law Enforcement. *Global Competition Policy*. 2005. Vol. 1. P. 10.

економічні ситуації. Суд справедливості зазначив, що «основні положення Регламенту № 1/2003, наприклад ст. 2, накладає на Комісію певну дискрецію, особливо стосовно оцінки економічної природи. Як наслідок, при перегляді судовою владою Співтовариства реалізації цієї дискреції, яка є суттєвою для визначення правил злиття, мають бути враховані дискреційні межі стосовно положень економічної природи…»[1]. При цьому Суд ЄС здійснює судовий контроль над діяльністю Комісії у частині застосування права та оцінки фактів. Таким чином, відбувається специфічний розподіл повноважень між Судом ЄС та Комісією, який виявляється, за словами Я. Форрестера (I. Forrester), у «шанобливому ставленні європейських судів до Комісії»[2].

Судовий контроль при цьому, дійсно, є обмеженим лише питаннями правомірності актів. Сам Суд ЄС підкреслив це у рішенні *Remia*: «незважаючи на те, що за загальним правилом Суд всеохоплююче стежить за тим, чи були виконані умови для застосування ч. 1 ст. 101 ДФЄС, цілком зрозуміло, що при визначенні допустимої тривалості неконкурентного застереження, включеного до угоди про передачу зобов'язань, Комісія має оцінювати складні економічні питання. Тому Суд має обмежити свій перегляд цієї оцінки лише тим, чи були дотримані належні процедурні правила, чи є адекватним викладення причин рішення, чи була явна помилка оцінки чи зловживання повноваженнями»[3]. Практика Суду ЄС іде саме цим шляхом – визнання компетенції Комісії щодо складних економічних питань та проведення оцінки правильності й повноти врахування фактів, правильності застосування права та правильності застосування права до фактів.

Щодо оцінки правильного застосування конкурентного права ЄС Комісією, то Суд має повну свободу дій, оскільки він виступає «монополістом» щодо тлумачення норм права ЄС, і Комісія має дотримуватися практики Суду ЄС, оскільки конкурентне право є однією з галузей права, що потужно розвивається саме судовою практикою. При цьому Суд ЄС здійснює контроль правильного застосування не

[1] Joined Cases C-68/94 and C-30/95, France et al. v. Commission. *European Court Reports*. 1998. P. I-1375.

[2] Forrester I. S. A bush in Need of Pruning: the luxuriant Growth of Light Judicial Review. *European Competition Law Annual*. 2011. P. 424.

[3] Case 42/84, Remia BV and others v. Commission. *European Court Reports*. 1985. P. 2545, paragraph 34.

лише матеріального конкурентного права, а й дотримання належних процедур ухвалення рішень. Так, у 2001 р. Комісія заблокувала спробу французької компанії Schneider Electric придбати конкуруючу французьку фірму – виробника електрообладнання Legrand. Загальний суд у своєму рішенні *Schneider Electric* визнав серйозне порушення права Комісією, оскільки вона не надала можливості та навіть відмовила компанії Schneider Electric висловити позицію щодо своїх дій[1]. Загальний суд підкреслив, що таке процесуальне порушення надає компанії Schneider Electric право на компенсацію збитків згідно з ч. 2 ст. 340 ДФЄС у формі позадоговірної відповідальності ЄС. Ця справа є однією із серії справ[2], в яких Загальний суд констатував, що Комісія має дотримуватися у конкурентних справах не лише матеріального права ЄС, а й процесуальних норм, які гарантують захист прав компаній. Ця позиція відповідає одній із цілей Регламенту № 1/2003, яка полягає в досягненні балансу між реалізацією конкурентного права ЄС та повагою до основоположних прав приватних осіб – і особливо права на захист, яке включає так званий привілей проти самодискримінації, право бути заслуханим, право мати представника та право на захист спілкування з представником, право на належне управління, принцип невинуватості. Цю саму позицію Загальний суд висловив зовсім нещодавно у рішенні *United Parcel Service v Commission*[3].

Практика Суду ЄС зробила багато задля розвитку й тлумачення згаданих вище процесуальних прав. Так, відповідно до Регламенту № 1/2003 Комісія має право звертатися до компаній за інформацією задля виявлення порушення антимонопольного права ЄС, але при цьому Регламент не містить жодних роз'яснень щодо меж такого втручання. Суд справедливості встановив, що повноваження Комісії з розслідування можуть бути обмежені через необхідність гарантуван-

[1] Case T-351/03, Schneider Electric v. Commission. *European Court Reports.* 2007. P. II-02237.

[2] Див.: T-342/99, Airtours v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-2585; T-80/02, Tetra/Laval v Commission. *European Court Reports.* 2002. P. 4519; T-310/01, Schneider v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-4071; T-464/04, Impala v Commission. *European Court Reports*. 2006. P. II-02289.

[3] T-194/13, United Parcel Service v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=195842&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=725246.

ня права на захист, а тому компанії мають право на мовчання[1]. При цьому Суд ЄС наполягає на тому, що повне мовчання компанії виходить за межі того, що є необхідним для охорони права на захист.

В інших справах Загальний суд наголосив, що Комісія не має права примушувати компанію надавати відповіді, які можуть включати допущення існування порушення антимонопольного права ЄС, яке має довести Комісія. Якщо ж компанія добровільно надає такі відповіді, то вона втрачає можливість посилатися на привілей проти самодискримінації[2].

Важливе практичне значення має і те, що компанія, яка відмовляється надати інформацію Комісії, посилаючись на привілей проти самодискримінації, може звернутися до Hearing Officer, який надає мотивовану рекомендацію щодо існування відповідного привілею, яка береться до уваги Комісією при ухваленні рішень. На підставі цієї мотивованої рекомендації компанія може звертатися з оскарженням дій Комісії, які примушують її надавати інформацію[3]. У рішенні по справі *P Limburgse Vinyl Maatschappij* Суд справедливості роз'яснив, що задля доведення порушення Комісією привілею проти самодискримінації має бути встановлено існування запиту Комісії, який вимагає не лише надання інформації, а й встановлює штрафи за її ненадання[4].

Занадто важливим у процедурах застосування конкурентного права став власне привілей проти самодискримінації. На привілей проти самодискримінації не можна посилатися стосовно збирання Комісією документів під час раптових перевірок, у цьому випадку задля свого

[1] Див.: Case 155/79, AM&S v. Commission. *European Court Reports.* 1982. P. 1575; Case C-374/87, Orkem v. Commission. *European Court Reports*. 1989. P. 3343; Case T-112/98 Mannesmannröhren-Werke v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-00729.

[2] Див.: Case T-112/98, Mannesmannröhren-Werke v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-00729; Case T-48/02, Brouwerij Haacht v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-05259; Case T-446/05, Amann & Söhne and Cousin Filterie v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. II-01255.

[3] Див.: Case T-112/98, Mannesmannröhren-Werke v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-00729, а також ч. 2 ст. 4 Рішення Голови Комісії щодо функціонування та строків звернення до Hearing officer у певних конкурентних процедурах (Decision of the President of the Commission on the function and terms of reference of the hearing officer in certain competition proceedings). URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32011D0695.

[4] Case C-238/99, P Limburgse Vinyl Maatschappij and Others v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. I-08375.

захисту компанія може використовувати інші різновиди права на захист. Суд підкреслив, що цей виняток не поширюється на фізичних осіб – представників компанії та її персонал.

Після початку Комісією формальної процедури притягнення до відповідальності, як відомо, починають діяти ряд додаткових процесуальних гарантій, на які Суд ЄС регулярно звертає увагу. Наприклад, право бути заслуханим. Так, відповідно до ст. 27 Регламенту № 1/2003 Комісія має надати компанії право бути заслуханим, а для цього необхідно надати всі необхідні документи, які стосуються процедури розслідування. Інформація в цих документах має бути точною та повною для того, щоб компанія мала змогу повною мірою зрозуміти позицію Комісії та надати свої зауваження по всіх пунктах, а для цього мають бути викладені всі факти, на які посилається Комісія, та правова кваліфікація порушення[1]. Крім того, Суд ЄС підкреслює, що Комісія має надавати доступ до документів, які Комісія отримала під час розслідування. Виняток становлять внутрішні документи Комісії, наприклад, проекти актів, документи, які містять комерційну таємницю інших компаній, та інша конфіденційна інформація[2]. При цьому Суд ЄС досліджує, чи призвело ненадання відповідних документів Комісією до порушення права на захист, оскільки можуть існувати інші джерела доступної для компанії інформації[3].

Окремо заслуговує на увагу практика Суду ЄС щодо гарантування компаніям права на належне управління у сфері конкуренції. Це право включає в себе право на неупереджений, справедливий розгляд справи Комісією протягом розумного строку, а також необхідність обґрунтування рішень Комісією. Це право прямо випливає з ч. 1 ст. 41 Хартії про основоположні права та захищається Судом ЄС повною мірою. Суд наполягає на тому, щоб запити Комісії щодо інформації відповідали принципу пропорційності, тобто зобов'язання, покладені на компа-

[1] Див.: Case T-305/94, Limburgse Vinyl Maatschappij NV v Commission. *European Court Reports.* 2002. P. I-08375; Case T-228/97, Irish Sugar v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. II-02969; Case T-5/00, Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied v Commission. *European Court Reports.* 2003. P. II-05761.

[2] Case T-7/89, Hercules Chemicals v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. II-01711.

[3] Case T-25/95, Cimenteries CBR and Others v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. II-00491.

нію у зв'язку із запитом, мають бути пропорційними меті розслідування[1]. Щодо визначення розумності строку розгляду справи, то Суд ЄС вважає, що кваліфікація строку як розумного залежить від конкретних обставин справи, а саме: її контексту, стадії провадження, сприяння розслідуванню сторонами, складності справи тощо[2]. При цьому для анулювання акта має бути доведений причинний зв'язок між затягуванням процедури з позбавленням компанії права на захист[3].

Важливим аспектом конкурентних справ є презумпція невинуватості правопорушників конкурентних правил. Стосовно гарантування презумпції невинуватості при розгляді цих справ практика Суду ЄС чітко встановлює, що при порушенні цього принципу акт Комісії має бути анульований. На думку Суду, першоджерелами презумпції невинуватості виступають Регламент № 1/2003 та Регламент № 622/2008, які доповнюються ст. 48 Хартії про основоположні права ЄС. У нещодавньому рішенні *Icap and Others v Commission* Суд установив, що нехтування презумпцією невинуватості не може бути виправдано необхідністю швидкого розслідування[4].

При розгляді конкурентних справ і здійсненні судового контролю за діяльністю Комісії з точки зору дотримання нею процедури розслідування суттєвим є питання позадоговірної відповідальності ЄС та компенсації збитків. Практика Суду ЄС встановлює, що компанії, чиї процесуальні права були суттєво порушені Комісією при процедурі розслідування, мають право порушувати питання стосовно позадоговірної відповідальності ЄС та компенсації збитків згідно з ч. 2 ст. 340 ДФЄС. Суд зауважує, що навіть складність конкурентних справ не може виправдовувати серйозні процесуальні порушення, які призводять до неможливості реалізовувати право ЄС. Існування матеріальної відповідальності Комісії за збитки, завдані під час виконання своїх обов'язків саме у сфері конкурентного права, є вкрай важливим, оскільки саме ця компетенція Комісії пов'язана із капіталом компаній.

---

[1] Case T-191/98, Atlantic Container Line and Others v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-03275.

[2] Case T-5/00, Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-05761.

[3] Там само.

[4] T-180/15, Icap and Others v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=196541&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=724878.

Юриспруденція Суду ЄС із цього питання свідчить, що за основу позадоговірної відповідальності Комісії за помилки у конкурентній сфері береться загальна практика застосування ч. 2 ст. 340 ДФЄС, але із певними особливостями. Так, ст. 268 ДФЄС встановлює, що Суд ЄС має юрисдикцію у спорах, що стосуються відшкодування збитків, передбачених у ч. 2, ч. 3 ст. 340 ДФЄС. Частина 2 ст. 340 ДФЄС, у свою чергу, встановлює, що у випадку позадоговірної відповідальності ЄС, відповідно до загальних принципів, спільних для правових систем держав-членів, відшкодовує будь-які збитки, завдані його інститутами або його службовцями при виконанні своїх обов'язків.

Стосовно справ про відшкодування збитків у випадку позадоговірної відповідальності ЄС, то підставами для такої відповідальності є сукупність трьох елементів: дія або бездіяльність інституту, спричинення позивачеві збитків та причинний зв'язок між двома попередніми елементами. Під дією інституту розуміється будь-яка дія, наприклад ухвалення юридично обов'язкового акта (найчастіша підстава), розповсюдження хибної або таємної інформації[1], неналежне управління[2], вихід за межі компетенції[3] тощо. Щодо бездіяльності інституту ЄС, то настання відповідальності можливе за наявності в інституту чітко закріпленого обов'язку щодо здійснення відповідних дій. При цьому слід зауважити, що у випадку із Комісією, зважаючи на її повноваження у конкурентній сфері, Комісія має доволі широку свободу розсуду, тож процес доведення існування бездіяльності та отримання компенсації збитків за це, є доволі складним. Уже згадуване рішення *Schneider v Commission*[4] стало основоположним у сенсі визначення підстав для настання матеріальної відповідальності ЄС за помилки у сфері конкурентного права та порушення процесуальних прав компаній.

У конкурентних справах передусім вимагається доведення існування порушення Комісією норми права ЄС, яка надає права компаніям, і це порушення має бути доволі серйозним. Інститут може відпо-

[1] Case 145/83, Adams v Commission. *European Court Reports.* 1985. P. 3539.

[2] Joined cases 326/86, 66/88, Francesconi v Commission. *European Court Reports*. 1989. P. 2087, Case T-231/97, New Europe Consulting and Brown v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. II-2403.

[3] Case C-282/05 P, Holcim (Deutschland) v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. I-02941, para. 47.

[4] Case T-351/03, Schneider Electric v. Commission. *European Court Reports*. 2007. P. II-02237.

відати за дії окремих своїх службовців, якщо їх діяльність була пов'язана із виконанням завдань інституту[1]. Наприклад, порушення може бути у формі суттєвої помилки Комісії чи її окремого службовця. Необхідно довести існування причинного зв'язку між порушенням Комісії та виникненням збитків. При цьому Суд має дослідити, чи не сприяли виникненню збитків дії компанії.

Окрім існування самого порушення, слід довести серйозність такого порушення, і при цьому Суд ЄС ураховує низку факторів. Серед них – фактична складність ситуації, яку розглядав інститут, складність із застосуванням або тлумаченням права, а також свобода розсуду, якою володіє інститут при ухваленні відповідного рішення. Якщо мова йде про помилку інституту, то Суд має дослідити, чи є помилка вибачальною, а також чи було порушення навмисним[2]. Крім того, щоб позивач мав право вимагати відшкодування збитків, за загальним правилом ці збитки мають бути очевидними, реальними, такими, що можуть зазнати кількісного виміру та можуть бути доведені. Разом з тим доволі цікавою є практика Суду ЄС, яка визнає можливість подання позову і до моменту виникнення реальних збитків, коли їх причина вже наявна, а самі збитки з'являться пізніше[3], а також подання позову щодо відшкодування упущеної вигоди[4].

Щодо наявності вини для настання позадоговірної відповідальності ЄС, то з цього приводу точилося багато доктринальних дискусій[5], оскільки ч. 2 ст. 340 ДФЄС відсилає до загальних принципів позадоговірної відповідальності, що є спільними для законодавств держав-членів, а цими принципами найчастіше враховується наявність вини

[1] Case 9/69, Sayag v Leduc. *European Court Reports*. 1969. P. 329.

[2] Joined cases 46/93, 48/93, Brasserie du Pêcheur SA v Bundesrepublik Deutschland and The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd and others. *European Court Reports*. 1996. P. I-1029. Слід відзначити, що ця справа стосувалася відповідальності держав, але Суд зазначив, що умови відповідальності ЄС мають бути однаковими з умовами відповідальності держав.

[3] Case 25/64, FERAM and others v ECSC High Authority. *European Court Reports.* 1965. P. 414.

[4] Joined cases 56-60/74, *Kampffmeyer v Council and Commission*. *European Court Reports.* 1976. P. 711.

[5] Див.: Ratliff J. Judicial Review in EC Competition Cases before the European Courts: Avoiding double renvoi. *European Competition Law Annual 2009: The Evaluation of Evidence and its Judicial Review in Competition Cases* / C.-D. Ehlermann, M. Marquis (Eds.). Hart Publishing, 2011. P. 146; Schwarze J. Judicial Review of European Administrative Procedure. *Law and Contemporary Problems.* 2004. Vol. 69. P. 98.

при вирішенні питання про відшкодування збитків. До ухвалення рішення у справі *Schneider v Commission* Суд ЄС жодного разу не присуджував відшкодування збитків без наявності вини інституту, і лише з 2007 р. сформувалася інша тенденція. Загальний суд у рішенні *Schneider v Commission* зазначив, що сторони мають протягом трьох місяців домовитися про розмір збитків, що підлягають компенсації. Компанія Schneider Electric та Комісія не змогли дійти згоди щодо розмірів збитків і звернулися до Суду справедливості для врегулювання цієї суперечки. За підрахунками компанії Schneider Electric, її збитки становили від 404 тис. євро до 568 тис. євро, у той час як Комісія наполягала на 13 тис. євро. За відсутності згоди сторін Суд справедливості присудив Комісії виплатити 50 тис. євро, зважаючи на те, що не всі зазначені втрати були пов'язані з помилкою Комісії[1].

Щодо особливостей настання позадоговірної відповідальності за помилку Комісії, яка існує саме для ефективності регулювання конкурентної сфери, то, як вже неодноразово зазначалося, вона полягає в існуванні свободи розсуду Комісії. Через це помилка Комісії може слугувати підставою настання відповідальності лише за умов, якщо вона була серйозною та очевидною, наприклад коли Комісія посилається на явно суперечливі економічні доводи, які протирічать визнаній економічній теорії (приміром, як це було у справі *Airtours v Commission*[2]). Незначні неузгодженості або незначні помилки в розрахунках не можуть вважатися достатньою підставою для визнання серйозності помилки, інакше протилежне загрожувало б принципу невтручання у свободу розсуду Комісії та зводило б нанівець її компетенцію та незалежність[3].

Відповідно до ст. 46 Статуту Суду ЄС позов про відшкодування збитків за ст. 340 ДФЄС може бути поданий протягом п'яти років з моменту виникнення обставин, які є підставою цього позову. Моментом виникнення підстав позову може бути настання події, яка призвела до шкоди, виникнення збитків або момент, коли особа дізналася про заподіяння їй збитків. У кожному конкретному випадку Суд ЄС виходить з обставин справи. За статистикою, у 2017 р. до Загального суду

[1] Order of the Court (Grand Chamber) of 9 June 2010, European Commission v Schneider Electric SA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62007CO0440.

[2] Case T-342/99, Airtours v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-2585.

[3] Див.: Case T-351/03, Schneider Electric v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. II-02237.

надійшло 23 позови про відшкодування збитків на основі позадоговірної відповідальності (спостерігається тенденція активнішого використання такої можливості приватними особами у порівнянні з 8-ма позовами у 2006 р.)[1].

Як вже зазначалося, у конкурентних справах здійснюється також юрисдикція Суду ЄС з перегляду правомірності законодавчих актів Комісії, яка має обмежений характер, оскільки стосується лише перегляду правомірності актів щодо визнання їх нікчемними без указівки на те, який акт має бути ухвалений замість скасованого. Необмежена юрисдикція Суду ЄС існує лише стосовно актів Комісії щодо накладення штрафів або пені у двох сферах: відповідно до ст. 31 Регламенту № 1/2003 щодо імплементації правил конкуренції та ч. 5 ст. 15 Регламенту № 80/2009 про Кодекс поведінки для комп'ютеризованих систем бронювання[2].

Стаття 31 Регламенту № 1/2003 встановлює: «Суд має необмежену юрисдикцію щодо перегляду рішень, якими Комісія встановила штраф або пеню. Він може скасувати, зменшити чи збільшити штраф або пеню». Сучасна практика Суду ЄС щодо перегляду рішень Комісії стосовно штрафів свідчить, що Суд концентрує свою увагу насамперед на тому, чи існувала у Комісії компетенція щодо накладення штрафу в конкретній ситуації та меншою мірою досліджує розмір штрафу. При цьому Суд ЄС аналізує помилки саме при підрахунку розміру штрафу, а не існування порушень при застосуванні права та фактів, якщо вони не були зазначені в позові. Суд дуже рідко виходить за межі підстав оскарження, які вказують позивачі. Тож успіх справи багато в чому залежить від правильно сформульованої позиції позивача. Вкрай рідко Суд ЄС повністю скасовує штрафи, накладені Комісією. Така практика склалася після ухвалення Комісією у 1998 р. Методичних рекомендацій щодо методів вирахування штрафів[3] та продовжилася із ухваленням оновлених Методичних рекомендацій щодо методів вирахування

[1] Статистика взята з щорічної доповіді Суду ЄС (див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf).

[2] Regulation (EC) No 80/2009 of the European Parliament and of the Council of 14 January 2009 on a Code of Conduct for computerised reservation systems and repealing Council Regulation (EEC) No 2299/89/. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0080.

[3] Commission Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 15(2) Regulation 17. *Official Journal of the European Union.* 1998. C 9/3.

штрафів[1]. До цього моменту Суд провадив своє власне комплексне дослідження усіх фактів та обставин, які можуть вплинути на розмір матеріальної санкції. Це означає, що Суд ЄС не в повному обсязі використовує необмежену юрисдикцію у сфері накладення штрафів у конкурентній сфері.

Незважаючи на те, що Суд ЄС не пов'язаний Методичними рекомендаціями щодо методів вирахування штрафів, однак при перегляді рішень Комісії щодо накладення штрафів він керується саме ними, оскільки Регламент № 1/2003 не містить конкретних положень щодо розмірів можливих штрафів, окрім констатації того, що при накладенні штрафу має бути враховано серйозність та тривалість порушення. При цьому Суд ЄС украй рідко досліджує пропорційність штрафу серйозності та тривалості порушення[2].

У контексті існування обмеженої та необмеженої юрисдикції Суду ЄС у конкурентній сфері виникає цікаве доктринальне запитання: чи можна вважати процедури у сфері конкурентного права такими, що відповідають праву на ефективний засіб правового захисту, гарантованого ст. 47 Хартії про основоположні права та ст. 6 ЄКПЛ? При відповіді на це запитання слід виходити з практики як Суду ЄС, так і ЄСПЛ, оскільки у ст. 47 Хартії про основоположні права та ст. 6 ЄКПЛ вбачаються певні відмінності. Так, зважаючи на повноваження Комісії з накладення штрафів, особливо у сфері антимонопольного права, такі штрафи можна вважати кримінальними[3] у розумінні ЄКПЛ[4], тож до процедури накладення відповідних штрафів може повною мірою за-

[1] Commission Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23(2)(a) of Regulation No. 1/2003. *Official Journal of the European Union.* 2006. C 210/2.

[2] На підставі порушення принципу пропорційності були зменшені штрафи, накладені Комісією, у справах Parker Pen v. Commission (Case T-77/92, Parker Pen v. Commission. *European Court Reports.* 1994. P. II-549) та Ventouris Group Enterprises SA v. Commission (Case T-59/99, Ventouris Group Enterprises SA v. Commission. *European Court Reports.* 2003. P. II-2519).

[3] Щодо проблематики криміналізації антимонопольного права ЄС див.: Wouter W. Efficiency and Justice in European Antitrust Enforcement. Hart Publishing, 2008. P. 155–202; Giannakopoulos T. K. Safeguarding Companies' Rights in Competition and Anti-dumping/ Anti-subsidies Proceedings, Second Edition. Kluwer Law International, 2011. P. 23–26.

[4] Так, у справі Menarini Diagnostics SRL v. Italy ЄСПЛ визнав штраф у розмірі 6 млн євро, який був накладений на італійську фармацевтичну компанію незалежним регуляторним органом за недобросовісну конкуренцію на ринку тестів для діагностування діабету, кримінальним штрафом (див.: Menarini Diagnostics SRL v. Italy, 27 September 2011).

стосовуватися ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Практика Європейського суду з прав людини не заперечує можливості накладення штрафів адміністративними органами, але при цьому має бути гарантована можливість оскарження відповідного рішення у незалежному та неупередженому трибуналі, який володіє повною юрисдикцією, хоча ст. 47 Хартії не містить конкретних вимог щодо повноти юрисдикції суду, який має надавати правовий захист.

Під повною юрисдикцією ЄСПЛ розуміє повноваження з анулювання адміністративного акта з будь-яких підстав: як з питань права, так і з питань фактів[1]. У зв'язку з цим виникає питання про можливість кваліфікувати юрисдикцію Суду ЄС як повну в розумінні ЄКПЛ. Частина 1 ст. 263 ДФЄС закріплює юрисдикцію Суду ЄС щодо перегляду правомірності актів, яка по суті не є повною юрисдикцією, оскільки Суд ЄС у рамках проваджень з конкурентних справ за ст. 263 ДФЄС визнає свободу розсуду Комісії. Стосовно ж штрафів та пені, то, незважаючи на свободу розсуду Комісії, Суд ЄС має необмежену свободу дій і досліджує, наскільки правильно, точно та послідовно були розтлумачені Комісією факти, чи була досліджена вся інформація, яка мала бути взята до уваги задля повної оцінки ситуації тощо[2]. Тож щодо перегляду легітимності рішень по накладенню штрафів та пені, стосовно яких Суд ЄС наділений необмеженою юрисдикцією, Суд визнав, що такий судовий контроль повністю відповідає ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС, оскільки цей контроль стосується як права, так і фактів і включає в себе повноваження з дослідження доказів. Це, у свою чергу, може призводити до анулювання рішення та зміни розміру штрафу або пені й у цьому випадку не буде діяти презумпція свободи розсуду Комісії[3]. Суд ЄС на свій розсуд вирішує, в якому обсязі буде переглядатися рішення Комісії. А ось щодо судового контролю за рішеннями Комісії, які не стосуються штрафів та пені, то питання залишається відкритим через неузгодженість положень Хартії та ЄКПЛ.

---

[1] Див.: Case of Schmautzer v Austria, 23 October 1995, para 36.

[2] Див.: Case C-12/03, Commission v Tetra Laval. *European Court Reports.* 2005. P. I-00987, para 39; Case T-201/04, Microsoft v Commission. *European Court Reports.* 2007. P. II-03601**,** para 89.

[3] Див.: Case C-386/10, Chalkor v Commission. *European Court Reports.* 2011. P. I-13085, para 67; Case C-501/11 P, Schindler Holding and Others v Commission, para 38. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=139754&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=672916.

Деякі науковці критикують Суд ЄС за те, що у конкурентних справах він часто використовує самообмеження та посилається на виключну компетенцію Комісії щодо складних економічних питань. Так, М. Сірагуза (M. Siragusa) підкреслює, посилаючись на п. 4 декларативної частини Рішення Ради 88/591 щодо створення СПІ, що СПІ (прообраз Загального суду) і був створений спеціально для ретельної експертизи складних фактів та задля удосконалення судового захисту інтересів індивідів[1]. Тому для ефективного захисту прав приватних осіб Суд ЄС має використовувати свою юрисдикцію в повному обсязі. Крім того, не можна не зазначити, що відповідно до ст. 25 Статуту Суду ЄС та ст. 96 Регламенту Загального суду при виявленні складних технічних або економічних питань у Суду ЄС існує можливість залучати спеціалістів-експертів задля ухвалення кваліфікованих висновків.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що судовий контроль за діяльністю Комісії у конкурентній сфері є неоднорідним. Його можна розділити на дві частини: контроль над актами Комісії, що стосуються накладення штрафів та пені, та контроль над іншими актами Комісії. У першому випадку Суд ЄС наділений необмеженою юрисдикцією і його діяльність можна вважати ефективним засобом правового захисту як за Хартією, так і за ЄКПЛ. Щодо другого випадку, то Суд ЄС може перевіряти лише правомірність актів Комісії, а отже, має обмежену юрисдикцію, тож питання щодо ефективності такого правового засобу захисту залишається невирішеним та продовжує бути предметом досліджень.

Як зазначалося раніше, юрисдикція Суду ЄС стосовно конкурентного права реалізується у двох процедурах – прямій процедурі за ст. 263 ДФЄС та преюдиціальній процедурі за ст. 267 ДФЄС. Найчастіше використовується саме пряма процедура оскарження актів Комісії, хоча із набуттям чинності Регламентом № 1/2003, який має на меті децентралізувати застосування конкурентного права ЄС, надаючи національним судам повноваження по застосуванню ч. 3 с. 101 ДФЄС, преюдиціальна процедура також почала активно ініціюватися в Суді справедливості. Національні суди, отримавши нові повноваження, стикнулися

[1] Siragusa M. Annulment Proceedings in Antitrust Cases (Articles 101 and 102 TFEU) – Standards of Judicial Review Over Substantial Issues. *The Role of the Court of Justice of the European Union in Competition Law Cases* / J. Derenne, M. Merola (Eds.). GCLC Annual Conference Series, 2012. P. 133.

зі складнощами застосування та тлумачення положень Регламенту, тож єдиним механізмом подолання цих труднощів стала ст. 267 ДФЄС.

Стосовно оскарження актів інститутів ЄС на підставі ст. 263 ДФЄС, незважаючи не те, що установчі договори не виділяють конкурентні справи в окрему групу, практика Суду ЄС йде шляхом особливого розгляду цих справ через їх значний вплив на економічні інтереси приватних осіб в ЄС. Наприклад, Загальний суд останніми роками наполягає, що задля захисту прав суб'єктів у сфері конкуренції має відбуватися процес послаблення вимог щодо їх доведення *locus standi* у судових оскарженнях актів інститутів ЄС. Як вже зазначалося в підрозділі 3.4, Суд ЄС займає обмежувальну позицію щодо реалізації приватними особами процедури за ч. 4 ст. 263 ДФЄС. Так, процес доведення існування безпосереднього та індивідуального впливу оскаржуваного акта на позивача залишається доволі складним і призводить до фактичного обмеження доступу приватних осіб до оскарження актів ЄС. І тому має сенс зупинитися на практиці Суду ЄС стосовно доступу приватних осіб до оскарження актів інститутів ЄС у сфері конкуренції.

Найчастіше у сфері конкуренції оскарженню підлягають індивідуальні акти Комісії, а саме рішення, які констатують порушення конкурентного права ЄС та які накладають санкції на суб'єктів за такі порушення. Адресати такого акта можуть без будь-яких складнощів ініціювати позов у Загальному суді. Але конкурентне право регламентується й іншими актами ЄС, наприклад регламентами. Оскарження регламентів у Суді ЄС є доволі складним питанням, оскільки вони є актами загальної дії, які за загальним правилом не можуть бути оскаржені в Суді ЄС. Виняток із цього правила становить ситуація, коли регламент за своєю природою є рішенням. При цьому на позивача накладається обов'язок довести, що назва акта не впливає на його правову природу. Після доведення цього приватна особа має довести існування загальних підстав для оскарження: безпосереднього та індивідуального впливу рішення на її правове становище. Щодо цього Суд ЄС звернув увагу на те, що діяльність, пов'язана із конкурентним правом, часто регулюється регламентами Ради і, як допоміжними джерелами, рішеннями Комісії. Тож задля ефективного захисту прав суб'єктів у цій сфері має відбутися процес послаблення вимог щодо їх доведення *locus standi*. Уперше Суд звернув увагу на таку можливість

у рішенні *Wagner*[1]. Більш детально Суд справедливості зупинився на цьому у справі *Extramet Industrie*[2], яка стосувалася антидемпінгових мит стосовно імпорту кальцієвих металів з Китаю та СРСР. Суд ЄС своєю практикою встановив, що при визначенні прийнятності позову відносно оскарження антидемпінгових регламентів, який був поданий виробниками, коло яких легко визначити, та експортерів, на яких він безпосередньо впливає, ці позивачі не повинні доводити, що регламенти мають для них характер рішення. У хрестоматійному рішенні у справі *Codorniu* Суд справедливості зазначив, що загальна правова дія антидемпінгового регламенту на всіх інших суб'єктів конкурентного права не виключає його індивідуальної дії на деяких з них. Принциповим є те, що при цьому він не втрачає своєї природи регламенту[3]. Генеральний адвокат Дж. Уорнер (J. Warner) у своєму висновку у справі *First Ball Bearing* назвав регламенти, які стосуються регулювання антидемпінгової сфери «гібридним інструментом», який впливає на різні групи суб'єктів по-різному, оскільки для однієї групи вони є регламентами, для іншої – рішеннями[4]. Але слід підкреслити, що такий спрощений порядок оскарження регламентів стосувався лише антидемпінгової сфери[5].

Суд ЄС також визначив особливості оскарження актів інститутів ЄС у сфері державної допомоги. Оскільки державна допомога, якщо вона надає перевагу певним суб'єктам господарювання або виробництву певних товарів, на практиці може спотворювати конкуренцію та впливати на торгівлю між державами-членами, саме тому Комісія у співпраці з державами-членами постійно наглядає за всіма системами допомоги, що існують у цих державах. У цій сфері Суд намітив також тенденції до часткового послаблення процесу доведення існування індивідуального впливу актів для певного кола суб'єктів, незважаючи на протистояння з боку Комісії.

---

[1] Case 162/78, Wagner v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 3467.

[2] Case C-358/89, Extramet Industrie v Council. *European Court Reports*. 1991. P. I-2501.

[3] Case 309/89, Codorniu v Council. *European Court Reports*. 1994. P. I-1853. Це положення було підтверджено у наступних рішеннях: Case 451/98, Antillean Rice Mills v Council. *European Court Reports*. 2001. P. I-8949, Joined cases 172, 175-177/98, Salamander AG and Others v Parliament & Council. *European Court Reports*. 2000. P. II-2487.

[4] Case 113/77, TNT Toyo Bearing Co. Ltd. & Others v Council and Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 1185.

[5] Див.: Arnull A. Private Applicants and the Action for Annulment since Codorniu. *Common Market Law Review.* 2001. Vol. 38. P. 10–12.

Складнощі з оскарженням актів ЄС у сфері державної допомоги приватними особами виникають у зв'язку з тим, що вони адресуються державі-члену, а тому приватна особа має довести *безпосередній* та *індивідуальний вплив* цього акта на неї.

Стосовно *безпосереднього впливу*, то практика Суду ЄС виходить із того, що одержувачі допомоги мають знаходитися під безпосереднім впливом негативного рішення Комісії стосовно схеми допомоги. Тобто рішення Комісії щодо визнання державної допомоги такою, що спотворює конкуренцію і підлягає скасуванню, буде мати *безпосередній вплив* на одержувача допомоги, який зобов'язаний повернути її до державного бюджету. При цьому Суд досліджує два моменти: реальний вплив заходу на правове становище позивача та те, що захід не залишає особі, якій він адресований, жодної можливості вибору, як його імплементувати[1]. Тобто рішення, адресоване державі-члену, яка надала допомогу, що суперечить праву ЄС, не залишає іншого вибору, ніж змусити одержувачів допомоги повернути її.

Практика Суду ЄС стосовно доведення *індивідуального впливу* загальних рішень Комісії стосовно державної допомоги суттєво відрізняється від загального шляху доведення безпосереднього впливу актів загального характеру. За загальним правилом, встановленим у справі *Plaumann*, індивідуальний вплив акта на приватну особу означає, що це рішення зачіпає її чи в силу певних притаманних їй особливостей, чи в силу обставин, через які вона відрізняється від усіх інших осіб, та дія цих фактів виокремлює її індивідуально так само, як і у випадку з особами, яким воно адресоване[2].

У випадку із державною допомогою та оскарженням рішень Комісії щодо визнання такої допомоги неправомірною Суд ЄС показує більш гнучкий підхід та беззаперечно визнає *безпосередній вплив* рішень Комісії стосовно неправомірності державної допомоги на фактичних одержувачів (фактичних бенефіціарів) такої допомоги[3]. Таке пом'якшення пояснюється тим, що з моменту ухвалення рішення Комісії про неправомірність державної допомоги, ті приватні особи, які вже отримали цю допомогу, підпадають під можливість вимоги по-

[1] Case T-287/11, Heitkamp BauHolding GmbH v Commission. *European Court Reports.* URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=T-287/11.

[2] Case 25/62, Plaumann v Commission. *European Court Reports.* 1963. P. 95.

[3] Див.: Joined Cases C-15/98, C-105/99, Italy and Sardegna Lines v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. 570.

вернути ці кошти, а отже, їх правове становище, безсумнівно, змінюється через акт Комісії. Суд зазначає, що на це навіть не впливає, чи буде ухвалено Комісією наказ про повернення та чи будуть повернуті ці кошти в остаточному результаті – все одно рішення Комісії про неправомірність допомоги має індивідуальний вплив[1].

Комісія категорично не підтримує таку позицію Суду ЄС, оскільки вважає неприпустимою можливість оскарження своїх рішень ще до того, як вона вирішить питання про доцільність повернення коштів. Комісія навіть посилається на те, що такий пом'якшений підхід Суду сприяє процесуальному навантаженню судів ЄС[2]. Суд ЄС, навпаки, вважає, що таке пом'якшення стосується лише фактичних одержувачів державної допомоги, оскільки потенційні одержувачі допомоги, які підпадають під схему секторальної державної допомоги, що визнана Комісією нелегітимною, не можуть стверджувати існування *locus standi* лише через те, що їх діяльність пов'язана із відповідним сектором[3].

Окремої уваги заслуговує питання щодо можливості оскарження рішень Комісії конкурентами одержувачів допомоги, оскільки у разі схвалення Комісією схеми допомоги вони будуть заінтересовані в оскарженні цього рішення. Спираючись на аналіз судової практики, можна дійти висновку, що вимоги, які висуваються до конкурентів задля того, щоб вони могли оскаржити рішення Комісії, залежать від стадії нагляду Комісії за наданням допомоги. Так, якщо Комісія ухвалює рішення стосовно планів держав-членів щодо надання або зміни допомоги на підставі ч. 3 ст. 108 ДФЄС (так зване попереднє розслідування), то конкурент одержувача допомоги має в повному обсязі довести безпосередній та індивідуальний вплив акта на себе. Якщо мова йде про оскарження рішення Комісії на етапі офіційного розслідування відповідно до ч. 2 ст. 108 ДФЄС, то конкурент одержувача може обмежитися доведенням того, що допомога конкурентові *суттєво* вплинула на його становище на ринку. При цьому Суд ЄС комплексно оцінює участь конкурента

[1] Див.: Joined cases C-71/09 P, C-73/09 P and C-76/09 P, Comitato «Venezia vuole vivere» v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. I-4727.

[2] Див.: Gambaro E., Mazzocchi F. State Aid Litigation Before the EU Courts. The Case of Aid Schemes. *Italian Antitrust Review.* 2016. №2. P. 69.

[3] Див.: Case T-287/11, Heitkamp BauHolding GmbH v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=T-287/11; Case C-519/07, P Commission v. Koninklijke FrieslandCampina. *European Court Reports*. 2009. P. I-849; Case T-309/02, Acegas-APS v. Commission. *European Court Reports*. 2009. P. II-1809.

в процедурі офіційного розслідування, наприклад подання зауважень під час розслідування Комісії, оскільки доведення існування лише самого факту конкурентних відносин із одержувачем допомоги недостатньо. Такий підхід був закладений у рішенні у справі *Cofaz*[1] та був підтверджений у низці наступних рішень Суду ЄС.

Наведені вище приклади із пом'якшеннями доведення приватними особами *locus standi* при оскарженні актів інститутів ЄС у конкурентній сфері є, напевно, єдиними відступами Суду від рестриктивного тлумачення положення непривілейованих позивачів за ч. 4 ст. 263 ДФЄС. Однак слід звернути увагу на важливі зміни, які відбулися у цій сфері відповідно до Лісабонського договору. Про них частково вже згадувалося при розгляді проблем щодо можливості приватних осіб оскаржувати регуляторні акти відповідно до ч. 4 ст. 263 ДФЄС, які стосуються їх безпосередньо та не потребують імплементаційних заходів без доведення їх індивідуального впливу. Ці зміни були викликані тим, що акти, які не потребують імплементаційних заходів, не можуть бути оскаржені в національних судах, оскільки це не належить до їх компетенції, а у Суді ЄС існує вкрай важкий процес доведення безпосереднього та індивідуального впливу актів на приватних осіб. Через це приватні особи знаходилися у дуже невигідному становищі без ефективних засобів правового захисту, що спонукало їх до навмисного порушення відповідних актів задля ініціювання преюдиціальної процедури як єдиної можливості скасувати акт ЄС.

Суть змін зводиться до того, що ч. 4 ст. 263 ДФЄС передбачила спрощення порядку доведення. Відповідно до ч. 4 ст. 263 ДФЄС спрощений порядок оскарження актів інститутів ЄС і доведення *locus standi* може відбуватися у випадках, коли акт стосується особи безпосередньо, він має регуляторний характер та не потребує імплементаційних заходів. Такий випадок у сфері конкурентного права був розглянутий Загальним судом уперше у справах *Feracci*[2] та *Montessori*[3]. Ці справи стосувалися визнання Комісією як нелегітимна державної допомоги дозволу італійської влади на звільнення від сплати муніципальних по-

[1] Case 189/84, Cofaz v Commission. *European Court Reports*. 1986. P. 391.

[2] Case T-213/13, Pietro Ferracci v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&td=ALL&num=T-219/13.

[3] Case T-220/13, Montessori v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=183333&pageIndex=0&doclang=FR&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=884551.

датків певних юридичних осіб, які займалися некомерційною діяльністю. Комісія ухвалила рішення про існування державної допомоги, що загрожує конкуренції у ЄС, але без вимог повернення такої допомоги, оскільки, на думку Комісії, неможливо точно визначити фактичних одержувачів коштів. Рішення Комісії було оскаржено декількома конкурентами та Загальний суд визнав, що рішення стосовно схеми державної допомоги становить регуляторний акт. Суд використав визначення регуляторного акта, яке було встановлено у рішенні *Inuit:* регуляторний акт – це акт загального застосування, який не належить до законодавчого акта[1]. Відповідне рішення Комісії мало абстрактний характер та впливало на осіб у загальний спосіб, а також за характером свого ухвалення не було законодавчим актом. Тож позивачам слід було довести лише існування безпосереднього впливу акта на себе, що вони і зробили як безпосередні суб'єкти, які надавали послуги на відповідному ринку. Крім того, Загальний суд погодився із тим, що рішення Комісії не потребувало імплементації в Італії. Тож ці позивачі стали першими, хто скористався перевагами спрощеного режиму доступу до оскарження актів інститутів ЄС.

Аналізуючи розглянуті рішення Загального суду, можна зробити висновок, що майже всі рішення Комісії стосовно державної допомоги мають характер, подібний до рішення, оскарженого у справах *Feracci* та *Montessori,* а отже, майже всі рішення Комісії можуть вважатися регуляторними актами. Такий концепт відкриває спрощений режим захисту прав приватних осіб у конкурентній сфері та навіть можна очікувати збільшення поданих позовів проти актів Комісії у сфері державної допомоги.

4.2. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері простору свободи, безпеки і справедливості

Відповідно до ч. 1 ст. 67 ДФЄС Союз позиціонує себе як простір свободи, безпеки і справедливості, де поважаються основоположні права й різні правові традиції та правові системи держав-членів. Сфера простору

[1] Case T-18/10, Inuit Tapiriit Kanatami and Others v Parliament and Council. *European Court Reports*. 2011. P. II-05599.

свободи, безпеки і справедливості є доволі широкою і включає в себе питання віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб, співробітництво органів поліції та правосуддя, судове співробітництво в кримінальних та цивільних справах. Зрозуміло, що право ЄС у сфері свободи, безпеки і справедливості тісно пов'язане із інтересами приватних осіб та безпосередньо громадян Союзу. Не випадково, наприклад, А. О. Четвериков називає створення простору свободи, безпеки і справедливості як «одну з головних цілей Європейського Союзу, а також обов'язок ЄС перед громадянами»[1]. Особливість цієї сфери полягає у тому, що вона стала комунітарною нещодавно[2], тож практика Суду ЄС стосовно неї є вкрай важливою з точки зору розуміння тенденцій її формування.

Для глибинного осмислення особливостей практики Суду ЄС у досліджуваній сфері необхідно згадати, що інтеграційне право почало регулювати співробітництво в галузі правосуддя та внутрішніх справ держав-членів лише зі створенням ЄС. ДЄС, який набув чинності 1 листопада 1993 р., заснував трьохопорну структуру ЄС, яка складалася із соціально-економічної компетенції (Перша опора), спільної зовнішньої політики і політики безпеки (Друга опора) і співробітництва в галузі правосуддя та внутрішніх справ (Третя опора). Особливістю новоствореної організації було те, що в рамках Другої та Третьої опор ЄС здійснення співпраці передбачалося не за рахунок передачі частини суверенних прав до ЄС та не за допомогою наднаціональних методів, які застосовувалися в рамках Першої опори, а на основі міждержавного співробітництва. Тобто ці дві опори не були комуніторизовані. У той час, коли акти Першої опори мали пряму дію, акти Другої та Третьої опор не мали такої дії, оскільки у своїй більшості вони були актами або політичного, або міжнародно-правового характеру (спільні позиції, спільні дії або міжнародні конвенції), юрисдикція Суду ЄС не поширювалася на ці опори.

[1] Цит. за: Сорокина Е. М. Гармонизация уголовно-процессуального законодательства в Европейском Союзе : монография. Москва, 2018. С. 11.

[2] Більш детально щодо комунітаризації простору свободи, безпеки і справедливості див.: Coutts S. D. The Lisbon Treaty and the Area of Freedom, Security and Justice as an Area of Legak Integratin. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2011. № 7. P. 87–107; Trauner F., Ripoll Servent A. The communitarisation of the Area of Freedom, Security and Justice: has institutional change triggered policy change? *Les Cahiers européens de Sciences Po*. 2015. № 1. 26 p.; Макаруха З. М. Правові засади діяльності Європейського Союзу у сфері забезпечення простору свободи, безпеки та юстиції : монографія. Львів : Астролябія, 2011. 543 с.

На тому етапі європейської інтеграції держави-члени ще не були готові делегувати повноваження у сферах, суттєво пов'язаних із державним суверенітетом, до наднаціональних структур та вирішили розвивати ці відносини в рамках міждержавного співробітництва. На наступному етапі розвитку інтеграційних процесів із ухваленням Амстердамського договору, який вніс зміни у ДЄС, договори щодо заснування Європейських співтовариств і деякі пов'язані з ними акти та набув чинності 1 травня 1999 р., відбулися певні зміни. Хоча ці зміни не стосувалися власне інституційної системи ЄС, але вони торкнулися перерозподілу компетенцій Союзу та співтовариств[1]. Так, Шенгенські домовленості, а також питання щодо віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб, політики зайнятості, які раніше належали до Третьої опори Союзу, були включені до Першої опори, а отже, почали регулюватися комунітарними методами і в цих сферах рішення стали ухвалюватися інститутами ЄС. У цьому контексті обов'язково слід згадати так званий Регламент Брюссель I (Регламент Ради ЄС № 44/2001 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах[2]), який замістив собою Брюссельську конвенцію щодо юрисдикції та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах 1968 р.[3], та Регламент Рим I (Регламент Парламенту та Ради ЄС № 593/2008 щодо права, яке підлягає до застосування по договірних зобов'язаннях[4]), який замістив відповідну Римську Конвенцію 1980 р.[5]

Ці приклади демонструють, яким чином змінилися методи регулювання у цій сфері. Також були ухвалені Регламент Ради ЄС № 1346/2000

[1] Детальний аналіз реформ, запроваджених Амстердамським договором, див.: Manin Ph. The Treaty of Amsterdam. *Columbia Journal of European Law.* 1998. Vol. 4. P. 1–26; Сулимский С. В. Международно-правовые проблемы развития институциональной системы Европейского Союза после Амстердамского Договора : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2003. 185 с.

[2] Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001R0044.

[3] Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters 1968. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41968A0927%2801%29.

[4] Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008R0593.

[5] Rome Convention on the law applicable to contractual obligations 1980. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A41998A0126%2802%29.

щодо процедур банкрутства[1] (у 2015 р. замінений Регламентом Парламенту та Ради ЄС № 2015/848 щодо процедур банкрутства[2]), Регламент Ради ЄС № 1347/2000 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень з сімейних справ та справ щодо обов'язків батьків (Брюссель II)[3] (який у 2003 р. був замінений Регламентом № 2201/2003[4]) та велика кількість інших регламентів ЄС, які почали регулювати сферу свободи, безпеки і справедливості. Із отриманням компетенції ЄС почав регулювання простору комунітарними методами і пішов шляхом уніфікації (виданням саме регламентів), а не гармонізації права. Крім того, ЄС почав комплексно підходити до ухвалення актів у цій сфері. Так, Європейською Радою у 1999 р. була ухвалена Програма Тампере щодо укріплення простору свободи, безпеки і справедливості, в якій уперше згадувалося про взаємне визнання судових рішень у кримінальних справах як принцип права ЄС, а не як положення відповідних міжнародних угод. Коли Програма Тампере втратила чинність, була ухвалена Гаазька програма 2004–2009 рр., що також спрямовувалася на розвиток простору свободи, безпеки і справедливості[5].

Після амстердамських змін до компетенції Союзу в рамках Третьої опори належало лише питання боротьби зі злочинністю, яке продовжувало регулюватися на основі міждержавного співробітництва, а на рівні ЄС ухвалювалися лише акти м'якого права, що позначилося на результативності досягнень кооперації у кримінальній сфері. У цьому контексті слід зазначити, що, окрім перегляду змісту цієї опори, відбулося її перейменування на поліцейське та судове співробітництво у кримінальних справах. Юрисдикція Суду ЄС лише частково була поширена на Третю опору Союзу. Відповідно до змін Суду було нада-

[1] Council regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32000R1346.

[2] Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on insolvency proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32015R0848.

[3] Council regulation (EC) No 1347/2000 of 29 May 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parential responsibility for children of both spouses. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:160:0019:0036:EN:PDF.

[4] Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32003R2201.

[5] Гаазьку програму змінила Стокгольмська програма 2009–2014 рр.

но можливість за умови подання декларації про це державою-членом ухвалювати преюдиціальні рішення щодо дійсності та тлумачення рамкових рішень, рішень щодо тлумачення конвенцій, розроблених у рамках поліцейського та судового співробітництва держав-членів у кримінальних справах та тлумачення заходів, що їх імплементують (ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції). При цьому держави-члени мали зазначити, які саме судові органи держав-членів можуть направляти такі преюдиціальні запити – чи то судові органи, проти рішень яких не існує засобів захисту згідно з національним правом, чи то будь-який судовий орган.

Лише 16 держав-членів зробили відповідні декларації. Іспанія та Угорщина зробили декларації щодо можливості звернення з преюдиціальними запитами в рамках Третьої опори лише вищим судам, інші 14 держав (Австрія, Бельгія, Болгарія, Чехія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Словенія та Швеція) надали таку можливість судам усіх рівнів. Крім того, держави мали зазначити: преюдиціальне звернення до Суду ЄС є правом національних судів чи обов'язком. Відповідно до декларацій Австрія, Бельгія, Чехія, Франція, Німеччина, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди закріпили *обов'язок* своїх вищих судів звертатися з преюдиціальними зверненнями в рамках Третьої опори ЄС, а інші держави надали дискреційне *право* судам, проти рішень яких не існує захисту згідно з національним правом, вирішувати питання про необхідність такого звернення.

Незважаючи на подання декларацій більшістю держав-членів, кількість справ, поданих до Суду ЄС щодо сфери свободи, безпеки і справедливості, була дуже незначною. Пояснюється це тим, що національні суди відповідно до поданих декларацій мали право звертатися до Суду ЄС, тобто це не було їх зобов'язанням і тому дуже часто справи вирішувалися на розсуд національних судів. За 2009 р. (останній рік функціонування Союзу у долісабонському форматі) Суд ЄС ухвалив лише 26 рішень щодо простору свободи, безпеки та правосуддя (у порівнянні із загальною кількістю ухвалених рішень у 495 рішень), у 2008 р. – 4, у 2007 р. – 17, у 2006 р. – 9[1].

[1] Statistics of judicial activity of the Court of Justice 2009. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-05/ra09_stat_cour_final_en.pdf.

Суд ЄС також отримав юрисдикцію здійснювати контроль за законністю рамкових рішень та рішень Союзу у сфері боротьби зі злочинністю за позовами, поданими державою-членом або Комісією. До юрисдикції Суду в рамках Третьої опори ЄС додалися і повноваження щодо вирішення будь-якого спору між державами-членами відносно тлумачення та застосування спільних позицій, рамкових рішень, конвенцій щодо Третьої опори в тому випадку, коли такий спір не може бути врегульований Радою протягом шести місяців, а також спори між державами-членами та Комісією відносно тлумачення або застосування вищеназваних конвенцій. Разом з тим з-під юрисдикції Суду ЄС був виключений контроль за дійсністю або пропорційністю операцій, що проводяться поліцією чи іншими правоохоронними службами держав-членів або здійснення зобов'язань, покладених на держави-члени стосовно підтримання правопорядку та захисту внутрішньої безпеки (ч. 5 ст. 35 ДЄС в Амстердамській редакції).

Суттєвим було і те, що приватним особам не було надано можливості оскаржувати акти, які ухвалювалися в рамках Третьої опори. На практиці виникала ситуація, яку науковці кваліфікували як «правову фрагментацію»[1], оскільки до різних опор у межах Союзу застосовувалися різні стандарти судового захисту, з приводу чого лунала критика[2]. Наприклад, Дж. Ушер (J. Usher) вважав, що така фрагментація суперечить ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ, які встановлюють право на справедливий судовий розгляд та ефективні засоби правового захисту[3].

Суд ЄС також був занепокоєний тим, що існував певний правовий вакуум у захисті прав приватних осіб у сферах Другої та Третьої опор. У рішенні *Gestoras* він зазначив, що на держави-члени, зокрема на їхні судові органи, покладається обов'язок тлумачити та застосовувати національні норми таким чином, щоб якнайбільше уможливити судове оскарження приватними особами будь-яких рішень щодо імплементації або застосування актів ЄС у сферах Другої та Третьої опор[4]. Оскіль-

[1] Див.: Monar J. Justice and Home Affairs in the Treaty of Amsterdam: Reform at the Price of Fragmentation. *European Law Review.* 1998. Vol. 23, Issue 4. P. 320–335.

[2] Див.: Albors-Llorens A. Changes in the Jurisdiction of the European Court of Justice under the Treaty of Amsterdam. *Common Market Law Review*. 1998. Vol. 35, Issue 6. P. 1282; Jimeno-Bulnes M. European Judicial Cooperation in Criminal Matters. *European Law Journal*. 2003. Vol. 9, No. 5. P. 619.

[3] Usher J. A. Direct and Individual Concern – an Effective Remedy or a Conventional Solution. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 595.

[4] Case 354/04 P, Gestoras Pro Amnistía and Others v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-1579.

ки Суд ЄС не мав юрисдикції у сферах цих опор, він наголосив, що відповідальність за захист приватних осіб мають нести держави-члени. Така позиція Суду ЄС була підтримана науковцями, оскільки вона сприяла підвищенню ефективності судового захисту в різних сферах правових відносин[1]. Згадане рішення *Gestoras* стало підвалиною для майбутніх змін, які втілилися в положення Лісабонського договору, стосовно розширення юрисдикції Суду ЄС, у тому числі і на сферу свободи, безпеки і справедливості.

Як вже зазначалося, питання щодо віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб, політика зайнятості, які до набрання чинності Амстердамським договором належали до Третьої опори Союзу, були включені до Першої опори, а юрисдикція Суду ЄС поширилася на преюдиціальні провадження щодо тлумачення цього Розділу Договору про ЄСпв (Розділ IV) або щодо дійсності та тлумачення актів інститутів Співтовариства, основаних на цьому Розділі, за запитом судових органів держав-членів, проти рішень яких не існує судових засобів захисту (ч. 1 ст. 68 Договору про ЄСпв в Амстердамській редакції). Крім національних судових установ, вимагати тлумачення Розділу IV або актів інститутів Співтовариства, заснованих на цьому Розділі, від Суду ЄС могли також Рада, Комісія або безпосередньо держави-члени. Найголовніше, у чому полягала відмінність між цією процедурою та стандартною преюдиціальною процедурою, було те, що ст. 68 Договору про ЄСпв в Амстердамській редакції надавала Раді, Комісії та державам-членам право направляти запити тільки щодо тлумачення актів і не дозволяла ставити питання щодо їх дійсності. Тобто оскарження актів у цій сфері не допускалося. Професор Б. Насцимбене (B. Nascimbene) зазначав, що у такому форматі преюдиціальна процедура в рамках ст. 68 Договору про ЄСпв в Амстердамській редакції була гібридом консультації та самої преюдиціальної процедури[2].

У результаті еволюції юрисдикції Суду ЄС, виходячи з наявності певних обмежень, мали місце відмови Суду в розгляді преюдиціальних запитів, наприклад через те, що їх направив національний суд не остан-

[1] Див.: Rafaraci T., Belfiore R. Judicial Protection of Individuals under the Third Pillar of the European Union. *Jean Monnet Working Paper.* 2007. No. 10. P. 12; Hatzopoulos V. With or without you ... judging politically in the field of Area of Freedom, Security and Justice. *European Law Review*. 2008. Vol. 33, Issue 1. P. 51.

[2] Nascimbene B. Community Courts in the Area of Judicial Cooperation. *International and Comparative Law Quarterly*. 2005. Vol. 54. P. 491.

ньої інстанції[1]. Це спричиняло значні затримки в національних судових провадженнях, що є особливо негативним явищем у сімейних справах, які стосувалися батьківських обов'язків.

Ще одним винятком із юрисдикції Суду ЄС відповідно до Амстердамського договору було те, що Великобританія, Ірландія та Данія встановили для себе обмеження дії Розділу IV Договору про ЄСпв «Візи, притулок, імміграція та інші питання, пов'язані з вільним пересуванням осіб», згідно з чим були ухвалені відповідні Протоколи, додані до Договорів про ЄС та ЄСпв. Згідно з цими Протоколами рішення Суду ЄС, які надають тлумачення Розділу IV Договору про ЄСпв, не мали обов'язкової сили для цих держав-членів, оскільки Великобританія та Ірландія не брали участі в Шенгенських угодах (за винятком Шенгенських угод, що стосуються боротьби зі злочинністю, до яких вони приєдналися у 2000 р.), а Данія приєдналася до Шенгенського простору за умови, що норми шенгенського права, ухвалені після 1999 р., не будуть автоматично набувати чинності на її території без відповідної імплементації.

Щодо останніх та найпринциповіших змін, які були внесені Лісабонським договором, то вони передбачали скасування опор та об'єднання політики щодо прикордонних перевірок, притулку та імміграції, судового співробітництва в цивільних справах, судового співробітництва в кримінальних справах, а також поліцейського співробітництва у рамках простору свободи, безпеки і справедливості, якому присвячений окремий Розділ V ДФЄС. Це означало, що ця сфера починає повною мірою регулюватися комунітарними методами та рішення щодо неї ухвалюються інститутами ЄС переважно в рамках законодавчої процедури. А щодо юрисдикції Суду ЄС, то вона поширюється на цей Розділ, зокрема знята прив'язка преюдиціальної юрисдикції до подання відповідних декларацій. Щоправда, Лісабонський договір встановив перехідний період у п'ять років з дня набрання чинності договором задля розширення юрисдикції Суду ЄС (Протокол № 36 щодо перехідних положень[2]).

[1] Case C-24/02. Marseille Fret SA v Seatrano Shipping Company Ltd. *European Court Report*. 2002. P. I-3383.

[2] Protocol (No 36) on transitional provisions. *Official Journal*. 115. 09/05/2008 P. 0322–0326. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12008M/PRO/36:EN:HTML.

Поширення юрисдикції Суду ЄС на сферу свободи, безпеки і справедливості дозволяє приватним особам використовувати всі доступні механізми судового захисту, і цей позитивний крок був високо оцінений науковцями[1]. Так, приватні особи відповідно до ч. 4 ст. 263 ДФЄС можуть оскаржувати рішення інститутів ЄС, а також органів, служб та агентств ЄС, що мають правові наслідки. Це означає, що у приватних осіб з'явилися додаткові можливості оскаржувати не лише акти інститутів, як це було до Лісабонського договору, але й акти таких агентств, як Європол та Євроюст, які безпосередньо займаються питаннями простору свободи, безпеки та справедливості.

Роль агентств у розвитку простору свободи, безпеки і справедливості є доволі важливою. Поряд з Європолом та Євроюстом до агентств, що впливають на простір свободи, безпеки і справедливості, належать Європейське агентство прикордонної служби і берегової охорони, Агентство ЄС з основоположних прав, а також такі органи, як стратегічний комітет щодо міграції та притулку, Група високого рівня з питань притулку, кордонів та міграції (SCIFA), які напряму опікуються питаннями сфери свободи, безпеки і справедливості. У своїй більшості названі агентства та органи не ухвалюють юридично обов'язкових рішень, але можуть виникати випадки, коли ними ухвалюються акти, що мають правові наслідки для третіх сторін. До них може бути застосована процедура ст. 265 ДФЄС – оскарження бездіяльність інститутів, органів, служб та агентств ЄС відповідно, а також можуть ініціюватися позови про відшкодування збитків, завданих установами або службовцями ЄС при виконанні їх обов'язків у цій сфері відповідно до ст. 268 та ч. 2 ст. 340 ДФЄС. Раніше, до Лісабонських змін, приватні особи не мали можливості отримати відшкодування збитків, завданих їм у сфері свободи, безпеки та справедливості. Так, вже у згаданій справі *Gestoras*[2], а також

[1] Див.: Hatzopoulos V. Casual but Smart: The Court's new clothes in the Area of Freedom Security and Justice (AFSJ) after the Lisbon Treaty. *European Legal Studies. Research Paper in Law*. 2008. №2. P. 14–15; Piris G. C. The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. P. 178, 201; Craig P. The Lisbon Treaty: Law, Politics, and Treaty Reform. Oxford University Press, United States, 2010. P. 378; Bazzocchi V. The European Charter of Fundamental Rights and the Area of Freedom, Security and Justice. *The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument* / G. Di Federico (Ed.). Springer, 2011. P. 184.

[2] Case 354/04 P, Gestoras Pro Amnistía and Others v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-1579.

у справі *Segi*[1] Суд справедливості зазначив, що він не має юрисдикції розглядати справи щодо відшкодування збитків, спричинених діяльністю інститутів ЄС у сфері судового та поліцейського співробітництва. Позивач вимагав компенсації збитків, понесених у результаті нелегітимного включення себе до переліку осіб, причетних до тероризму, але Суд не зміг задовольнити його вимоги через брак юрисдикції. У свою чергу, позивач підкреслював, що у нього не існує жодних засобів правового захисту, оскільки на рівні ЄС така можливість для приватних осіб не передбачена, а на національному рівні він також позбавлений такої можливості через брак компетенції у держави. Суд справедливості констатував, що у держав-членів існує можливість оскаржити законність рамкових рішень інститутів ЄС, але така можливість ставиться у залежність від подання відповідної декларації державою. Через це громадяни окремих держав-членів так і не отримали опосередковану можливість скористатися перевагами таких преюдиціальних звернень. І тому говорити про повноцінні механізми захисту прав приватних осіб у сфері судового та поліцейського співробітництва було завчасно.

Нині приватні особи мають доступ до всього спектру процедур для захисту своїх прав у сфері свободи, безпеки і справедливості. Єдиний виняток – це ст. 276 ДФЄС, яка встановлює, що не можна оскаржувати в Суді ЄС дійсність та пропорційність операцій, що проводяться поліцією чи іншими правоохоронними службами держав-членів, або здійснення зобов'язань, покладених на держави-члени стосовно підтримання закону та правопорядку, а також гарантування внутрішньої безпеки, якщо ці повноваження стосуються судового співробітництва в кримінальних справах або поліцейського співробітництва. Це положення, безумовно, втілює принцип субсидіарності та повагу до державного суверенітету, але водночас очевидно, що має місце відповідна фрагментація правового регулювання, яка окреслює сфери, де приватні особи не мають засобів правового захисту на рівні ЄС. Дуже влучно з цього приводу зауважив Генеральний адвокат Ф. Джейкобс (F. Jacobs), звернувши увагу на те, що індивід повинен знаходитися в центрі великого європейського плану, а не вторгатися туди без запрошення[2]. Але незважаючи на цей виняток, Лісабонський договір змінив

[1] Case C-355/04 P, Segi, Araitz Zubimendi Izaga and Aritza Galarraga v Council of the European Union. *European Court Reports*. 2007. P. I-01657.

[2] Jacobs F. G. The Evolution of European Legal Order. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. P. 314.

ситуацію із судовим захистом у сфері свободи, безпеки та справедливості на краще, що дозволило Суду ЄС далі розвивати право, що регулює цей простір, який був створений саме для громадян ЄС.

Із набуттям чинності Лісабонським договором, у інститутів ЄС з'явилася також спрощена можливість притягати до відповідальності держави-члени у разі невиконання ними зобов'язань, у тому числі у сфері свободи, безпеки і справедливості (статті 258–260 ДФЄС). Відповідно до цього Комісія направила позови до Суду справедливості проти Польщі[1], Угорщини[2] та Чехії[3] стосовно невиконання цими державами схеми розміщення біженців у ЄС. Відповідно до тимчасової схеми екстреного розміщення, ухваленою двома відповідними рішеннями Ради[4], кожна держава-член мала розмістити на своїй території осіб з Італії та Греції, які потребують міжнародного захисту. У той час як інші держави-члени виконали свої зобов'язання, Угорщина від початку дії схеми взагалі не вжила жодних заходів, Польща нікого не прийняла від грудня 2015 р., а Чехія – від серпня 2016 р. Реагуючи на ці порушення, Комісія ініціювала досудову адміністративну стадію у червні 2017 р., яка полягала у розслідуванні порушень, їх аналізі, надсиланні офіційної повістки державам, наданні державам можливості відповісти на повістку та у констатації того, що протягом установленого часу держави у відповідь не вжили жодних заходів для виправлення ситуації. Після цього Комісія отримала право направити позови до Суду справедливості. Ці справи стали наочним прикладом використання наглядових повноважень Комісії у сфері простору свободи, безпеки і справедливості.

Окремо слід згадати про Протокол № 21 про позицію Сполученого Королівства та Ірландії стосовно простору свободи, безпеки і справедливості, який містить застереження, що ці держави-члени не беруть участі у вжитті заходів у цій сфері, а отже, жоден захід ЄС, жодне положення міжнародної угоди, яку Союз уклав у цій сфері, та жодне рі-

[1] Case C-715/17, Commission v Poland.

[2] Case C-718/17, Commission v Hungary.

[3] Case C-719/17, Commission v Czech Republic.

[4] Council Decision (EU) 2015/1523 of 14 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and of Greece. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOL_2015_239_R_0011; Council Decision (EU) 2015/1601 of 22 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32015D1601.

шення Суду ЄС, що тлумачить будь-яке з таких положень чи заходів, не накладають зобов'язань і не застосовуються до Сполученого Королівства та Ірландії, а також не впливають на повноваження, права і зобов'язання цих держав. Ці держави за бажання можуть взяти участь у заході або приєднатися до нього, про що мають письмово повідомити Раді ЄС.

Провівши історичний аналіз регулювання Союзом сфери свободи, безпеки і справедливості, а також генези юрисдикції Суду ЄС у цій сфері, можна наголосити, що навіть, коли юрисдикція Суду ЄС була частковою, він досить активно намагався розвивати право ЄС, щоб досягнути головної мети – створення для громадян ЄС простору правової захищеності. Наприклад, за підрахунками Голови Суду справедливості К. Ленаертса (K. Lenaerts), Суд, спираючись на Протокол до Брюссельської конвенції щодо юрисдикції та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах 1968 р., який дозволяв йому провадити тлумачення її положень, ухвалив понад 150 відповідних преюдиціальних рішень[1], які сприяли виконанню судових рішень у межах ЄС. Цілком логічно, що ще більш активно відбувалося тлумачення актів інститутів ЄС у сфері свободи, безпеки і справедливості різноманітними регламентами.

Принциповим моментом стало і те, що поширення класичної преюдиціальної процедури на сферу свободи, безпеки і справедливості означає постійний діалог національних судів держав-членів із Судом справедливості з приводу прав, наданих приватним особам. Тепер приватні особи не мають доводити справу до суду останньої інстанції задля можливості розтлумачити відповідні норми або оскаржити їх легітимність. Це означає повноцінну можливість Суду справедливості розвивати матеріальне право ЄС щодо простору свободи, безпеки і справедливості.

Таку можливість Суд справедливості найактивніше реалізує стосовно захисту фундаментальних прав осіб у цивільних та кримінальних справах, а останнім часом особливо активно – у сфері надання притулку. Це пов'язано із набуттям чинності Хартією з основоположних прав ЄС та посиленням ролі Суду ЄС у її реалізації. Так, у сфері судо-

[1] Див.: Lenaerts K. The Contribution of the European Court of Justice to the Area of Freedom, Security and Justice. *The International and Comparative Law Quarterly.* Vol. 59, No. 2. P. 262–263.

вого співробітництва у цивільних справах Суд ЄС, безперечно, посприяв формуванню європейського цивільного процесу, який, за словами І. О. Ізарової, «став своєрідною відповіддю на запит європейського суспільства про створення ефективної системи судового захисту прав в умовах спільного ринку ЄС»[1]. Більш того, тлумачення Судом справедливості положень Брюссельської конвенції щодо юрисдикції та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах 1968 р. були використані при ухваленні Регламенту Ради ЄС № 44/2001 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах (Регламент Брюссель I), який замінив собою Конвенцію, а також у подальшому – при ухваленні нового Регламенту Парламенту та Ради ЄС № 1215/2012 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах[2] (Регламент Брюссель I recast)[3]. Як приклад, можна навести принципове тлумачення Судом справедливості поняття «публічний порядок», порушення якого становить підставу для невизнання судового рішення

[1] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу : монографія. Київ, 2015. С. 87.

[2] Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32012R1215.

[3] Більш детально про вплив Суду ЄС на формування цивільного процесу ЄС див.: Комарова Т. В. Інтеграційний правопорядок ЄС у контексті кооперації національних судів і Суду ЄС у сфері цивільного процесу. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України* : тези доп. та наук. повідом. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 січ. 2007 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 211–214; Комарова Т. В. Кооперація Суду Європейських Співтовариств і національних судів у становленні інтеграційного правопорядку та гармонізації цивільного процесу. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 117–143; Комарова Т. В. Законодавство Європейського Союзу та вплив практики Суду ЄС на становлення європейського цивільного процесу. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства* : зб. наук. праць : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 лип. 2017 р.) / за заг. ред. І. О. Ізарової, Р. Ю. Ханик-Посполітак. Київ : ВД Дакор, 2017. С. 121–126. Стосовно становлення європейського цивільного процесу див.: Approximation of Judiciary Law in the European Union / M. Storme (Ed.). Dordrecht, 1994; Hess B. The Integrating Effect of European Civil Procedural Law. European *Journal of Law Reform*. 2002. Vol. 4, No. 1. P. 3–17; Storme M. A Single Civil Procedure for Europe: A Cathedral Builders' Dream. *Ritsumeikan Law Review*. 2005. № 22. P. 87–100; Hodges Ch. Europeanization of Civil Justice: Trends and Issues. Civil Justice *Quarterly*. 2006. № 26. P. 96–123.

іншої держави – члена ЄС. У п. 1 ст. 27 Брюссельської конвенції 1968 р. визначено, що судове рішення не визнається, якщо таке визнання суперечить публічному порядку тієї держави, в якій воно має набути чинності. Зміст поняття «публічний порядок» був ґрунтовно досліджений Судом справедливості у преюдиціальній справі *Krombach* [1], обставини якої полягали у наступному. У Паризькому апеляційному суді розглядалася справа за об'єднаними цивільним та кримінальним позовами щодо обвинувачення у вбивстві неповнолітньої громадянки Франції Кромбах (Krombach). Обвинувачений особисто у судове засідання не з'явився, натомість уповноважив на це свого представника. Кримінально-процесуальний кодекс Франції не передбачає можливості представництва обвинувачених, тож цей факт був розцінений як неявка до суду, у відповідь на що була ухвалена постанова про неповагу до суду. Вирок та рішення у цивільній справі про матеріальну компенсацію батьку загиблої були ухвалені без обвинуваченого, що дозволяється французьким законодавством. Коли батько загиблої (Кромбах) звернувся за виконанням рішення у Німеччині, обвинувачений посилався на те, що його право на захист було порушено через те, що він не мав змоги провадити свій захист, а тому рішення не може підлягати виконанню. Німецький суд звернувся із преюдиціальним зверненням до Суду справедливості з приводу можливості вважати порушення права на захист як підставу для невиконання рішення через суперечність публічному порядку. Суд зазначив, що випадки невиконання рішень судів держав-членів мають становити виняток задля того, щоб головна мета Конвенції – вільній обіг судових рішень у цивільних і комерційних справах – була досягнута. Крім того, Суд справедливості підкреслив, що він не може давати визначення поняттю «публічний порядок», оскільки це належить до національної компетенції кожної конкретної держави-члена. Але задля того, щоб держави-члени могли здійснювати контроль за правомірністю відмови у виконанні судових рішень, Суд справедливості визнав за собою обов'язок встановити певні межі цього поняття. Суд зазначив, що використання п. 1 ст. 27 Конвенції щодо «публічного порядку» може бути передбачене лише у тому випадку, коли визнання або виконання рішення, ухваленого в іншій державі-члені, буде суперечити у неприйнятній мірі правовому

[1] Case C-7/98, Dieter Krombach v André Bamberski. *European Court Reports*. 2000. P. I-01935.

порядку держави-члена, в якій рішення має бути виконане, оскільки порушуватиме основоположний принцип. Для того, щоб запобігти будь-якому перегляду іноземних рішень щодо її змісту, порушення публічного порядку має скласти явне порушення норми права, що вважається суттєвою в законодавстві держави, в якій вимагається виконання рішення, або права, яке визнане як основоположне в межах цієї правової системи. Суд також зазначив, що стосовно права на захист, на яке посилається обвинувачений, то воно має визначальне значення в організації та проведенні справедливого судового розгляду та є одним з основоположних прав, що випливають із конституційних традицій, спільних для держав-членів. Суд справедливості послався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої права кожної особи, звинуваченої у вчиненні злочину, мають бути захищені адвокатом, і обвинувачений не може бути позбавлений цього через свою відсутність на слуханні. ЄСПЛ визнає це право як один з основних елементів справедливого судового розгляду[1]. Судом справедливості був зроблений висновок про наявність порушення публічного порядку через порушення основоположних прав.

Коли ухвалювався Регламент Брюссель I, то тлумачення Суду справедливості, які містяться в рішенні *Krombach,* було враховано, та п. 1 ст. 34 Регламенту передбачив підставою невизнання судового рішення іншої держави-члена те, що визнання *явно суперечить* публічному порядку держави-члена, в якій воно має бути виконане. Таке ж формулювання було перейнято новим Регламентом Брюссель I recast у п. «а» ч. 1 ст. 45 як підстава невизнання рішень, а також у ст. 46 як підстава невиконання рішень.

В іншому рішення – рішенні *ASML* – Суд справедливості зазначив, що необхідність виконання судових рішень на підставі Регламенту Брюссель I не може виправдовувати порушення основоположних прав[2]. Аналогічно у справі *Eurofood* стосовно Регламенту Регламент Ради ЄС 1346/2000 щодо процедур банкрутства Суд ЄС постановив, що держави-члени можуть відмовити у визнанні банкрутства, відкритій у іншій

[1] Див.: Poitrimol v France, Application no. 14032/88, Judgment of 23 November 1993, Series A no. 277-A; Pelladoah v Netherlands, Application no.16737/90, Judgment of 22 September 1994, Series A No 297-B.

[2] Див.: Case C-283/05, ASML Netherlands BV v Semiconductor Industry Services GmbH. *European Court Reports*. 2006. P. I-12041.

державі-члені із порушенням основоположних прав[1]. У цій справі таким було визнано порушення права кредиторів брати участь у процедурі банкрутства. Так само Суд справедливості підкреслював необхідність досягнення мети Регламенту Ради ЄС № 1348/2000 щодо передачі в державах-членах судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах[2], але без шкоди дотриманню основоположних прав[3]. Як зазначає К. Ленаертс (K. Lenaerts), така практика Суду справедливості допомагала поглибленню довіри між державами-членами ЄС при обігу судових рішень та уникненню в судах держав-членів питань щодо оскарження юрисдикцій один одного[4].

Щодо практики Суду ЄС у сфері судового співробітництва у кримінальних справах, то вона виходить із того, що ЄС не може втручатися в повному обсязі у матеріальне кримінальне право держав-членів. Однак Суд справедливості неодноразово підкреслював, що задля поглиблення взаємної довіри між судами держав-членів, а також задля вільного обігу судових рішень у кримінальних справах в ЄС державичлени при закріпленні визначень кримінальних злочинів, а також санкцій у національному законодавстві мають поважати основоположні права, особливо право на захист, а відповідно і принцип законності у кримінальному провадженні. Ці права та принципи визнаються як принципи, спільні для конституційних традицій усіх держав-членів ЄС[5]. Такі висновки Суду справедливості були враховані при підготовці Лісабонського договору та були закріплені у ч. 2 ст. 83 ДФЄС, яка встановила, що Союз може запровадити мінімальні правила, що визначають кримінальні злочини та санкції у відповідній сфері, якщо

[1] Case C-341/04, Eurofood IFSC Ltd. *European Court Reports.* 2006. P. I-03813.

[2] Зараз цей Регламент замінений Регламентом Парламенту та Ради ЄС № 1393/2007 щодо передачі в державах-членах судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах.

[3] Див.: Case C-14/07, Ingenieurbüro Michael Weiss und Partner GbR v Industrie- und Handelskammer Berlin. *European Court Reports.* 2008. P. I-03367.

[4] Див.: Lenaerts K. The Contribution of the European Court of Justice to the Area of Freedom, Security and Justice. *The International and Comparative Law Quarterly.* Vol. 59, No. 2. P. 285.

[5] Див.: Joined cases C-189/02 P, C-202/02 P, C-205/02 P to C-208/02 P and C-213/02 P, Dansk Rørindustri A/S, Isoplus Fernwärmetechnik Vertriebsgesellschaft mbH and Others, KE KELIT Kunststoffwerk GmbH, LR af 1998 A/S, Brugg Rohrsysteme GmbH, LR af 1998 (Deutschland) GmbH and ABB Asea Brown Boveri Ltd v Commission. *European Court Reports.* 2005. P. I-05425; Case C-303/05, Advocaten voor de Wereld VZW v Leden van de Ministerraad. *European Court Reports*. 2007. P. I-03633.

таке зближення кримінального законодавства становить істотну важливість при виконанні політики Союзу.

Так само, як у сфері судового співробітництва в цивільних справах, у сфері судового співробітництва в кримінальних справах Суд ЄС наполягає на знаходженні балансу між ефективністю взаємного визнання актів і взаємною довірою, з одного боку, та контролем щодо захисту прав людини – з другого боку. Однак Суд справедливості у справі *Radu*, показав, що до знаходження цього балансу він підходить доволі серйозно. Справа стосувалася Європейського ордера на арешт, який почав діяти з 2004 р. на підставі відповідного Рамкового рішення Ради ЄС[1]. У ній підозрюваний Раду (Radu) оскаржував виконання Європейського ордера на арешт стосовно себе через те, що той був виданий без дотримання основоположних прав, визнаних у Хартії про основоположні права ЄС та ЄКПЛ, а саме права на захист. Підозрюваний наполягав на тому, що оскільки Хартія набула статусу первинного права ЄС, то Рамкове рішення має тлумачитися та виконуватися виключно із дотриманням її положень. Він вимагав визнати ордер таким, що не підлягає виконанню через те, що йому не було надано права висловитися у процесі, тож ордер був прийнятий із значними процесуальними порушеннями, що роблять його нелегітимним. Генеральний адвокат Е. Шарпстон (E. Sharpston) у своєму висновку запропонувала Суду справедливості визнати, що ордер не може підлягати виконанню в разі порушення основоположних прав, які визнані конституційними традиціями держав-членів. Вона зауважила, що Рамкове рішення містить положення про те, що рішення не вливає на обов'язок держав-членів поважати основоположні права та правові принципи, зазначені у ст. 6 ДЄС (п. 1 ст. 3 Рамкового рішення). Це означає, що держави-члени повинні мати взаємну довіру, але у випадку суттєвих та явних порушень основоположних прав, мають контролювати підстави видачі ордера на арешт. Ці випадки можуть мати місце лише у виняткових обставинах, наприклад, у справах, що стосуються свободи та справедливого суду, порушення має бути таким, щоб суттєво знівелювати справедливість процесу[2].

[1] 2002/584/JHA: Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32002F0584.

[2] Див.: Opinion of Advocate General Sharpston delivered on 18 October 2012. Proceedings relating to the execution of European arrest warrants issued agains Ciprian Vasile Radu. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CC0396&lang1=fr&lang2=EL&type=TXT&ancre=.

На превелике здивування, Суд справедливості не підтримав позицію Генерального адвоката та став на позицію буквального тлумачення Рамкового рішення, що дуже не схоже на звичну позицію Суду. Він послався на те, що ст. 3 та ст. 4 містять виключний перелік підстав для відмови у виконанні Європейського ордера на арешт, тож у випадку порушення основоположних прав не може бути відмовлено у виконанні ордера. Таке рішення поставило багато запитань щодо вектору майбутньої практики Суду у сфері судового співробітництва у кримінальних справах. Рішення *Radu* певним чином суперечить позиції Суду як у сфері судового співробітництва у цивільних справах, так і щодо політики притулку, в яких завжди декларувався баланс між досягненням спільних інтеграційних цілей та захистом основоположних прав.

Інша ситуація виникла у справі *LM*[1], яка пов'язана з безпрецедентним випадком ініціювання проти Польщі процедури призупинення її окремих прав в ЄС через існування постійного та істотного порушення цінностей ЄС (ст. 7 ДЄС) та яка стосується можливості невиконання Європейського ордера на арешт, виданого судом Польщі. Нагадаємо, що стосовно Польщі була порушена процедура призупинення певних прав в ЄС через порушення цінностей, на яких засновано ЄС, а саме проведення правової реформи, яка порушує незалежність судової влади в державі[2]. У зв'язку з цим обвинувачений у кримінальні справі в ірландському суді заявив про неможливість виконання Європейського ордера на арешт, виданого польським судом та направленого проти нього, оскільки через реформи польської судової влади існує явний ризик відмови у правосудді у випадку його передачі до Польщі. Перед ірландським судом постало доволі складне питання щодо існування довіри до судів Польщі в ситуації визнання Європейською Комісією та іншими компетентними міжнародними установами порушення верховенства права та зокрема судової незалежності в Польщі. На під-

[1] Case C-216/18 PPU, LM Reports of Cases. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=204384&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=425831.

[2] Висновок Венеційської Комісії від 8–9 грудня 2017 р. стосовно проектів нормативних актів Польщі, які в подальшому набули чинності в рамках правової реформи, засвідчив, що розглянуті проекти «роблять можливим суворе та широке втручання законодавчої та виконавчої влади у здійснення правосуддя та тим самим створюють серйозну загрозу незалежності судової влади як ключового елементу верховенства права». URL: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)031-e).

ставі цього ірландський суд звернувся до Суду справедливості з преюдиціальним запитом щодо можливості виконання Європейського ордера на арешт за таких обставин.

Згідно із рішенням Суду справедливості *LM* від 25 липня 2018 р., у разі існування небезпеки незалежності судів у державі, що видала ордер на арешт, національні суди інших держав-членів мають застосовувати дворівневе дослідження справи: по-перше, дослідити докази існування системних недоліків у державі та, по-друге, оцінити обставини конкретної справи щодо порушень принципів, на яких заснований ЄС. Суд справедливості зауважив, що призупинення механізму виконання Європейського ордера на арешт можливе лише якщо стосовно держави, яка видала ордер, порушена процедура за ст. 7 ДЄС.

У цьому випадку, на відміну від рішення *Radu,* Суд справедливості відійшов від буквального тлумачення положень Рамкового рішення Ради ЄС щодо Європейського ордера на арешт та взяв до уваги екстраординарну ситуацію із серйозним порушенням цінностей ЄС державою-членом, які стосуються саме судової влади в державі. Суд постановив, що у випадку ініціювання процедури за ст. 7 ДЄС презумпція взаємної довіри між судами держав-членів призупиняє свою дію. Суд справедливості зазначив, що, незважаючи на те, що Рамкове рішення не містить таких підстав для невиконання ордера, як порушення проти держави процедури за ст. 7 ДЄС, однак ч. 3 ст. 1 Рішення закріплює, що воно не може змінювати зобов'язань поважати основоположні права та основоположні принципи, закладені в Хартії про основоположні права ЄС, а отже, не може впливати на право на справедливий суд (ст. 47 Хартії).

Без сумніву, рішення *LM* можна назвати новим кроком щодо захисту основоположних прав особи в ЄС у контексті поглиблення простору свободи, безпеки та справедливості, оскільки воно виходить з того, що порушення ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС також може вважатися підставою для відмови у виконанні Європейського ордера на арешт. Раніше єдиною підставою для цього визнавалося порушення ст. 4 Хартії, а саме порушення заборони катування та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (відповідно до рішення *Aranyosi*)[1]. У цьому контексті заслуговує на

[1] Joined Cases C-404/15 and C-659/15 PPU, Pál Aranyosi and Robert Căldăraru v Generalstaatsanwaltschaft Bremen. URL: Digital reports https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0404.

увагу й рішення у справі *N. S. v Secretary of State for the Home Department*, яка стосувалася афганського громадянина, який перетнув кордон ЄС у Греції, але подав заявку на отримання притулку у Великобританії, яка ухвалила рішення на підставі Регламенту Ради ЄС № 343/2003 (Дублін II)[1] про його висилку до Греції. Однак Суд справедливості зауважив, що, незважаючи на положення Регламенту, існує надзвичайна ситуація з напливом біженців у Греції, що дає підстави сумніватися в існуванні там належних умов для біженців. Звісно, такі сумніви, на думку Суду справедливості, мають бути обґрунтованими, наприклад, висновками міжнародних організацій, Верховного комісара ООН з питань біженців тощо.

Суд справедливості в рішенні *N. S. v Secretary of State for the Home Department* підкреслив, що хоча система надання притулку у ЄС базується на взаємній довірі, а також на принципах «солідарності та справедливого розподілу відповідальності між державами-членами», держави-члени не можуть передавати шукача притулку «відповідальній державі-члену», зазначеній у Регламенті № 343/2003, якщо вони не можуть не усвідомлювати, що системні недоліки процедури надання притулку та умови прийому шукачів притулку в цій державі-члені вказують на суттєві можливості того, що шукач притулку буде стикатися з реальним ризиком зазнати нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження у розумінні ст. 4 Хартії про основоположні права ЄС[2]. При цьому у висновку Суду справедливості зазначено, що система надання притулку в ЄС не може діяти на основі «остаточної презумпції», що всі держави-члени ЄС «дотримуються основоположних прав Європейського Союзу»[3], а держави-члени не можуть посилатися суто на нормативні акти без урахування потенційних можливостей порушення фундаментальних прав. Очевидно, що наведені вище справи дають уявлення про систему гарантій дотримання прав людини при реалізації спільної політики в сфері свободи, безпеки і справедливості.

---

[1] Council Regulation (EC) No 343/2003 of 18 February 2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R0343/. Зараз він замінений Регламентом Парламенту та Ради ЄС № 604/2013.

[2] Joined cases C-411/10 and C-493/10, N. S. v Secretary of State for the Home Department and M. E. and Others v Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform. *European Court Reports.* 2011. P. I-13905. Para. 94.

[3] Там само, Para. 105.

Важливою новизною Лісабонського договору стала ч. 4 ст. 267 ДФЄС, яка встановила, що Суд ЄС діє із мінімальною затримкою у преюдиціальних провадженнях, коли справа, що розглядається у національному суді, стосується особи, яка перебуває під вартою. У зв'язку із цим Статут Суду ЄС та Регламент Суду справедливості передбачили виключно для преюдиціальної процедури у сфері свободи, безпеки і справедливості можливість ініціювати термінову процедуру (новаторство, яке набуло чинності 1 березня 2008 р.). Це навіть не прискорена процедура розгляду справи, а інша, більш оптимізована форма провадження, яка дозволяє у найкоротші терміни надати висновок національному суду для продовження національного провадження. У 2017 р. середня тривалість розгляду преюдиціальних справ у рамках термінової процедури становила 2,9 місяця, у 2016 р. – 2,7 місяця, у 2015 р. – 1,9 місяця. Для порівняння: середня тривалість розгляду звичайних преюдиціальних справ у 2017 р. становила 15,7 місяця, у 2016 р. – 15 місяців, у 2015 р. – 15,3 місяця[1]. Голова Суду справедливості В. Скуріс (V. Scouris) відзначає, що така новація дає можливість підвищити ефективність ухвалення преюдиціальних рішень у сфері свободи, безпеки і справедливості, що надана Лісабонським договором, і збільшити кількість відповідних преюдиціальних звернень. Згідно з його даними, до набуття чинності Лісабонським договором лише 4,85% преюдиціальних звернень стосувалися сфери свободи, безпеки і справедливості, а після (він наводить період з 2008 по 2011 р.) – їх стало 11,64%[2].

Так, ст. 23а Статуту Суду ЄС встановлює можливість розгляду справи у сфері свободи, безпеки і справедливості в рамках термінової процедури, а статті 107–114 Регламенту Суду справедливості деталізують правила цієї процедури. За ініціативою національного суду чи трибуналу, що звертаються із преюдиціальним запитом, або, як виняток, за власною ініціативою Суду справедливості, може бути застосована термінова процедура. Національний суд має викласти питання фактів та права, які вимагають терміновості та виправдовують відступ

[1] Див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 114. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[2] Report on the use of the urgent preliminary ruling procedure by the Court of Justice. P. 2–3. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-07/en_rapport.pdf.

від загальних положень Регламенту. Крім того, якщо це вбачається можливим, національний суд має сформулювати відповідь, яку він пропонує, на поставлені питання. У випадку, коли національний суд не підіймав питання про терміновий розгляд справи, Голова Суду справедливості може, якщо застосування цієї процедури вимагається, попросити палату вирішити, чи існує потреба в терміновій процедурі.

За обох сценаріїв Суд справедливості у короткі терміни ухвалює наказ про необхідність термінової процедури чи відмовляє у цьому. Зазвичай Суд обмежується вісьмома днями, але може і швидше ухвалити свій наказ, якщо: 1) існує ризик непоправної зміни до гіршого стосунків між батьками та дитиною, наприклад, де вирішується питання про повернення дитини, яка була позбавлена контактів з одним із її батьків[1] або про возз'єднання сім'ї[2]; 2) особа затримана і подальше затримання залежить від відповіді, яку має надати Суд справедливості[3].

Якщо рішення про необхідність термінової процедури у конкретній справі ухвалене, то палата формується у той же день. Практика показує, що палати для розгляду термінових справ формуються з п'ятьох суддів. Лише раз (у справі *Kadzoev*[4]) вже сформована з п'ятьох суддів палата звернулася до Суду справедливості з проханням збільшити кількість суддів і справу розглядала Велика палата.

Сторони у справі, держава-член, від суду якої надійшло звернення, а також, якщо необхідно, Комісія чи інший інститут ЄС, який ухвалював акт, що має бути розтлумачений, обмежені конкретними строками щодо подання письмових зауважень, які встановлюються Судом справедливості, а інші заінтересовані особи та держави-члени не можуть подавати письмові зауваження, але це позбавляє їх права брати участь в усній частині процедури. Суд справедливості в середньому встановлює 16 днів, але Суд наполягає на тому, щоб цей строк був не менший ніж 10 робочих днів. До речі, ці строки стосуються і призначення дати проведення слухань, які відбуваються в середньому не раніше 16 днів

[1] Наприклад, як у справах: Case C-195/08 PPU, Rinau. *European Court Reports.* 2008. P. I-05271; Case C-403/09 PPU, Detiček. *European Court Reports.* 2009. P. I-12193; Case C-497/10 PPU, Mercredi. *European Court Reports*. 2010. P. I-14309.

[2] Наприклад, як у справі C-155/11 PPU, Mohammad Imran. *European Court Reports.* 2011. P. I-05095.

[3] Наприклад, як у справах: Case C-357/09 PPU, 'Kadzoev'. *European Court Reports*. 2009. P. I-11189; Case C-61/11 PPU, El Dridi Hassen. *European Court Reports*. 2011. P. I-03015.

[4] Case C-357/09 PPU, 'Kadzoev'. *European Court Reports*. 2009. P. I-11189.

після подання письмових зауважень, оскільки мають бути гарантовані належний переклад матеріалів, їх передача сторонам та заінтересованим особам.

Відповідно до цих вимог письмові зауваження подаються виключно в електронному вигляді, щоб не витрачати час на поштові пересилання, так само як відбуваються і всі комунікації як усередині Суду, так і між сторонами. Задля цього створюються електронні функціональні поштові скрині, які розраховані спеціально для відповідних комунікацій при терміновій процедурі. Письмова стадія може розпочинатися негайно без очікування перекладання звернення на всі офіційні мови ЄС. Висновки Генеральних адвокатів теж ухвалюються у пришвидшені строки і становлять приблизно три дні після проведення слухань. Усе це в комплексі сприяє прискоренню процедури. Крім того, у випадку надзвичайної терміновості ст. 111 Регламенту Суду справедливості передбачає можливість пропуску письмової стадії судового розгляду та переходу до усної стадії з обов'язковим залученням сторін у справі та інших заінтересованих осіб.

У Рекомендації Суду справедливості національним судам та трибуналам стосовно ініціювання преюдиціальної процедури 2018 р.[1] роз'яснюється, що національні суди мають просити ініціювати термінову процедуру лише коли це є абсолютно необхідно, але сам Суд справедливості не може дати вичерпний перелік таких випадків, зважаючи на різноманітну та еволюціонуючу природу права ЄС у сфері свободи, безпеки і справедливості. Як приклад наводяться випадки, коли справа стосується особи, що перебуває під вартою, а ухвалення преюдиціального рішення є визначальним для визначення її правового статусу, або ж справа стосується батьківських прав або опіки над малолітніми дітьми та від відповіді суду справедливості залежить відповідь національного суду (пп. 32, 33). Тягар доказування існування підстав для термінової процедури лежить на національному суді, який має навести явні ризики, які можуть супроводжувати звичайний порядок розгляду справи. Так, у 2017 р. Судом справедливості терміново було розглянуто преюдиціальне звернення словенського суду з приводу громадянки Сирії, яка в'їхала на територію ЄС на підставі візи, виданої

[1] Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings (2018/C 257/01). *Court of Justice of the European Union. Official Journal of the European Union.* 2018.

владою Хорватії, та подала документи на притулок у Словенії. Особа мала бути переміщена до Словенії, але з огляду на те, що вона була вагітна, а вагітність проходила зі значними ускладненнями, існували явні ризики її здоров'ю, а також здоров'ю її дитини, не було можливості перемістити її до Словенії в межах шестимісячного терміну, встановленого Регламентом Дублін ІІІ. Словенський суд звернувся із преюдиціальним зверненням до Суду справедливості щодо можливості порушення цього строку за вказаних вище обставин. Судом справедливості було ухвалене рішення про термінову процедуру розгляду цього звернення і в результаті провадження Суд ухвалив рішення про те, що за неможливості переміщення особи протягом шести місяців через об'єктивні обставини особа має бути взята під варту, а після закінчення цих обставин – доставлена до держави, що відповідальна за її перебування на території ЄС[1]. У 2018 р. Судом справедливості в рамках термінової преюдиціальної процедури *LM*[2] було розглянуто звернення ірландського суду стосовно можливості невиконання Європейського ордера на арешт, виданого польським судом, через порушення проти Польщі процедури призупинення її певних прав у ЄС через існування постійного та істотного порушення цінностей ЄС (ст. 7 ДЄС).

На практиці термінова процедура застосовується у справах щодо повернення дітей, які були відібрані, і коли будь-яка затримка може нашкодити відносинам між батьками та дитиною[3] або у випадку існування загрози психічному здоров'ю дитини[4]. Особливо важливою термінова процедура є у справах щодо малолітніх дітей. Існує практика застосування термінової процедури ухвалення преюдиціальних рішень у випадках, коли наявні протилежні судові рішення в різних державах-членах стосовно опіки над дітьми[5]. У цьому випадку тлумачення Суду справедливості виявляється принциповим. Також доволі

[1] Joined cases C-411/10, C-493/10, N. S. and Others. *European Court Reports*. 2011. P. I-13905.

[2] Case C-216/18 PPU, LM Reports of Cases. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=204384&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=425831.

[3] Див.: Case C-195/08 PPU, Inga Rinau. *European Court Reports*. 2008. P. I-05271.

[4] Див.: Case C-211/10 PPU, Doris Povse v Mauro Alpago. *European Court Reports*. 2010. P. I-06673.

[5] Див.: Case C-403/09 PPU, Jasna Detiček v Maurizio Sgueglia. *European Court Reports.* 2009. P. I-12193.

часто термінова процедура застосовується у справах, щодо екстрадиції, зокрема тримання під вартою особи після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі з метою екстрадиції[1].

Щороку Суд справедливості ухвалює до 10 преюдиціальних рішень щодо простору свободи, безпеки і справедливості в рамках термінової процедури. Так, у 2017 р. Суд справедливості визнав за 4-ма справами абсолютну необхідність у терміновій процедурі (за 11-ма справами не надав такого статусу); у 2016 р. – за 9-ма справами надав, за 4-ма відмовив; у 2015 р. – за 5-ма справами надав, за 5-ма відмовив[2].

Важливо, що у справах, пов'язаних із простором свободи, безпеки і справедливості, може бути використана і загальна для всіх сфер прискорена процедура. Відповідно до ст. 105 Статуту Суду справедливості за зверненням національного суду чи трибуналу, який надсилає преюдиціальний запит, або, як виняток, за власною ініціативою Голови Суду, коли природа справи вимагає її вирішення у короткий строк, може бути застосована прискорена процедура розгляду справи. Голова Суду негайно призначає дату слухання, а заінтересованим особам надається визначений Головою час для висловлення позиції, але цей строк не може бути меншим, ніж 15 днів (замість звичайних 2-х місяців). На відміну від термінової процедури, у рамках прискореної процедури мають бути проведені письмова та усна стадії.

Національний суд має надати обґрунтування необхідності використання прискореної процедури. За даними статистики, щороку Суд справедливості розглядає прискорені преюдиціальні звернення кількістю не більше 4 (у 2017 р. – 3, відмовлено 30; у 2016 р. – 3, відмовлено 16; у 2015 р. – 1, відмовлено 20). Так, прискорена процедура використовувалася у випадку існування негайної потреби захистити людське здоров'я або навколишнє середовище[3], ризику неминучої депортації[4] або якщо вона могла вплинути на зв'язок із кровними ро-

[1] Див.: Case C-296/08 PPU, Santesteban Goicoechea. *European Court Reports*. 2008. P. I-06307.

[2] Див.: Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. P. 117. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.

[3] Див.: Case C-240/09, Lesoochranárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky. *European Court Reports*. 2011. P. I-01255.

[4] Case C-256/11, Murat Dereci and Others v Bundesministerium für Inneres. *European Court Reports.* 2011. P. I-00000.

дичами[1] та на попередження нелегітимного ув'язнення або скорочення терміну увезення[2].

У 2017 р. у рамках прискореної процедури було розглянуто преюдиціальне звернення по справі *Jafari*[3], в якій Суд справедливості мав вирішити, якою мірою прибуття незвично великої кількості громадян третіх країн, які звертаються за міжнародним захистом, може вплинути на правила видачі віз та визначення держав-членів, відповідальних за міжнародний захист. Справа була пов'язана з міграційною кризою у ЄС, що по суті і слугувало підставою для застосування прискореної процедури, адже затримка із наданням Судом справедливості відповіді могла спричинити колосальний наплив подібних запитів від інших судів держав-членів, а також призвести до масових порушень прав людини. Так, у національному суді розглядалася справа, обставини якої полягали у тому, що члени афганської родини та сирійський громадянин перейшли кордон між Сербією та Хорватією. Потім хорватська влада організувала транспорт для цих осіб на словенський кордон з метою доправити їх до інших держав-членів для подання заявки щодо міжнародного захисту. Афганська сім'я подала подібну заяву до Австрії, а сирійський громадянин зробив це в Словенії. Однак словенська влада вимагала від хорватської влади взяти на себе відповідальність за сирійського громадянина, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 13 Регламенту Дублін ІІІ відповідальність лежить на державі-члені, зовнішній кордон якої перетинається нерегулярно. Австрійська влада, зі свого боку, вимагала від хорватської влади взяти на себе відповідальність за афганську сім'ю на підставі ст. 21 цього Регламенту. Афганська сім'я та сирійський громадянин заперечували проти рішень у відмові в поданні заяв щодо міжнародного захисту та передачі їх до Хорватії. Відповідні національні суди звернулися до Суду справедливості із питанням щодо тлумачення відповідних положень Регламенту Дублін ІІІ.

З огляду на проаналізовану практику та статистику Суду справедливості очевидно, що сформувалася певна тенденція – у прискорено-

[1] Case C-296/10, Bianca Purrucker v Guillermo Vallés Pérez. *European Court Reports*. 2010. P. I-11163.

[2] Case C-329/11, Alexandre Achughbabian v Préfet du Val-de-Marne. *European Court Reports*. 2011. P. I-12695.

[3] Case C-646/16, Khadija Jafari and Zainab Jafari. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193206&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=788684.

му або терміновому порядку розглядалися лише справи, в яких від швидкості їх розгляду залежала ефективність судочинства. У жодному разі ці форми процедур не можна вважати засобом пришвидшення правосуддя. Водночас слід зазначити, що виключно у сфері простору свободи, безпеки та справедливості існує можливість ініціювати термінове провадження, що відображає важливість цієї сфери для приватних осіб. Разом з тим об'єктивно мала кількість термінових та прискорених процедур все ж таки говорить про використання її можливостей не в повному обсязі. Такий низький поріг використання можливостей, наданих у сфері свободи, безпеки та справедливості, може пояснюватися тим, що саме на національні суди покладається обов'язок довести існування обставин, що вимагають термінового вирішення питань. Без сумніву, є потреба в тому, щоб Суд ЄС розробив додаткові роз'яснення для національних судів, які б допомогли їм формувати практику вирішення термінових питань, що підіймаються у справах стосовно простору свободи, безпеки і справедливості. Це є вкрай важливим, оскільки саме від належного обґрунтування національними судами необхідності у терміновому розгляді залежить рішення Суду справедливості.

Незважаючи на різні тенденції судової практики, можна зробити висновок, що Суд ЄС завжди досить активно здійснював правотлумачну практику у сфері простору свободи, безпеки і справедливості. До створення ЄС для Суду ця проблема не була нагальною, оскільки держави-члени лише фрагментарно виносили на спільний порядок денний координацію дій, пов'язаних із цією сферою (наприклад, лише у 1975 р. була створена так звана група TREVI, яка мала на меті посилення боротьби держав-членів Співтовариств із тероризмом, радикалізмом, екстремізмом та міжнародним насиллям).

Зі створенням ЄС він не був наділений компетенцією у сфері свободи, безпеки і справедливості, оскільки вона належала до Третьої опори Союзу та регулювалася на основі міждержавного співробітництва, відповідно Суд ЄС не мав юрисдикції розглядати справи, пов'язані із функціонуванням цієї опори. Незважаючи на це, Суд ЄС робив свій внесок у створення стандартів правосуддя при розгляді справ щодо простору свободи, безпеки і справедливості. З Амстердамським договором практика Суду ЄС у цій сфері починає розширюватися, оскільки Союз частково отримав компетенцію, а Суд ЄС – юрис-

дикцію у цій сфері, оскільки питання віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб перейшло до Першої комунітарної опори ЄС. З тих пір Суд ЄС починає розвивати не лише процесуальні стандарти розгляду справ, а й розвиток матеріального права простору свободи, безпеки і справедливості. Значна кількість преюдиціальних рішень Суду ЄС того часу стосувалася саме тлумачення актів у розглянутій сфері, яка виявилася однією зі сфер, що активно розвиваються, навіть незважаючи на те, що юрисдикція Суду ЄС продовжувала бути обмеженою. Наступний етап – Лісабонський договір – відкрив більш широкі можливості для захисту прав індивідів у рамках простору свободи, безпеки і справедливості та «майже поклав край вразливим умовам захисту основоположних прав індивідів»[1] у цій сфері.

4.3. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу у сфері основоположних прав людини

Світові тенденції розвитку сучасного права базуються передусім на повазі до прав людини, що вимагає створення відповідних інструментів, їх ефективної імплементації, залучення громадянського суспільства до процесів розвитку та захисту прав людини тощо. Права людини, як відзначалося при дослідженні впливу Суду ЄС на конституціоналізацію права ЄС, безперечно пов'язані із процесом конституціоналізації права ЄС, оскільки гарантії захисту прав людини є невід'ємною вимогою для конституційного статусу норми.

Переоцінити значення впливу Суду ЄС на розвиток прав людини в ЄС важко[2], оскільки саме Суд установив унікальний зв'язок права

[1] Guild E., Carrera S. The European Union's Area of Freedom, Security and Justice: Ten Years On. *The Area of Freedom, Security And Justice: Ten Years on Successes and Future Challenges under the Stockholm Programme* / Guild E. et.al. (Eds.). Centre for European Policy Studies, Brussels, 2010. P. 3–4.

[2] Див.: Binder D. S. The European Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in the European Community: New Developments and Future Possibilities. *Expanding Fundamental Rights Review to Member State Action*. Jean Monnet Working Papers. 1995. No 4. URL: https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9504ind.html; Буромен-

ЄС не лише із державами-членами, а й із приватними особами. Мова йде про принципи абсолютного верховенства права ЄС та прямої дії певних норм права ЄС, які також покладені в основу забезпечення інтересів приватних осіб та гарантій захисту їх прав. Суд ЄС став тим інститутом, який гарантував утвердження прав людини в контексті захисту економічних свобод Союзу навіть тоді, коли установчі договори не містили положень щодо їх захисту. Так, Єдиний Європейський Акт 1987 р. став першим актом, що офіційно визнав права людини на рівні тодішніх Співтовариств, а Суд ще до того моменту розглядав справи, що стосувалися прав людини. Коли ж було засновано ЄС, то в Маастрихтському договорі було повністю перейнято обґрунтування необхідності дотримання прав людини, яке виробив Суд ЄС своєю практикою[1], зокрема ст. 6 Договору закріплювала таке: «Союз поважає основні права – як вони гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, підписаною в Римі 4 листопада 1950 року, і як вони випливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, – як загальні принципи права Співтовариства».

Той факт, що у попередніх установчих договорах не містилося положень щодо захисту прав людини, є підтвердженням того, що при заснуванні європейських співтовариств батьки-засновники спрямовували їх діяльність перш за все на взаємодію із державами-членами і лише вторинно – на приватних осіб. Крім того, на час заснування Європейських співтовариств існували певні неузгодже-

ский М. В., Хорольский Р. Б. Защита прав человека в Европейском Союзе. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 84–90; Alston Ph., Weiler J. H. H. An 'Ever Closer Union' in Need of Human Rights Policy: the European Union and Human Rights. *The EU and Human Rights* / Ph. Alston, M. Bustelo, J. Heenan (Eds.). Oxford University Press, 1999. P. 52–54; Rosas, A. The European Court of Justice and Fundamental Rights: Yet Another Case of Judicial Activism? *European Integration Through Interaction of Legal Regimes* / C. Baudenbacher, H. Bull (Eds.). Oslo: Universitetsforlaget, 2007. P. 33; Яковюк І. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2009 р. № 1(56). С. 56; Табушка С. Розвиток захисту прав людини в межах правової системи Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1–2. С. 129–138; Добрянський С. Інститут прав людини у правопорядку Європейського Союзу: особливості становлення та розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 60. С. 18–20; Комарова Т. В. Суд справедливості ЄС як орган захисту основоположних прав людини. *Держава і право*. 2018. Вип. 80. С. 173–188.

[1] Наприклад, рішеннями Case 44/79, Liselotte Hauer v Land Rheinland-Pfalz. *European Court Reports*. 1979. P. I-03727; Case 36-75, Roland Rutili v Ministre de l'intérieur. *European Court Reports*. 1975. P. 01219 тощо.

ності щодо переліку та змісту основоположних прав, що теж стало одним із мотивів невключення відповідних положень щодо захисту прав людини.

Суд у перші роки свого існування, керуючись буквою установчих договорів, не визнавав за собою юрисдикцію розглядати позови, які базуються на порушеннях основоположних прав[1]. На той момент Суду ще не були притаманні конституційні функції, він переважно виконував функцію адміністративного суду. Але, очевидно, саме позиція держав-членів змусила Суд предметно зануритися у проблематику захисту прав людини, оскільки в протилежному випадку держави-члени не готові були сприймати верховенство та пряму дію інтеграційного права. Такий важливий крок по дотриманню державами-членами цих двох принципів мав кореспондуватися із гарантіями того, що інститути співтовариств функціонують із урахуванням основоположних прав, а отже, і право співтовариств, яке вводиться в національні правопорядки, ухвалено із дотриманням цих стандартів. Найактивніший вплив у цьому сенсі здійснили Німеччина та Італія, які певним чином протистояли принципам верховенства та прямої дії права співтовариств. Так, своїм відомим рішенням *Internationale Handelsgesellschaft* Федеративний Конституційний суд Німеччини у 1971 р. постановив, що Основний закон Німеччини не дозволяє передавати повноваження до міжнародної організації, яка навіть не гарантує основоположні права, закріплені в Законі, і таким чином, Конституційний суд може не застосовувати ті акти Співтовариства, які суперечать правам людини[2]. Італія, у свою чергу, визнала за собою право виходу з Економічного Співтовариства у разі, якщо установчий договір буде суперечити національній Конституції у частині захисту основоположних прав[3]. Таке протистояння національних конституційних традицій із принципами верховенства та прямої дії права співтовариств, яке розпочалося саме через права людини, послабшило через декілька років, коли Суд почав активно розвивати гарантії захисту прав людини, а паралельно із цим інші інститути почали здійснювати перші кроки щодо визнання таких

[1] Case 1/58, Stork v. High Authority. *European Court Reports.* 1959. P. 17.

[2] Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr-und Vorratsstelle Fur Getreide und Futtermittel, Case 2 BvL 52/71, 37 BVerfGE 271. *Common Market Law Review*. 1974. P. 540.

[3] Frontini v. Ministero delle Finanze. *Common Market Law Review*. 1974. P. 372.

гарантій[1]. Так, Федеративний Конституційний суд Німеччини вже у 1983 р. постановив, що він більше не буде переглядати акти Співтовариства на їх відповідність правам людини[2], а Італійський Конституційний суд зробив відповідний крок у 1984 р.[3]

Суд ЄС усвідомив глибинну потребу в захисті основоположних прав у тому вигляді, в якому вони визнавалися конституційними традиціями, спільними для держав-членів, і розпочав ширше тлумачити свою юрисдикцію, виходячи з того, що підставами оскарження актів інститутів можуть бути порушення прав людини, виходячи з презумпції, що це є порушенням засад інтеграційного права. У 1969 р. Суд уперше прийняв до розгляду позов, заснований на порушенні основоположних прав[4], і після цього розпочав кропітку розбудову практики з цього питання.

Практика захисту прав людини Судом ЄС стосується передусім захисту від дій ЄС, оскільки це питання пов'язане із питанням компетенції Союзу. Традиційно вважалося, що Суд ЄС має компетенцію щодо дотримання прав людини лише Союзом, оскільки він не є судом, основною метою якого є захист прав людини. Він у першу чергу здійснює свою судочинну функцію стосовно економічної компетенції ЄС і лише якщо до цієї орбіти потрапляють права людини, він набуває юрисдикції в царині прав людини[5]. Щодо контролю за державами-членами, то у сферах, які не належать до компетенції Союзу, Суд не має механізмів впливу на держави-члени та контролю за державними заходами стосовно дотримання прав людини. У цьому випадку відповідальність за їх дотримання покладається на національну владу. Підтвердженням

[1] Мова йде про Спільну Декларацію Європейського Парламенту, Ради та Комісії щодо захисту основоположних прав та Європейської конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод 1997 р., яка хоча і є актом необов'язкового характеру, але стала індикатором початку роботи інститутів співтовариств у цьому напрямі (див.: Joint Declaration of the European Parliament, the Council and the Commission concerning protection of fundamental rights and the Euroepan convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. *Official Journal*. 1977. P. 0001–0002).

[2] Re Wunsche Handelsgesellschaft, Case 2 BvR 197/83, 73 BVerf GE 339. *Common Market Law Review*. 1987. P. 225.

[3] Gaja G. Constitutional Court (Italy), Decision No. 170 of 8 June 1984, S.p.a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato. *Common Market Law Review*. 1984. Vol. 21, Issue 4. P. 756–772.

[4] Case 29/69, Stauder v. City of Ulm. *European Court Reports.* 1969. P. 419.

[5] Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу в європейській системі захисту прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 трав. 2010 р.). Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. С. 351–352.

цьому слугувало рішення у справі *Defrenne*[1]. Отже, контроль Суду ЄС над національними заходами, в тому числі щодо прав людини, може бути лише у тих випадках, коли національні заходи були реалізовані в рамках компетенції ЄС та задля імплементації наднаціонального права у цій сфері. І пояснюється це тим, що імплементація норм права ЄС на національному рівні – по суті делегування повноважень Союзу до національної влади, а делегування завжди має відбуватися із дотриманням стандартів того суб'єкта, який уповноважує на виконання тих чи інших функцій. У нашому випадку – це стандарти захисту прав людини, визнані ЄС.

Суддя Суду справедливості А. Росас (A. Rosas) зазначає, що еволюція права ЄС призвела до того, що важко знайти сфери, в яких би не було присутнє право ЄС, і наслідком цього є те, що Суд ЄС наближається до суду з прав людини з майже загальною компетенцією по застосуванню основоположних прав. Як приклад, він наводить те, що зміни Лісабонського договору значно вплинули на поширення права ЄС на кримінальне право та військову оборону[2]. З цієї точки зору можна погодитись із зауваженням, що відповідно до принципу субсидіарності сфери компетенції все ж чітко розподілені між ЄС та державами-членами, а Суд ЄС може здійснювати контроль за судовими діями держав у сфері компетенції Союзу.

Прикладом може слугувати справа *Klensch*, в якій розглядалося питання про перегляд заходів Люксембургу, які імплементували Директиву № 857/84 щодо застосування додаткових зборів на молоко, стосовно дотримання основоположних прав. Суд постановив, що заборона дискримінації між виробниками та споживачами у процесі створення спільного сільськогосподарського ринку, закріплена в установчому договорі, являє собою різновид принципу рівності, який є основоположним принципом права Співтовариства, та Суд уповноважений досліджувати дотримання національними владами цього принципу при імплементації права Співтовариства. Державам-членам при імплементації директив надається свобода вибору методів та засобів досягнення цілей цих директив, але при цьому вони мають до-

[1] Case 43/75, Gabrielle Defrenne v. Societe Anonyme Belge de Navigation Aerienne Sabena. *European Court Reports.* 1978. P. 1365.

[2] Rosas A. When is the EU Charter of fundamental Rights Applicable at National Level? *Jurisprudence*. 2012, 19(4). P. 1281.

тримуватися принципу недискримінації[1]. Такий висновок Суду ЄС стосується не лише принципу заборони дискримінації, а й усіх принципів, пов'язаних із захистом прав людини.

Аналогічна проблема вирішена Судом і у справі К. В. У рішенні в цій справі Суд справедливості визнав, що відмова у наданні пенсії вдівцю на підставі того, що померлий та вдівець не були одруженими, належить до сфери компетенції Союзу, оскільки подружжя не зареєструвало шлюб через законодавчу заборону реєстрації одностатевих шлюбів. Хоча шлюбні відносини становлять компетенцію держав-членів, але це питання пов'язане зі ст. 157 ДФЄС стосовно рівної оплати праці працівників, тож воно переходить до компетенції ЄС. Таким чином, Суд справедливості визнав порушення права на шлюб з боку Великобританії[2].

Розглянута справа *К. В.* стосується ситуацій, коли Суд ЄС має юрисдикцію контролювати національні заходи, оскільки на них поширюється компетенція ЄС. У інших випадках, коли дії держави підпадають під її внутрішньонаціональну компетенцію, Суд ЄС не матиме юрисдикції щодо нагляду за цими діями стосовно дотримання прав людини, в тому числі стандартів Хартії про основоположні права ЄС. Так відбулося у тих справах, коли Суд справедливості своїми наказами відмовляв у розгляді преюдиціальних звернень. У одних справах він ухвалив накази із посиланням на відсутність юрисдикції розглядати ці справи *(Corpul Naţional al Poliţiştilor*[3], *Cozman*[4]*)*, в інших ухвалив рішення або накази, в яких констатував неможливість з'ясувати, що національне законодавство, яке оскаржувалося, є заходом по імплементації права ЄС, а отже, Суд не має юрисдикції у цих справах *(Vinkov*[5], *Estov*[6], *Chartry*[7], *Pagnoul*[8]*)*.

---

[1] Joined Cases 201 & 202/85, Marthe Klensch v. Secretaire d'Etat a L'Agriculture et a la Viticulture. *European Court Reports*. 1986. P. 3477.

[2] Case C-117/01, K. B. v National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health. *European Court Reports*. 2004. P. I-00541.

[3] Case C-434/11, Corpul Naţional al Poliţiştilor v Ministerul Administraţiei şi Internelor (MAI) and Others. *European Court Reports*. 2011. P-00000.

[4] Case C-462/11, Victor Cozman v Teatrul Municipal Târgovişte. *European Court Reports*. 2011. P. I-00197.

[5] Case C-27/11, Anton Vinkov v Nachalnik Administrativno-nakazatelna deynost. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0027&lang1=en&type=TXT&ancre=.

[6] C-339/10, Krasimir Asparuhov Estov and Others v Ministerski savet na Republika Bulgaria. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-339/10.

[7] Case C-457/09, Claude Chartry v Belgian State. *European Court Reports*. 2011. P. I-00819.

[8] Case C-314/10, Hubert Pagnoul v Belgian State. *European Court Reports*. 2011. P. I-00136.

Прив'язка юрисдикції Суду ЄС до компетенції Союзу є загальним правилом, але практика Суду ЄС встановила певні винятки. Наприклад, заборона кількісного обмеження на імпорт та експорт між державами-членами може бути легітимно обмежена на підставі суспільної моралі, порядку або безпеки, захисту здоров'я та життя людей, тварин або рослин, захисту національних скарбів, захисту промислової та комерційної власності (ст. 36 ДФЄС) (це так звана derogatory clause). Це саме стосується і вільного руху працівників, який може бути обмежений з міркувань суспільного порядку, суспільної безпеки та суспільного здоров'я (ст. 45 ДФЄС). У таких випадках встановлення заборон та обмежень належить до компетенції держав-членів, але при цьому у Суду ЄС буде існувати юрисдикція щодо перевірки підстав таких обмежень та їх змісту на відповідність праву ЄС, у тому числі на відповідність принципу захисту основоположних прав. У цьому випадку компетенція ЄС та юрисдикція Суду ЄС не збігатимуться.

Така модель правозастосування ґрунтується на тих засадах, що Суд ЄС здійснює судовий контроль щодо пропорційності обмежень свобод, легітимність їх мети та чи не становлять ці легітимні обмеження прихованої спроби обмежити ринкові свободи ЄС і у цьому контексті Судом окремо мають досліджуватися питання дотримання прав людини. Уперше такий підхід був застосований Судом справедливості у справі Rutili[1], в якій він досліджував легітимність обмеження свободи руху працівників із боку Франції. Обставини справи полягали в тому, що італійському громадянину Рутілі (Rutili) було надане право на проживання у Франції з обмеженням проживання в певних її регіонах з мотивів державної політики. Таке обмеження дозволяється установчими договорами, а в контексті справи це було дозволено ч. 3 ст. 48 Договору про ЄСпв у редакції того часу. Суд підкреслив, що, незважаючи на те, що держави самостійно визначають зміст поняття «державної політики», але Суд уповноважений досліджувати межі таких обмежень. І тому, окрім дослідження відповідності таких обмежень вторинному праву ЄС, Суд має дослідити, чи не порушена заборона дискримінації за ознаками національності.

Ця справа стала вирішальною у зміні вектору Суду ЄС щодо невтручання у заходи держави поза межами компетенції ЄС, оскільки

[1] Case 36/75, Roland Rutili v. Minister for the Interior. *European Court Reports*. 1975. P. 1219.

в ній було констатовано, що у разі порушення національними заходами основоположних прав людини такі заходи будуть суперечити праву ЄС навіть якщо вони не порушили жодних інших спеціальних норм права ЄС, Суд посилив цю тенденцію рішенням у справі ERT, в якому він зазначив, що обмеження, які встановлюються державами-членами на свободу імпорту та експорту товарів в ЄС з міркувань державної політики, суспільної безпеки та суспільного здоров'я, мають оцінюватися з точки зору дотримання прав людини[1]. Як зазначають з цього приводу Дж. Вейлер (J. Weiler) та С. Фрайз (S. Fries): «Інтереси Суду та Співтовариства мають полягати у попередженні порушень основоположних прав людини, але наданні при цьому максимальної свободи дії національній владі»[2].

Новий вектор практики Суду ЄС щодо захисту прав людини став можливим завдяки спільній праці самого Суду справедливості, Генеральних адвокатів та Комісії. Позиція Генеральних адвокатів у наведених вище справах також сприяла проактивній позиції Суду ЄС щодо захисту прав людини, оскільки саме вони у своїх висновках пропонували Суду поширити юрисдикцію на сферу винятків або обмежень ринкових свобод ЄС. Наприклад, Генеральний адвокат Ф. Джейкобс (F. Jacobs) у справі *Konstantinidis* наполягав на тому, щоб національні заходи, які порушують основоположні права особи під час реалізації її права на свободу заснування, мають визнаватися такими, що суперечать праву ЄС, навіть якщо саме право на свободу заснування не було порушено[3]. Генеральний адвокат В. Ван Гервен (W. Van Gerven) у Висновку по справі *Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd. (SPUC) v Grogan* підкреслював, що, незважаючи на те, що держави-члени мають повноваження щодо визначення понять «суспільний інтерес» та «суспільна безпека», обсяг цих понять має підлягати контролю з боку ЄС та має обґрунтовуватися й обмежуватися єдиним спо-

[1] Case C-260/89, Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE and Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou v Dimotiki Etairia Pliroforissis and Sotirios Kouvelas and Nicolaos. *European Court Reports.* 1991. P. I-02925.

[2] Weiler J. H. H., Fries S. C. A Human Rights Policy for the European Community and Union: the Question of Competences. *The EU and Human Rights* / Ph. Alston, M. Bustelo, J. Heenan (Eds.). Oxford University Press, 1999. P. 165.

[3] Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 9 December 1992. Case C-168/91, Christos Konstantinidis v Stadt Altensteig. *European Court Reports.* 1993. P. I-01191.

собом для всього ЄС відповідно до права ЄС, а отже, мають братися до уваги загальні принципи, що стосуються основоположних прав та свобод[1]. Суд справедливості ухвалював набагато стриманіші рішення, ніж пропонували Генеральні адвокати, але безперечно, вони значно вплинули на активізацію Суду ЄС щодо захисту основоположних прав.

Що стосується спільної праці Суду ЄС та Комісії, то Комісія також виступала з підтримкою проактивної позиції Суду, оскільки саме вона спостерігає за виконанням права ЄС державами-членами, особливо у сферах, пов'язаних зі спільним ринком. І навіть у справах, які стосувалися лише обмежених вузьких свобод, наприклад свободи пересування працівників, Комісія підкреслювала необхідність оцінки Судом справедливості обмежень усього спектру свобод щодо дотримання прав людини. За своїм статусом Комісія представляє суто коло інтересів європейської інтеграції та дуже часто це робить без урахування інтересів приватних осіб, але у цьому випадку вона стала на захист інтересів основоположних прав саме приватних осіб.

Незважаючи на важливість проактивної позиції Суду ЄС у царині прав людини, наведена практика Суду справедливості не має тлумачитися як така, що дозволяє перевірку на відповідність правам людини всі національні заходи, які стосуються ринкових свобод ЄС, оскільки в такому разі майже всі національні акти та заходи могли би переглядатися Судом справедливості. Така перевірка можлива лише у разі застосування обмежень свобод ЄС, можливість яких встановлена установчими договорами.

Концепт захисту прав людини розвивався у практиці Суду справедливості і продовжився тим, що у рішенні *Cinéthèque* Суд адресував принцип захисту основоположних прав людини і до інститутів ЄС, підкресливши, що на Суд ЄС покладається обов'язок забезпечувати дотримання основоположних прав у сфері права Співтовариства[2]. Слід ще раз звернути увагу на те, що всі наведені вище рішення були ухвалені до набуття чинності Єдиним Європейським актом, який уперше закріпив принцип захисту прав людини на наднаціональному рівні.

[1] Opinion of Mr Advocate General Van Gerven delivered on 11 June 1991. Case 159/90, Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd (SPUC) v. Grogan. URL: http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=97328&doclang=EN.

[2] Case 60/84, Cinéthèque SA and others v Fédération nationale des cinémas français. *European Court Reports*. 1985. P. 02605.

Суд справедливості виявив при цьому свою активну позицію, оскільки захист прав людини був пов'язаний не із прямими зобов'язаннями установчих договорів, а був логічним у світлі реалізації функцій Співтовариства.

Розглядаючи проблему захисту основоположних прав людини, принциповим є відмежування ситуацій, які не стосуються обмежень ринкових свобод ЄС, оскільки якщо порушення основоположних прав буде відбуватися не в межах цих винятків, установлених установчими договорами, то Суд ЄС не матиме юрисдикції щодо перегляду відповідності національних засобів основоположним правам. Така ситуація виникла у справі *Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd. (SPUC) v Grogan*[1], яка стосувалася конфлікту права на свободу вираження поглядів та конституційної заборони абортів в Ірландії. Спір виник на підставі того, що, незважаючи на конституційну заборону проведення абортів та їх сприянню, група ірландських студентів продовжувала розповсюджувати інформацію про абортаційні послуги у Великобританії. Рішенням Конституційного Суду Ірландії було роз'яснено, що під сприянням абортам слід розуміти й розповсюдження інформації про можливість проведення абортів в інших країнах. Проти групи студентів до Вищого Суду Ірландії був поданий позов Товариством захисту ненароджених дітей. Вищий Суд, у свою чергу, звернувся із преюдиціальним зверненням до Суду справедливості за роз'ясненнями. Суд справедливості, дослідивши обставини справи, дійшов висновку, що розповсюдження інформації студентами не мало економічного зв'язку із наданням абортаційних послуг у Великобританії, а це означає, що їх право на свободу слова не було пов'язане з економічними свободами ЄС, а отже, Суд не має юрисдикції щодо дослідження дотримання прав людини при обмеженні прав індивідів у цій справі[2]. Водночас можна змоделювати ситуацію, коли Суд визнав би свою юрисдикцію щодо дотримання прав людини – це той випадок, коли б національне провадження було б порушено проти британських

[1] Case 159/90, Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd (SPUC) v. Grogan. *European Court Reports*. 1991. P. I-4685.

[2] Більш детальний аналіз справи див.: Colvin C. M. Society for the Protection of Unborn Children (Ireland) Ltd. v. Grogan: Irish Abortion Law and the Free Movement of Services in the European Community. *Fordham International Law Journal*. 1991. Vol. 15, Issue 2. P. 476–526.

клінік, які б рекламували надання абортаційних послуг в Ірландії. У цьому випадку існував би економічний зв'язок між інформаційною діяльністю клінік і свободою надання послуг у ЄС, а це означало б, що виняток із цієї свободи підлягав би юрисдикції Суду справедливості щодо дотримання стандартів основоположних прав.

Повертаючись до обставин справи *Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd. (SPUC) v Grogan*, слід підкреслити, що Суд справедливості, не визнаючи за собою юрисдикцію щодо дослідження дотримання прав людини, покладав цей обов'язок на Ірландію, оскільки саме її компетенція поширюється на згадані правовідносини. Якщо ж Ірландія припускає порушення основоположних прав у сфері державної компетенції, то у приватних осіб існує можливість звернення до ЄСПЛ за захистом своїх прав, що і зробили ірландські студенти. ЄСПЛ, у свою чергу, визнав, що судова заборона розповсюдження інформації студентами була непропорційною до мети, якої мала досягти Ірландія[1]. ЄСПЛ дійшов висновку, що, окрім інформації, яку надавали студенти, існували інші джерела інформації для ірландських жінок, як-от: журнали, газети, медичні довідники тощо. Тож абсолютна заборона розповсюдження інформації студентами не може вважатися легітимним обмеженням у демократичному суспільстві для досягнення мети захисту життя плоду в контексті ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ.

Цей приклад демонструє, що в будь-якому разі у приватних осіб є засоби захисту своїх прав, але постає питання щодо можливого конфлікту юрисдикцій двох судових органів – Суду ЄС та ЄСПЛ, оскільки питання, які Суд ЄС своїм новим підходом у захисті прав людини відніс до своєї юрисдикції, можуть бути розтлумачені Страсбурзьким судом як заходи, що належать до компетенції держав-членів. Наприклад, отримавши негативну відповідь від Суду ЄС, приватна особа може продовжити оскарження національних обмежувальних заходів у ЄСПЛ, а у цьому випадку можуть виникати колізії у тлумаченні конвенційних норм. Пом'якшує цю ситуацію той факт, що раніше Суд ЄС посилався в переважній більшості на стандарти ЄКПЛ, але із набуттям чинності Хартією про основоположні права ЄС ситуація по-

[1] Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland, 64/1991/316/387-388. *Council of Europe: European Court of Human Rights*, 23 September 1992. URL: http://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7020.html.

чинає змінюватися та Суд використовує саме стандарти Хартії[1] і посилається на ЄКПЛ лише якщо цього вимагає Хартія[2], але це повною мірою не знімає можливостей конфлікту.

Повертаючись до меж юрисдикції Суду ЄС стосовно дослідження національних заходів обмеження свобод ринку, слід зазначити, що, незважаючи на пропозиції Генеральних адвокатів значно розширити ці межі задля всебічного захисту основоположних прав людини, Суд доволі ретельно досліджує кожну справу, вирішуючи, чи були порушені саме економічні свободи ЄС і чи поширюється юрисдикція Суду на національні заходи. Так, справа *Konstantinidis* стосувалася громадянина Греції Христоса Константінідіса (Christos Konstantinidis), який проживав та працював у Німеччині. При реєстрації шлюбу його прізвище було внесено до державного реєстру як Христос Констадінідіс (Christos Konstadinidis), що оспорювалося ним як таке, що не відповідає правильній вимові його прізвища та написанню його у грецькому паспорті. Константінідіс звернувся до органів державної влади із відповідним проханням змінити написання прізвища. Задля внесення змін німецькі органи влади вимагали перекласти свідоцтво про народження і у результаті використання системи транслітерації, яка затверджена Міжнародною організацією стандартизації, було отримано ім'я Хрестос Константінідес (Hréstos Kónstantinidés), яке і було внесено до державного реєстру. Константінідіс оспорював таке написання свого імені, оскільки воно є спотвореним та позбавляє його етнічного та релігійного значення. Крім того, він наполягав на тому, що такі неузгодженості, що тривають доволі великий проміжок часу, вводять в оману його клієнтів та позначаються на його роботі.

Справа надійшла до Суду справедливості у преюдиціальному порядку, і Суд, дослідивши обставини справи, зробив висновок про те, що цей конкретний випадок підпадає під дію статті щодо свободи за-

[1] Вже у 2009 р. – році набуття чинності Хартією – Суд справедливості визнав частину положень регламентів стосовно сільськогосподарської політики ЄС недійсними на підставі їх невідповідності положенням Хартії (див.: Joined cases C-92/09 and C-93/09, Volker and Markus Schecke GbR (C-92/09) Harmut Eifert (C-93/09) v. land Hessen. *European Court Reports*. 2010. P. I-11063).

[2] Частина 3 ст. 52 Хартії встановлює: «Тією мірою, якою ця Хартія містить права, що відповідають правам, гарантованим у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, значення та обсяг цих прав є тими самими, що їх встановлено Конвенцією. Це положення не шкодить праву Союзу надавати більш широкий захист».

снування підприємств, яка включає і право вести діяльність на самозайнятій основі, а також Константінідіс підлягав дискримінації, оскільки необхідність транслітерації його прізвища римськими літерами ставила його в інші, ніж громадян Німеччини, умови. Суд ухвалив рішення про дослідження національної норми щодо принципу заборони дискримінації на підставі того, що відповідна транслітерація може зашкодити виконанню трудової діяльності особи.

У цій справі цікавим є те, що, незважаючи на позицію Генерального адвоката, який наполягав на необхідності дослідження національного заходу насамперед через порушення права особи на власне ім'я, Суд став на позицію, обмежену лише економічними правами особи. Він підкреслив, що правило щодо обов'язкового перекладу прізвищ може вважатися несумісним із свободою заснування лише у разі, коли це правило викликає у грецького громадянина такий рівень незручностей, що становить втручання у цю свободу[1]. Отже, Суд ЄС у межах концепції захисту основоположних прав розглядає порушення прав людини лише в контексті порушення ринкових свобод ЄС. І незважаючи на те, що в доктрині права ЄС окремі науковці наполягають на більш широкому захисті прав людини Судом ЄС та створенні «уніфікованого, централізовано встановленого набору гарантій»[2] та критикують Суд за те, що він ставить економічні мотиви вище за основоположні права[3], концепція Суду відповідає принципу права ЄС – субсидіарності. Суд ЄС не може підміняти собою національні суди та не може перебирати на себе їх юрисдикцію.

Наступним важливим етапом розвитку практики Суду ЄС стосовно прав людини є справа *Omega v Oberburgermeisterin der Bundesstadt Bonn,* яка вже згадувалася у підрозд. 3.3 та стосувалася співвідношення свободи надання послуг в ЄС та інтересів держави по збереженню суспільного порядку в контексті заборони віртуальної гри із моделю-

[1] Case C-168/91, Christos Konstantinidis v Stadt Altensteig. *European Court Reports.* 1993. P. I-01191.

[2] Binder D. S. The European Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in the European Community: New Developments and Future Possibilities. *Expanding Fundamental Rights Review to Member State Action*. Jean Monnet Working Papers. 1995. No 4. URL: https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9504ind.html.

[3] Див.: Coppel J., O'Neill A. The European Court of Justice: Taking Rights Seriously? *Common Market Law Review.* 1992. Vol. 29. P. 681–692; Mendelsohn M. H. The European Court of Justice and Human Rights. *Yearbook of* European *Law.* 1981. Vol. 1, Issue 1. P. 152.

вання віртуальних осіб. Важливість рішення у цій справі полягає у тому, що Судом справедливості було визнано право обмежувати свободу надання послуг у межах ЄС з міркувань захисту прав людини, які були визнані складовою частиною суспільного порядку (можливість такого обмеження встановлена ст. 52 ДФЄС). Крім того, якщо раніше Суд захищав ті права людини, які були визнані усіма державами-членами або випливали із конституційних традицій, спільних для держав-членів, то у рішенні *Omega* Суд справедливості підкреслив, що ним можуть захищатися права людини, закріплені в Конституції Німеччини та які мають інший статус, ніж подібні права в інших державах-членах. При цьому Судом був відзначений особливий рівень захисту людської гідності, який національна конституція гарантує на території Німеччини[1]. Суд із повагою поставився до конституційних особливостей Німеччини та зазначив, що держави-члени можуть мати різні стандарти захисту прав людини і це не має впливати на ефективність захисту цих прав. Суд справедливості показав, так би мовити, дружній для держав-членів підхід[2].

Такий підхід, безперечно, відповідає так званому «застереженню щодо ідентичності», яке закріплено ч. 2 ст. 4 ДЄС та яке полягає у повазі Союзу до національної ідентичності, властивої їхнім основним політичним та конституційним структурам. Якщо до Лісабонського договору закріплювалася повага до культурних, історичних та лінгвістичних особливостей держав-членів, то нинішня редакція установчих договорів підкреслює саме повагу політичної та конституційної ідентичності. До речі, Суд справедливості вперше зробив посилання на ч. 2 ст. 4 ДЄС у рішенні *Dynamic Medien,* яке так само, як і справа *Omega*, стосувалося можливості обмеження ринкових свобод ЄС задля захисту основоположних прав людини. Справа стосувалася імпорту DVD та відеокасет із японськими мультиплікаційними фільмами аніме з Великобританії до Німеччини. Перед імпортом у Великобританію ці мультиплікаційні фільми пройшли перевірку щодо вікового цензу та були віднесені до категорії «15+». У Німеччині ж Законом щодо захисту малолітніх осіб передбачена заборона продажу медіа-продукції,

[1] Case C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH v Oberburgermeisterin der Bundesstadt Bonn. *European Court Reports*. 2004. P. I-9609.

[2] Shuibhne N. N. Margins of appreciation: national values, fundamental rights and EC free movement law. *European* Law *Review.* 2009. Vol. 32. P. 254.

яка не пройшла перевірку національними органами та якій не присвоєний віковий ліміт відповідно до національних стандартів, тобто в Німеччині продаж або онлайн-замовлення з Великобританії цих японських мультиплікаційних фільмів заборонено. У преюдиціальному зверненні до Суду справедливості ставилося питання щодо правомірності обмеження свободи пересування товарів. При дослідженні цього питання Суд справедливості зазначив, що, незважаючи на те, що права дитини захищаються різноманітними міжнародними інструментами, серед яких і ч. 1 ст. 24 Хартії про основоположні права ЄС, у Німеччині існує особлива система захисту прав дітей. Суд підкреслив, що лише той факт, що держава-член обрала ту систему захисту, яка відрізняється від прийнятих в інших державах-членах, не може впливати на дослідження пропорційності національних положень. Відповідні положення мають досліджуватися виключно у світлі цілей та рівня захисту, який хоче забезпечити конкретна держава-член[1]. Дослідивши пропорційність обмежень, Суд ЄС дійшов висновку про легітимність обмеження свободи руху товарів Німеччиною з міркувань суспільної безпеки, а саме із метою захисту прав неповнолітніх осіб.

Хоча згадане вище рішення *Omega* було не першим рішенням, коли Суд справедливості включав права людини в поняття суспільного порядку і через це вони ставали легітимною підставою для обмеження ринкових свобод ЄС, але попередня практика була більш стриманою. Найвідомішим прикладом, коли Суд справедливості мав знайти баланс між основоположним правом – правом на демонстрацію – та основоположною свободою ЄС – свободою руху товарів, є справа *Schmidberger*[2].Справа стосувалася надання Австрією дозволу групі по захисту навколишнього середовища провести демонстрацію на автошляху, яка призвела до повного закриття дороги для автомобілів майже на 30 годин. У результаті такого дозволу відбулося обмеження економічних свобод у ЄС, оскільки, наприклад, той самий позивач (міжнародна транспортна компанія Schmidberger) у національній справі, яка стала підставою для преюдиціального звернення до Суду справедливості, не міг протягом декількох діб проїхати згаданим автошляхом, що при-

[1] Case C-244/06, Dynamic Medien Vertriebs GmbH v Avides Media AG. *European Court Reports.* 2008. P. I-505.

[2] De Vries S. A. Balancing Fundamental Rights with Economic Freedoms According to the European Court of Justice. *Utrecht Law Review.* 2013. Vol. 9, Issue 1. P. 178.

звело до суттєвого порушення його діяльності та неможливості перевезення товарів між Італією та Німеччиною. Австрія у відповідь посилалася на легітимність обмеження вільного руху товарів на підставі необхідності гарантувати свободу слова та зібрань. Хоча Суд справедливості і визнав легітимність обмеження вільного руху товарів на цій підставі, але він провів ретельне дослідження пропорційності обмежень, виходячи із того, що ця підстава не презюмується як апріорі легітимна. Крім того, це означає, що Суд справедливості не встановлює ієрархії між правами людини та свободами ЄС.

Симптоматично, що у справі *Schmidberger* Суд ЄС з'ясував, що згода на демонстрацію була отримана за належної процедури, встановленої законодавством Австрії. Демонстрація була обмежена чіткою географічною зоною та певним часом, що не робить її масштаб суттєвим. Метою демонстрації не було перешкоджання вільному руху товарів, владою були вжиті всі належні адміністративні заходи для зменшення впливу демонстрації на повсякденне життя. Виходячи з цього, Суд констатував, що заборона демонстрації призвела б до безпідставного втручання в основоположні права демонстрантів[1].

Як видно, ключовим у пошуку балансу основоположних прав та економічних свобод у правотлумачній діяльності Суду ЄС є принцип пропорційності, який дає можливість Суду ЄС простежити баланс між державними інтересами (суспільною мораллю, порядком, безпекою) та основоположними свободами ЄС.

У доктрині права ЄС застосування принципу пропорційності як інструменту визначення балансу в юрисдикції Суду ЄС базується на концепції судового розсуду й у структурно-функціональному аспекті зводиться до трьох елементів: має бути причинний зв'язок між національним заходом та переслідуваною метою, тож захід є актуальним та доречним; не існує інших альтернативних заходів, які були б такими, що менше обмежують торгівлю або вільний рух загалом; має існувати пропорційний взаємозв'язок між обставинами справи та ціллю, що переслідується, та її досягненням[2].

Доречно звернути увагу на певну синхронність застосування принципу пропорційності Судом ЄС та ЄСПЛ. ЄСПЛ також виходить

[1] Case C-112/00, Schmidberger v. Austria. *European Court Reports.* 2003. P. I-5659.

[2] Jans J. H. Proportionality Revisited. *Legal Issues of Economic Integration.* 2000. Vol. 27, Issue 3. P. 239.

з концепції «margin of appreciation» (свобода розсуду), яку він використовує для знайдення балансу між суверенними інтересами держав – учасниць ЄКПЛ та їх конвенційними зобов'язаннями.

У науковій літературі при оцінці значення прецедентів Суду ЄС відзначається, що, незважаючи на те, що рішення *Schmidberger* було кроком уперед щодо захисту прав людини, але воно характеризувалося певною нерішучістю Суду справедливості[1]. А рішення *Omega* підтвердило позицію Суду ЄС у напрямі зміцнення захисту прав людини в ЄС, оскільки раніше Суд ЄС визнав, що основоположні права людини захищаються ним як правові принципи, спільні для всіх держав-членів[2], що права людини «беруть свій початок із конституційних традицій, спільних для держав-членів, та настанов, визначених у міжнародних договорах щодо захисту прав людини, у яких беруть участь держави-члени»[3]. Не випадково ст. 6 Маастрихтського договору повністю перейняла обґрунтування необхідності дотримання прав людини, яке виробив Суд ЄС своєю попередньою практикою, і передбачила також, що «Союз поважає основні права – як вони гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, підписаною в Римі 4 листопада 1950 року, і як вони випливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, – як загальні принципи права Співтовариства». Тобто якщо раніше підкреслювалася необхідність «спільного» визнання конституційними традиціями держав-членів відповідного права задля його захисту, то рішення *Omega* визнало можливість відходу від цього спільного визнання та гарантувало захист і тих прав, які мають певні національні особливості. По суті це означає, що Суд підтримав модель інтеграції, яка базується на різноманітності.

Проблема захисту основоположних прав Судом ЄС має ще один важливий аспект – еволюція правозастосовної практики Суду із набуттям чинності Хартією про основоположні права ЄС. Незважаючи на те, що Суд ЄС своєю практикою створив неписаний каталог прав

[1] Див.: Kombos C. Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: A Symbiosis on the Basis of Subsidiarity. *European Public Law.* 2006. Vol. 12. P. 440; Doğan Y. The Fundamental Rights Jurisprudence of the European Court of Justice: Protection for Human Rights within the European Union Legal Order. *Ankara Law Review.* Vol. 6, No. 1. P. 61–63.

[2] Case 29/69, Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. *European Court Reports*. 1969. P. 419.

[3] Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *European Court Reports*. 1996. P. I-01759.

людини в рамках ЄС, але такий характер каталогу не був зручним для користування пересічними громадянами, оскільки для цього необхідний аналіз прецедентного права Суду, що є важким завданням для неспеціалістів. Саме тому важливим етапом утвердження прав людини в рамках ЄС було розроблення та набуття чинності Хартією про основоположні права ЄС, Преамбула якої містить фундаментальне положення про те, що рішення Суду ЄС визнаються одним із джерел прав людини.

Безперечно, Хартію слід вважати важливим кроком до встановлення більш послідовного та ефективного режиму захисту прав людини в ЄС, оскільки завдяки кодифікації основоположних прав, визнаних ЄС, забезпечується принцип правової визначеності та посилюються правові механізми захисту прав. Але при цьому виникає і ряд відкритих правових питань. Так, ч. 1 ст. 51 Хартії встановлює таке: «Положення Хартії адресовані всім інститутам, органам, службам та агентствам Союзу з належним дотриманням принципу субсидіарності та державам-членам, лише коли вони імплементують право Союзу». Питання не виникають стосовно поширення положень Хартії на діяльність інститутів, органів, агентств ЄС, на відміну від поширення на держав-членів, оскільки положення «лише коли вони імплементують право Союзу» значно звужують можливості Хартії. Так, під питанням опиняється практика Суду ЄС стосовно контролю над заходами держав-членів, які встановлюють обмеження свобод, що становить винятковий випадок, коли юрисдикція Суду ЄС поширюється на сфери, які не підпадають під компетенцію Союзу. Оскільки ці заходи не належать до компетенції ЄС, то, виходячи із буквального розуміння ч. 1 ст. 51 Хартії, на них не поширюються стандарти Хартії про основоположні права ЄС. Як зазначає Г. де Бурка (G. De Búrca), підтвердженням такого вузького підходу до тлумачення цього положення Хартії слугує процес розроблення цього документа, який «ілюструє серйозне небажання зобов'язувати держави-члени дотримуватися норми Хартії і в інших випадках, ніж ті, що найбільш тісно пов'язані з Європейським Союзом та де держави-члени мають малу автономію або взагалі її не мають»[1]. Колишній Генеральний адвокат Ф. Джейкобс (F. Jacobs), який вирізняється критичною позицією стосовно активного інтеграційного

[1] De Búrca G. The drafting of the European Union Charter of Fundamental Rights. *European Law Review.* 2015. Vol. 40(6). P. 804.

процесу, підтримує вузьке застосування Хартії та відсутність у Суду ЄС юрисдикції переглядати заходи держав-членів на відповідність її нормам[1]. Такий підхід є цілком зрозумілим через небажання розширювати сферу застосування права Союзу поза межами його повноважень та додавати Союзу нові завдання.

Цілком природно, що Хартія не має перетворити ЄС на міжнародну організацію, яка опікується переважно захистом прав людини, утім водночас її положення мають тлумачитися у світлі практики Суду ЄС, яка наполягає на дотриманні прав людини у випадку обмеження свобод ЄС навіть за відсутності у ЄС компетенції у цій сфері. Така точка зору, коли положення Хартії має тлумачитися більш широко та не буквально, підтримується доктриною[2]. Більш того, К. Ленаєртс (K. Lenaerts) та Х. Гут'єрез-Фонс (J. Gutiérrez-Fons) наполягають на тому, що навіть якщо припустити, що ч. 1 ст. 51 Хартії підлягає вузькому тлумаченню, то загальні принципи права ЄС, до яких належать основоположні права людини, будуть застосовуватися до заходів держав-членів, що стосуються обмежень свобод ЄС[3]. Автори наводять паралелі з Протоколом № 30 про застосування Хартії до Польщі та Сполученого Королівства, який встановлює неможливість поширення юрисдикції Суду ЄС або будь-якого судового органу Польщі або Великобританії на оцінку сумісності національного права або національної практики з положеннями Хартії та зазначають, що, незважаючи на Протокол, загальні принципи права ЄС застосовуються до цих держав[4]. Протилежної точки зору дотримується А. Росас (A. Rosas), який виходить із того, що якщо захід держави-члена не направлений на імплементацію права ЄС, то на нього не поширюються не лише положення Хартії, а й також й загальні принципи права ЄС. Він застосовує доктрину пара-

[1] Jacobs F. G. Human rights in the European Union: The role of the Court of Justice. *European Law Review.* 2001. Vol. 26. P. 331.

[2] Див.: Eeckhout P. The EU Charter of Fundamental Rights and the federal question. *Common Market Law Review.* 2002. Vol. 39, No. 5. P. 977; Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J. A. The constitutional allocation of powers and general principals of EU law. *Common Market Law Review.* 2010. Vol. 47, Issue 6. P. 1658–1660.

[3] Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J. A. The constitutional allocation of powers and general principals of EU law. *Common Market Law Review.* 2010. Vol. 47, Issue 6. P. 1659–1660.

[4] Там само. С. 1660. Така ж позиція підтримується: Cruz B. What's left of the Charter? Reflections on law and political mythology. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2008. Vol. 15 (1). P. 72; Dougan M. The Treaty of Lisbon 2007: Winning minds, not hearts. *Common Market Law Review.* 2008. Vol. 45. P. 668–667.

лелізму між загальними принципами права ЄС та Хартією, оскільки лише така позиція, на його думку, є «рецептом від плутанини та правової небезпеки»[1].

На наш погляд, така позиція очевидно суперечить усталеній практиці Суду ЄС і тому, незважаючи на ч. 1 ст. 51 Хартії, Суд ЄС все одно, продовжуючи свою практику, має контролювати зазначені вище сфери на відповідність стандартам прав людини, навіть якщо не зможе посилатися на Хартію, – зробити посилання лише на загальні принципи права ЄС або ЄКПЛ.

Досліджуючи питання захисту прав людини у практиці Суду ЄС, не можна не згадати про серію справ *Kadi,* які визначаються як початок нового етапу розвитку прав людини, та які вплинули не лише на право ЄС, а й на універсальне міжнародне право, та стали знаковими у розвитку юриспруденції Суду ЄС, яка направлена на захист прав людини. У справі *Kadi* громадянин Саудівської Аравії, який мав досить великий капітал в ЄС, подав позов до Суду першої інстанції (теперішній Загальний суд) про анулювання Регламенту Ради ЄС № 2580/2001[2] відносно осіб, які підозрювалися в підтриманні тероризму. В Додатку до Регламенту містився перелік осіб та організацій, які підозрювалися у підтриманні тероризму і серед них був позивач. Дія Регламенту полягала в тому, що всі фінансові кошти осіб, зазначених у Додатку, мають бути заморожені на території ЄС. Регламент був ухвалений для імплементації цілої низки Резолюцій Ради Безпеки ООН[3] і які стосувалися боротьби з тероризмом і ухвалені на підставі Частини VII Статуту ООН. Резолюції вимагали, щоб усі держави-члени вжили заходів щодо заморожування рахунків та всіх активів осіб та організацій, які, на думку Комітету по санкціях ООН, мали зв'язки з Усамою бін

[1] Rosas A. When is the EU Charter of fundamental Rights Applicable at National Level? *Jurisprudence*. 2012, 19(4). P. 1277–1281.

[2] Council Regulation (EC) No 2580/2001 on specific restrictive measures directed against certain persons and entities with a view to combating terrorism. *Official Journal.* 2001. Serie L. № 344. P. 70.

[3] S. C. Resolution 1267 (1999). *UN Documents*. 1999. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1267%281999%29; S. C. Resolution 1333 (2000). *UN Documents*. 2000. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1333%282000%29; S. C. Resolution 1390 (2002). *UN Documents*. 2002. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1390%20%282002%29; S. C. Resolution 1333 (2000). *UN Documents*. 2000. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1333%282000%29.

Ладеном, мережею Аль-Каїди та рухом Талібан. Список таких осіб був підготовлений Комітетом по санкціях у 2001 р. та мав постійно доповнюватися. Пізніше Рада Безпеки відповідною Резолюцією допустила певне пом'якшення режиму заморожування грошових коштів та дозволила підозрюваним особам користуватися ними для гуманітарних цілей зі згоди Комітету по санкціях. ЄС, у свою чергу, теж змінив свій Регламент відповідно до цієї Резолюції та дозволив користуватися коштами для придбання їжі, з медичною метою та для виплати податків.

Ясін Абдула Каді наполягав у своєму позові на тому, що він став жертвою серйозного порушення правосуддя, оскільки ніколи не підтримував терористичну діяльність. Він посилався на те, що Регламент Ради ЄС порушив такі його основоположні права, як право власності за ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ, право на справедливе слухання справи, встановлене практикою Суду ЄС, та право на справедливий судовий розгляд за ст. 6 ЄКПЛ. Свою позицію позивач мотивував тим, що, по-перше, йому не було повідомлено про включення до списку, а отже, він не мав можливості здійснювати свій захист. По-друге, в Регламенті не були викладені підстави включення позивача до списку підозрюваних у тероризмі, а ця обставина теж впливає на ефективність судового захисту, оскільки позивачу складно захищати себе, не знаючи чітко визначених підстав звинувачення. Позивач посилався на практику Суду ЄС про те, що основоположні права, визнані та гарантовані конституціями держав-членів, особливо ті, що закріплені ЄКПЛ, становлять невід'ємну частину правового порядку Союзу.

СПІ у своєму рішенні зазначив, що згідно зі звичаєвим міжнародним правом та ст. 103 Статуту ООН зобов'язання держав-членів за Статутом ООН мають превалювати над усіма іншими зобов'язаннями або за національним правом, або за міжнародним правом, або за правом ЄС [1]. Зобов'язання за Статутом ООН включають у себе зобов'язання, що встановлюються обов'язковими актами Ради Безпеки. СПІ підкреслив, що ЄС визнав такі зобов'язання навіть незважаючи на те, що безпосередньо він не пов'язаний положеннями Статуту ООН, оскільки не є його стороною. СПІ зазначив також, що ЄС не тільки не може порушувати зобов'язання за Статутом ООН, а й зобов'язаний при здій-

[1] Case T-315/01, Kadi v Council and Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-3649.

сненні своїх повноважень вживати всіх заходів для того, щоб допомагати виконувати ці зобов'язання своїм державам-членам. СПІ додав, що за міжнародним правом та правом ЄС було б несправедливо перевіряти обов'язкові акти Ради Безпеки ООН на відповідність нормам щодо захисту прав людини, визнаних ЄС. Тому перегляд резолюцій Ради Безпеки ООН, навіть опосередкований, є неприпустимим судовими органами ЄС. Як зазначає Дж. Маркенс (J. Murkens), СПІ при цьому дотримався «радикального монізму», який не притаманний практиці Суду ЄС[1]. Так, у рішенні *Dorsch Consult* СПІ визначив, що міжнародні угоди, стороною яких не виступає ЄС, не є формально обов'язковими для нього[2], тож вони не можуть мати примат над правом ЄС[3].

Здавалося б, що, таке рішення СПІ повністю відповідає унітарній концепції міжнародного права та класичним уявленням про ЄС. Але СПІ констатував, що, незважаючи на наведене вище, він має повноваження перевіряти резолюції Ради Безпеки ООН на відповідність нормам *jus cogens*. Такий поворот аргументації СПІ був дуже несподіваним, оскільки норми *jus cogens* є обов'язковими для всіх суб'єктів міжнародного права, включаючи Раду Безпеки ООН. Як зазначає П. Гілполд (P. Hilpold), норми *jus cogens* у діяльності ООН мають подвійну мету: вони розширюють повноваження Ради Безпеки, оскільки саме вони пов'язані із потребами гарантування миру та безпеки, але також вони слугують тією межею, за яку Рада Безпеки не може виходити, щоб не діяти *ultra vires*[4]. Аналогічна аргументація міститься і в окремій думці судді *ad hoc* Суду ООН Е. Лаутерпахта (E. Lauterpacht) щодо справи про застосування Конвенції про запобігання та покарання злочину геноциду, який підкреслював, що концепція *jus cogens* виступає вищою, ніж звичаєве міжнародне право та договори. Стаття 103 Статуту ООН (яка встановлює, що у разі, коли зобов'язання Членів ООН за Статутом суперечать їх зобов'язанням за іншою між-

[1] Murkens J. E. K. Countering Anti-Constitutional Argument: The Reasons for the European Court of Justice's Decision in Kadi and Al Barakaat. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2008–2009. Vol. 11. P. 32.

[2] Case T-184/95, Dorsch Consult v Council and Commission. *European Court Reports*. 1998. P. II-667, para 74.

[3] Opinion 1/91, EEA Agreement. *European Court Reports*. 1991. P. 6079, para 21.

[4] Hilpold P. EU Law and UN Law in Conflict: The Kadi Case. *The Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2009. Vol. 13. P. 171.

народною угодою, превалювати мають зобов'язання за Статутом) не може бути застосована у разі суперечності резолюцій Ради Безпеки із нормами *jus cogens*[1].

Питання полягає у тому, чи може судовий орган іншої міжнародної організації перевіряти легітимність рішень Ради Безпеки ООН. СПІ зробив висновок, що він наділений такою компетенцією. Крім того, СПІ зазначив, що право власності є нормою *jus cogens,* яка за своїм визначенням є найвищою нормою імперативного характеру та не допускає жодного обмеження. Однак право власності, а також згадане позивачем право на справедливий судовий розгляд абсолютним захистом не користуються, оскільки самі по собі не є абсолютними. В інтересах суспільства, а тим паче світового співтовариства, вони можуть підлягати звуженню, тож назвати їх нормами *jus cogens* неможливо. Проти використання концепції *jus cogens* у рішенні СПІ дуже активно виступали такі держави – члени ЄС, як Франція, Нідерланди та Великобританія, також це стало об'єктом наукових нарікань[2].

Проаналізувавши Резолюцію, СПІ у справі *Kadi* дійшов висновку, що оскільки Резолюція Ради Безпеки ООН передбачала гуманітарні пом'якшення, а також те, що держави могли оскаржити Резолюцію в Комітеті по санкціях, то заморожування коштів позивача Каді не становило порушення норм *jus cogens*. Крім того, СПІ не знайшов порушення права на справедливе слухання справи та права на справедливий судовий розгляд як частини масиву норм *jus cogens*. Основні тези рішення СПІ полягають у такому: 1) СПІ заперечив дуалістичну концепцію щодо становища ЄС у міжнародному правопорядку та безапеляційно підкорив діяльність ЄС рішенням ООН; 2) незважаючи на таку субординацію, СПІ визнав за собою можливість перегляду актів Ради Безпеки ООН на відповідність навіть не нормам щодо захисту прав людини, визнаних ЄС, а імперативним нормам міжнародного права; 3) СПІ визначив таке положення ЄС, яке полягає в його субординації універсальній міжнародній організації, але із

[1] Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 8 April 1993. *International Court Of Justice Reports.* 1993. P. 440, para 100.

[2] Eeckhout P. Community Terrorism Listings, Fundamental Rights, and UN Security Council Resolutions: In Search of the Right Fit. *European Constitutional Law Review*. 2007. Vol. 3, No. 2. P. 183–206; Tomuschat C. Note on Kadi. *Common Market Law Review*. 2005. Vol. 43. P. 537.

власними контрольними механізмами, які будуть використовуватися від імені міжнародного співтовариства.

Це рішення СПІ було оскаржене позивачем у Суді справедливості та в результаті цього було скасоване на підставі того, що воно значно обмежувало основоположні права позивача, а також був скасований Регламент Ради ЄС. При цьому Суд зазначив, що він анулює відповідні правила ЄС, однак поширює їх дію на наступні три місяці з метою надання Раді часу для ухвалення нового акта та відповідних правових механізмів.

Аналіз рішення Суду справедливості у справі *Kadi* дозволяє зробити висновок, що воно повністю відповідає тій концепції, якої він дотримувався щодо унікальності та автономності правопорядку такого нового виду міжнародного об'єднання, як ЄС, який становить наднаціональну, інтеграційну організацію, що значною мірою відрізняється від класичної міжурядової організації. Тим самим Суд продовжив розвиток дуалістичної моделі співвідношення міжнародного права та права ЄС. Суд ЄС занадто довго розвивав конституційну характеристику установчих договорів, щоб одним рішенням її заперечити. Генеральний адвокат М. Мадуро (M. Maduro), призначений у цій справі, теж підкреслював ідею того, що положення, які встановлюються міжнародним договором, не можуть обмежувати конституційні принципи установчих договорів. Власне, це рішення підкреслило, що, зважаючи на унікальність ЄС, його норми повинні мати примат над нормами міжнародного правопорядку, при тому, що Суд справедливості зазначив, що він скасовує та перевіряє не самі норми Резолюції Ради Безпеки або Статуту ООН, а внутрішній нормативний акт ЄС, який імплементує Резолюцію.

Суд справедливості виходить із того, що міжнародні угоди не можуть впливати на перерозподіл повноважень, які закріплені в установчих договорах ЄС або на автономію правової системи ЄС, а отже, зобов'язання, накладені міжнародними угодами, не можуть бути важливішими, ніж конституційні принципи установчих договорів ЄС. Водночас Суд справедливості визнає, що право ЄС має поважати міжнародне право, а всі заходи ЄС мають тлумачитися в світлі міжнародного права, а також з особливою увагою ставитися до застосування резолюцій ООН на підставі Глави VII Статуту ООН. Але це жодним чином не впливає на те, що міжнародне право – це паралельна система,

яка не може змінювати юридичну силу та примат основоположних принципів права ЄС. Тому Суд справедливості зазначив, що навіть якщо норми, які встановлені Резолюцією Ради Безпеки ООН, можуть бути класифіковані як частина норм правопорядку ЄС, то їх становище було б вищим, ніж у вторинного права ЄС, але нижчим, ніж установчі договори Союзу та загальні принципи права ЄС, які включають у себе основоположні права людини.

У зв'язку з цим доречно зазначити, що поняття «загальні принципи права ЄС» – поняття, яке самостійно розробив Суд ЄС. Воно включає в себе досить великий масив норм, який є спільним для конституційних традицій усіх держав – членів ЄС, міжнародних угод щодо захисту прав людини та ЄКПЛ (рішення було ухвалене до набуття чинності Хартією, тож про неї не було згадки). Цю категорію норм Суд завжди ставив на вершині ієрархії норм. Суд ЄС зайняв позицію, яка полягає в тому, що ціллю ЄС є захист цінностей свого власного конституційного ладу, включаючи європейські стандарти захисту прав людини, незалежно від того, чи призведе це до опосередкованої відмови виконувати вказівки Ради Безпеки ООН.

Позиція Суду справедливості у справі *Kadi* зазнала критики авторитетами права ЄС. Більш того, Суд справедливості був звинувачений у несправедливості до міжнародного права[1] або навіть у відродженні ідеї націоналізму[2]. Так, Г. де Бурка (G. De Burca), аналізуючи справу, визначив, що, ухвалюючи саме таке рішення, Суд справедливості «проголосив верховенство внутрішніх конституційних цінностей над нормами міжнародного права» та закріпив «плюралістичний підхід, який підкреслює внутрішню й зовнішню автономію та відокремленість

[1] De Burca G. The European Court of Justice and the International Legal Order After Kadi. *Harvard International Law Journal.* 2010. Vol. 51. P. 44; Halberstam D., Stein E. The United Nations, the EU, and the King of Sweden: Economic Sanctions and Individual Rights in a Plural World Order. *Common Market Law Review.* 2009. Vol. 46. P. 13; Weiler J. H. H. Editorial. *European Journal of International Law.* 2008. Vol. 19, No. 5. P. 895–896; Tomuschat C. The Kadi Case: What Relationship is there between the Universal Legal Order under the Auspices of the United Nations and the EU Legal Order? *Yearbook of European Law.* 2009. P. 658; Cannizzaro E. Security Council Resolutions and EC Fundamental Rights: Some Remarks on the ECJ Decision in the Kadi Case. *Yearbook of European Law.* 2009. P. 597.

[2] Tomuschat C. The Kadi Case: What Relationship is there between the Universal Legal Order under the Auspices of the United Nations and the EU Legal Order? *Yearbook of European Law.* 2009. Vol. 28 (1). P. 658, 663.

правового порядку ЄС від міжнародного»[1]. Він звинувачує Суд у тому, що замість того, щоб шукати компроміси та доктринально вибудовувати ієрархію між джерелами міжнародного права та права ЄС, той показав приклад усім суб'єктам, що міжнародне право можна підкорювати конституційним принципам власного внутрішнього правопорядку, будь то національний правопорядок, чи правопорядок міжнародної організації.

Але були й такі автори, що підтримали доцільність позиції Суду ЄС, який виходив із верховенства принципів захисту прав людини[2]. Окремі автори зауважують, що Суд справедливості змусила ухвалити таке рішення саме недосконаліть механізмів захисту прав людини на рівні ООН[3] або вбачають у рішенні Суду справедливості нові механізми захисту для приватних осіб, оскільки загальновідомо, що санкційні механізми ООН є недосконалими[4].

А. Шекхтман (A. Shekhtman) у цьому контексті зазначає, що позиція Суду справедливості показала можливість активізму Суду ЄС бути не лише горизонтальним (відносно держав-членів), а й вертикальним (стосуватися приватних осіб)[5].

Опосередковано про правильність позиції Суду справедливості у рішенні *Kadi* свідчить і те, що Рада Безпеки ООН врахувала позицію Суду та ухвалила нову Резолюцію[6], яка усувала прогалини щодо прав людини, на які вказав Суд ЄС, та встановила, що списки осіб та організацій, підозрюваних у зв'язках з тероризмом, мають бути в публічному доступі

[1] De Burca G. The European Court of Justice and the International Legal Order After Kadi. *Harvard International Law Journal*. 2010. Vol. 51. P. 48–49.

[2] Див.: Tridimas T. Economic Sanctions, Procedural Rights and Judicial Scrutiny: Post-Kadi Developments. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2009–2010, Vol. 12; Kokott J., Sobotta C. The Kadi Case – Constitutional Core Values and International Law – Finding the Balance? *European Journal of International Law*. 2012. Vol. 23, No. 4. P. 1015–1024; Eeckhout P. Kadi and al Barakaat: Luxembourg is not Texas – or Washington DC. *Blog of the European Journal of International Law.* February 25, 2009. URL: www.ejiltalk.org/kadi-and-al-barakaat-luxembourg-is-not-texas-or-washington-dc.

[3] Scheinin M. Is the ECJ Ruling in Kadi Incompatible with International Law? *Yearbook of European Law.* 2009. Vol. 28 (1). P. 637–653.

[4] Kokott J., Sobotta C. The Kadi Case – Constitutional Core Values and International Law – Finding the Balance? *European Journal of International Law.* 2012. Vol. 23, No. 4. P. 1024.

[5] Shekhtman A. Kadi v. Commission: A Case Study of the Development of a Rights-Based Jurisprudence for the European Court of Justice. *Claremont-UC Undergraduate Research Conference on the European Union*. Vol. 2011. 2011. Art. 9 P. 90.

[6] S. C. Resolution 1822. 2008. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1822%20%282008%29.

в кожній державі, а також суб'єкти, що зазначені у цих переліках, мають персонально повідомлятися про це. Крім того, Комітет по санкціях ООН має аргументувати свої підозри щодо участі осіб та організацій у терористичній діяльності. У рамках Комітету по санкціях з 2010 р. також було засновано інститут незалежного Омбудсмана (Ombudsperson)[1], який уповноважений розглядати запити від індивідів, груп осіб чи об'єднань щодо виключення їх із санкційного списку Ради Безпеки щодо ІДІЛ та Аль-Каїди[2]. Омбудсман здобув з того часу значний політичний вплив, незважаючи на те, що обов'язкової сили його висновки не мають. Дуже багато процесуальних норм діяльності Омбудсмана було запозичено із Рішення Суду ЄС. На цей час 78 справ було вирішено на підставі процесу, розпочатого Омбудсманом, та ще дві знаходяться на його розгляді[3]. Однак Омбудсман не уповноважений розглядати легітимність санкцій щодо Талібану, Сомалі, Кот-д'Івуáру, Конго тощо, тож можливість звернення до Суду ЄС є однією з гарантій дотримання прав людини. Так, Загальний суд та Суд справедливості вже розглядали позови від приватних осіб стосовно санкцій, пов'язаних із ситуацією військового конфлікту в Кот-д'Івуáрі[4] або ж у Конго[5].

Надбанням у цьому плані є ч. 2 ст. 275 ДФЄС, що виникла із Лісабонським договором та надала Суду ЄС юрисдикцію щодо ухвалення рішень стосовно правомірності рішень, які передбачають обмежувальні заходи стосовно фізичних та юридичних осіб, ухвалених Радою у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики. Раніше можливості оскаржувати акти незаконодавчого характеру у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики не існувало.

[1] SC Res. 1904. 2009. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1904%20%282009%29.

[2] Аналіз інституту див.: Kirschner A. Security Council Resolution 1904 (2009): A Significant Step in the Evolution of the Al-Qaida and Taliban Sanctions Regime? *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht***.** 2010. Vol. 70. P. 585–607.

[3] До речі, після проведених реформ Комітет по санкціях надав можливість Каді у 2008 р. викласти свої зауваження за обвинуваченнями. Після дослідження цих зауважень Комітет дійшов висновку, що він має підстави до включення його у список підозрюваних у зв'язках із терористами.

[4] Joined Cases C-478/11 P to C-482/11 P, Laurent Gbagbo (C-478/11 P), Katinan Justin Koné (C-479/11 P), Akissi Danièle Boni-Claverie (C-480/11 P), Alcide Djédjé (C-481/11 P) and Affi Pascal N'Guessan (C-482/11 P) v Council of the European Union. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0478&lang1=en&type=TXT&ancre=.

[5] Cases T-107/15 and T-347/15, Uganda Commercial Impex Ltd v Council of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015TJ0107.

Слід наголосити також на тому, що жодних політичних заяв або позицій з боку ООН, які б свідчили про протест щодо позиції Суду справедливості, також не було зроблено. Тим більше, що режим накладання санкцій на індивідів постійно критикувався за те, що він дійсно порушував принцип презумпції невинуватості, права на справедливий судовий розгляд тощо[1], оскільки навіть засідання Комітету із санкцій мали закритий характер. Тобто очевидно, що Рішення Суду справедливості посприяло тому, щоб механізми ООН були вдосконалені, а відданість Суду справедливості захисту прав людини мала вплив і на міжнародне право, і на правотворчу діяльність ООН.

Г. де Бурка слушно підкреслив, що ті виклики, які постали під час розгляду справи *Kadi*, є індикаторами того, що міжнародно-правове середовище стає все більш складним[2]. Дійсно, говорити про панування конституціоналістичного підходу щодо міжнародного правопорядку, який збігається із моністичним підходом[3], все ж таки досить важко. Із появою потужних інтеграційних гравців на міжнародній арені одним із найуспішніших з яких є ЄС, гомогенність міжнародного правопорядку знижується. Навпаки, відбувається регіональна конституціоналізація того самого ЄС із власними принципами верховенства всередині своєї унікальної правової системи *sui generis*[4].

---

[1] Cannizzaro E. A Machiavellian Moment? The UN Security Council and the Rule of Law. *International Organizations Law Review*. 2006. Vol. 3. P. 189–224, Almquist J. A Human Rights Critique of European Judicial Review: Counter-Terrorism Sanctions. *International and Comparative Law Quarterly*. 2008. Vol. 57. P. 303.

[2] De Burca G. The European Court of Justice and the International Legal Order After Kadi. *Harvard International Law Journal*. 2010. Vol. 51, No. 1. P. 8.

На це звернула увагу і ООН. У зв'язку з цим у 2002 р. Комісія з міжнародного права заснувала групу із вивчення фрагментації міжнародного права, яка у 2006 р. за результатами своєї роботи надала Генеральній Асамблеї ООН доповідь «Фрагментація міжнародного права: проблеми, що виникають з диверсифікації та експансії міжнародного права». URL: http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_l682.pdf.

[3] De Wet E. The International Constitutional Order. *International and Comparative Law Quaterly*. 2006. Vol. 55. P. 51; Fassbender B. The United Nations Charter as Constitution of the International Community. *Columbia Journal of Transnational Law*. 1998. Vol. 36. P. 529; Peters A. Compensatory Constitutionalism: The Function and Potential of Fundamental International Norms and Structures. *Leiden Journal of International Law*. 2006. Vol. 19. P. XX; Simma B. From Bilateralism to Community Interest in International Law. *Recueil* des Cours de *l'Acade'mie* de *Droit International*. 1994. Vol. 250. P. 217; Von Bogdandy A. Constitutionalism in International Law: Comments on a Proposal from Germany. *Harvard International Law Review*. 2006. Vol. 47. P. 223.

[4] Див.: Комарова Т. Влияние Суда ЕС на конституционализацию права Европейского Союза. *Право Украины.* 2013. №3. С. 64–70.

Таким чином, Суд справедливості підтримує плюаралістичну концепцію міжнародного правопорядку, розрізняючи окремо право ЄС та міжнародне право, виділяючи в кожній цій системі власну ієрархію норм. Суд справедливості змалював таку картину світового режиму, в якій існують горизонтальні, неієрархічні, відмежовані правопорядки. Компетенція ЄС не поширюється на перегляд норм паралельного правопорядку, але може стосуватися власних правових засобів, які імплементують ці норми. Суд справедливості продовжив свою кропітку працю щодо встановлення концепції автономного правопорядку ЄС та ствердження основоположних прав людини. Суд показав себе передусім як гарант конституційного ладу ЄС, що дійсно не може не викликати бурхливої реакції з боку міжнародників, які звинувачують Суд справедливості у вибірковому ставленні до міжнародних норм, керуючись суто стандартами, а точніше сказати, цінностями Союзу.

Ці цінності є недоторканною наріжною основою конституційної системи ЄС, відступати від якої в жодному випадку не дозволено, хоча насправді ці цінності і беруть свої витоки саме у міжнародному праві. Категорію загальних принципів права ЄС, до яких входять і основоположні права людини[1], Суд ЄС завжди ставив у главі ієрархії правових норм. Він дотримується позиції, яка полягає в тому, що ціллю ЄС є за-

[1] Провівши аналіз практики Суду ЄС, можна підсумувати, що до категорії основоположних прав він відносить: принцип рівності та недискримінації (Case C-303/05, Advocaten voor de Wereld VZW v Leden van de Ministerraad. *European Court Report.* 2007. P. I-3633, para. 55), право на справедливий суд (Case C-385/07, P Der Grune Punkt – Duales System Deutschland GmbH v Commission. *European Court Report*. 2009. P. I-6155, para. 177), законність при призначенні покарання за злочин (Case C-303/05, Advocaten voor de Wereld VZW v Leden van de Ministerraad. *European Court Report.* 2007. P. I-3633, para. 49), принцип поваги до приватного та сімейного життя (Case C-450/06, Varec SA v Etat belge. *European Court Report*. 2008. P. I-581, para. 48), принцип non bis in idem (Joined Cases C-238/99 P, C-244/99 P, C-245/99 P, C-247/99 P, C-250/99 P to C-252/99 P and C-254/99 P, Limburgse Vinyl Maatschappij NV (LVM), DSM NV and DSM Kunststoffen BV, Montedison SpA, Elf Atochem SA, Degussa AG, Enichem SpA, Wacker-Chemie GmbH and Hoechst AG and Imperial Chemical Industries plc (ICI) v Commission. *European Court Report*. 2002. P. I-8375, para. 59), право на гідність та особисту недоторканність (Case C-377/98, Kingdom of the Netherlands v Parliament and Council. *European Court Report*. 2001. P. I-7079, para. 70), свобода зібрань та об'єднань (Joined Cases T-222/99, T-327/99 and T-329/99, Jean-Claude Martinez, Charles de Gaulle, Front national and Emma Bonino and Others v Parliament. *European Court Report*. 2001. P. II-2823, para. 231), свобода вираження поглядів (Case C-421/07, Criminal proceedings against Frede Damgaard. *European Court Report*. 2009. P. I-2629, para. 26), право на власність (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council and Commission. *European Court Report*. 2008. P. I-6351, para. 356–358).

хист цінностей свого власного конституційного ладу, включаючи європейські стандарти захисту прав людини, незалежно від того, чи це призведе до опосередкованої відмови виконувати вказівки Ради Безпеки ООН. Суттєвим тут є й те, що джерелом прав людини Суд справедливості визнає навіть не внутрішні норми Союзу, а Міжнародний Білль про права, який є обов'язковим для дотримання та захисту всіма суб'єктами, в тому числі і Радою Безпеки ООН.

Цікавою є спроба Н. Лавраноса (N. Lavranos) сформувати список того, що формує «основи правової системи ЄС», які він вживає у значенні цінностей ЄС і відхилення від яких неможливе. Так, він називає як основи розподіл компетенцій, закріплених в установчих договорах, автономію правової системи ЄС, виключну юрисдикцію Суду ЄС відповідно до ст. 19 ДЄС та ст. 344 ДФЄС, судовий перегляд актів ЄС у світлі їх відповідності основоположним свободам, захист основоположних прав[1]. Ці основи правової системи ЄС спрямовані передусім на захист надбання ЄС та інтересів європейської інтеграції.

Можна зробити висновок, що юрисдикція Суду ЄС щодо захисту прав людини є обмеженою. Так, Суд ЄС здійснює контроль за дотриманням відповідних стандартів інститутами, агентствами, органами та службами ЄС, у той час як стосовно дій держав-членів його юрисдикція суттєво обмежена через розподіл повноважень між Союзом та державами-членами та неможливістю перебирати повноваження один одного. Суд ЄС має юрисдикцію лише стосовно дій держав-членів, що направлені на реалізацію повноважень, які належать Союзу, тобто на заходи з імплементації та реалізації права ЄС. Також практика Суду ЄС поширила його юрисдикцію на заходи держав-членів, які встановлюють обмеження свобод Союзу – свободи руху осіб, послуг, капіталу. Це є доволі принциповим моментом, оскільки є винятковим випадком, коли юрисдикція Суду ЄС поширюється на сфери, які не підпадають під компетенцію Союзу. І ця нова тенденція Суду ЄС показує, що основоположні права набувають все більшого значення в Союзі та не розглядаються ним лише як інструмент, додатковий або іноді навіть вторинний стосовно економічних інтересів інтеграції. Наведене вище, а також існування інституту громадянства, що є тісно пов'язаним із питанням захисту прав людини в межах ЄС, перетворює

[1] Див.: Lavranos N. Protecting European Law from International Law. *European Foreign Affairs Review*. 2010. Vol. 15, Issue 2. P. 265–282.

Союз із суто економічної організації в спільноту народів, у якій панує повага до прав людини та в якій встановлені різноманітні механізми їх ефективного захисту.

4.4. Правотлумачна практика Суду Європейського Союзу та міжнародне право

Право ЄС розвинулося в доволі унікальну правову систему, яка вирізняється своїми рисами з-поміж інших правових систем. Як уже зазначалось, доктрина Суду ЄС зводиться до збереження автономії всієї правової системи ЄС, його повноважень та інститутів, уніфікованого тлумачення норм права ЄС[1], а також її незалежності від інших правових систем, у тому числі заснованих на міжнародному праві. Сучасне ж міжнародне право вже не є гомогенною структурою та розвивається фрагментарно[2]. Установчі договори ЄС не визначають ієрархії між джерелами права ЄС та міжнародного права, що об'єктивно може призводити до виникнення практичних проблем. І тому на сучасному етапі функціонування Союзу постає вкрай важливе питання щодо співвідношення права ЄС із міжнародним правом[3]. Із набуттям чин-

[1] Щодо впливу Суду ЄС на єдність права ЄС див.: Комарова Т. В. Суд Европейского союза и единство судебной практики. *Современное право*. 2013. № 11. С. 143–148.

[2] Щодо характеристики міжнародного права XXI століття див.: Бурменський М. В. Міжнародне право на тлі викликів XXI століття. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 5–17.

[3] Див.: Комарова Т. В. Суд Европейского Союза и международный правопорядок. *Политические и правовые процессы в современном* мире : материалы междунар. науч.-практ. конф. Ярославль, 2010. С. 65–77; Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу та міжнародний правопорядок. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. № 108 (Ч. 1). С. 219–224; Комарова Т. В. Суд Европейского Союза и международный правопорядок. *Ломоносов – 2013* : материалы междунар. молодеж. научн. форума / отв. ред.: А. И. Андреев, А. В. Андриянов, Е. А. Антипов, М. В. Чистякова. Москва : МАКС Пресс, 2013. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2385/59285_c808.pdf; Комарова Т. В. Практика Суду ЄС щодо співвідношення міжнародного права та права ЄС. *Цивільний процес на зламі століть* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю заснування каф. цив. процесу (м. Харків, 20–21 жовт. 2016 р.). Харків, 2016.

ності Лісабонським договором ЄС отримав правосуб'єктність і тепер виступає повноцінним суб'єктом міжнародного права, а це, у свою чергу, породжує необхідність розуміння юридичної сили джерел міжнародного права у правопорядку ЄС.

Питання щодо співвідношення права ЄС та міжнародного права найчастіше постають перед Судом ЄС у процедурах стосовно сумісності запланованої угоди ЄС із установчими договорами (ч. 11 ст. 218 ДФЄС), стосовно оскарження актів ЄС (ст. 263 ДФЄС), стосовно позадоговірної відповідальності ЄС (ст. 268 та 340 ДФЄС), стосовно невиконання державою-членом своїх зобов'язань (ст. 258 ДФЄС) та преюдиціальної процедури (ст. 267 ДФЄС). Зважаючи на те, хто виступає позивачами у перелічених процедурах, найчастіше саме Суд справедливості, а не Загальний суд, розвиває практику в цій сфері, тим паче, що в переважній більшості згадані питання розкриваються в рамках преюдиціальної процедури, коли національні суди держав-членів стикаються зі складнощами у правозастосуванні норм різного рівня.

Уперше Суд справедливості висловив власну позицію щодо міжнародного права та права ЄС у рішенні у справі *Haegeman*, констатуючи, що міжнародні угоди, згода на обов'язковість яких надана інститутами Співтовариства, стають частиною права Співтовариства[1] (тепер права ЄС). На Суд ЄС покладається обов'язок уніфікованого тлумачення цих угод та тлумачення права ЄС у їх світлі для того, щоб ефективно реалізовувати положення цих міжнародних угод[2]. Такий логічний висновок тепер є очевидним, але на момент ухвалення цього рішення

С. 109–112; Комарова Т. В. Роль міжнародного права у практиці Суду Європейського Союзу. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р. : у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 59–65; Комарова Т. В. Практика Суду Європейського Союзу та міжнародний правопорядок. *Міжнародні організації та міжнародне право XXI століття: етапи становлення, сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (19 лют. 2016 р.). С. 83–87; Komarova T. The Court of Justice of the European Union and International Legal Order. *Russian Law Journal*. 2017. Vol 5, No 3. P. 140–167; Комарова Т. В. Співвідношення міжнародного права та права ЄС у практиці Суду справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 2. Т. 2. С. 164–168.

[1] Case 181/73, Haegeman v Belgium. *European Court Reports.* 1974. P. 449, paras. 3–5.

[2] Case 108/81, Hauptzollamt Mainz v C. A. Kupferberg & Cie. KG asA. *European Court Reports.* 1982. P. 3641, para 2.

точилося багато доктринальних дискусій стосовно можливості Суду справедливості тлумачити міжнародні угоди ЄС[1], особливо у світлі того, що дуже часто вони стосуються не лише компетенції ЄС, а мають змішаний характер. Нині можна констатувати, що практика Суду ЄС стосовно міжнародних угод стала однією з динамічних сфер судового тлумачення. Наприклад, лише стосовно Угоди про асоціацію із Туреччиною Суд ухвалив більше як 60 рішень[2].

Якщо звертатися до установчих договорів ЄС, то вони встановлюють, що Союз та його інститути сприяють суворому дотриманню міжнародного права, зокрема дотриманню принципів Статуту ООН (ч. 5 ст. 3, ч. 1 ст. 21 ДЄС). У старій редакції ДЄС до Лісабонських змін у Договорі не було згадки про дотримання міжнародного права і лише у преамбулі Договору про ЄСпв зазначалося, що держави-члени «…маючи намір підтвердити солідарність, що поєднує Європу й заморські країни, та бажаючи забезпечити розвиток їхнього добробуту відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй… вирішили створити Європейське Співтовариство…». Тобто мова йшла навіть не про дотримання міжнародного права, а про ціль – розвиток добробуту держав-членів відповідно до вузького кола джерел – принципів ООН.

Чинна редакція установчих договорів покладає на Суд ЄС відповідне завдання щодо дотримання міжнародного права у своїй практиці та при здійсненні судового контролю за діяльністю інших інститутів ЄС. М. Мендез (M. Mendez) вважає, що це надає приватним особам «потенційно потужні додаткові аргументи при оскарженні заходів Співтовариства, які є сумнівними з точки зору їх відповідності угодам Співтовариства»[3]. Так, у рішенні *Air Transport Association* Суд справедливості вперше звернувся до ч. 5 ст. 3 ДЄС та зазначив, що коли ЄС ухвалює акт, він зобов'язаний дотримуватися міжнародного права

[1] Див.: Jacobs F. G. Direct Effect and Interpretation of International Agreements in the Recent Case Law of the European Court of Justice. *Law and Practice of EU External Relations, Salient Features of a Changing Landscape* / A. Dashwood, M. Maresceau (Eds.). Cambridge, CUP, 2008. P. 13.

[2] Groenendijk K. The Court of Justice and the Development of EEC-Turkey Association Law. *Degrees of Free Movement and Citizenship* / D. Thym, M. H. Zoetewij Turhan (Eds.). Martinus Nijhoff, 2015. P. 1.

[3] Mendez M. The Legal Effect of Community Agreements: Maximalist Treaty Enforcement and Judicial Avoidance Techniques. *European Journal of International Law*. 2010. Vol. 21, No. 1. P. 104.

в цілому, включаючи звичаєве міжнародне право, яке є обов'язковим для інститутів ЄС[1].

В аспекті предмета дослідження важливе значення має проблема визначення місця міжнародних угод в ієрархії джерел права ЄС. Стосовно міжнародних угод, стороною яких є Союз, ч. 2 ст. 216 ДФЄС відносить їх до джерел права ЄС, які є обов'язковими як для інститутів Союзу, так і для держав-членів. Зважаючи на процедуру надання Союзом згоди на міжнародні угоди[2], можна стверджувати, що ієрархічно вони стоять нижче, ніж установчі договори. Але водночас їх юридична сила вища, ніж вторинне право ЄС. Підтвердженням цього є те, що при укладенні міжнародної угоди може бути ініційована факультативна процедура звернення до Суду справедливості для отримання висновку Суду про те, чи є угода сумісною з установчими договорами. Така ініціатива може йти від держави-члена, Парламенту, Ради чи Комісії (ч. 11 ст. 218 ДФЄС). Якщо висновок Суду справедливості виявиться негативним, то запланована угода не може набути чинності, доки до неї не буде внесено зміни або не буде переглянуто установчі договори. Інакше буде вважатися, що установчі договори мають примат над міжнародними угодами, укладеними ЄС.

Цікаво, що практика застосування ч. 11 ст. 218 ДФЄС підтверджує, що інститути ЄС вкрай рідко обирають варіант внесення змін до установчих договорів, а зазвичай вносять зміни до міжнародних угод. Це теж опосередковано свідчить про відповідну ієрархію між цими джерелами права. Тим самим Суд своєю практикою підтверджує шанобливе ставлення до основ права ЄС, до так званого *acquis communautaire*. І це виглядає досить логічним, оскільки установчі договори мають інший, більш конституційний, характер, ніж звичайні міжнародні угоди, оскільки більшість їх норм є нормами прямого застосування та стосуються прав приватних осіб, а тому через таку свою характеристику вони не можуть часто змінюватись. Така специфіка була підкреслена і самим Судом справедливості у Висновку щодо Угоди між співтовариствами та ЄЕП. Суд указав на те, що Угода про ЄЕП – це класична міжнародна угода, яка не передбачає передачі суверенних прав

[1] Case C-366/10, Air Transport Association of America and Others v Secretary of State for Energy and Climate Change. *European Court Reports*. 2011. P. I-13755. Para 101.

[2] Рада ухвалює рішення про укладення угоди після отримання згоди Парламенту або після консультації з Парламентом (ч. 6 ст. 218 ДФЄС). Таке ухвалення відбувається у формі акта вторинного права ЄС.

від держав-членів до міжурядових органів, створених на її підставі. ЄСпв, навпаки, представляють собою інтеграційну організацію з конституційними елементами[1].

Мають місце лише поодинокі випадки, коли через незбіг положень міжнародних угод та положень установчих договорів вносилися зміни до установчих договорів. Це випадки із приєднанням ЄС до СОТ, а також щодо можливості приєднання ЄС до ЄКПЛ (коли до установчих договорів було додано Протокол № 8 щодо п. 2 ст. 6 Договору про ЄС стосовно приєднання Союзу до ЄКПЛ)[2]. На думку П. Я. Куіжпера (P. J. Kuijper), ці випадки стали винятками лише через те, що більша частина держав-членів виступала за відповідні зміни[3].

Опосередковано про примат установчих договорів над міжнародними угодами та зобов'язань держав-членів перед Союзом свідчить також ст. 351 ДФЄС, яка має конституційне значення та встановлює, що у випадку несумісності міжнародних угод, укладених державами-членами до їх приєднання до Союзу, з установчими договорами, держави-члени мають вжити належних кроків для усунення несумісностей. Це положення дозволяє Союзу ефективно захищати свій правопорядок від небажаного впливу міжнародного права, таким чином, зміцнюючи його автономію. На практиці ст. 351 ДФЄС застосовувалася не так вже і багато разів[4], але Суд справедливості своєю практикою встиг сформувати певні тенденції. Ця практика свідчить про те, що у справах, у яких застосовується ця стаття, Суд схиляється до безза-

[1] Opinion 1/91, EEA Agreement I. *European Court Reports.* 1991. P. I-6079.

[2] Opinion 1/94, WTO. *European Court Reports*. 1994. P. I-5267, Opinion 2/94, Accession by the EC to the ECHR. *European Court Reports.* 1996. P. I-1759.

[3] Див.: Kuijper P. J. «It shall contribute to ... the strict observance and development of international law...» : *The role of the Court of Justice. The Court of Justice and the construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law = La Cour de Justice et la construction de l'Europe: analyses et perspectives de soixante ans de jurisprudence.* The Hague : Asser Press, 2013. P. 598.

[4] Cases C-812/79, Attorney-General v. Burgoa. *European Court Reports.* 1980. P. 2787; C-84/98, Commission v. Portugal. *European Court Reports*. 2000. P. I-5215; C-62/98, Commission v. Portugal. *European Court Reports*. 2000. P. I-5171; C-307/99, OFT Fruchthandelsgesellschaft. *European Court Reports.* 2001. P. I-3159; T-2/99, T. Port v. Council. *European Court Reports.* 2001. P. II-2093; T-3/99, Bananatrading v. Council. *European Court Reports.* 2001. P. II-2123; C-203/03, Commission v. Austria. *European Court Reports.* 2005. P. I-935; C-216/01, Budvar. *European Court Reports.* 2003. P. I-1361; Joined cases C-466, 467, 468, 469, 471, 472, 475 and 476/98, Commission v. UK, Denmark, Sweden, Finland, Belgium, Luxemburg, Austria and Germany (Open skies). *European Court Reports.* 2002. P. I-9519.

перечного захисту права ЄС. У доктрині навіть з'явилася точка зору, що у Суду справедливості почав формуватися новий підхід до оцінки договорів, що укладаються державами-членами з третіми країнами[1].

Якщо раніше Суд справедливості міг визнати міжнародну угоду, укладену державами-членами, такою, що фактично несумісна із правом ЄС, то новий підхід зводиться до того, що він може це зробити навіть убачаючи «гіпотетичну несумісність». Як приклад можна навести справи *Commission v Republic of Austria*[2], *Commission v Kingdom of Sweden*[3], *Commission v Republic of Finland*[4]. Справи стосувалися великої кількості двосторонніх інвестиційних угод Австрії, Швеції та Фінляндії, які були укладені ними ще до вступу в ЄС. Фактичних суперечностей між цими угодами та установчими договорами не було, але, на думку Комісії, а потім і Суду справедливості, за певних умов вони могли виникнути в майбутньому. Так, відповідно до чинних ч. 2 ст. 64, ст. 66 та ч. 1 ст. 75 ДФЄС (які аналогічні тодішній редакції ч. 2 ст. 57, ст. 59 та ч. 1 ст. 60 Договору про ЄС) Парламент та Рада можуть ухвалювати заходи щодо руху капіталу до або з третіх країн із залученням прямих інвестицій, включаючи інвестиції у нерухомість, щодо заснування, надання фінансових послуг або допуску цінних паперів на ринки капіталу. Двосторонні інвестиційні угоди, у свою чергу, включали положення щодо свободи перерахунків платежів, пов'язаних із інвестиціями, без будь-яких затримок та у вільно конвертованій валюті. Така конструкція, на думку Суду справедливості, становила «потенційну або гіпотетичну несумісність», незважаючи на те, що Парламент з Радою жодного разу не реалізовували свої повноваження у вказаній сфері.

---

[1] Див.: Lavranos N. Protecting European Law from International Law. *European Foreign Affairs Review*. 2010. Vol. 15, Issue 2. P. 265–282; Исполинов А. С., Ануфриева А. А. Право ЕС и международное право: последствия нового подхода суда ЕС к договорам, заключенным государствами-членами с третьими странами. *Евразийский юридический журнал*. 2011. №3 (34). С. 66–72; Rosas A. The Status in EU Law of International Agreements Concluded by EU Member States. *Fordham International Law Journal.* 2011. Vol. 34, Issue 5. P. 1323.

[2] Case C-205/06, Commission v Republic of Austria. *European Court Reports.* 2009. P. I-01301.

[3] Case C-249/06, Commission v Kingdom of Sweden. *European Court Reports.* 2009. P. I-01335.

[4] Case C-118/07, Commission v Republic of Finland. *European Court Reports.* 2009. P. I-10889.

Суд справедливості зосередив свою увагу на тому, чи достатньо існування лише потенційних суперечностей для того, щоб визнати угоди несумісними із правом ЄС. Він дійшов висновку, що для забезпечення ефективності положень ч. 2 ст. 64, ст. 66 та ч. 1 ст. 75 ДФЄС у Ради та Парламенту має існувати можливість вжиття негайних заходів, що обмежуватимуть пересування капіталів. А оскільки положення інвестиційних угод можуть цьому перешкоджати, ст. 351 ДФЄС слід застосовувати для визнання інвестиційних угод такими, що суперечать праву ЄС. На підставі рішень Суду справедливості три держави-відповідачки були визнані такими, що порушили право Союзу[1]. Науковці звертають увагу на те, що Суд справедливості реалізував превентивні повноваження зі збереження єдності та однакового застосування права ЄС[2]. Але деякі негативно відреагували на рішення Суду, оскільки, на їхню думку, вони порушують принцип пропорційності[3].

На наш погляд, у будь-якому випадку ч. 2 ст. 351 ДФЄС встановлює обов'язок держав-членів вжити належних заходів щодо усунення в цих угодах суперечностей із установчими договорами. Держави-члени у разі потреби мають співпрацювати та ухвалювати спільну позицію. Належними будуть визнані будь-які дії, що усунуть існуючі суперечності, включаючи денонсацію цієї міжнародної угоди державою-членом. Сам Суд справедливості констатує, що у протилежному випадку, якщо державами-членами не буде вжито належних заходів, у них втрачається можливість посилатися на ч. 1 ст. 351 ДФЄС в аспекті того, що установчі договори не впливають на їхні права та обов'язки, передбачені угодами, укладеними даними державами до вступу в ЄС[4].

Окремої уваги заслуговує питання про те, що установчі договори як акти конституційного характеру можуть тлумачитися виключно Судом справедливості і наявність інших судових механізмів відповід-

[1] Більш докладно про процедуру припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС див.: Комарова Т. В. Припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС. *Проблеми законності.* 2007. Вип. 91. С. 173–179; Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. 360 с.

[2] Исполинов А. С., Ануфриева А. А. Право ЕС и международное право: последствия нового подхода суда ЕС к договорам, заключенным государствами-членами с третьими странами. *Евразийский юридический журнал*. №3 (34). 2011. С. 68.

[3] Див.: Lavranos N. Protecting European Law from International Law. *European Foreign Affairs Review*. 2010. Vol. 15, Issue 2. P. 280.

[4] Case C-203/03, Commission v Austria. *European Court Reports.* 2005. P. 1-935.

но до міжнародних угод, ухвалених Союзом, не може впливати та цю монополію. Більш того, ст. 344 ДФЄС покликана захищати таку монополію і передбачає, що держави-члени беруть на себе зобов'язання не піддавати спори щодо тлумачення або застосування Договорів жодним іншим методам урегулювання, крім передбачених Договором. Монополія Суду справедливості вже детально розглядалася у підрозд. 1.4, але слід нагадати, що вона була підтверджена у рішенні *MOX Plant*[1], а також Висновку 1/09 щодо створення Європейського патентного суду, в якому Суд зазначив, що підписання міжнародної Угоди щодо створення відповідного суду буде суперечити праву ЄС, оскільки у новоствореного суду виникатиме юрисдикція тлумачити не лише положення Угоди, а й положення права ЄС стосовно європейських патентів. Із цих підстав проект Угоди був визнаний таким, що суперечить установчим договорам, а отже, згода на нього не могла бути надана Союзом[2].

Така сама ситуація виникла із приєднанням ЄС до ЄКПЛ. У своєму другому Висновку 2/13 щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ[3] Суд справедливості зазначив, що Проект Угоди про приєднання суперечить у тому числі і ст. 344 ДФЄС, оскільки саме Суд справедливості має виключну юрисдикцію щодо будь-яких спорів між державами-членами та ЄС щодо дотримання положень Конвенції. Відповідно до Проекту існує можливість, що ЄС або держави-члени можуть подати скаргу до ЄСПЛ стосовно ймовірного порушення Конвенції державою – членом ЄС або самим ЄС. Ця можливість та низка інших положень суперечать положенням ДФЄС, що робить неможливим підписання Угоди через несумісність із інтеграційним правом, у тому числі і щодо процедур урегулювання спорів.

Практика Суду також містить приклади, коли міжнародні угоди, що вже набули чинності, визнавалися нікчемними в рамках процедури, коли держави-члени або інші інститути оскаржували акти інститутів, які надавали згоду на них. Так, рішенням по об'єднаних справах *Parliament v Council* and *Parliament v Commission* Суд ЄС анулював рішення Ради Співтовариства стосовно укладання Угоди щодо обробки та передачі персональних даних між Співтовариством та США

[1] Case C-459/03, Commission v Ireland. *European Court Reports.* 2006. P. I-4635.

[2] Opinion 1/2009, Patent Court. *European Court Reports*. 8 March 2011.

[3] Opinion 2/13 on the Accession of the EU to the ECHR (18 December 2014). URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160882&doclang=EN.

через те, що Співтовариство не має компетенції у сфері, яку зачіпає Угода, і тим самим вона порушує перерозподіл компетенції між Співтовариством та державами-членами, встановлений в установчих договорах[1]. Відомим також є рішення (так зване banana decision) щодо анулювання частини результатів Уругвайського раунду[2].

Незважаючи на випадки, коли Суд ЄС скасовує виконання міжнародних угод, що, на перший погляд, може здаватися порушенням міжнародних зобов'язань, Суд виходить з цієї ситуації з повагою до міжнародного права та до принципу *pacta sunt servanda*. Так, у вже згаданому рішенні по об'єднаних справах *Parliament v Council* and *Parliament v Commission* Суд справедливості зазначив, що, зважаючи на те, що у Союзу вже виникли міжнародні зобов'язання за міжнародною угодою, а також на те, що ЄС вважає себе добросовісним суб'єктом міжнародного права, він зберігає юридичну силу Рішення Ради ЄС протягом трьох місяців, щоб контрагенти не зазнали серйозних втрат через припинення дії угоди та мали змогу дійти згоди за новою угодою[3].

В іншій справі Загальний суд зазначив, що у випадку, коли держава-член є учасницею багатосторонньої конвенції, яка суперечить праву ЄС, то держава має денонсувати конвенцію відповідно до ст. 351 ДФЄС, але якщо ця конвенція передбачає певні процедури денонсації або виходу (наприклад, кожні 10 років), то держава має поважати та дотримуватися цих процедур[4].

Зазначені вище справи стосувалися колізій міжнародних угод та первинного права. Щодо вторинного права, то позиція Суду ЄС єдина – примат мають норми міжнародного права[5]. Суд ЄС виходить із того, що принцип добросовісності є звичаєвим принципом міжнародного права, існування якого неодноразово визнавалося Міжнародним судом ООН і через це становить непохитне зобов'язання Союзу. Суд також звертає увагу та те, що ця звичаєва норма кодифікована у ст. 18 Віден-

[1] Joined Cases C-317/04 and C-318/04, Parliament v Council and Parliament v Commission. *European Court Reports.* 2006. P. I-4721.

[2] Case C-122/95, Germany v Council. *European Court Reports.* 1998. P. I-973.

[3] Joined Cases C-317/04 and C-318/04, Parliament v Council and Parliament v Commission. *European Court Reports.* 2006. P. I-4721.

[4] Case C-203/03, Commission v Austia. *European Court Reports.* 2005. P. I-935.

[5] Case C-61/94, Commission v Germany. *European Court Reports.* 1996. P. I-3989; Case C-311/04, Algemene Scheeps Agentuur Dordreht BV v Inspecteur der Belastingdienst. *European Court Reports.* 2006. P. I-609; Case C-344/04, The Queen ex parte IATA and ELFAA v department of transport. *European Court Reports.* 2006. P. I-403.

ської конвенції з права міжнародних договорів[1]. Більш того, Суд справедливості підкреслив, що при визначенні ієрархії джерел права він ставиться до юридично обов'язкових рішень органів, заснованих на підставі міжнародних угод, так само, як і до самих цих угод. Тобто, якщо ці органи були засновані на підставі угоди, стороною якої є ЄС, то обов'язкові рішення цих органів будуть становити невід'ємну частину права ЄС[2], і Суд справедливості визнає за собою виключне право тлумачити рішення подібних органів задля збереження уніфікованого права ЄС[3].

Окремо слід зупинитися на можливості наділення норм міжнародних угод прямою дією в правопорядку ЄС. Практика Суду ЄС щодо цього питання є доволі цікавою в світлі теми дослідження. Але вона стосується угод, укладених уже безпосередньо Союзом. У праві ЄС це питання набуває особливого значення, оскільки безпосередніми його суб'єктами є приватні особи. Дуже рідко, коли міжнародні угоди містять прямі вказівки щодо прямої дії їх норм. Якщо все ж таки міжнародна угода конкретно не закріплює пряму дію, то вирішення цього питання належать до виключної юрисдикції Суду справедливості. Рішення у справі *Haegman* підтвердило юрисдикцію Суду стосовно тлумачення двосторонніх угод із третіми країнами, визнавши їх «невід'ємною частиною права Співтовариства»[4], і, таким чином, поклало початок величезному масиву практики Суду справедливості, яка стала однією з найдинамічніших сфер судового захисту[5].

Визначальним у контексті визнання прямої дії норм двосторонніх угод ЄС із третіми країнами є рішення у справі *Pabst & Richardz*[6],

[1] Case T-115/94, Opel Austria v Council. *European Court Reports*. 1997. P. II-39, para 90–91.

[2] Див.: Case 30/88, Hellenic Republic v Commission. *European Court Reports*. 1989. P. I-03711.

[3] Case C-192/89, S. Z. Sevince v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports.* 1990. P. I-03461; Case C-277/94, Z. Taflan-Met, S. Altun-Baser, E. Andal-Bugdayci v Bestuur van de Sociale Verzekeringsbank and O. Akol v Bestuur van de Nieuwe Algemene Bedrijfsvereniging. *European Court Reports.* 1996. P. I-04085.

[4] Case 181-73, R. & V. Haegeman v Belgian State. *European Court Reports*. 1974. P. I-00449.

[5] Див.: Комарова Т. В. Тлумачення угод про асоціацію Судом Європейського Союзу. *Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 5–6 трав. 2017 р.). С. 125–128.

[6] Case 17/81. Pabst & Richarz KG v Hauptzollamt Oldenburg. *European Court Reports.* 1982. P. I-01331.

в якому Суд справедливості вперше ухвалив, що положення угод, укладених Співтовариством, можуть мати пряму дію. При дослідженні можливості існування прямої дії норм міжнародних угод Суд справедливості застосовує ту саму логіку, що і при дослідженні прямої дії норми права ЄС. У хрестоматійній справі *Van Gend an Loos*[1] було закладено декілька критеріїв, згідно з якими норма права ЄС визнається такою, що має пряму дію. По-перше, це природа акта та його намір наділити приватних осіб певними правами. По-друге, це чіткий, зрозумілий та безумовний характер норми, яка не потребує додаткових засобів доповнення чи імплементації. Тобто, якщо застосовувати ці критерії до міжнародних угод, то має бути враховано дух, структуру та природу угоди, процес її укладення та волю сторін, а також має бути проаналізоване текстуальне значення конкретної статті.

При дослідженні першого питання Суд справедливості дотримується тієї позиції, що жодна з міжнародних угод ЄС не є ідентичною. При її тлумаченні слід спиратися не стільки на текстуальний метод тлумачення, скільки на телеологічний та систематичний методи. Так, у справі *Procureur de la République de Besançon* Суд зазначив, що, незважаючи на те, що угоди між ЄЕСпв та Австрією, Іспанією та Грецією є подібними за змістом до установчого договору, втім не є ідентичними за змістом і повинні тлумачитися у власному контексті[2]. Ця позиція була підтверджена і в рішенні *Kupfenberg*, в якому Суд зазначив, що «положення угоди не можуть тлумачитися шляхом застосування простої аналогії з положеннями Договору і, таким чином, повинні тлумачитися з урахуванням своєї власної мети»[3]. Як приклад можна навести рішення *Simutenkov*[4], в якому антидискримінаційні положення Угоди про співробітництво із Російською Федерацією були розтлумачені не за аналогією із антидискримінаційним принципом, установленим в установчому договорі ЄС. Щодо цього вкрай важливо аналізу-

[1] Case 26-62 NV, Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 00003.

[2] Case 225/78, Procureur de la République de Besançon v Bouhelier and others. *European Court Reports.* 1979. P. 3151.

[3] Case 104/81, Hauptzollamt Mainz v C. A. Kupferberg & Cie KG a.A. *European Court Reports.* 1982. P. 3641.

[4] Case C-265/03, Igor Simutenkov v. Ministerio de Educación y Cultura and Real Federación Española de Fútbol. *European Court Reports.* 2005. P. I-2579.

вати мету кожного положення в його конкретному контексті[1]. Р. А. Петров слушно зазначає, що ті самі угоди про асоціацію не бувають ідентичними, «цілі майбутніх угод про асоціацію між ЄС та сусідніми країнами не будуть ідентичні, а відрізнятимуться залежно від рівня відносин між ЄС і кожною сусідньою країною та відповідатимуть цілям спільно узгоджених плану дій і порядку денному асоціації»[2].

Повертаючись до критеріїв прямої дії норм міжнародних угод ЄС, слід звернутися до справи *Pabst & Richardz,* яка стосувалася Угоди про асоціацію із Грецією та в якій імпортер посилався на заборону податкової дискримінації відповідно до ст. 53 цієї Угоди. Суд справедливості визначив, що він має тлумачити цю статтю на предмет виконання двох критеріїв прямої дії так само, як і аналогічну статтю установчого договору. Суд з'ясував, що Угода за своєю природою та структурою не забороняє пряму дію її норм та встановив, що ст. 53 також містить ясні та чіткі норми, які не потребують вжиття додаткових заходів. Беручи до уваги ці два фактори, Суд дійшов висновку, що ст. 53 Угоди має пряму дію. Так само Судом справедливості визнавалися такими, що мають пряму дію, положення щодо свободи заснування та недискримінації працівників, положення угод про асоціацію із Болгарією[3], Польщею та Чехією[4].

Важливо, що Суд справедливості поширює цей підхід на різні типи угод із третіми країнами: на угоди про вільну торгівлю, угоди про співробітництво, угоди про партнерство та співробітництво тощо. Наприклад, у справі *Kupferberg* Судом була визнана пряма дія норми щодо податкової недискримінації, закріплена в Угоді про вільну торгівлю із Португалією[5]. У практиці Суду справедливості також було декілька справ, коли визнавалися такими, що мають пряму дію, положення норм угод про партнерство та співробітництво, які вважаються одними з «найслабших» видів угод ЄС із третіми країнами. Уперше це питан-

[1] Case C-312/91, Metalsa. *European Court Reports.* 1993. P. I-3751, para 11.

[2] Петров Р. А. Транспозиція *«acquis»* ЄС у правову систему України в Угоді між Україною та ЄС про асоціацію. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2015. Т. 168. С. 83.

[3] Case C-235/99, The Queen v Secretary of State for the Home Department, ex parte Eleanora Ivanova Kondova. *European Court Reports.* 2001. P. I-06427.

[4] Case C-268/99, Aldona Malgorzata Jany and Others v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports*. 2001. P. I-08615.

[5] Case 104/81, Hauptzollamt Mainz v C. A. Kupferberg & Cie KG a.A. *European Court Reports.* 1982. P-03641.

ня постало перед Судом у справі *Kziber*[1] щодо Угоди про співробітництво із Марокко. Застосувавши той самий текст, що і для угод про асоціацію, Суд справедливості визнав за ч. 1 ст. 41 Угоди пряму дію, що означає, що на неї можуть посилатися приватні особи. Тим самим була визнана пряма дія положення щодо недискримінації у соціальному забезпеченні, закріпленому в ч. 1 ст. 41 Угоди, яка стосувалася не лише самих працівників-марокканців, а й членів їх родин. У цій справі громадянин Марокко Кзібер (Kziber), який проживав у Бельгії зі своїм батьком, що був офіційно працевлаштований у Бельгії, хотів отримати грошову допомогу по безробіттю, посилаючись на відповідне положення Угоди про співробітництво, і Суд справедливості визнав у Кзібера існування цього права.

Після цього рішення була визнана пряма дія аналогічних положень в угодах про кооперацію з Алжиром (ч. 1 ст. 39)[2] та Тунісом (ч. 1 ст. 64)[3]. Багато держав – членів ЄС виступали проти такої позиції Суду справедливості, намагаючись обмежити пряму дію таких амбітних та дуже «затратних» для них положень угод, але ці спроби не завершилися успіхом. Після того, як держави-члени відчули на собі такий підхід Суду справедливості, вони почали з обережністю розробляти антидискримінаційні положення в угодах із третіми країнами. Україна не стала винятком, оскільки включені в Угоду про асоціацію між Україною та ЄС положення є набагато вужчими, адже не передбачають недискримінаційних положень стосовно соціальної безпеки, а положення щодо мобільності працівників та їх недискримінації стосуються лише їх особисто без згадки про членів їхніх родин.

Цікавим є те, що Суд справедливості не обмежувався у своїй практиці лише визнанням прямої дії норм міжнародних угод. У рішенні у справі *Sevince* Суд не висловився проти прямої дії рішень Ради асоціації, заснованої в рамках Угоди про асоціацію із Туреччиною[4]. Суд наголосив, що, маючи прямий зв'язок із угодою, яку вони імплементують, рішення

[1] Case C-18/90, Office national de l'emploi v Bahia Kziber. *European Court Reports*. 1991. P. I-00199.

[2] Case C-103/94, Zoulika Krid v. Caisse Nationale d'Assurance Vieillesse des Travailleurs Salariés. *European Court Reports*. 1995. P. I-0719; C-113/97, Henia Babahenini v Belgian State. *European Court Reports*. 1998. P. I-00183.

[3] Case C-97/05, Mohamed Gattoussi v Stadt Rüsselsheim. *European Court Reports*. 2006. P. I-11917.

[4] Case C-192/89, S. Z. Sevince v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports*. 1990. P. I-03461.

Ради асоціації мають рівний статус із Угодою і становлять невід'ємну частину права Співтовариства. Тож у випадку із рішеннями органів, заснованих міжнародними угодами, Суд застосовує ті самі критерії, що і для визначення прямої дії міжнародних угод[1]. Ці критерії Суд справедливості застосовує при тлумаченні норм як двосторонніх угод ЄС (включаючи змішані), так і багатосторонніх міжнародних угод, стороною яких є ЄС. Так, за результатами такого дослідження визнавалися нормами прямої дії норми Яундської конвенції 1963 р.[2], IV Ломейської конвенції[3] та Монреальської конвенції[4]. Колишній Генеральний адвокат Ф. Джейкобз (F. Jacobs) на підставі аналізу практики Суду ЄС наголошує, що положення угод майже будь-якого типу можуть мати пряму дію[5].

Суд справедливості досить ретельно вивчає критерії, які дозволяють визначити пряму дію норм міжнародних угод (до речі, ця тенденція стосується не лише міжнародних угод, а й вторинного права ЄС), оскільки Суд з великою обережністю ставиться до можливості норм мати пряму дію. Наприклад, у рішенні *Demirel*[6] щодо норм стосовно свободи руху Угоди про асоціацію із Туреччиною Судом справедливості була надана негативна відповідь щодо їх прямої дії. Справа стосувалася можливості дружини турецького працівника, який працював у Німеччині, посилатися на норми Угоди про асоціацію після спливу строку дії її візи, що дало б їй змогу залишитися в ЄС. Суд справедли-

[1] У цьому контексті слід зазначити, що Суд справедливості визнає за собою юрисдикцію щодо тлумачення навіть тих рішень органів, заснованих міжнародними угодами ЄС, які мають рекомендаційний характер. Так, у справі *Deutsche Shell AG* ставилося питання про можливість тлумачення Конвенції щодо спільної транзитної процедури між Австрією, Фінляндією, Ісландією, Норвегією, Швецією, Швейцарією та ЄЕСпв 1987 р., а також рекомендаційних рішень Спільного комітету, заснованого Конвенцією. Суд справедливості за аналогією встановив, що у разі, коли рекомендаційні рішення мають прямий зв'язок із Конвенцією, то вони становлять невід'ємну частину права Співтовариства, а отже, можуть тлумачитися Судом справедливості (див.: Case C-188/91, Deutsche Shell AG v Hauptzollamt Hamburg-Harburg. *European Court Reports*. 1993. P. I-00363).

[2] Case 87/75, Bresciani / Amministrazione delle finanze dello Stato. *European Court Reports.* 1976. P. 129.

[3] Case C-469/93, Amministrazione delle finanze dello Stato / Chiquita Italia. *European Court Reports.* 1995. P. I-4533.

[4] Case C-344/04, IATA and ELFAA. *European Court Reports.* 2006. P. I-403.

[5] Jacobs F. G. Direct effect and interpretation of international agreements in the recent case law of the European Court of Justice. *Law and Practice of EU External Relations. Salient Features of a Changing Landscape.* Cambridge, 2008. P. 32.

[6] Case 12/86, Demirel v Stadt Schwabisch Gmund. *European Court Reports.* 1987. P. 3719.

вості провів двофазне дослідження ст. 12 Угоди про асоціацію та дійшов висновку, що її положення мають здебільшого програмний характер і не є достатньо чіткими та безумовними для того, щоб мати пряму дію. Для їх ефективної реалізації необхідне ухвалення додаткових рішень Радою асоціації.

Так само щодо норми Конвенції ООН з морського права 1982 р. Суд, провівши аналіз її положень, дійшов висновку, що приватні особи можуть скористатися правами лише після певних дій держави-учасниці. Наприклад, приватні особи можуть скористатися свободою мореплавства, але лише у випадку, якщо їх судно ходить під прапором певної держави. Саме держава встановлює умови набуття своєї національності судном, реєстрації судів на його території та права ходити під її прапором. Ця проміжна ланка у вигляді волі держави та національного законодавства держав виключає існування прямої дії норм Конвенції[1]. Аналогічна ситуація мала місце у справі *Brown Bear*[2] стосовно прямої дії ч. 3 ст. 9 Орхуської конвенції щодо доступу до інформації, участі громадськості та доступу до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища 1998 р.

Спираючись на розглянуті вище критерії, стає зрозумілим, що навряд чи можна говорити про пряму дію норм міжнародного звичаєвого права за аналогією із договірними нормами, оскільки часто вони не мають такої конкретики, як договірні норми і тому важко уявити можливість прямого використання норм міжнародного звичаєвого права приватними особами.

Слід зазначити, що Суд ЄС займає особливу позицію стосовно права СОТ. Як зазначає А. Росас (A. Rosas), Суд ЄС завжди відводив праву СОТ окрему позицію[3]. Суд справедливості у справі *International Fruit Company* підкреслив, що Союз пов'язаний правом ГАТТ навіть не будучи його стороною[4]. Більше того, Суд визнав себе компетентним тлумачити норми ГАТТ, сторонами якого є всі держави-члени, у зв'язку

[1] Case C-308/06, Intertanko et al. v Secretary of State for Transport. *European Court Reports*. 2009. P. 4057.

[2] Case C-240/09, Lesoochranárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky. *European Court Reports*. 2011. P. I-01255.

[3] Див.: Rosas A. The European Court of Justice and Public International Law. *The Europeanisation of International Law – The Status of International Law in the EU and its Member States* / J. Wouters, A. Nollkaemper, E. de Wet (Eds.). The Hague : T. M. C. Asser Press, 2008. P. 76.

[4] Joined Cases 21/72, 22/72, 23/72 and 24/72, International Fruit Company. *European Court Reports*. 1972. P. 1219.

з тим, що питання врегульовані нею, належать до компетенції Союзу. Інша ситуація має місце стосовно можливості норм права СОТ мати пряму дію в правопорядку ЄС та бути підставою для оскарження заходів Союзу. Суд справедливості категорично висловлюється проти можливості приватних осіб посилатися на право СОТ у своїх відносинах із ЄС[1]. Пряма дія права СОТ не визнається Судом навіть у випадках, коли така пряма дія та суперечність норми права ЄС положенням права СОТ була підтверджена його Органом вирішення спорів[2]. Єдиний можливий виняток – це коли захід ЄС імплементує або містить безпосереднє посилання на право СОТ[3]. Така обмежувальна позиція Суду справедливості критикувалася багатьма дослідниками[4].

У зв'язку з проблематикою, що досліджується, доцільно розглянути можливість норм Угоди про асоціацію між Україною та ЄС мати пряму дію в правопорядку ЄС. Одразу зазначимо, що дослідження прямої дії Угоди про асоціацію в правопорядку України не є предметом цього дослідження, оскільки це може бути вирішено лише самою Україною на підставі національного конституційного права (як зазначає В. І. Муравйов: «асоційовані країни самі вирішують, чи визнавати за такими положеннями пряму дію у своїх внутрішніх правопорядках»[5])[6],

[1] Case C-377/02, Van Parys. *European Court Reports.* 2005. P. I-1465.

[2] Cases C-120/06 P and C-121/06 P, FIAMM v Council and Commission. *European Court Reports.* 2008. P. I-6513.

[3] Case 70/87, Fediol v Commission. *European Court Reports.* 1989. P. 1781; Case C-69/89, Nakajima v Council. *European Court Reports.* 1991. P. I-2069.

[4] Див.: Griller S. Judicial Enforceability of WTO Law in the European Union: Annotation to Case C–149/96, Portugal v. Council. *Journal of International Economic* Law. 2000. Vol. 3, Issue 3. P. 441; Lavranos N. The Chiquita and Van Parys Judgments: An Exception to the Rule of Law. *Legal Issues of European Integration.* 2005. Vol. 32(4). P. 449; Van Den Broek N. Legal Persuasion, Political Realism and Legitimacy: The European Court's Recent Treatment of the Effect of WTO Agreements in the EC Legal Order. Journal of International Economic Law. 2001. Vol. 4, Issue 2. P. 411.

[5] Муравйов В. І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і угоди про асоціацію. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2013. Вип. 117(1). С. 72.

[6] Про пряму дію Угоди про асоціацію в правовій системі України див.: Березовська І. А. Вплив Угоди про асоціацію з Євросоюзом на правову систему України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2011. Вип. 100(1). С. 179–185; Головко-Гавришева О. Угода про асоціацію між Україною та ЄС і правова система України. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини.* 2014. Вип. 36(2). С. 41–48; Чайковська В. Про пряму дію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у правовій системі України. Jurnalul juridic national: teorie şi practica. 2015. С. 109–113; Petrov R. The Impact of the eu-Ukraine Association Agreement on Constitutional Reform and Judicial Activism in Ukraine. *Review of Central and East European Law.* 2018. Vol. 43, No. 2. P. 99–15.

тож увага буде зосереджена на можливості прямої дії у правопорядку ЄС. Хоча слід зауважити, що, як слушно зазначають Р. Петров із П. Ван Елсувеге (P. Van Elsuwege), задля правильної імплементації всієї Угоди та з'ясування питання про пряме застосування рішень тієї ж Ради асоціації має бути ухвалений спеціальний закон щодо імплементації Угоди про асоціацію. Крім того, пряме та ефективне застосування відповідних положень напряму залежить від їх беззаперечного сприйняття національними суддями[1].

Перш за все звернемо увагу, що Суд справедливості ще жодного разу не тлумачив положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, тож для розуміння правотлумачних тенденцій Суду ЄС стосовно прямої дії угод про асоціацію вкрай важливим є дослідження його практики в цій сфері.

Незважаючи на доволі обережну позицію ЄС та держав-членів стосовно закладення можливостей для приватних осіб у нові угоди про асоціацію, Угода про асоціацію між Україною та ЄС містить положення, які свідчать про певні можливості прямої дії окремих її норм. Так, відповідно до ст. 471 у рамках сфери дії цієї Угоди кожна Сторона зобов'язується забезпечити фізичним та юридичним особам іншої Сторони доступ, вільний від дискримінації щодо своїх власних фізичних та юридичних осіб, до своїх компетентних судів та адміністративних органів для захисту їх особистих та майнових прав[2]. О. М. Лисенко та В. І. Муравйов звертають увагу на те, що хоча у цій статті, внаслідок обережної позиції, зайнятої представниками ЄС при формулюванні положень Угоди про асоціацію, прямо не сказано, що передбачається можливість захисту в національних судах прав, наданих угодою, все ж не варто недооцінювати визнання важливості захисту прав у суді фізичними та юридичними особами»[3]. Безперечно, формулювання ст. 471 Угоди може бути використане Судом справедливості

[1] Див.: Petrov R., Van Elsuwege P. What Does the Association Agreement Mean for Ukraine, the EU and Its Member States? A Legal Appraisal. *Het eerste raadgevend referendum*. Het EU-Oekraïne Associatieakkoord. Montesquieu Institute, Den Haag, 2016. P. 80. URL: https://ssrn.com/abstract=2779920.

[2] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

[3] Європейське право: право Європейського Союзу : підручник : у 3 кн. / за заг. ред. В. І. Муравйова. Кн. 3: Право зовнішніх зносин Європейського Союзу. Київ, 2015. С. 292.

при проведенні першої частини тесту стосовно загального наміру угоди мати пряму дію. Крім того, на відміну від, наприклад, Угоди про свободу торгівлі із Кореєю та Угоди про свободу торгівлі із Колумбією та Перу, Угода про асоціацію між Україною та ЄС не містить конкретних закріплених положень про заборону прямої дії.

Щодо другої частини тексту, то тут слід звертатися до тлумачення конкретних статей. Серед усіх положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС можна виділити ті, що найбільше пов'язані із можливістю їх забезпечення в судовому порядку, а також впливають на рух осіб, свободу надання послуг, підприємницьку діяльність та інвестиції, закріплюють права та обов'язки для фізичних та юридичних осіб щодо права на працевлаштування (статті 17, 18, 19 Угоди), недискримінації компаній, зокрема тих, які надають послуги через комерційну присутність (статті 87, 88, 92, 93, 94 Угоди), права компаній брати на роботу ключовий персонал (ст. 98 Угоди), права на доступ до ринку морських повітряних перевезень та перевезень на комерційній основі (ст. 87 Угоди) тощо.

Найчастіше приватні особи посилаються на пряму дію антидискримінаційних положень, зокрема що стосуються недискримінації працівників та їх мобільності[1]. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС це статті 17, 18 відповідно. Частина 1 ст. 17 Угоди встановлює: «Відпо-

[1] Щодо можливостей захисту прав українських приватних осіб в ЄС див.: Комарова Т. В. Захист прав українських приватних осіб у Суді Європейських співтовариств. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченій пам'яті професора О. А. Пушкіна (23 трав. 2009 р.). Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 369–371; Komarova T. The Court of Justice of the European Union and protection of private parties: the possibilities for Ukrainian business. *Critical Quarterly for Legislation and Law*. 2016. Vol. 1. P. 31–43; Komarova T. The practice of the Court of Justice of the European Union and possibilities for Ukraine. *EU Relations with Eastern Partnership: Strategy, Opportunities and Challenges* : materialele conferinței internaționale, apr. 20–21, 2016 / C. E. Pacheco Amaral, G. Gabrichidze, I. Horga, A. Kruglashov et al. Chişinău: S. n.; Chernivtsi; Tbilisi, 2016. P. 144–161; Комарова Т. В. Практика Суду справедливості Європейського Союзу щодо угод про асоціацію: українські перспективи. *Угода про асоціацію як інструмент правових реформ в Україні* : зб. ст. та тез наук. повідом. за матеріалами міжнар. конф. (м. Харків, 23 жовт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 76–84; Комарова Т. В. Пряма дія угод про асоціацію із Європейським Союзом: український вимір. *Римська декларація ЄС: нові пріоритети розвитку об'єднаної Європи* : зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 травня 2017 р.). Харків, 2017. С. 7–15; Комарова Т. В. Можливості захисту прав приватних осіб у контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. пр. (м. Одеса, 25–26 трав. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 156–162.

відно до законів, умов та процедур, що застосовуються у державі-члені та в ЄС, ставлення до працівників, які є громадянами України та які законно працевлаштовані на території держави-члена, має бути вільним від будь-якої дискримінації на підставі громадянства стосовно умов праці, винагороди або звільнення порівняно з громадянами цієї держави-члена». Ця стаття є майже аналогічною ч. 1 ст. 23 Угоди про партнерство та співробітництво між Російською Федерацією та ЄСпв, яка у рішенні у відомій справі *Simutenkov* була визнана такою, що має пряму дію. Суд справедливості спершу досліджував загальну мету Угоди, яка, на думку Суду, полягає у сприянні розвитку тісних політичних відносин між сторонами та досягнення поступової інтеграції й широкої кооперації із Росією, а той факт, що Угода засновує лише партнерство без запровадження асоціації або майбутнього членства Російської Федерації у Співтоваристві, не перешкоджає можливості положень угоди мати пряму дію[1]. Так само слід навести аналогічне положення Угоди про асоціацію між Словаччиною та ЄСпв (ч. 1 ст. 38 Угоди), пряма дія якого була визнана Судом справедливості у рішенні *Deutscher Handballbund*[2].

Щодо рішення у справі *Simutenkov,* то у ній Суд справедливості зазначив, що зі змісту ч. 1 ст. 23 Угоди про партнерство та співробітництво між Російською Федерацією та ЄСпв випливає, що це положення закріплює в ясних, чітких і безумовних положеннях заборону для кожної держави-члена застосовувати до російських працівників дискримінаційний режим за ознакою їх громадянства в порівнянні з його власними громадянами в тому, що стосується умов праці, винагороди чи звільнення. Під дію зазначеного положення підпадають працівники, які мають російське громадянство і прийняті на роботу на законних підставах на території будь-якої держави-члена. Подібне правило рівного режиму пропонує чіткий обов'язок досягнення результату і, по суті, здатне використовуватись учасником судового розгляду в обґрунтування своїх вимог у національному юрисдикційному органі з метою просити останній відхилити дискримінаційні положення, причому для цього не потрібне вжиття додаткових правозастосов-

[1] Див.: Case C-265/03, Igor Simutenkov v. Ministerio de Educación y Cultura and Real Federación Española de Fútbol. *European Court Reports.* 2005. P. I-2579. Para. 28.

[2] Case C-438/00, Deutscher Handballbund eV v Maros Kolpak. *European Court Reports*. 2003. P. I-04135.

них заходів[1]. Зважаючи на цей прецедент, очевидно, що Суд справедливості може розтлумачити дію ст. 17 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС аналогічним чином.

Доволі негативним фактом є те, що при підписанні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Рада ЄС ухвалила Рішення 2014/669/EU[2] стосовно положень, що стосуються поводження з громадянами третіх держав, які легітимно працюють на території інших сторін Угоди. Стаття 3 Рішення 2014/669/EU фіксує, що Угода не має тлумачитися як така, що надає права чи накладає обов'язки, на які можна посилатися у Союзі чи перед національними судами держав-членів, що ставить ряд проблем щодо прямої дії та тлумачення цього Рішення Судом справедливості. Крім того, після позитивного референдуму Нідерландів стосовно ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на з'їзді голів держав-членів ЄС 15 грудня 2015 р. був ухвалений Висновок Ради ЄС стосовно України, який встановлює, що, визнаючи мету підвищення мобільності громадян, Угода не надає українським громадянам або громадянам ЄС право мешкати та працювати на території один одних[3]. Таким чином, держави-члени прямо заявили про небажання наділяти норми Угоди про асоціацію між Україною та ЄС прямою дією, особливо у частині антидискримінаційних свобод українських робітників.

У цьому контексті слід зазначити, що при дослідженні можливості прямої дії норм Угоди про асоціацію Суд справедливості буде в першу чергу провадити комплексний аналіз всієї Угоди щодо її кінцевої мети та аналіз змісту окремих статей, на які будуть посилатися приватні особи. У цьому сенсі навряд чи можна очікувати, що Суд справедливості заперечить пряму дію положень Угоди про асоціацію лише на підставі одностороннього рішення Ради ЄС. Практика Суду справедливості виходить із примату міжнародних угод, укладених ЄС, над

[1] Case C-265/03, Igor Simutenkov v Ministerio de Educación y Cultura and Real Federación Española de Fútbol. *European Court Reports*. 2005. P. I-02579.

[2] 2014/669/EU: Council Decision of 23 June 2014 on the signing, on behalf of the European Union, of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, as regards the provisions relating to the treatment of third-country nationals legally employed as workers in the territory of the other party. *Official Journal*. 2014. L 278. Vol. 57. P. 6–7.

[3] European Council Conclusions on Ukraine. Brussels, 15 December 2016. P. 1–5. URL: http://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf.

положеннями вторинного права ЄС означає, що такі положення мають тлумачитися настільки, наскільки це можливо у спосіб, що є сумісним із даними угодами[1]. Тобто акти Ради не можуть тлумачитися як такі, що змінюють цілі Угоди.

Г. Ван дер Лоо (G. Van der Loo), який досліджував Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, у своїй ґрунтовній монографії «Угода про асоціацію між ЄС та Україною та глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі: новий правовий інструмент інтеграції до ЄС без членства» також підкреслює, що об'єктивний зміст текстуальних положень угоди превалює над бажаннями, висловленими в окремій односторонній декларації[2]. У цьому контексті слід зазначити, що ідея, яку доносить науковець, полягає у тому, що Угода має далекосяжні цілі інтеграції між Україною та ЄС та закріплює унікальну форму цієї політичної та правової інтеграції, що свідчить про намір наділити її норми прямою дією. Цю думку підтримує і Т. Анакіна, яка говорить про можливість Угоди «безпосередньо породжувати права та обов'язки у фізичних і юридичних осіб, які можуть ними захищатися в національних судах України»[3]. Хоча є і такі дослідники, що заперечують можливість тієї ж ст. 17 Угоди про асоціацію між ЄС та Україною мати пряму дію[4].

До аргументів стосовно можливості Угоди про асоціацію між ЄС та Україною мати пряму дію можна додати рішення Суду справедливості у справі *Biotech,* яке зачіпало питання прямої дії Європейської патентної конвенції 1973 р. У ньому Суд зазначив: «Навіть якщо Рада наполягає, що Європейська патентна конвенція не містить положень, що не мають прямої дії, у тому сенсі, що вони не створюють права, на які індивіди можуть безпосередньо посилатися у судах, цей факт не виключає можливості переглядати судами дотримання закріплених зобов'язань Союзу як сторони угоди»[5]. Тобто по суті Суд справедли-

[1] Case C-61/94, Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany. *European Court Reports.* 1996. P. I-03989.

[2] Guillaume Van der Loo, *The EU-Ukraine Association Agreement and Deep and Comprehensive Free Trade Area: A New Legal Instrument for EU Integration Without Membership*. Brill Nijhoff, 2016. P. 197.

[3] Анакіна Т. Порівняльно-правова характеристика Угоди про асоціацію та Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. №4. С. 130.

[4] Kostyuchenko Y. Conundrum of Migartion Issue in the EU-Ukraine Association Agreement. *European Political And Law Discourse.* Vol. 4, Issue 1. 2017. P. 34.

[5] Case C-377/98, Netherlands c Parliament and Council. *European Court Reports*. 2001. P. I-07079. Para 54.

вості залишив позицію Ради осторонь та самостійно дослідив можливість норми мати пряму дію.

Крім того, не слід забувати, що практика показує, що держави-члени майже завжди виступають проти прямої дії двосторонніх міжнародних угод ЄС із третіми країнами. Так, у вже згаданій справі *Kupferberg*, яка стосувалася прямої дії норм Угоди про вільну торгівлю із Португалією, держави-члени наполягали на тому, що право Співтовариства значно відрізняється від норм міжнародних угод Співтовариства та на них не можна переносити ті принципи, які поширюються на право ЄС. Суд не погодився із позицією держав-членів і ще раз підкреслив, що міжнародні угоди, укладені Співтовариством, становлять невід'ємну частину права Співтовариства[1]. Так само у справі *Sevince* Німеччина та Нідерланди категорично виступали проти прямої дії Рішень Ради асоціації, заснованої в рамках Угоди про асоціацію із Туреччиною, оскільки саме воно забороняло запроваджувати нові обмеження доступу до працевлаштування турецьким працівникам, які працюють на законних підставах в ЄС[2]. У кожній подібній справі держави-члени не зацікавлені у визнанні прямої дії міжнародних угод ЄС, оскільки на їх норми приватні особи будуть посилатися в національних провадженнях проти цих держав-членів. Тож позиція Ради ЄС стосовно Угоди про асоціацію між Україною та ЄС є цілком зрозумілою та логічною у світлі того, що Рада представляє безпосередньо інтереси держав-членів. Що ж до гіпотетичної позиції Суд справедливості щодо прямої дії положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, то єдиний остаточний висновок може дати лише сам Суд і тому залишається чекати, коли українські приватні особи скористаються можливостями Угоди про асоціацію та, посилаючись на неї для захисту своїх прав, будуть звертатися до національних судів держав-членів ЄС, які, у свою чергу, зможуть подати преюдиціальне звернення до Суду справедливості.

При розгляді питання стосовно практики Суду ЄС у контексті міжнародного права окремої уваги заслуговує питання щодо дотримання міжнародних угод, у яких ЄС не є стороною. Вирішуючи це питання,

[1] Case 108/81, Hauptzollamt Mainz v C. A. Kupferberg & Cie. KG asA. *European Court Reports*. 1982. P. 3641.

[2] Case C-192/89, S. Z., Sevince v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports*. 1990. P. I-03461.

Суд ЄС демонструє повагу з боку Союзу до норм міжнародного права у випадках, коли стороною міжнародної угоди є всі держави-члени, але сам ЄС не бере в ньому участі. Так, у рішення у справі *Intertanko* Суд справедливості, взявши до уваги те, що всі без винятку держави-члени є сторонами Міжнародної конвенції щодо запобігання забруднень із судів (Marpol 73/78), та ця Конвенція згадана у Директиві ЄС щодо забруднення з судів, дійшов висновку про можливість використання Конвенції для тлумачення права ЄС[1]. За основу був узятий загальний принцип добросовісності та принцип кооперації (співпраці), оскільки відповідно до ч. 3 ст. 4 ДЄС: «Згідно з принципом відкритої співпраці Союз та держави-члени з цілковитою взаємною повагою допомагають один одному виконувати завдання, що випливають із Договору». Тож Суд справедливості при розгляді справи використав положення Конвенції Marpol 73/78 при тлумаченні Директиви ЄС. Цю ситуацію в жодному разі не слід плутати із наділенням норм Конвенції Marpol 73/78 прямою дією, оскільки Суд вказав суто на «можливість брати її до уваги».

До можливості застосування міжнародних угод, стороною яких Союз не є, Суд ЄС застосовує їх лише у тому випадку, коли всі держави-члени є сторонами цієї угоди. Прикладом такого підходу може бути рішення у справі *Commune de Mesquer*, яка стосувалася тлумачення Директиви Співтовариства щодо відходів[2]. Обставини цієї справи полягали у тому, що у результаті інциденту з танкером відходи (мазут) потрапили у море та забруднили узбережжя Франції. Виникло питання щодо використання положень Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, сторонами якої є більшість держав-членів ЄС, але не сам ЄС. Суд не використав положення Конвенції, обмежившись лише Директивою через те, що Конвенція є обов'язковою не для всіх держав-членів, тож логічно, що її застосування порушувало б принцип доброї волі. Крім того, Директива щодо відходів не згадує цю Конвенцію, тобто воно жодним чином не введено в правове поле ЄС.

Окремо заслуговують на увагу ситуації, коли установчі договори містять відсилку до інших міжнародних угод, стороною яких ЄС не є. Так,

[1] Case C-308/06, Intertanko et al. v Secretary of State for Transport. *European Court Reports*. 2009. P. 4057.

[2] Case C-188/07, Commune de Mesquer v. Total France. *European Court Reports*. 2008. P. 1-4501.

ч. 3 ст. 52 Хартії про основоположні права ЄС встановлює: «тією мірою, якою ця Хартія встановлює права, що відповідають правам, гарантованим у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, значення та обсяг цих прав є тими самими, що їх встановлено Конвенцією». І дійсно, Суд ЄС ще наприкінці 1960-х рр. підкреслив, що захист основоположних прав людини є постійною турботою Співтовариств[1]. З тих пір Суд неодноразово посилався на ЄКПЛ, підкреслюючи, що вона має особливу роль у визначенні загальних принципів права Союзу, які стосуються прав людини. Починаючи з 1990-х рр. XX ст. (з моменту, коли можна із впевненістю сказати, що співтовариства перетворилися із тих, що займаються суто економічними питаннями, на ті, що ефективно опікуються і правами людини) Суд почав використовувати у своїй практиці рішення ЄСПЛ[2]. Установчі договори пронизані тим, що ЄКПЛ є тим документом, яким ЄС надихається при дотриманні прав людини. Так, ч. 3 ст. 6 ДЄС передбачає, що основоположні права, які гарантуються ЄКПЛ і які випливають із конституційних традицій, спільних для держав-членів, є загальними принципами права Союзу. Це не означає, що норми ЄКПЛ наділяються прямою дією, оскільки ст. 52 Хартії закріплює можливість Союзу надавати більш широкий захист прав, ніж це робить ЄКПЛ. До речі, іноді практика Суду ЄС демонструє розходження у тлумаченні ним прав і свобод людини порівняно з ЄСПЛ. Сферами, в яких можна бачити ці розходження, називають: систему надання біженцям притулку в ЄС на основі так званого Дублінського регламенту ЄС; практику застосування в ЄС Європейського ордера на арешт, що, як стверджується, значно розходиться з усталеною практикою ЄСПЛ щодо застосування ст. 3 і ст. 6 ЄКПЛ; антимонопольну практику ЄС з її надзвичайно високими штрафами і невиправдано великими повноваженнями Європейської Комісії з розслідування порушень і накладення штрафів[3].

---

[1] Case 29/69, Stauder. *European Court Reports.* 1969. P. 419, Case 11/70, Internationale Handelsgesellschaft. *European Court Reports.* 1970. P. 1125.

[2] Щодо використання Судом ЄС практики ЄСПЛ див.: Комарова Т. В. Эволюция взаимоотношений Суда ЕС и Европейского суда по правам человека. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. №8 (86). С. 63–65.

[3] Див.: Исполинов А. С. Практика ЕСПЧ в отношении Европейского Союза: некоторые уроки для ЕврАзЭС. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.* 2012. №3. С. 108–118.

До речі, Суд справедливості вказав, що керівні настанови, які слід використовувати при визначенні основоположних прав як загальні принципи права ЄС, можна шукати в міжнародних договорах щодо захисту прав людини, які підписали держави-члени[1]. Відповідно до цього Суд ЄС використовував у тому чи іншому контексті Загальну декларацію прав людини 1948 р., Європейську соціальну хартію 1961 р.[2], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенцію про права дитини 1989 р. тощо[3]. Крім того, установчі договори вказують на суворе дотримання принципів Статуту ООН (ч. 5 ст. 3 ДЄС, ст. 21 ДЄС).

У контексті розгляду питання про співвідношення права ЄС з міжнародним правом не можна не згадати про рішення Суду справедливості *Kadi*, яке вже було детально проаналізовано в Підрозділі 4.3. У цій справі Суд зробив висновок, що міжнародні зобов'язання Союзу (наприклад, на підставі Резолюції Ради Безпеки ООН) не можуть впливати на перерозподіл повноважень, які закріплені в установчих договорах ЄС або на автономію правової системи ЄС, а отже, зобов'язання, накладені міжнародними угодами, не можуть бути важливішими, ніж конституційні принципи установчих договорів ЄС. Як конституційні принципи Суд справедливості згадує основоположні права, тож вони будуть мати безумовний примат поміж іншими джерелами права. Це рішення є підтвердженням підтримання Судом справедливості дуалістичної моделі співвідношення міжнародного права та права ЄС. Водночас Суд справедливості підкреслює, що він та всі інститути ЄС поважають міжнародне право, а всі заходи ЄС мають тлумачитися в світлі міжнародного права, а також з особливою увагою ставитися до застосування резолюцій ООН на основі Глави VII Статуту ООН. Але при цьому, як стає зрозумілим, Суд справедливості сприймає міжнародне право як паралельну систему, яка не може змінювати юридичну силу та примат основоположних принципів права ЄС[4].

[1] Case 4/73, Nold v Commission. *European Court Reports.* 1974. P. 491.

[2] Case C-540/03, Parliament v Council. *European Court Reports.* 2006. P. I-5769; Case C-438/05, Viking. *European Court Reports*. 2007. P. I-10779.

[3] Щодо обов'язковості міжнародних актів з прав людини для ЄС див.: De Jesús Butler I., De Schutte O. Binding the EU to International Human Rights Law. *Yearbook of European Law.* 2009. Vol. 27, Issue 1. P. 277.

[4] Див.: Комарова Т. В. Рішення суду Європейського Союзу по справі Каді (Kadi): взаємодія права ЄС та міжнародного права. *Юридическая наука и образование в усло-*

Після цього рішення Суд справедливості почали звинувачувати у «недружньому» ставленні до міжнародного права[1], оскільки Суд справедливості скасував Директиву, що імплементувала Резолюцію Ради Безпеки ООН. Таке твердження є спірним, оскільки у цьому рішенні Суд лише підкреслив, що право ЄС має поважати міжнародне право, а всі заходи ЄС мають тлумачитися в світлі міжнародного права, а також особливо уважно слід ставитися до застосування резолюцій ООН на основі Глави VII Статуту ООН. Ця теза була неодноразово підтверджена в наступних рішеннях Суду справедливості шляхом застосування норм міжнародного права, але із чіткою позицією дуалізму щодо співвідношення міжнародного права та права ЄС.

У контексті визначення місця норм міжнародного права в ієрархії джерел права ЄС цікаво звернути увагу на правозастосовчу практику Суду ЄС щодо застосування норм звичаєвого права. Застосування норм звичаєвого права, які становлять одну з найважливіших частин міжнародного права, завжди мало багато нюансів. Виходячи з практики Суду ЄС, очевидно, що у взаємовідносинах Союз – держави-члени норми міжнародного звичаєвого права, так би мовити, витісняються нормами установчих договорів особливо у сферах виключної компетенції ЄС, яка є досконало врегульованою на рівні Союзу. Я. Куйжпер (J. Kuijper) наводить слушний приклад щодо неможливості застосування класичних міжнародно-правових засобів захисту при порушенні договорів, наприклад односторонніх санкцій у формі призупинення інших договірних зобов'язань або інших контрзаходів, оскільки ЄС має свій досконалий механізм. Мова йде про судову процедуру припинення порушень за статтями 258–260 ДФЄС, яку можна вважати вичерпною та ефективною. Порівнюючи звичаєві норми і норми права ЄС, Куйжпер навіть називає звичаєві норми «примітивними»[2].

виях глобализации: состояние и перспективы развития : материалы междунар. науч.-практ. конф. (24–25 окт. 2013 г.). Донец. нац. ун-т, НАН Украины, Ин-т экон.-прав. исслед. Донецк : ДонНУ, 2013. С. 55–57.

[1] De Búrca G. The European Court of Justice and the International Legal Order after Kadi. *Jean Monnet Working Paper.* No. 01/09. P. 4; Klabbers J. Treaty Conflict and the European Union. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 219.

[2] Kuijper P. J. «It shall contribute to ... the strict observance and development of international law...»: The role of the Court of Justice. The Court of Justice and the construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law = La Cour de Justice et la construction de l'Europe: analyses et perspectives de soixante ans de jurisprudence. The Hague: Asser Press, 2013. P. 596–597.

Щодо взаємовідносин Союз – треті держави, то Суд ЄС дуже часто застосовує звичаєве міжнародне право. Так, у справі *Brita* Суд справедливості використав положення статей 31–33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. задля того, щоб визначитися із засобами тлумачення Угоди про асоціацію із Ізраїлем та Угоди із Організацією визволення Палестини. Суд обґрунтував використання положень Конвенції тим, що навіть незважаючи на те, що вона адресована державам, а не міжнародним організаціям, вона кодифікує загальне звичаєве право, а отже, ці норми є обов'язковими і для ЄС[1].

Класичним прикладом застосування звичаєвої норми міжнародного права Судом справедливості також є рішення у справі *Poulsen* стосовно заборони вилову лосося у відкритому морі Північної Атлантики. Суд справедливості посилався на норми звичаю, закріплені у Женевській конвенції щодо відкритого моря 1958 р.[2] та Конвенції ООН з морського права 1982 р. щодо національної приналежності корабля, команди, різних морських зон[3]. При відкладенні набуття чинності Угодою щодо співробітництва із Югославією всупереч термінам, встановленим у самій Угоді, Суд справедливості послався на норму звичаєвого права, яка дозволяє робити це через суттєву зміну обставин, а саме – громадянську війну в державі[4]. Ця норма міжнародного звичаю було згадана раніше у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі *Gabcikovo-Nogymaros*[5].

У справі *Air Transport Association* Суд справедливості зазначив, що індивіди можуть посилатися на принципи міжнародного звичаєвого права задля оскарження акта ЄС у разі, коли ці принципи, по-перше, ставлять під сумнів компетенцію ЄС ухвалювати відповідний акт, та,

[1] Case C-386/08, Brita v Hauptzollamt Hamburg Hafen. *European Court Reports.* 2010. P. I-01289, paras 40–41. Аналіз цієї справи див. також: Kuijper J. The Court and the Tribunal of the EC and the Vienna Convention on the Law of Treaties 1969. *Legal Issues of European Integration*. 1998. Vol. 25. P. 1–24.

[2] Case C-37/00, Weber v Universal Ogden Services. *European Court Reports.* 2002. P. I-2013.

[3] Case C-286/90, Anklagemyndigheden v Poulsen and Diva Navigation. *European Court Reports*. 1992. P. I-6019.

[4] Case C-162/96, Racke v Hauptzollamt Mains. *European Court Reports.* 1998. P. I-3655, paras 50–61.

[5] Gabčikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Judgment. *International Court Of Justice.* 1997. P. 7.

по-друге, акт зачіпає права індивіда, надані правом ЄС[1]. У цьому рішенні Суд справедливості мав дослідити принципи міжнародного звичаєвого права в сфері авіації, в тому числі принцип повного та виняткового суверенітету держави над повітряним простором над своєю територією, які кодифіковані в Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р., Конвенції про відкрите море 1958 р., Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Як видно, Суд ЄС, хоч і не пов'язаний угодами, в яких ЄС не є стороною, але він пов'язаний звичаєвими нормами міжнародного права, а самі міжнародні угоди загальної кодифікації є важливим доказом існування таких норм[2] і саме тому Суд використовує їх у своїй практиці. Разом з тим у практиці Суду ЄС не можна зустріти використання норм звичаєвого права, які б не були кодифіковані або які б не були підтверджені рішеннями інших судів. Щодо цього в літературі слушно зауважується, що Суд позиціонує себе як «сучасний» суб'єкт, який шукає докази існування звичаю суто в деклараціях або конвенціях, що не набули чинності, а не йде класичним шляхом пошуку міжнародної звичаєвої норми у тривалій практиці держав та підтвердження *opinio juris*[3].

Наприкінці хотілося б підкреслити, що міжнародне право, так само як і право ЄС, знаходиться в процесі постійної еволюції та взаємодії. ЄСпв у момент свого заснування являло собою «новий міжнародний правопорядок»[4], який повною мірою підпорядковувався міжнародному праву. На нинішньому етапі розвитку ЄС вже не можна говорити про підпорядкування права ЄС міжнародному праву, а слід констатувати існування автономного правового порядку ЄС, який має свої власні специфічні принципи та водночас поважає прин-

[1] Case C-366/10, Air Transport Association of America and Others v Secretary of State for Energy and Climate Change. *European Court Reports*. 2011. P. I-13755. Para. 107.

[2] Щодо співвідношення міжнародно-правового звичаю і міжнародних договорів див.: Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика : монографія. Харків, 2016. 2016. С. 270–287.

[3] Kuijper P. J. «It shall contribute to ... the strict observance and development of international law...»: The role of the Court of Justice in The Court of Justice and the construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law = La Cour de Justice et la construction de l'Europe: analyses et perspectives de soixante ans de jurisprudence. The Hague : Asser Press, 2013. P. 596–597.

[4] 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 1.

ципи загального міжнародного права. Суд ЄС, у свою чергу, провадить системну роботу щодо зміцнення автономії правопорядку ЄС та ствердження примату власних конституційних принципів – принципу верховенства права ЄС та поваги до основоположних прав. Практика Суду ЄС виходить із того концепту, що первинне право ЄС не може змінюватися міжнародним правом, а будь-які норми міжнародного права будуть нижчими за установчі договори в ієрархії джерел права ЄС. У цьому, зокрема, виявляється автономія правової системи ЄС, яка дозволила Союзу еволюціонувати в об'єднання, в якому вищими вважаються цінності поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини.

ВИСНОВКИ

Судова система ЄС є елементом унікальної інституційної системи ЄС, яка пройшла тривалий процес трансформації від інститутів вузькоспеціалізованої міжнародної організації до інституційної системи наднаціональної інтеграційної організації із широким колом компетенції. Цей процес, безперечно, позначився на організації судової влади, завданнях, які ставлять перед нею, та принципах, якими вона керується при здійсненні правосуддя. Суд справедливості ЄС за більше ніж 60 років своєї діяльності став тим інститутом, який втілює ідею європейської єдності, заснованої на спільних цінностях і верховенстві права.

Зі створенням Суду ЄСВС, який став прообразом Суду справедливості ЄС, були закладені незвичні для міжнародного права механізми судового захисту приватних осіб. Так, Суд ЄСВС захищав права як держав-членів, так і приватних осіб від перевищення повноважень Високого керівного органу, Ради міністрів, Асамблеї ЄСВС, а також міг притягати до відповідальності держав-членів, які порушували свої зобов'язання за Договором. Крім того, Суд ЄСВС отримав виключну юрисдикцію з тлумачення установчого Договору та всіх спорів щодо його застосування за зверненнями національних судових установ держав-членів. Фактично Суд здійснював певні конституційні функції, які в майбутньому стануть вирішальними для розвитку всього правопорядку ЄС.

Із подальшим розвитком європейської інтеграції та заснуванням ЄЕСпв, Євратому та ЄС судова система зазнавала змін, які зводилися не лише до створення нових судових ланок (СПІ, який згодом став Загальним судом, спеціалізовані суди), а й полягали в розширенні юрисдикції Суду справедливості ЄС, що завжди симптоматично позначувало розширення компетенції ЄС. На цей час можна констату-

вати, що Суд справедливості ЄС має надзвичайно широку юрисдикцію, яка дозволяє йому ефективно розвивати правову системи ЄС у напрямі її конституціоналізації та слугує досягненню цілей інтеграції. Ефективній реалізації юрисдикції Суду справедливості ЄС сприяє те, яким чином організована судова влада в ЄС. Нинішня структура Суду справедливості ЄС направлена на оптимізацію виконань різних функцій, покладених на нього. Так, якщо говорити про конституційні функції, то їх виконує Суд справедливості, який розглядає справи у палатах, у Великій палаті або у повному складі. У випадку із Загальним судом, який виконує здебільшого функції адміністративного суду, справи можуть розглядатися в палатах по три і п'ять суддів, у повному складі, у Великій палаті або одноособово. Тим самим наголошується, що важливість цих справ для функціонування правопорядку ЄС не є настільки високою, оскільки передбачені процесуальні заходи покликані служити фільтром і певним бар'єром від передачі суттєвих для правопорядку ЄС та збереження єдності права ЄС справ на одноособовий розгляд.

Останніми тенденціями розвитку судової системи ЄС є демократизація процедури формування її суддівського корпусу. Запровадження додаткового етапу відбору суддів у вигляді дослідження кандидатур спеціальною колегією слугує зменшенню політичної заангажованості суддівських призначень і виробленню гармонізованих критеріїв, що висуваються до кандидатів. Це, безперечно, веде до підвищення ефективності та якості правосуддя в ЄС.

У контексті розвитку судової системи ЄС дуже важливим було дослідження взаємодії Суду справедливості ЄС і національних судів, яка стала унікальним феноменом, що дозволив праву ЄС стати частиною національних правопорядків держав – членів Союзу. Саме національні суди стали інструментом реалізації права ЄС, у тому числі і рішень Суду справедливості ЄС. Доволі довгий час не приділялася увага аналізу мотивів, якими керуються національні суди при їх зверненнях із преюдиціальними запитами до Суду справедливості, незважаючи на те, що це питання є вкрай важливим для прогнозування цієї взаємодії у формі кооперації та підвищення її ефективності. На нашу думку, не можна виділити якусь одну причину або мотив для судової кооперації, як-от: політичний або економічний інтерес держави, зацікавленість окремих приватних осіб, суддів, науковців

або ж міжсудову змагальність. Мають місце кожен із вищезазначених мотивів, які призводять кінець кінцем до судової кооперації. До уваги мають бути взяті всі чинники, які впливають на неї, і лише врахувавши їх у комплексі, можна буде ефективно вдосконалювати механізм кооперації Суду справедливості ЄС з національними судами держав-членів. При цьому слід ураховувати дуже важливий принцип процесуальної автономії національних судів, оскільки процесуальне право належить до компетенції держав-членів і не передано до відання ЄС (хоча певні процеси гармонізації, а іноді навіть уніфікації, не можна заперечувати). Саме тому національне право визначає процесуальні правила та засоби для розв'язання спорів, які виникають на підставі права ЄС. Суд справедливості ЄС, у свою чергу, встановлює лише стандарти для цих процесуальних правил, а саме, що вони мають відповідати принципам еквівалентності та ефективності. Практика Суду справедливості ЄС досить ретельно роз'яснює ці стандарти для національних судів держав-членів. Реалізація принципу ефективності призвела до того, що процесуальна автономія національних судів почала звужуватися. Мова йде про необхідність підіймати питання права ЄС національними судами за власним розсудом, якщо право ЄС не було зазначено сторонами. Якщо предмет справи належить до компетенції ЄС, то Суд справедливості ЄС наполягає на тому, щоб національні суди, незважаючи на національне процесуальне законодавство, за власним розсудом підіймали питання права ЄС. Це означає, що коли спірні правовідносини належать до сфери компетенції ЄС, Союз має гарантувати їх реалізацію та захист на національному рівні в державах-членах.

Кооперація національних судів із Судом справедливості ЄС – це правовий діалог, який сприяє розвитку правової інтеграції. Саме завдяки цій кооперації виникає «живе» інтеграційне право, яке відбиває не лише інтереси ЄС або держав-членів, а й інтереси приватних осіб, які захищають свої права в національних судах та використовують там право ЄС. Національні суди в жодному разі не є «нижчими» судами відносно Суду справедливості ЄС, незважаючи на їх обов'язок слідувати рішенням останнього, адже саме завдяки практиці національних судів право ЄС стає ближчим до громадян, що по суті і є метою функціонування Союзу. Така взаємна повага та рівне партнерство відкривають можливості для розвитку й динамізму правопоряд-

ку ЄС, який є не сталою конструкцією, а живою системою, яка еволюціонує залежно від потреб часу.

Окрім національних судів держав-членів Суд справедливості ЄС має інституційні взаємозв'язки з міжнародними судовими установами. На відміну від національних судів держав-членів, із якими у Суду справедливості ЄС вже існують механізми взаємодії та кооперації, питання взаємодії його з іншими міжнародними судовими установами залишаються відкритими як з погляду формування міжнародно-правової практики, так і її теоретичної інтерпретації. Суд справедливості ЄС із обережністю підходить до практики інших міжнародних судових установ, юрисдикція яких може стосуватися компетенції ЄС, оскільки їх діяльність певною мірою може становити загрозу для юрисдикційного порядку, визначеного установчими договорами, та, як наслідок, – автономії правової системи ЄС. Доктрина Суду справедливості ЄС щодо збереження автономії правової системи ЄС зводиться до незмінності повноважень Союзу та його інститутів, установлених установчими договорами, та уніфікованого тлумачення норм права ЄС, а також її незалежності від рішень інших правових систем, зокрема й заснованих на міжнародному праві.

З погляду права ЄС така позиція є цілком проінтеграційною, але з погляду міжнародного права вона певним чином обмежує держави-члени у виборі засобів вирішення спорів, які надані їм іншими міжнародними договорами. Право ЄС не містить заборон звертатися до інших, ніж Суд справедливості ЄС, засобів вирішення спорів, але при цьому має бути виконаний ряд умов, більшість з яких установлена практикою Суду справедливості ЄС. Фундаментальним тут є те, що трибунали, арбітражі та інші судові установи не можуть тлумачити право ЄС. Крім того, якщо ЄС і може бути суб'єктом міжнародної угоди, у межах якої діятиме суд чи арбітраж, юрисдикція цих установ має бути обмежена лише застосуванням та тлумаченням цієї угоди й не може впливати на розподіл повноважень між інститутами ЄС або між ЄС і державами-членами. У цьому контексті вкрай важливою є практика Суду справедливості ЄС щодо його взаємовідносин із Судом ЄАВТ, ЄСПЛ, арбітражами *ad hoc*, яка була досліджена нами.

Важливим є проведений аналіз процесуального права ЄС, яке на відміну від більшості інших норм права ЄС не є результатом гармонізації національних норм чи узагальнення спільних правових традицій

держав-членів. Більшість процесуальних норм, що застосовуються в Суді справедливості ЄС, базуються на моделі континентального права. Специфічність і складність процесуального права ЄС полягає в тому, що його норми не є кодифікованими в єдиному акті, а закріплені в установчих договорах ЄС, Статуті Суду справедливості ЄС, Регламентах Суду справедливості та Загального суду, загальних принципах права, а також у великому масиві прецедентів Суду справедливості ЄС. Останні реформи процесуального права ЄС були спрямовані на оптимізацію процесуальних форм здійснення судочинства, а процесуальні особливості кожного з видів проваджень у Суді справедливості ЄС направлені на реалізацію права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд.

Принципово важливим виявилось дослідження впливу практики Суду справедливості ЄС на правову систему ЄС, який виявляється в конституціоналізації права Союзу. Завдяки правотлумачній практиці Суду справедливості ЄС установчі договори еволюціонували від сукупності домовленостей, які були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, який надає права та накладає обов'язки на всіх публічних і приватних осіб на території Європейського Союзу. Практична значимість цього процесу полягає в тому, що право ЄС використовується приватними особами для захисту своїх прав у національних правопорядках, спираючись на принципи верховенства права ЄС та його прямої дії. Демократичною складовою процесу конституціоналізації права ЄС є те, що Суд справедливості ЄС визнав, що основоположні права людини стали невід'ємною частиною правопорядку ЄС як загальні принципи права Союзу, а отже, вони підлягають захисту на всіх рівнях врядування.

Знаковим виявилось те, що конституціоналізація права ЄС набула свого нинішнього стану завдяки судовому активізму Суду справедливості ЄС, який виявляється в унікальному та послідовному тлумаченні наднаціонального права, яке спрямоване на зміцнення компетенції ЄС. Розвиваючи концепції верховенства та прямої дії права ЄС, Суд справедливості ЄС установив, що держави-члени мають слідувати його практиці щодо основоположних для правопорядку ЄС питань навіть у тих сферах, що належать до виключної компетенції держав. З цього можна зробити висновок, що хоча формально існує виключна компетенція держав – членів ЄС, але, по суті, на неї

поширюється практика Суду справедливості ЄС. Така позиція Суду призвела навіть до змін поняття державного суверенітету.

Важливим є наукове спостереження того, що остання практика Суду справедливості ЄС орієнтована на врахування інтересів і держав-членів. У свою чергу, попередня практика Суду дотримувалася іншого, а саме примату інтересів інтеграції. Лісабонський договір підкреслив можливість розвитку європейської інтеграції лише за умови демократизації інтеграційних процесів і наближення їх до держав-членів та народів Європи. Цей договір запровадив повагу до національної ідентичності держав-членів, «властиву їхнім основним політичним та конституційним структурам», а Хартія про основоположні права ЄС передбачила обов'язок поважати «національну ідентичність держав-членів та організацію їх публічної влади на національному, регіональному та місцевому рівнях». Тобто якщо раніше розумінню національної ідентичності держав-членів надавався більш культурний та історичний контекст, то тепер мова йде про більш широкий правовий зміст конституційної ідентичності, яка враховується Судом справедливості ЄС при ухваленні своїх рішень. Те, що Суд почав поряд з використанням телеологічного методу тлумачення, який завжди вважався його найпотужнішим методом у розвитку інтеграції, використовувати тлумачення зобов'язань у світлі цінностей Союзу, що є спільними для всіх держав-членів, стало яскравим свідченням цього.

Практичне значення має дослідження розгалуженого механізму захисту прав приватних осіб у ЄС, який був розвинутий практикою Суду справедливості ЄС. Можна зробити висновок, що, незважаючи на обмежені можливості приватних осіб у Загальному суді в рамках процедури оскарження актів інститутів ЄС за ч. 4 ст. 263 ДФЄС, установчий Договір та практика Суду справедливості ЄС створили гарантії ефективного судового захисту. Так, у приватних осіб існує також непрямий засіб преюдиціального оскарження через національні суди за ст. 267 ДФЄС, а також можливість ініціювання позову щодо незастосування нелегітимного акта ЄС відповідно до ст. 277 ДФЄС. Таким чином, Суд справедливості ЄС покладає основну частину обов'язку захисту прав приватних осіб на держави-члени та їх національні суди відповідно до принципу кооперації, закладеного в ч. 3 ст. 4 ДЄС. У контексті цього, на думку Суду справедливості ЄС,

держави-члени зобов'язані сприяти повноцінному захисту прав приватних осіб шляхом встановлення в національних правових системах комплексу правових засобів і процедур, які гарантуватимуть право на ефективний судовий захист. Це означає, що національні суди мають тлумачити та застосовувати національне процесуальне право таким чином, щоб приватні особи мали можливість оскаржувати дії національних влад, які базуються на актах ЄС загального застосування. Національні суди мають дозволяти позивачам посилатися на нелегітимність акта ЄС при доказуванні незаконності дій влади або національних актів. Це свідчить про постійне поглиблення захисту прав приватних осіб Судом справедливості ЄС за рахунок різних механізмів – як наднаціональних, так і національних.

Не менш важливим стало дослідження впливу правотлумачної практики Суду справедливості ЄС в окремих пріоритетних сферах компетенції ЄС. Так, у сфері конкуренції на внутрішньому ринку ЄС Європейська Комісія наділена вкрай широкими повноваженнями, які включають правотворчі, правозастосовні та розслідувальні повноваження, а отже, судовий контроль за діяльністю Комісії становить суттєвий елемент права на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд, які гарантовані ст. 47 Хартії про основоположні права ЄС та ст. 6 ЄКПЛ.

Практика Суду справедливості ЄС виробила особливості розгляду конкурентних справ, які не встановлені первинним правом ЄС. Концептуальним є те, що юрисдикція Суду справедливості ЄС із перегляду правомірності законодавчих актів Комісії в конкурентних справах має обмежений характер, оскільки стосується лише перегляду правомірності актів на предмет визнання їх нікчемними без вказівки на те, який акт має бути ухвалений замість скасованого. Але Суд справедливості ЄС має необмежену юрисдикцію стосовно актів Комісії щодо накладення штрафів або пені у двох сферах: відповідно до ст. 31 Регламенту № 1/2003 щодо імплементації правил конкуренції та ч. 5 ст. 15 Регламенту № 80/2009 про Кодекс поведінки для комп'ютеризованих систем бронювання. Це означає, що може скасовувати, зменшувати чи збільшувати штрафи або пеню в цих сферах. Така ситуація означає, що судовий контроль за діяльністю Комісії у конкурентній сфері не є однорідним. Він є посиленим щодо контролю над актами Комісії, що стосуються накладення штрафів та пені, та послабленим щодо контролю над іншими актами Комісії.

Окремого значення набуло дослідження особливостей розгляду справ у конкурентній сфері, які полягають у спрощеному порядку доведення існування *locus standi* щодо оскарження актів інститутів ЄС приватними особами. Відповідно до ч. 4 ст. 263 ДФЄС спрощений порядок оскарження актів інститутів ЄС і доведення *locus standi* можуть відбуватися у випадках, коли акт стосується особи безпосередньо, він має регуляторний характер та не потребує імплементаційних заходів. У такому випадку приватній особі не потрібно доводити індивідуальний вплив акта, що оскаржується. На підставі цього можна зробити висновок, що майже всі рішення Комісії стосовно державної допомоги можуть вважатися регуляторними актами, а це відкриває спрощений режим захисту прав приватних осіб у цьому сегменті конкурентної сфери.

Наступним важливим напрямом правотлумачної практики Суду справедливості ЄС є сфера простору свободи, безпеки і справедливості. До створення ЄС для Суду ця проблема не була нагальною, оскільки вона не належала до наднаціональної компетенції держави-члена. Зі створенням ЄС Суд справедливості ЄС почав створювати стандарти правосуддя при розгляді справ щодо простору свободи, безпеки і справедливості, навіть незважаючи на те, що ця сфера підлягала міжурядовій співпраці. З Амстердамським договором практика Суду справедливості ЄС у цій сфері починає розширюватися, оскільки Союз частково отримав компетенцію, а Суд справедливості ЄС – юрисдикцію у цій сфері, оскільки питання віз, імміграції, притулку, вільного пересування осіб перейшло до Першої комунітарної опори ЄС. З цього часу Суд справедливості ЄС починає розвивати не лише процесуальні стандарти розгляду справ, а й розвиток матеріального права простору свободи, безпеки і справедливості. Лісабонський договір відкрив більш широкі можливості для захисту прав індивідів у рамках простору свободи, безпеки і справедливості. Лише в межах цієї сфери можливе використання термінової процедури розгляду справ у Суді справедливості ЄС, що є індикатором важливості цих справ для приватних осіб.

Досліджуючи роль практики Суду справедливості ЄС у сфері основоположних прав людини, зроблено висновок, що юрисдикція Суду щодо захисту прав людини є обмеженою. Так, Суд справедливості ЄС може стежити за дотриманням відповідних стандартів захисту прав людини інститутами, агентствами, органами та службами

ЄС, у той час як стосовно дій держав-членів його юрисдикція суттєво обмежена через розподіл повноважень між Союзом і державами-членами та неможливістю порушення принципу субсидіарності права ЄС. Суд справедливості ЄС має юрисдикцію лише стосовно дій держав-членів, які направлені на реалізацію повноважень, що належать Союзу, тобто на заходи з імплементації та реалізації права ЄС. Також практика Суду справедливості ЄС поширила його юрисдикцію на заходи держав-членів, які встановлюють обмеження свобод Союзу, як-от: свободи руху осіб, послуг, капіталу. Це є доволі принциповим моментом, оскільки це винятковий випадок, коли юрисдикція Суду справедливості ЄС поширюється на сфери, які не підпадають під компетенцію Союзу. Ця нова тенденція Суду справедливості ЄС підкреслює, що основоположні права набувають усе більшого значення в Союзі та не розглядаються ним лише як вторинний інструмент стосовно економічних інтересів інтеграції.

У роботі проаналізовано питання співвідношення права ЄС і міжнародного права, яке багато в чому було визначено саме правотлумачною практикою Суду справедливості ЄС, оскільки установчі договори детально не регламентують це співвідношення. Особливого значення ця проблематика набуває у світлі того, що у практиці Суду ЄС помітна тенденція відокремлення правопорядку ЄС від міжнародного правопорядку та розбудови автономії правопорядку ЄС. Практика Суду справедливості ЄС підтримує плюралістичну концепцію міжнародного правопорядку, розрізняючи окремо право ЄС та окремо міжнародне право та виділяючи в кожній системі власну ієрархію норм. Суд справедливості ЄС змалював таку картину світового режиму, в якій існують горизонтальні, неієрархічні, відмежовані правопорядки. Компетенція ЄС не поширюється на перегляд норм паралельного міжнародного правопорядку, але може стосуватися власних правових засобів, які імплементують ці норми. При цьому Суд справедливості ЄС беззаперечно підкреслює відданість міжнародному праву та, зокрема, його загальним принципам, але при цьому не забуває піклуватися про ідею європейської інтеграції та розвивати автономний конституційний характер норм установчих договорів ЄС, які, безперечно, є найвищим джерелом права у Союзі.

Список використаних джерел

Українські публікації

1. Анакіна Т. Порівняльно-правова характеристика Угоди про асоціацію та Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 4. С. 123–132.
2. Байдін Ю. В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 192 с.
3. Байковський П. Інституційна та соціоструктурна складова проблеми «дефіциту демократії» в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 103–112.
4. Баймуратов М. А., Ватанов А. В. Курс конституционного права Украины. Общая часть: Основы теории конституционного права. Харьков : Одиссей, 2008. 672 с.
5. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія. Харків : Право, 2008. 220 с.
6. Березовська І. А. Вплив Угоди про асоціацію з Євросоюзом на правову систему України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2011. Вип. 100 (1). С. 179–185.
7. Брацук І. З. Вплив Суду ЄС на формування та розвиток принципу прямої дії права Європейського Союзу. *Юридична Україна.* 2010. № 2. С. 129–132.
8. Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія / за наук. ред. М. М. Микієвича. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 230 с.
9. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : монографія : у 2 кн. Кн. 1. Харків : Право, 2013. 392 с.

10. Бурменський М. В. Міжнародне право на тлі викликів XXI століття. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 5–17.
11. Буроменский М. В., Хорольский Р. Б. Защита прав человека в Европейском Союзе. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 84–90.
12. Висоцький В. О. Конституціоналізація права Європейського Союзу. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матеріали 4-ї міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2013. С. 481–484.
13. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2010. 513 с.
14. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Логос, 2010. 428 с.
15. Головко-Гавришева О. Угода про асоціацію між Україною та ЄС і правова система України. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини.* 2014. Вип. 36 (2). С. 41–48.
16. Грицяк І. Європейське управління в Договорі про запровадження Конституції для Європи. *Право України*. 2005. №4. С. 118–123.
17. Грицяк І. Право та інституції Європейського Союзу. Київ : К. І. С., 2006. 300 с.
18. Денисов В. Н., Муравйов В. І. Право Європейського Союзу та правопорядок України: механізми взаємодії. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В. Н. Денисова. Київ : Юстиніан, 2006. 608 с.
19. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 336 с.
20. Добрянський С. Інститут прав людини у правопорядку Європейського Союзу: особливості становлення та розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична.* 2014. Вип. 60. С. 18–20.
21. Європейське право: право Європейського Союзу : підручник : у 3 кн. / за заг. ред. В. І. Муравйова. Кн. 3 : Право зовнішніх зносин Європейського Союзу. Київ : Ін Юре, 2015. 408 с.

22. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу : монографія. Київ : ВД Дакор, 2015. 336 с.
23. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за ред. І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 208 с.
24. Квач С. С. Особливості та основні складові процесу конституціоналізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. № 9-2, т. 1. С. 58–60.
25. Коваль В. Створення Конституції Європейського Союзу: pro et contra. *Право України*. 2003. № 2. С. 145–147.
26. Козак Т. Особливості мовної політики Євросоюзу: мультилінгвістичний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2014. Вип. 5. С. 301–306.
27. Комарова Т. В. Взаємодія Суду справедливості Європейського Союзу з іншими судовими установами. *Право України*. 2018. № 4. С. 223–250.
28. Комарова Т. В. Вплив Суду ЄС на конституціоналізацію права Європейського Союзу. *Європейське право*. 2012. № 1. С. 197–203.
29. Комарова Т. В. Законодавство Європейського Союзу та вплив практики Суду ЄС на становлення європейського цивільного процесу. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства* : зб. наук. пр. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 лип. 2017 р.) / за заг. ред. І. О. Ізарової, Р. Ю. Ханик-Посполітак. Київ : ВД Дакор, 2017. С. 121–126.
30. Комарова Т. В. Захист прав українських приватних осіб у Суді Європейських співтовариств. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (23 трав. 2009 р.). Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 369–371.
31. Комарова Т. В. Інтеграційний правопорядок ЄС у контексті кооперації національних судів і Суду ЄС у сфері цивільного процесу. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 січ. 2007 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 211–214.
32. Комарова Т. В. Можливості захисту прав приватних осіб у контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. пр. (м. Одеса, 25–26 трав. 2018 р.). Одеса : Фенікс, 2018. С. 156–162.
33. Комарова Т. В. Організація судової системи Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, № 1. С. 79–96.

34. Комарова Т. В. Особливості взаємодії національних судів держав – членів ЄС із Судом справедливості Європейського Союзу. *Право і суспільство*. 2018. № 2, ч. 2. С. 234–238.
35. Комарова Т. В. Право приватних осіб на пряме оскарження актів інститутів Європейських співтовариств у судах ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2007. Вип. 7. С. 123–127.
36. Комарова Т. В. Правова сила рішень Суду Справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2018. № 49, т. 2. С. 193–196.
37. Комарова Т. В. Практика Суду Європейського Союзу та міжнародний правопорядок. *Міжнародні організації та міжнародне право XXI століття: етапи становлення, сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (19 лют. 2016 р.). С. 83–87.
38. Комарова Т. В. Практика Суду ЄС щодо співвідношення міжнародного права та права ЄС. *Цивільний процес на зламі століть* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю заснування каф. цив. процесу (м. Харків, 20–21 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 109–112.
39. Комарова Т. В. Практика Суду справедливості Європейського Союзу щодо угод про асоціацію: українські перспективи. *Угода про асоціацію як інструмент правових реформ в Україні* : зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. конф. (м. Харків, 23 жовт. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 76–84.
40. Комарова Т. В. Практика Суду Справедливості ЄС та конституціоналізація права Європейського Союзу. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 123–130.
41. Комарова Т. В. Преюдиціальні рішення Європейського Суду у механізмі реалізації права ЄС. *Юридичний вісник України*. 2004. № 36 (480). С. 5.
42. Комарова Т. В. Припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС. *Проблеми законності.* 2007. Вип. 91. С. 173–179.
43. Комарова Т. В. Проблема захисту прав приватних осіб у Суді справедливості Європейського Союзу. *Форум права.* 2018. № 1. С. 66–72. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_1_11.pdf.
44. Комарова Т. В. Процесуальна автономія національних судів держав – членів ЄС у практиці Суду справедливості Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 280–285.
45. Комарова Т. В. Пряма дія угод про асоціацію із Європейським Союзом: український вимір. *Римська декларація ЄС: нові пріоритети розвитку об'єднаної Європи* : зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 трав. 2017 р.). Харків, 2017. С. 7–15.

46. Комарова Т. В. Рішення Суду Європейських Співтовариств: питання судового активізму. *Проблеми законності.* 2008. Вип. 94. С. 232–238.
47. Комарова Т. В. Рішення суду Європейського Союзу по справі Каді (Kadi): взаємодія права ЄЄ та міжнародного права. *Юридическая наука и образование в условиях глобализации: состояние и перспективы развития* : материалы междунар. науч.-практ. конф. (24–25 окт. 2013 г.) / Донец. нац. ун-т ; НАН Украины, Ин-т экон.-прав. исслед. Донецк : ДонНУ, 2013. С. 55–57.
48. Комарова Т. В. Роль міжнародного права у практиці Суду Європейського Союзу. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами II Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р. : у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 59–65.
49. Комарова Т. В. Система юрисдикції Суду Європейських співтовариств. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2008. Вип. 11. С. 48–51.
50. Комарова Т. В. Співвідношення міжнародного права та права ЄС у практиці Суду справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 2, т. 2. С. 164–168.
51. Комарова Т. В. Суд Європейських Співтовариств і національні суди держав – членів Європейського Союзу у становленні інтеграційного правопорядку. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 99–104.
52. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу в європейській системі захисту прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 трав. 2010 р.). Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. С. 351–352.
53. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу та міжнародний правопорядок. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. № 108, ч. 1. С. 219–224.
54. Комарова Т. В. Суд ЄС та національні інтереси держав – членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 190–198.
55. Комарова Т. В. Суд справедливості Європейського Співтовариства вугілля та сталі як прообраз Суду справедливості ЄС. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 140. С. 144–153.
56. Комарова Т. В. Суд справедливості ЄС як орган захисту основоположних прав людини. *Держава і право*. 2018. Вип. 80. С. 173–188.

57. Комарова Т. В. Судові органи Європейського Союзу та їх юрисдикція. *Юридична Україна*. 2004. № 5. С. 76–80.
58. Комарова Т. В. Тлумачення угод про асоціацію Судом Європейського Союзу. *Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 5–6 трав. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 125–128.
59. Комарова Т. В. Феномен судового активізму у практиці Суду Справедливості Європейського Союзу. *Право України*. 2018. № 2. С. 217–232.
60. Комарова Т. В. Формування суддівського корпусу в ЄС: останні тенденції. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 201–213. URL: http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/129446/130478.
61. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейських співтовариств щодо ухвалення преюдиціальних рішень. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 86. С. 81–87.
62. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія. Харків : Право, 2010. 360 с.
63. Кулабухова А. В. Вплив громадян на функціонування ЄС та проблема «дефіциту демократії». *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 29. С. 166–178.
64. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
65. Лук'янець В. С. Правове регулювання відносин конкуренції у Євросоюзі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2008. 17 с.
66. Макаруха З. М. Правові засади діяльності Європейського Союзу у сфері забезпечення простору свободи, безпеки та юстиції : монографія. Львів : Астролябія, 2011. 543 с.
67. Мартиненко П. Ф. Насиченість державного права України міжнародним правовим порядком: конституційний аспект. *Конституція і конституціоналізм: вибіркові проблеми* : зб. наук. пр. / відп. ред. П. Ф. Мартиненко і В. М. Кампо. Київ : Купріянова, 2007. С. 251–280.
68. Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 416 с.
69. Мовчан Ю. В. Міжнародно-правове регулювання інтеграційних процесів в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2010. 203 с.
70. Муравйов В. І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і угоди про асоціацію. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2013. Вип. 117 (1). С. 61–73.

71. Муравйов В. Реалізація норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках держав-членів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* 2013. № 1086, вип. 2. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2013_1086_2_12.
72. Основи права Європейського Союзу : нормат. матеріали / М. В. Буроменський, Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова та ін. ; за заг. ред. М. В. Буроменського. Харків : Право, 2015. 328 с.
73. Петров Р. А. Транспозиція «acquis» ЄС у правову систему України в Угоді між Україною та ЄС про асоціацію. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2015. Т. 168. С. 81–85.
74. Подорожна Т. С. Концепція конституціоналізації вітчизняного законодавства: постановка проблеми. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2014. Вип. 728 : Правознавство. С. 59–63.
75. Подорожна Т. С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізація Конституції України : монографія. Львів : ПАІС, 2014. 308 с.
76. Право Європейського Союзу : підручник / за ред. В. І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 704 с.
77. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 925 с.
78. Рогоза Я. Е. Розвиток принципів відкритості та прозорості в європейській правовій доктрині. *Адміністративне право і процес.* 2015. № 4 (14). URL: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-14-2015/item/513-rozvitok-printsipiv-vidkritosti-ta-prozorosti-v-evropeyskiy-pravoviy-doktrini.
79. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
80. Савчин М. Природа конституції, конституціоналізація глобального права та супранаціональна влада. *Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. Київ : Логос, 2009. С. 230–236.
81. Сердюк О. В. Перешкоди приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод : висновок Суду ЄС 02/13 (18.12.2014). *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова. Харків, 2015. Ч. 1. С. 47–55.

82. Смирнова К. В. Джерела антимонопольного права Європейського Союзу. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 2. С. 47–50.
83. Смирнова К. В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі : теорія та практика : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 490 с.
84. Сорон Ж.-Л. Курс європейських інституцій: європейська головоломка : підручник / пер. з фр. за ред. В. І. Муравйова. Київ : ІМВ, 2001. 444 с.
85. Табушка С. Розвиток захисту прав людини в межах правової системи Європейського Союзу. *Європейське право.* 2013. № 1–2. С. 129–138.
86. Теория юридического процесса / под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков : Вища шк., 1985. 192 с.
87. Ткаченко К. ФЕТАльный конфлікт. *Юридическая практика*. 2005. № 49 (415). С. 1, 19.
88. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. Київ : К. І. С., 2001. 142 с.
89. Трагнюк О. Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2011. Вип. 22. С. 86–95.
90. Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія, досвід європейських міжнародних судових органів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2003. 205 с.
91. Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність : монографія. Київ : К. І. С., 2007. 228 с.
92. Хоббі Ю. С. Міжнародно-правова регламентація взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами (проблематика модифікації державного суверенітету в умовах євроінтеграції) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2011. 219 с.
93. Чайковська В. Про пряму дію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у правовій системі України. *Jurnalul juridic national*: *teorie şi practica.* 2015. С. 109–113.
94. Чернопищук Я. В. Конституціоналізація процесів європейської інтеграції України: Етимологія змісту. *Держава і право.* 2010. Вип. 49. С. 174–179.
95. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.
96. Яковюк І. В. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 55–64.

97. Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 474 с.
98. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. 760 с.
99. Яковюк І. В. Теоретичні основи європейської інтеграції. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_50.

Зарубіжні публікації

100. Авель М. Существует ли в законодательстве Европейского Союза «горизонтальный эффект»? *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 4 (53). С. 93–103.
101. Андриенко Я. П. Роль Суда ЕС в формировании европейского правового пространства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2004. 182 с.
102. Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / отв. ред. С. Ю. Кашкин, пер. А. О. Четвериков. Москва : ИНФРА-М, 2005. 622 с.
103. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учеб. для вузов / под ред. Л. М. Энтина. 2-е изд., пересм. и доп. Москва : Норма, 2005. 960 с.
104. Зелинский Я. Дефицит демократии в Европейском Сообществе и делиберативная демократия. *Вестник ТГУ*. 2015. Вып. 2 (2). С. 82–90.
105. Исполинов А. С., Ануфриева А. А. Право ЕС и международное право: последствия нового подхода суда ЕС к договорам, заключенным государствами-членами с третьими странами. *Евразийский юридический журнал*. 2011. № 3 (34). С. 66–72.
106. Исполинов А. С. Практика ЕСПЧ в отношении Европейского Союза: некоторые уроки для ЕврАзЭС. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.* 2012. № 3. С. 112–114.
107. Кашкин С. Ю. Лиссабонский договор – новый этап развития права Европейского Союза. *Государство и право*. 2008. № 9. С. 59–66.
108. Кашкин С. Ю., Четвериков А. На пути к европейской конституции: Европейский конвент и перспективы разработки Конституционного договора (Конституции) Европейского Союза. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2003. № 1 (42). С. 38–41.

109. Комарова Т. В. Влияние Суда ЕС на конституционализацию права Европейского Союза. *Право Украины*. 2013. № 3. С. 64–70.
110. Комарова Т. В. Становление структуры Суда Европейского Союза. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 9 (87). С. 78–81.
111. Комарова Т. В. Суд Европейского Союза и единство судебной практики. *Современное право*. 2013. № 11. С. 143–148.
112. Комарова Т. В. Суд Европейского Союза и международный правопорядок. *Ломоносов – 2013* : материалы междунар. молодеж. науч. форума / отв. ред.: А. И. Андреев, А. В. Андриянов, Е. А. Антипов, М. В. Чистякова. Москва : МАКС Пресс, 2013. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2385/59285_c808.pdf.
113. Комарова Т. В. Суд Европейского Союза и международный правопорядок. *Политические и правовые процессы в современном* мире : материалы междунар. науч.-практ. конф. Ярославль, 2010. С. 65–77.
114. Комарова Т. В. Эволюция взаимоотношений Суда ЕС и Европейского суда по правам человека. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 8 (86). С. 63–65.
115. Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / отв. ред. С. Ю. Кашкин, пер. А. О. Четвериков. Москва : ИНФРА-М, 2005. 622 с.
116. Кривова М. В. Организация и юрисдикция Суда ЕС: теория и практика : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2004. 195 с.
117. Марченко М. Н. Верховенство права Европейского Союза по отношению к национальному праву государств-членов. *Журнал российского права*. 2009. № 5. С. 117–124.
118. Марченко М. Н. Европейский Союз и его судебная система : монография. Москва : Проспект, 2012. 288 с.
119. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения. URL: http://www.libed.ru/knigi-nauka/822235-2-pravovie-sistemi-process-konstitucionalizacii-novoe-opredelenie-sootnosheniya-anne-peters-anne-peters-profes.php.
120. Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе : монография / под общ. ред. А. К. Сковикова, И. В. Яковюка. Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. 310 с.
121. Рябова В. О. Взаимодействие Суда Европейского Союза и Европейского Суда по правам человека по делам о защите прав человека после Лиссабонского договора : дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2016. 188 с.

122. Сорокина Е. М. Гармонизация уголовно-процессуального законодательства в Европейском Союзе : монография. Москва, 2018. 252 с.
123. Стрелков А. «Демократический дефицит» после Лиссабонского договора. *Перспективы*. URL: http://www.perspectivy.info/oykumena/europe/demokraticheskij_deficit_posl_lissabonskogo_dogovora_2010-04-09.htm.
124. Сулимский С. В. Международно-правовые проблемы развития институциональной системы Европейского Союза после Амстердамского Договора : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2003. 185 с.
125. Танчев Е. Вино и мехи, или легитимация Европейского Союза путем принятия писаной конституции. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 1 (50). С. 129–144.
126. Трыканов С. А. Конституция Европейского Союза: политико-правовая оценка проекта. *Международное публичное и частное право*. 2005. № 5 (26). С. 45–46.
127. Хартли Т. К. Основы права европейского Сообщества / пер. с англ. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. 703 с.
128. Энтин М. Л. Договор о реформе. *Вся Европа.* 2007. № 11 (16). URL: http://alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=464.
129. Энтин Л. М. О проекте Конституции Европейского Союза. *Московский журнал международного права*. 2004. № 1 (53). С. 85–100.

Зарубіжні публікації

130. A Constitutional Order of States: Essays in Honour of Alan Dashwood / Arnull, Barnard, Dougan and Spaventa (Eds.). Hart Publishing. 2011. 688 p.
131. Abenhaïm M. Epilogue, at least, on the reform of the General Court. Kluwer Competition Law Blog, January 26, 2016. URL: http://kluwercompetitionlawblog.com/2016/01/26/epilogue-at-last-on-the-reform-of-the-general-court/ (accessed 13 March 2018).
132. Albers M., Jourdan J. The Role of Hearing Officers in EU Competition Proceedings: A Historical and Practical Perspective. *Journal of European Competition Law & Practice*. 2011. Vol. 2, Issue 3. 1 June. P. 185–200.
133. Albors-Lorens A. Changes in the Jurisdiction of the European Court of Justice under the Treaty of Amsterdam. *Common Market Law Review*. 1998. Vol. 35, Issue 6. P. 1273–1294.
134. Albors-Lorens A. The Standing of Private Parties to Challenge Community Measures: Has the European Court Missed the Boat? *Cambridge Law Journal*. 2003. Vol. 62. P. 72–92.

135. Alexe I. The Notion of Public Service and Civil Servant in the Court of Justice of the European Union's Jurisprudence: The Connection with European Court of Human Rights' Jurisprudence. *Revista de Drept Public.* 2012. P. 11–119.
136. Almquist J. A Human Rights Critique of European Judicial *Review*: Counter-Terrorism Sanctions. *International and Comparative Law Quarterly*. 2008. Vol. 57. P. 303–331.
137. Alott P. Preliminary rulings – another infant disease. *European Law Review.* 2000. Vol. 25. P. 538–547.
138. Alter K. J. Establishing the Supremacy of European Law: The Making of an International Rule of Law in Europe. Oxford : Oxford University Press, 2001. 284 p.
139. Alter K. The European Court's Political Power: Selected Essays. Oxford University Press, 2009. 362 p.
140. Anagnostaras G. Not as Unproblematic as You Might Think: the Establishment of Causation in Governmental Liability Actions. *European Law Revue*. 2002. Vol. 27, Issue 6. P. 663–676.
141. Anagnostaras G. Preliminary problems and Jurisdiction Uncertainties: the Admissibility of Questions Referred by Bodies Performing Quasi-Judicial Functions. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 878–890.
142. Anagnostaras G. Erroneous Judgments and Prospect of Damages: the Scope of the Principle of Governmental Liability for Judicial Breaches. *European Law Review*. 2006. Vol. 31. P. 735–747.
143. Anagnostaras G. The Quest for an Effective Remedy and the Measure of Judicial Protection Afforded to Putative Community Law Rights. *European Law Review*. 2007. Vol. 32. P. 727–739.
144. Armstrong K. A. Legal integration: theorizing the legal dimension of European integration. *Journal of Common Market Studies.* 1998. Vol. 36, Issue 2. P. 155–174.
145. Arnull A. Private Applicants and the Action for Annulment since Codorniu. *Common Market Law Review.* 2001. Vol. 38. P. 7–52.
146. Arnull A. 1952–2002: Plus ça Change. *European Law Review*. 2002. Vol. 27. P. 509–521.
147. Arnull A. The principle of effective judicial protection in EU law: an unruly horse. *European Law Review.* 2011. Vol. 51. P. 51–97.
148. Arrebola C., Maurfcio A., Portilla H. J. An Econometric Analysis of the Influence of the Advocate General on the Court of Justice of the European Union. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. 2016. Vol. 5. P. 82–112.
149. Astresses P. V. The Return of the Huron, or Naïve Thoughts on the Handling of Article 267 TFEU by Constitutional Courts when Referring to

the Court of Justice. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1701–1726.
150. Bailey D. Scope of Judicial Review under Article 81 EC. *Common Market Law Review.* 2004. Vol. 41, Issue 5. P. 1327–1360.
151. Barents R. The Autonomy of Community Law. Kluwer Law International, 2004. 334 p.
152. Barents R. Remedies and Procedures before the EU Courts. Wolters Kluwer, 2016. 909 p.
153. Bartolini S. Restructuring Europe: Centre Formation, System Building, and Political Structuring Between the Nation State and the European Union. Oxford : Oxford University Press. 2005. 415 p.
154. Basedow J. EU Law in International Arbitration: Referrals to the European Court of Justice. *Journal of International Arbitration.* 2015. Vol. 32, No. 4. P. 367–386.
155. Baudenbacher C. The EFTA Judicial System Reaches the Age of Majority – Accomplishments and Problems Speech given at the EEA Seminar of the EFTA Secretariat of 19 January 2012 in Brussels. P. 7. URL: http://www.eftacourt.int/fileadmin/user_upload/Files/News/2012/CB_The_EFTA_Judicial_System_reaches_the_Age_of_Majority_final.pdf.
156. Baudenbacher C. How the EFTA Court works – and why it is an option for post-Brexit Britain. URL: http://blogs.lse.ac.uk/brexit/2017/08/25/how-the-efta-court-works-and-why-it-is-an-option-for-post-brexit-britain/.
157. Bebr G. Judicial remedy of private parties against normative acts of the European Communities: The role of exception of illegality. *Common Market Law Review*. 1966. Vol. 3. P. 7–31.
158. Berb G. The Development of Judicial Control of the European Communities. Martinus Nijhoff Publishers, 1981. 822 p.
159. Bell J. Judiciaries within Europe: A Comparative Review. New York : Cambridge University Press, 2006. 420 p.
160. Benvenisti E., Downs G. The Empire's New Clothes: Political Economy and the Fragmentation of International Law. *Stanford Law Review.* 2007. P. 595–631.
161. Bertea S. Looking for Coherence within the European Community. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 2. P. 154–172.
162. Besselink L. The Parameters of Constitutional Conflict after Melloni. *European Law Review*. 2014. P. 531–552.
163. Beutler B. State Liability for Breaches of Community Law by National Courts: Is the Requirement of a Manifest Infringement of the Applicable Law an Insurmountable Obstacle? *Common Market Law Review*. 2009. Vol. 46. P. 773–804.
164. Biavati P. European Civil Procedure. Kluwer Law International, 2011. 214 p.

165. Biernat E. The Locus Standi of Private Applicants under article 230 (4) EC and the Principle of Judicial Protection in the European Community. *Jean Monnet Working Paper*. 2003. Vol. 12. 66 p.
166. Bignami F. Creating European Rights: National Values and Supranational Interests. *Columbia Journal of European Law*. 2005. Vol. 11. P. 241–353.
167. Binder D. S. The European Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in the European Community: New Developments and Future Possibilities. Expanding Fundamental Rights Review to Member State Action. *Jean Monnet Working Papers.* 1995. No 4. URL: https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9504ind.html.
168. Biondi A. The European Court of Justice and Certain National Procedural Limitations: Not such a tough Relationship. *Common Market Law Review.* 1999. Vol. 36. P. 1271–1287.
169. Blauberger M. With Luxembourg in Mind… The Remaking of National Policies in the Face of ECJ Jurisprudence. *Journal of European Public Policy.* 2012. Vol. 19, Issue 1. P. 109–126.
170. Blauberger M. National Responses to European Court Jurisprudence. *West European Politics*. 2014. Vol. 37, Issue 3. P. 457–474.
171. Blauberger M. The European Court of Justice and its political Impact. *West European Politics*. 2017. Vol. 40, No. 4. P. 907–918.
172. Blauberger M., Schmidt S. K. Free movement, the welfare state, and the European Union's over-constitutionalization: Administrating contradictions. *Public Administration.* June 2017. Vol. 95, Issue 2. P. 437–449.
173. Bobek M. Cartesio – Appeals Against an Order to Refer under Article 234 (2) EC Treaty revisited. *Civil Justice Quarterly*. 2010. Vol. 29. P. 307–316.
174. Bobek M. A Fourth in the Court: Why are Advocates General in the Court of Justice? *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2011–2012. Vol. 14. P. 529–562.
175. Bodansky D. The OSPAR Arbitration of the MOX Plant Dispute 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/228214095_The_OSPAR_Arbitration_of_the_MOX_Plant_Dispute.
176. Boerger-De Smedt A. La Cour de Justice dans les négociations du traité de Paris instituant la CECA. *Journal of European Integration History*. 2008. Vol. 14, No. 2. P. 7–34.
177. Boerger-De Sment A. Negotiating the Foundations of European Law, 1950–57: The Legal History of the Treaties of Paris and Rome. *Contemporary European History*. 2012. No. 21 (3). P. 339–356.
178. Borgsmidt K. The Advocate general at the European Court of Justice: a Comparative Study. *European Law Review*. 1988. Vol. 13 (2). P. 106–119.

179. Bradley K. Institutional design in the Treaty of Nice. *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38. P. 1095–1124.
180. Brandtner B. The 'Drama' of the EEA Comments on Opinions 1/91 and 1/92. *European Journal of International Law.* 1 August. 1992. Vol. 3, Issue 2, P. 300–328. URL: http://www.ejil.org/pdfs/3/2/2042.pdf.
181. Broberg M. Preliminary References by Public Administrative Bodies: When Are Public Administrative Bodies Competent to Make Preliminary References to the European Court of Justice? *European Public Law*. 2009. Vol. 15, No. 2. P. 207–221.
182. Bronckers M. The Relationship of the EC Courts with other International Tribunals: Non-Committal, Respectful or Submissive? *Common Market Law Review.* 2007. Vol. 44, No. 3. P. 601–627.
183. Brown B. The first five years of the Court of First Instance and appeals to the Court of Justice: Assessment and statistics. *Common Market Law Review.* 1995. Vol. 32 (3). P. 743–761.
184. Brown L. N., Kennedy T. The Court of Justice of the European Communities. [5th ed.]. London : Sweet & Maxwell, 2000. 512 p.
185. Bryska S. In-house lawyers of NRAs may not represent their clients before the European Court of Justice. A case note on UKE. *Research Papers in Law.* 2011. 10 p.
186. Burley A-M., Mattli W. Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organization*. 1993. Vol. 47, Issue 1. P. 41–76.
187. Busse Ch. H. Art. 241 in der Rechtsprechung des EuGH – Eine kritische Würdigung. *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*. 2002. P. 714–720.
188. Callies Ch. Kohärenz und Konvergenz beim europäischen Individualrechtsschutz. *Neue Juristische Wochenschrift*. 2002. P. 3577–3582.
189. Cannizzaro E. A Machiavellian Moment? The UN Security Council and the Rule of Law. *International Organizations Law Review*. 2006. Vol. 3. P. 189–224.
190. Cannizzaro E. Security Council Resolutions and EC Fundamental Rights: Some Remarks on the ECJ Decision in the Kadi Case. *Yearbook of European Law.* 2009. P. 593–560.
191. Canor I. Primus Inter Pares: Who is the Ultimate Guardian of Fundamental Rights in Europe? *European law review.* 2000. P. 3–21.
192. Capelli F. Il problema dell'efficacia orizzontale delle direttive: un epilogo in tono minore. *Diritto comunitario e deglli scambi internazionali*. 1994. No. 3. P. 361–368.
193. Cappelletti M. Is the European Court of Justice Running wild? *European Law Review.* 1987. Vol. 12, Issue 1. P. 3–17.

194. Carrubba C. J., Gabel M., Hankla C. Understanding the role of the European Court of Justice in European integration. *American Political Science Review.* 2012. Vol. 106, No. 1. P. 214–23.
195. Cartabia M. Europe as a Space of Constitutional Interdependence: New Questions about the Preliminary Ruling. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1791–1796.
196. Chalmers D. The Court of Justice and the Third Pillar. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 773–794.
197. Cherubini F. The Relationship Between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights in the View of the Accession. *German Law Journal.* 2015. Vol. 16, No. 06. P. 1375–1386.
198. Claes M. Luxembourg, Here We Come? Constitutional Courts and the Preliminary Reference Procedure. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1331–1342.
199. Claes M. The National Courts' Mandate in the European Constitution. Portland : Bloomsbury Publishing, 2006. 818 p.
200. Cogan J. Competition and Control in International Adjudication. *Virginia Journal of International Law.* 2008. P. 411–449.
201. Colvin C. M. Society for the Protection of Unborn Children (Ireland) Ltd. v. Grogan: Irish Abortion Law and the Free Movement of Services in the European Community. *Fordham International Law Journal*. 1991. Vol. 15, Issue 2. P. 476–526.
202. Competence des tribunaux de Dantzig. *Publicationes de la Cour permanente de justice*. 1928. Serie B. No. 15. P. 15–34.
203. Conant L. Justice Contained: Law and Politics in the European Union. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2002. 350 p.
204. Constitutional Dialogues in Comparative Perspective / Kenney S. J., Reisinger W. M., Reitz J. C. (eds). Palgrave Macmillan. London, 1999. 254 p.
205. Continuity and Change in EU Law: Essays in Honour of Sir Francis Jacobs / A. Arnull, P. Eeckhout and T. Tridimas (Eds.). Oxford : Oxford University Press, 2008. 546 p.
206. Coppel J., O'Neill A. The European Court of Justice: Taking Rights Seriously? *Common Market Law Review.* 1992. Vol. 29. P. 681–692.
207. Coutts S. D. The Lisbon Treaty and the Area of Freedom, Security and Justice as an Area of Legak Integratin. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2011. №7. P. 87–107.
208. Craig P. Legality, Standing and Substantive Review in Community Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1994. Vol. 14, No. 4. P. 528–537.
209. Craig P. Standing, Rights, and the Structure of Legal Arguments. *European Public Law.* 2003. Vol. 9, Issue 4. P. 493–508.

210. Craig P. The European Court and National Courts: Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context. Report on the United Kingdom. European University Institute, Florence, Working paper, 1996. 448 p.
211. Craig P. The Lisbon Treaty: Law, Politics, and Treaty Reform. Oxford University Press, United States, 2010. 504 p.
212. Craig P., de Burca G. EU Law. Text, Cases and Materials. [3rd Ed.]. Oxford : Oxford University Press, 2003. 1278 p.
213. Cremona M. The draft Constitutional Treaty: External Relations and External Action. *Common Market Law Review*. 2003. Vol. 40. P. 1447–1466.
214. Cruz B. What's left of the Charter? Reflections on law and political mythology. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2008. Vol. 15 (1). P. 65–72.
215. Dashwood A. The Principle of Direct Effect in European Community Law. *Journal of Common Market Studies*. 1978. Vol. 16. P. 229–245.
216. Dashwood A. The Advocate General in the Court of Justice of the European Communities. *Legal Studies*. 1982. Vol. 2. P. 202–216.
217. Dashwood A. The Constitution of the European Union After Nice: Law-Making Procedures. *European Law Review.* 2001. Vol. 26, Issue 3. P. 215–238.
218. Dashwood A., Johnston A. The Institutions of the Enlarged EU under the Regime of the Constitutional Treaty. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. P. 1481–1518.
219. Dashwood A., White R. Enforcement Actions Under Articles 169 and 170 EEC. *European Law Review*. 1989. Vol. 14, Issue 6. P. 388–413.
220. Davies A. State Liability for Judicial Decisions in EU and International Law. *International and Comparative Law Quarterly.* 2012. Vol. 61 (3). P. 585–611.
221. De Burca G. Giving Effect to European Community Directives. *Modern Law Review*. 1992. Vol. 55. P. 215–240.
222. De Burca G. Human Rights: the Charter and Beyond. *Jean Monnet Working Paper*. No. 10/01. URL: http://www.jeanmonnetprogram.or/papers/01/013601.html.
223. De Búrca G. The European Court of Justice and the International Legal Order after Kadi. *Jean Monnet Working Paper.* No. 01/09. 55 p.
224. De Búrca G. The European Court of Justice and the International Legal Order After Kadi. *Harvard International Law Journal*. 2010. Vol. 51. P. 1–49.
225. De Búrca G. The drafting of the European Union Charter of Fundamental Rights. *European Law Review.* 2015. Vol. 40 (6). P. 799–804.
226. De Jesús Butler I., De Schutte O. Binding the EU to International Human Rights Law. *Yearbook of European Law.* 2009. Vol. 27, Issue 1. P. 277–320.

227. De Vries S. A. Balancing Fundamental Rights with Economic Freedoms According to the European Court of Justice. *Utrecht Law Review.* 2013. Vol. 9, Issue 1. P. 169–192.
228. De Wet E. The International Constitutional Order. *International and Comparative Law Quaterly*. 2006. Vol. 55. P. 51–76.
229. Dehousse F. The Reform of the EU Courts (II). Abandoning the Management Approach by Doubling the General Court. Egmont Paper 83. URL: http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/03/ep83.pdf.pdf?type=pdf.
230. Dehousse R. The European Court of Justice. The Politics of Judicial Integration. Basingstoke : Palgrave M, 1998. 213 p.
231. Diamond P. Dishonorable Defences: The Use of Injunctions and the EEC Treaty: Case study of the Shops Act. *The Modern Law Review*. 1950. Vol. 54. P. 72–88.
232. Dimitrakopoulos D. G., Kassim H. Deciding the future of the European Union: preference formation and Treaty Reform. *Comparative European Politics.* 2004. Vol. 2, Issue 3. P. 241–260.
233. Doblhoff-Dier R., Kusmierczyk S. Present and Future Relations between the ECJ and the ECtHR. *The Vienna Journal on International Constitutional Law.* 2013. C. 349–367.
234. Doğan Y. The Fundamental Rights Jurisprudence of the European Court of Justice: Protection for Human Rights within the European Union Legal Order. *Ankara Law Review.* Vol. 6, No. 1. P. 53–81.
235. Dokumente zum Europäischen Recht. Band 2: Justiz (bis 1957) / R. Schulze, T. Hoeren (Eds.). Springe : Berlin, Heidelberg, New York, 2000. P. 23–24.
236. Dougan M. The Treaty of Lisbon 2007: Winning Minds, Not Hearts. *Common Market Law Review*. 2008. Vol. 45, Issue 3. P. 617–703.
237. Dubois P. L'exception d'illégalité devant la Cour de Justice des Communautés européennes. *Cahier de Droit Européen.* 1978. P. 407–436.
238. Dumbrovsky T., Petkova B., Van Der Sluis M. Judicial Appointments: the Article 225 TFEU Advisory Panel and Selection Procedures in the Member States. *Common Market Law Review*. 2014. Vol. 51. P. 455–482.
239. Editorial Comments, Relations between International Courts and Community Courts: Mutual Deference or Subordination? *Common Market Law Review*. 2005. Vol. 42, Issue 3. P. 1–7.
240. Eeckhout P. The EU Charter of Fundamental Rights and the federal question. *Common Market Law Review.* 2002. Vol. 39, No. 5. P. 945–994.
241. Eeckhout P. Community Terrorism Listings, Fundamental Rights, and UN Security Council Resolutions: In Search of the Right Fit. *European Constitutional Law Review*. 2007. Vol. 3, No. 2. P. 183–206.

242. Eeckhout P. Kadi and al Barakaat: Luxembourg is not Texas – or Washington DC. *Blog of the European Journal of International Law.* February 25, 2009. URL: www.ejiltalk.org/kadi-and-al-barakaat-luxembourg-is-not-texas-or-washington-dc.
243. Erecinski T. When must national judges raise European law Issues on their own motion? *ERA Forum*. 2011. Vol. 11. P. 525–529.
244. Estella A. Constitutional Legitimacy and Credible Commitments in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 1. P. 22–42.
245. Europe: The New Legal Realism / H. Koch, K. Hagel-Sørensen, U. Haltern, J. Weiler (Eds.). Publishing : Århus, 2010. 876 p.
246. European Competition Law Annual 2009: The Evaluation of Evidence and its Judicial Review in Competition Cases / C.-D. Ehlermann, M. Marquis (Eds.). Hart Publishing, 2011. 886 p.
247. European Constitutionalism Beyond the State / J. Weiler, M. Wind (Eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 256 p.
248. European Integration Through Interaction of Legal Regimes / C. Baudenbacher, H. Bull (Eds.). Oslo : Universitetsforlaget, 2007. 131 p.
249. Faraguna P. Constitutional Identity in the EU – A Shield or a Sword? *German L aw Journal.* 2017. Vol. 18, No. 07. P. 1617–1640.
250. Fassbender B. The United Nations Charter as Constitution of the International Community. *Columbia Journal of Transnational Law*. 1998. Vol. 36. P. 529–619.
251. Figueroa Regueiro P. V. Invocability of Substitution and Invocability of Exclusion: Bringing Legal Realism to the Current Developments of the Case-Law of "Horizontal" Direct Effect of Directives. *Jean Monnet Working Paper*. 2002. Vol. 7. 64 p.
252. Fletcher M. Extending "Indirect Effect" to the Third Pillar: the Significance of Pupino. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 6. P. 862–877.
253. Follesdal A., Hix S. Why is There a Democratic Deficit in the EU? A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44, No. 3, P. 533–562.
254. Forrester I. Due Process in EC Competition Cases: A Distinguished Institution with Flawed Procedures. *European Law Review.* 2009. Vol. 34. P. 817–843.
255. Forrester I. S. A bush in Need of Pruning: the luxuriant Growth of Light Judicial Review. *European Competition Law Annual*. 2011. P. 407–452.
256. Fossum J. E., Menéndez A. J. The Constitution's Gift? A Deliberative Democratic Analysis of Constitution Making in the European Union. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 4. P. 380–410.
257. Fredman S. Equality: A New Generation? *Industrial Law Journal*. 1 June 2001. Vol. 30, Issue 2. P. 145–168.

258. Gaja G. Constitutional Court (Italy), Decision No. 170 of 8 June 1984, S. p. a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato. *Common Market Law Review*. 1984. Vol. 21, Issue 4. P. 756–772.
259. Gallo D. From Autonomy to Full Deference in the Relationship between the EFTA Court and the ECJ: The Case of the International Exhaustion of the Rights Conferred by a Trademark. *RSCAS Working Papers.* European University Insitute. 2010. P. 1–29.
260. Gambaro E., Mazzocchi F. State Aid Litigation Before the EU Courts. The Case of Aid Schemes. *Italian Antitrust Review.* 2016. No. 2. P. 60–80.
261. Garrett G. The Politics of Legal Integration in the European Union. *International Organization*. 1995. Vol. 49. P. 171–181.
262. Garrett G., Kelemen R. D., Schulz H. The European Court of Justice, National Governments, and Legal Integration in the European Union. *International Organization.* 1998. Vol. 52, Issue 1. P. 149–176.
263. Genschel P., Jachtenfuchs M. How the European Union constrains the state: multilevel governance of taxation. *European Journal of Political Research.* 2011. Vol. 50, Issue 3. P. 293–314.
264. Geradin D., Petit N. Judicial Review in European Union Competition Law: A Quantitative and Qualitative Assessment (October 26, 2010). *Tilburg Law School Research Paper.* 2011. No. 01. URL: https://ssrn.com/abstract=1698342.
265. Giannakopoulos T. K. Safeguarding Companies' Rights in Competition and Anti-dumping/Anti-subsidies Proceedings. Second Edition. Kluwer Law International, 2011. 625 p.
266. Greaves R. Locus Standi under Article 173 EEC when Seeking Annulment of a Regulation. *European Law Review*. 1986. Vol. 11. P. 119–133.
267. Griller S. Judicial Enforceability of WTO Law in the European Union: Annotation to Case C–149/96, Portugal v. Council. *Journal of International Economic Law.* 2000. Vol. 3, Issue 3. P. 441–472.
268. Grimm D. The European Court of Justice and National Courts: the German Constitutional Perspectives after the Maastricht Decision. *Columbia Journal of European Law*. 1997. Vol. 3. P. 229–242.
269. Grimmel A. 'This is Not Life as It is Lived Here': the European Court of Justice and the myth of judicial activism in the foundational period of integration through law. *European Journal of Legal Studies.* 2014. Vol. 7, No. 2. P. 61–83.
270. Guarnieri C. Appointment and Career of Judges in Continental Europe: The Rise of Judicial Self-Government. *Legal Studies.* 2004. Vol. 24. P. 169–187.
271. Guild E., Carrera S., Eggenschwiler A. The Area of Freedom, Security And Justice: Ten Years on Successes and Future Challenges under the

Stockholm Programme. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2010. 104 p.
272. Haas E. International Integration: The European and Universal Process. *International Organization.* 1961. Vol. 15. P. 366–392.
273. Halberstam D., Stein E. The United Nations, the EU, and the King of Sweden: Economic Sanctions and Individual Rights in a Plural World Order. *Common Market Law Review.* 2009. Vol. 46. 63 p.
274. Haltern U. Pathos and patina: the failure and promise of constitutionalism in the European imagination. *European Law Journal*. 2003. Vol. 9, Issue 1. P. 14–44.
275. Harding C. The Impact of Art. 177 of the EEC Treaty on the Review of Community Action. *Yearbook of European Law*. 1981. Vol. 1. P. 93–113.
276. Harding C. The Private Interest in Challenging Community Action. *European Law Review*. 1980. Vol. 5. P. 354–361.
277. Harlow C. Toward a Theory of Access for the European Court of Justice. *Yearbook of European Law*. 1 January 1992. Vol. 12, Issue 1. P. 213–248.
278. Hartley C. The European Court, Judicial Objectivity and the Constitution of the European Union. *Law Quarterly Review*. 1996. Vol. 112. P. 95–109.
279. Hartley T. C. International Agreements and the Community Legal System: Some Recent Development. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 383–392.
280. Hatzopoulos V. Casual but Smart: The Court's new clothes in the Area of Freedom Security and Justice (AFSJ) after the Lisbon Treaty. *European Legal Studies. Research Paper in Law*. 2008. No. 2. 18 p.
281. Hatzopoulos V. With or without you... judging politically in the field of Area of Freedom, Security and Justice. *European Law Review.* 2008. Vol. 33, Issue 1. P. 44–65.
282. Hedemann-Robinson M. Article 173 EC, General. Community Measures and Locus. Standi for Private Persons: Still a. Cause for Individual Concern? *European Public Law.* 1996. Vol. 2, Issue 1. P. 127–156.
283. Heffernan L. The Community Courts Post-Nice: A European Certiorari Revisited. *International & Comparative Law Quarterly*. 2003. Vol. 52, Issue 4. P. 907–933.
284. Herzog R., Gerken L. Stop the European Court of Justice. *EU Observer*. 2008. 10 September. URL: https://euobserver.com/opinion/26714.
285. Hess B. The Integrating Effect of European Civil Procedural Law. *European Journal of Law Reform*. 2002. Vol. 4, No. 1. P. 3–17.
286. Hilpold P. EU Law and UN Law in Conflict: The Kadi Case. *The Max Planck Yearbook of United Nations Law.* 2009. Vol. 13. P. 141–182.

287. Himsworth C. M. G. Things Fall Apart: The Harmonization of Community Judicial Procedural Protection Revisited. *European Law Review.* 1997. Vol. 22. P. 291–311.
288. Hodges Ch. Europeanization of Civil Justice: Trends and Issues. *Civil Justice Quarterly*. 2006. No. 26. P. 96–123.
289. Horspool M., Humphreys M., Harris S., Malcolm R. European Union Law. New York : Oxford University Press, 2006. 558 p.
290. Jacobs F. G. EU Charter of Fundamental Rights Are New Judicial Remedies Needed? *Human Rights & UK Practice*. 2003. Vol. 4, Issue 1. P. 120–148.
291. Jacobs F. G. Human rights in the European Union: The role of the Court of Justice. *European Law Review.* 2001. Vol. 26. P. 331–341.
292. Jacobs F. G. The Evolution of European Legal Order. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. P. 303–316.
293. Jacobs F. G. Judicial Dialogue and the Cross-Fertilization of Legal Systems: The European Court of Justice. *Texas International Law Journal.* 2003. Vol. 38. P. 547–556.
294. Jacqué J.-P., Weiler J. On the Road to European Union – A New Judicial Architecture. *Common Market Law Review.* 1990. Vol. 27. P. 187–223.
295. Jans J. H. Proportionality Revisited. *Legal Issues of Economic Integration.* 2000. Vol. 27, Issue 3. P. 239–265.
296. Jeney P. Judicial Enforcement of WTO Rules before the Court of Justice of the European Union. *ELTE Law Journal.* 2015. P. 83–89.
297. Jimeno-Bulnes M. European Judicial Cooperation in Criminal Matters. *European Law Journal*. 2003. Vol. 9, No. 5. P. 614–630.
298. Johannes H. The Role of the Hearing Officer. *Fordham Corporative Law Institute*. 1989. P. 315–347.
299. Johnston A. Judicial Reform and the Treaty of Nice. *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38. P. 499–523.
300. Joshua J. M. The Right to be Heard in EEC Competition Procedures. *Fordham International Law Journal*. 1991/1992. Vol. 15. P. 16–74.
301. Judicial Review in European Law (Liber Amicorum in Honour of Lord Slynn of Hadley) / D. O'Keeffe, A. Bavasso (Eds.). Kluwer, 2000. 674 p.
302. Judicial Activism of the European Court of Justice / M. Dawson, B. de Witte, E. Muir (Eds.). Cheltenham : Edward Elgar, 2013. 292 p.
303. Kakouris C. N. Do the Member States Posses National Judicial "Autonomy"? *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 24. P. 1389–1412.
304. Kassoti E. Fragmentation and Inter-Judicial Dialogue: The CJEU and the ICJ at the Interface. *European journal of legal studies.* 2015. Vol. 8, No. 2. P. 21–49.
305. Kenner J. EU Employment Law. From Rome to Amsterdam and Beyond. Hart Publishing, 2003. P. 42–54.

306. Kenney S. J. The Members of the Court of Justice of the European Communities. *Columbia Journal of European Law*. 1998. Vol. 101. P. 101–133.
307. Kirschner A. Security Council Resolution 1904 (2009): A Significant Step in the Evolution of the Al-Qaida and Taliban Sanctions Regime? *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2010. Vol. 70. P. 585–607.
308. Klabbers J. Treaty Conflict and the European Union. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 284 p.
309. Klabbers J., Peters A., Ulfstein G. The Constitutionalization of International Law. Oxford : Oxford University Press, 2009. 393 p.
310. Koch C. Locus Standi on Private Applicants under the EU Constitution: Preserving Gaps in the Protection of Individuals' Right to an Effective Remedy. *European Law Review*. 2005. Vol. 30, No. 4. P. 511–527.
311. Kokott J., Sobotta C. The Kadi Case – Constitutional Core Values and International Law – Finding the Balance? *European Journal of International Law*. 2012. Vol. 23, No. 4. P. 1015–1024.
312. Komarek J. In the Court(s) We Trust? On the Need for Hierarchy and Differentiation in the Preliminary Ruling Procedure. *European Law Review*. 2007. Vol. 32, No. 4. P. 467–491.
313. Komarova T. The Court of Justice of the European Union and International Legal Order. *Russian Law Journal*. 2017. Vol 5, No 3. P. 140–167.
314. Komarova T. The Court of Justice of the European Union and protection of private parties: the possibilities for Ukrainian business. *Critical Quarterly for Legislation and Law*. 2016. Vol. 1. P. 31–43.
315. Komarova T. The practice of the Court of Justice of the European Union and possibilities for Ukraine. *EU Relations with Eastern Partnership: Strategy, Opportunities and Challenges* : materialele conferinței internaționale, apr. 20–21, 2016 / C. E. Pacheco Amaral, G. Gabrichidze, I. Horga, A. Kruglashov et al. Chişinău : S. n. ; Chernivtsi ; Tbilisi, 2016. P. 144–161.
316. Komarova T., Bytyak Y., Yakovyuk I., Tragniuk O., Shestopal S. The State Sovereignty and Sovereign Rights: the Correlation Problems. *Man in India*. 2017. Vol. 97 (23). P. 577–588.
317. Kombos C. Fundamental Rights and Fundamental Freedoms: A Symbiosis on the Basis of Subsidiarity. *European Public Law.* 2006. Vol. 12. P. 433–460.
318. Komninos A. P. Article 234 EC and National Competition Authorities in the Era of Decentralization. *European Law Review.* 2004. Vol. 29, No. 1. P. 106–114.

319. Kostyuchenko Y. Conundrum of Migartion Issue in the EU-Ukraine Association Agreement. *European Political And Law Discourse.* 2017. Vol. 4, Issue 1. P. 31–35.
320. Kovar R. Chronique de la jurisprudence de la Cour de justice des Communautés européennes. *Journal de Droit International*. 1965. Vol. 93. P. 697–717.
321. Kraemer H. The European Union Civil Service Tribunal: a New Community Court Examined After Four Years of Operation. *Common Market Law Review*. 2009. Vol. 46. P. 1873–1913.
322. Kuijper J. The Court and the Tribunal of the EC and the Vienna Convention on the Law of Treaties 1969. *Legal Issues* of *European Integration.* 1998. Vol. 25. P. 1–24.
323. Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty. *European Law Journal*. 2005. Vol. 11, No. 3. P. 262–307.
324. Lacchi C. Review by Constitutional Courts of the Obligation of National Courts of Last Instance to Refer a Preliminary Question to the Court of Justice of the EU. *German Law Journal.* 2015. Vol. 16, No. 6. P. 1663–1700.
325. Lagrange M. La Cour de justice des Communautés européennes du plan Schuman à l'Union européenne. *Mélanges Fernand Dehousse*. 1979. Vol. 2, la construction européenne. Paris ; Bruxelles : Fernand Nathan/Editions Labor. P. 132. URL: http://www.cvce.eu/obj/maurice_lagrange_la_cour_de_justice_des_communautes_europeennes_du_plan_schuman_a_l_union_europeenne-fr-30dbbb02-97f2-46ad-898c-49b074cb2ab2.html.
326. Lagrange M. The Court of Justice of the European Communities from the Schuman Plan to the European Union. URL: http://www.cvce.eu/obj/maurice_lagrange_the_court_of_justice_of_the_european_communities_from_the_schuman_plan_to_the_european_union-en-30dbbb02-97f2-46ad-898c-49b074cb2ab2.html.
327. Lang T. The Duties of National Authorities under Constitutional Law. *European Law Review*. 1998. Vol. 23. P. 110–117.
328. Lang T. Actions for declarations that Community Regulations are invalid: The duties of national courts under Article 10 EC. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 102–111.
329. Lavranos N. The Chiquita and Van Parys Judgments: An Exception to the Rule of Law. *Legal Issues of European Integration.* 2005. Vol. 32 (4). P. 449–460.
330. Lavranos N. The New Specialized Courts within the European Judicial System. *European Law Review*. 2005. Vol. 30 (2). P. 261–272.
331. Lavranos N. On the Need to Regulate Competing Jurisdictions between International Courts and Tribunals. *EUI Working Paper. Max Webber Program*. 2009/14. 57 p.

332. Lavranos N. Protecting European Law from International Law. *European Foreign Affairs Review*. 2010. Vol. 15, Issue 2. P. 265–282.
333. Law and Practice of EU External Relations, Salient Features of a Changing Landscape / A. Dashwood, M. Maresceau (Eds.). Cambridge, CUP, 2008. 506 p.
334. Lazowski A., Wessel R. A. When Caveats Turn into Locks: Opinion 2/13 on Accession of the European Union to the ECHR. *German Law Journal*. 2015. No. 16 (1). P. 179–212.
335. Lecourt R. L'Eeurope des Juges. Brussels : Establissements Emile Bruylant, 1976. 334 p.
336. Lecourt R. Le rôle de la Cour de Justice dans le développement des Communautès. *European Yearbook*. 1976. Vol. 24. P. 19–41.
337. Lecourt R. L'Europe des juges., Bruylant, 2008. 334 p.
338. Lefevre S. The Interpretation of Community Law by the Court of Justice in Areas of National Competence. *European Law Review*. 2004. Vol. 29, No. 4. P. 501–516.
339. Léger P. Law in the European Union: The Role of the Advocate General. *Journal of Legislative Studies*. 2004. Vol. 10. P. 1–8.
340. Lenaerts K. Constitutionalism and the Many Faces of Federalism. *American Journal of. Comparative Law*. 1990. Vol. 38, No. 2. P. 205–263.
341. Lenaerts K. Respect for Fundamental Rights as Constitutional Principle of the European Union. *Columbia Journal of European Law*. 2000. Vol. 6. P. 11–25.
342. Lenaerts K. The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union. *Common Market Law Review*. 2007. Vol. 44. P. 1625–1659.
343. Lenaerts K. The Contribution of the European Court of Justice to the Area of Freedom, Security and Justice. *The International and Comparative Law Quarterly.* 2010. Vol. 59, No. 2. P. 255–301.
344. Lenaerts K., Arts D. Procedural Law of the European Union. London : Sweet & Maxwell, 1999. 539 p.
345. Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J. A. The constitutional allocation of powers and general principals of EU law. *Common Market Law Review.* 2010. Vol. 47, Issue 6. P. 1629–1669.
346. Lenaerts K., Maselis I., Gutman K. EU Procedural Law. Oxford University Press, 2014. 1056 p.
347. Lenaerts K., Vanhamme J. Procedural Rights of Private Parties in the Community Administrative Process. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34. P. 531–569.
348. Lenz M. Horizontal what? Back to Basics. *European Law Review*. 2000. Vol. 25, Issue 5. P. 509–522.

349. Lock T. Oops! We did it again – the CJEU's Opinion on EU Accession to the ECHR. URL: http://www.verfassungsblog.de/en/oops-das-gutachten-des-eugh-zum-emrk-beitritt-der-eu.
350. Loof R. Temporal Aspects of the Duty of Consistent Interpretation in the First and third Pillars. *European Law Review*. 2007. Vol. 32, Issue 6. P. 888–895.
351. Lubbers M. Regarding the Dutch 'Nee' to the European Constitution: A Test of the Identity, Utilitarian and Political Approaches to Voting 'No'. *European Union Politics*. 2008. Vol. 9, No. 1. P. 59–86.
352. Mackenzie R., Malleson K., Martin P., Sands P. Selecting International Judges. Principle, Process and Politics. Oxford Publishing, 2010. 256 p.
353. Magnússon S. Judicial Homogeneity in the European Economic Area and the Authority of the EFTA Court. Some Remarks on an Article by Halvard Haukeland Fredriksen. *Nordic Journal of International Law*. 2011. Vol. 80, Issue 4. P. 507–534.
354. Mahoney P. The international judiciary – Independence and accountability. *Law and Practice of International Courts and Tribunals*. 2008. Vol. 7. P. 313–324.
355. Mancini F. G. The Making of a Constitution for Europe. *Common Market Law Review.* 1989. Vol. 26. P. 295–614.
356. Mancini F. G., Keeling D. T. From CILFIT to ERT: the Constitutional Challenge facing the European Court. *Yearbook of European Law*. 1991. Vol. 11. P. 1–13.
357. Mancini F., Keeling D. Democracy and the European Court of Justice (May 13, 2016). *Modern Law Review*. 1994. Vol. 57, No. 2. P. 175–190.
358. Mancini F. G., Keeling D. T. Language, Culture and Politics in the Life of the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995. Vol. 1, Issue 3. P. 397–413.
359. Mancini F., Keeling D. From CILFIT to ERT: The Constitutional Challenge Facing the European Court. *Yearbook of European Law.* 1991. Vol. 11. P. 1–13.
360. Mancini G. F., Keeling D. Democracy and the European Court of Justice. *Modern Law Review*. 1994. Vol. 57. P. 175–190.
361. Mangenot M. Le Conseil d'Etat et l'institutionnalisation du système juridique communautaire. URL: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00288626/document.
362. Manin Ph. The Treaty of Amsterdam. *Columbia Journal of European Law.* 1998. Vol. 4. P. 1–26.
363. Martineau A.-C. The Rhetoric of Fragmentation: Fear and Faith in International Law. *Leiden Journal of International Law.* 2009. P. 1–28.

364. Martinsen D. S. An Ever More Powerful Court? The Political Constraints of Legal Integration in the European Union. Oxford : Oxford University Press, 2015. 197 p.
365. Martinsen D. S. Judical Influence on Policy Outputs? The Political Constraints of Legal Integration in the European Union. *Comparative Political Studies*. 2015. Vol. 48, Issue 12. P. 1622–1660.
366. Martinsen D. S., Vrangbæk K. The Europeanization of health care governance: implementing the market imperatives of Europe. *Public Administration.* 2008. Vol. 86, Issue 1. P. 169–184.
367. Mattli W., Slaughter A.-M. Constructing the European Community Legal System from the Ground Up: The Role of Individual Litigants and National Courts. *Jean Monnet Working Papers.* 1996. No. 6. 81 p.
368. Mendelsohn M. H. The European Court of Justice and Human Rights. *Yearbook of European Law.* 1981. Vol. 1, Issue 1. P. 125–165.
369. Mendez M. The Legal Effect of Community Agreements: Maximalist Treaty Enforcement and Judicial Avoidance Techniques. *European Journal of International Law*. 2010. Vol. 21, No. 1. P. 83–104.
370. Mohay A. Back to the Drawing Board: Opinion 2/13 of the Court of Justice on the Accession of the EU to the ECHR. Case Note. *Pécs Journal of International and European Law*. 2015. P. 28–36.
371. Monar J. Justice and Home Affairs in the Treaty of Amsterdam: Reform at the Price of Fragmentation. *European Law Review.* 1998. Vol. 23, Issue 4. P. 320–335.
372. Monti M. Merger control in the European Union: a radical reform European Commission. *IBA Conference on EU Merger Control Brussels*, 7 November 2002. URL: http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/02/545&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en.
373. Morawcsik A. In Defence of the Democratic Deficit: Reassessing Legitimacy in the European Union. *Journal of Common Market Studies.* 2002. Vol. 40, No. 4. P. 603–634.
374. Mortelmans K. The Court Under the Influence of its Advocates General: An Analysis of the Case Law on the Functioning of the Internal Market. *Yearbook of European Law*. 2005. Vol. 24. P. 127–143.
375. Muir E., Kilpatrick C., Miller J., de Witte B. How EU law shapes opportunities for preliminary references on fundamental rights: discrimination, data protection and asylum. San Domenico di Fiesole, 2017. 128 p.
376. Munari F., Cellerino C. EU is Alive and Healthy: the Achmea Case and a Happy Good-Bye to Intra-EU Bilateral Investment Treaties. SIDIBlog. URL: http://www.sidiblog.org/author/francesco-munari-chiara-cellerino/.

377. Murkens J. E. K. Countering Anti-Constitutional Argument: The Reasons for the European Court of Justice's Decision in Kadi and Al Barakaat. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2008–2009. Vol. 11. P. 15–51.
378. Nascimbene B. Community Courts in the Area of Judicial Cooperation. *International and Comparative Law Quarterly*. 2005. Vol. 54. P. 489–497.
379. Neill P. The European Court of Justice: A Case Study in Judicial Activism. London : European Policy Forum, 1995. 54 p.
380. Neuwahl N. A. E. M. Article 173 Paragraph 4 EC: Past, Present and Possible Future. *European Law Review*. 1996. Vol. 21. P. 17–31.
381. Nollkaemper A. The Role of National Courts in Inducing Compliance with International and European Law – A Comparison. *Compliance and the enforcement of EU Law*. 2012. P. 157–194
382. Nordberg C. Judicial Remedies for Private Parties under the State Aid Procedures. *Legal Issues of European Integration*. 1997. Vol. 24, No. 1. P. 35–77.
383. O'Neil A. Decisions of the European Court of Justice and their Constitutional Implications. London, Butterworth, 1994. 227 p.
384. Odermatt J. A giant step backwards? Opinion 2113 on the EU'S accession to the European Convention on Human Rights. *Leuven Centre for Global Governance Studies. Working Paper.* 2015. No. 150. P. 13–58.
385. Odermatt J. The Court of Justice of the European Union: International or Domestic Court. *Cambridge International Law Journal.* 2014. P. 696–718.
386. Odermatt J. The European Union as a Global Actor and its Impact on the International Legal Order. *Ph. D. thesis.* 2016.
387. O'Mear N. A More Secure Europe of Rights – The European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and EU Accession to the ECHR. *German Law Journal*. 2011. No. 12 (10). P. 1813–1832.
388. Paasivirta E. European Union and Dispute Settlement. Managing Proliferation and Fragmentation / M. Cremona, A. Thies, R. A. Wessel (Eds.). *The European Union and International Dispute Settlement.* P. 31–54.
389. Paso M. Court of Justice of the European Union as a Rhetorical Actor. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2012. Vol. 19, Issue 1. P. 12–36.
390. Pennera C. The Beginnings of the Court of Justice and its Role as a Driving Force of European Integration. *Journal of European Integration History.* 1995. Vol. 1. P. 111–127.
391. Pescatore P. Aspects of the Court of Justice of the European. Communities of Interest from the Point of View of International Law. *Zeitschrift für ausladisches öffentliches Recht und Völkerrecht.* 1972. Vol. 32. P. 239–252.

392. Pescatore P. Les travaux du “Groupe juridique” dans la négociation des Traités de Rome. *Studia Diplomatica*. XXXIV. 1981. URL: https://www.cvce.eu/obj/pierre_pescatore_les_travaux_du_groupe_juridique_dans_la_negociation_des_traites_de_rome-fr-1d333821-00f1-495a-ba5b-305a2a2536d3.html.
393. Pescatore P. The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 155–177.
394. Peters A. Compensatory Constitutionalism: The Function and Potential of Fundamental International Norms and Structures. *Leiden Journal of International Law*. 2006. Vol. 19. P. 279–610.
395. Petrescu O. M. Theoretical approach of the main means of appeals in the European procedural law. *Annals of the Brazilian Academy of Sciences*. 2015. Vol. 87, No. 4. P. 2326–2331. doi: http://dx.doi.org/10.1590/0001-3765201520140131.
396. Petrov R. The Impact of the eu-Ukraine Association Agreement on Constitutional Reform and Judicial Activism in Ukraine. *Review of Central and East European Law.* 2018. Vol. 43, No. 2. P. 99–15.
397. Petrov R., Van Elsuwege P. What Does the Association Agreement Mean for Ukraine, the EU and Its Member States? A Legal Appraisal. *Het eerste raadgevend referendum*. Het EU-Oekraïne Associatieakkoord. Montesquieu Institute, Den Haag, 2016. URL: https://ssrn.com/abstract=2779920.
398. Piris G. C. The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 450 p.
399. Plomer A. A Unitary Patent for a (Dis) United Europe: The Long Shadow of History. *International Review of Intellectual Property and Competition Law.* Vol. 46, Issue 5. P. 508–533.
400. Prechal S. Does Direct Effect Still Matter? *Common Market Law Review.* 2000. Vol. 37, Issue 5. P. 1047–1069.
401. Puder M. G. Constitutionalizing Government in the European Union: Europe’s New Institutional Quarter Under the Treaty Establishing a Constitution for Europe. *Columbia Journal of European Law*. 2004/2005. Vol. 11. P. 77–111.
402. Rafaraci T., Belfiore R. Judicial Protection of Individuals under the Third Pillar of the European Union. *Jean Monnet Working Paper*. 2007. No. 10. 34 p.
403. Ragolle F. Access to Justice for Private Applicants in the Community Legal Order: Recent (R)evolutions. *European Law Review.* 2003. Vol. 28, No. 1. P. 90–101.
404. Rasmussen H. Why Is Article 173 Interpreted Against Private Plaintiffs? *European Law Review.* 1980. Vol. 5. P. 112–127.

405. Rasmussen H. The European Court's Acte Clair Strategy in C. I. L. F. I. T.; Or: Acte Clair, of Course! But What Does it Mean? *European Law Review*. 1984. Vol. 9. P. 242–259.
406. Rasmussen H. On the Law and Policy in the European Court of Justice. Dorderecht ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publishers, 1986. 555 p.
407. Rasmussen H. Remedying the Crumbling EC Judicial System. *Common Market Law Review.* 2000. Vol. 37 (5). P. 1071–1112.
408. Rawlings R. The Eurolaw Game: Some deductions from a saga. *Journal of Law and Society*. 1993. Vol. 20, No. 3. P. 309–340.
409. Report presented at the Fifth Annual Conference of the Global Competition Law Center 11–12 June 2009 "Enforcement by the Commission – The Decisional and Enforcement Structure in Antitrust Cases and the Commission's Fining System". URL: http://www.learlab.com/conference 2009/documents/The%20decisional%20and%20enforcement%20structure%20and%20the%20Commission_s%20fining%20system%20 GERADIN.pdf.
410. Reuter P. Quelques aspects institutionnels du Plan Schuman. *Revue de droit public et de la science politic*. 1951. P. 105–120.
411. Rights of Third-Country Nationals under EU Association Agreements. Degrees of Free Movement and Citizenship / D. Thym, M. H. Zoetewij Turhan (Eds.). Leiden : Martinus Nijhoff, 2015. 306 p.
412. Rittberger B. Building Europe's Parliament: Democratic Representation Beyond the Nation State. Oxford : Oxford University Press, 2005. 234 p.
413. Rittberger B., Schimmelfennig F. Explaining the Constitutionalization on the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13. P. 1148–1167.
414. Röben V. Constitutionalism after the Draft Constitutional Treaty: How Much Hierarchy. *Columbia Journal of European Law*. 2004. Vol. 10. P. 339–377.
415. Rodríguez P. M. State Liability for Judicial Acts in European Community Law: The Conceptual Weaknesses of the Functional Approach. *Columbia Journal of European Law*. 2004. Vol. 11. P. 605–621.
416. Roer-Eide H., Eliantonio M. The Meaning of Regulatory Act Explained: Are There Any Significant Improvements for the Standing of Non-Privileged Applicants in Annulment Actions? *German Law Journal*. 2013. Vol. 14, No. 9. P. 1851–1866.
417. Rosas A. The European Court of Justice in Context: Forms and Patterns of Judicial Dialogue. *European Journal of Legal Studies*. 2007. No. 1, 2. URL: http://diana-n.iue.it:8080/bitstream/handle/1814/7706/EJLS_2007_1_2_7_ ROS_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
418. Rosas A. When is the EU Charter of fundamental Rights Applicable at National Level? *Jurisprudence*. 2012, No. 19 (4). P. 1277–1281.

419. Rosas A. The Status in EU Law of International Agreements Concluded by EU Member States. *Fordham International Law Journal*. 2011. Vol. 34, Issue 5. P. 1304–1345.
420. Ruffert M. Rights and Remedies in European Community Law; A Comparative View. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34, Issue 2. P. 307–336.
421. Ruling the World?: Constitutionalism, International Law, and Global Governance / ed. by Dunoff J. L., Trachtman J. P. Cambridge University Press, 2013. 432 p.
422. Scheinin M. Is the ECJ Ruling in Kadi Incompatible with International Law? *Yearbook of European Law.* 2009. Vol. 28 (1). P. 637–653.
423. Schermers H. G., Waelbroeck D. F. Judicial Protection in the European Union. [6th ed.]. The Hague : Kluwer Law International, 2002. 490 p.
424. Schilling T. The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Some Supplementations to Mattias Kumm. *European Law Journal.* 2006. Vol. 12, No. 2. P. 173–193.
425. Schockweiler F. L'Independence et la Legitimate du Judge Dans L'Ordre Juridique Communautaire. *Revista Di Diritto Europea*. 1993. Vol. 33. P. 671–680.
426. Schwarze J. Die Abwägung von Zielen der europäischen Integration und mitgliedstaatliche Interessen in der Rechtsprechung des EUGH. *Europarecht*. 2013. No. 3. P. 253–271.
427. Schwarze J. Judicial Review of European Administrative Procedure. *Law and Contemporary Problems*. 2004. Vol. 69. P. 85–106.
428. Shany Y. The First MOX Plant Award: The Need to Harmonize Competing Environmental Regimes and Dispute Settlement Procedures. *Leiden Journal of International Law*. 2004. Vol. 17, Issue 4. P. 815–827.
429. Shaw J. Law of the European Union. [3rd ed.]. London : Palgrave Law Masters, 2000. 591 p.
430. Shekhtman A. Kadi v. Commission: A Case Study of the Development of a Rights-Based Jurisprudence for the European Court of Justice. *Claremont-UC Undergraduate Research Conference on the European Union*. 2011. Vol. 2011. Art. 9. P. 89–103.
431. Shuibhne N. N. Margins of appreciation: national values, fundamental rights and EC free movement law. *European Law Review.* 2009. Vol. 32. P. 230–256.
432. Simma B. From Bilateralism to Community Interest in International Law. *Recueil des Cours de l'Acade'mie de Droit International*. 1994. Vol. 250. P. 229–255.
433. Sinaniotis D. The Plea of Illegality in EC Law. *European Public Law*. 2001. Vol. 7, Issue 1. P. 103–125.

434. Skouris V. Effet Utile Versus Legal Certainty: The Case-law of the Court of Justice on the Direct Effect of Directives. *European Business Law Review*. 2006. Vol. 17, Issue 2. P. 241–255.
435. Solanke I. Diversity and Independence in the European Court of Justice. *Columbian Journal of European Law*. 2009. Vol. 15. P. 89–121.
436. Sonelli S. Appeal on Points of Law in the Community System – a Review. *Common Market Law Review.* 1998. Vol. 35 (4). P. 871–900.
437. Stein E. Lawyers, Judges and the Making of a Transnational Constitution. *American Journal of International Law*. 1981. Vol. 75, Issue 1. P. 1–27.
438. Stone Sweet A. Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe. Oxford University Press, 2000. 248 p.
439. Stone Sweet A. The European Court of Justice and the Judicialisation of EU Governance. *Living Reviews in EU Governance*. 2010. Vol. 5, No. 2. 54 p.
440. Stone Sweet A., Brunell T. L. Constructing a supranational constitution: Dispute resolution and governance in the European Community. *American Political Science Review.* 1998. Vol. 92, No. 1. P. 63–81.
441. Storm M. Approximation of Judiciary Law in the European Union; Rapprochement du Droit Judiciaire de l'Union europeen. Kluwer ; Dordrecht, 1994. 225 p.
442. Storme M. A Single Civil Procedure for Europe: A Cathedral Builders' Dream. *Ritsumeikan Law Review*. 2005. No. 22. P. 87–100.
443. Strasser S. E. Evolution & Effort: Docket Control & Preliminary References in the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 1995/1996. Vol. 2. P. 49–105.
444. Szyszczak E. M. Making Europe more Relevant to its Citizens: Effective Judicial Process. *European Law Review*. 1996. Vol. 21, No. 5. P. 351–364.
445. Tash A. Remedies for European Community Law Claims in Member State Courts: Toward a European Standard. *Columbia Journal of Transnational Law*. 1993. Vol. 31, No. 2. P. 377–401.
446. Témoignage de Maurice Lagrange. *Témoignages en l'honneur de Jean Monnet.* Lausanne, Fondation Jean Monnet pour l'Europe – Centre de recherches européennes, 1989. P. 593–610.
447. The Court of Justice and the construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law = La Cour de Justice et la construction de l'Europe: analyses et perspectives de soixante ans de jurisprudence. The Hague : Asser Press, 2013. 727 p.
448. The EEA and the EFTA Court: Decentred Integration / The EFTA Court (Ed.). Hart Publishing, 2015. 596 p.

449. The EU and Human Rights / Ph. Alston, M. Bustelo, J. Heenan (Eds.). Oxford University Press, 1999. 970 p.
450. The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument / G. Di Federico (Ed.). Springer, 2011. 320 p.
451. The EU's Accession to the ECHR – A 'NO' from the ECJ. Editorial Comments. *Common Market Law Review*. 2015. Vol. 52. P. 1–14.
452. The European Court of Justice / G. De Burca, J. H. H. Weiler (Eds.). 2001. 233 p.
453. The European Court of Justice and the Autonomy of the Member States / H.-W. Micklitz, B. De Witte (Eds.). Cambridge ; Antwerp ; Pertland : Intersentia, 2012. 402 p.
454. The European Court and National Courts: Doctrine and Jurisprudence. Legal Change in its Social Context / A.-M. Slaughter, A. S. Sweet, J. Weiler (Eds.). Oxford : Hart Publishing, 1998. 400 p.
455. The European Court of Justice and external relations law: constitutional challenges / M. Cremona, A. Thies (Eds.). Oxford : Hart Publishing, 2014. 319 p.
456. The Europeanisation of International Law – The Status of International Law in the EU and its Member States / J. Wouters, A. Nollkaemper, E. de Wet (Eds.). The Hague : T. M. C. Asser Press, 2008. 260 p.
457. The European Union and International Dispute Settlement / M. Cremona, A. Thies, R. A. Wessel Hart, 2017. 293 p.
458. The Evolution of EU Law / P. Craig, G. de Burca. Oxford : OUP, 1999. 984 p.
459. The Future of the Judicial System of the European Union / Ed. By A. Dashwood, A. Johnson. Oxford : Hard Publishing, 2001. 278 p.
460. The New European Community: Decisionmaking and Institutional Change / R. Keohane, S. Hoffman (Eds.). Boulder, Colo. : Westview Press, 1991. 219 p.
461. The Protection of Fundamental Rights in the EU after Lisbon / S. de Vries, U. Bernitz, S. Weatherill (Eds.). Oxford, 2013. 246 p.
462. The Role and Future of European Court of Justice. A Report of the EC Advisory Board of the British Institute chaired by Rt. Hon. The Lord Slynn of Hadley. London : British Institute of International and Comparative Law, 1996. 166 p.
463. The Role of the Court of Justice of the European Union in Competition Law Cases / J. Derenne, M. Merola (Eds.). GCLC Annual Conference Series, 2012. 328 p.
464. The State of the European Union, 6: Law, Politics, and Society / T. A. Borzel, R. A. Cichowski (Eds.). Oxford University Press, 2003. 393 p.

465. Thomas D. C. Constitutionalization through enlargement: the contested origins of the EU's democratic identity. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13, Issue 8. P. 1190–1210.
466. Tomuschat C. Note on Kadi. *Common Market Law Review*. 2005. Vol. 43. P. 537–551.
467. Tomuschat C. The Kadi Case: What Relationship is there between the Universal Legal Order under the Auspices of the United Nations and the EU Legal Order? *Yearbook of European Law.* 2009. P. 654–663.
468. Toner H. Thinking the Unthinkable? State Liability for Judicial Acts After Factortame (III). *Yearbook of European Law*. 1996. Vol. 17. P. 165–189.
469. Torres Perez A. Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue. *European Constitutional Law Review*. 2014. C. 308–331.
470. Trauner F., Ripoll Servent A. The communitarisation of the Area of Freedom, Security and Justice: has institutional change triggered policy change? *Les Cahiers européens de Sciences Po*. 2015. No. 1. 26 p.
471. Tridimas T. Horizontal Effect of Directives: A Missed Opportunity? *Environmental Law Review*. 1994. Vol. 19. P. 621–636.
472. Tridimas T. The Role of the Advocate General in the Development of Community Law: Some Reflections. *Common Market Law Review*. 1997. Vol. 34. P. 1349–1352.
473. Tridimas T. Knocking on Heaven's Door: Fragmentation, Efficiency and Defiance in the Preliminary Reference Procedure. *Common Market Law Review.* 2003. Vol. 40, Issue 1. P. 9–50.
474. Tridimas T. The General Principles of EC Law. 2nd Ed. Oxford : Oxford University Press, 2006. 800 p.
475. Tridimas T. Economic Sanctions, Procedural Rights and Judicial Scrutiny: Post-Kadi Developments. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2009–2010. Vol. 12. P. 455–490.
476. Turner C., Munos R. Revising the Judicial Architecture of the European Union. *Yearbook of European Law*. 1999–2000. No. 1. P. 1–91.
477. Usher J. A. Direct and Individual Concern – an Effective Remedy or a Conventional Solution. *European Law Review*. 2003. Vol. 28, No. 5. P. 575–600.
478. Valentine D. G. The First Judgment of the Court of Justice of the European Coal and Steel Community. *Modern Law Review*. 1957. Vol. 20. P. 596–619.
479. Valiullina F. Dialogue of the Courts in Europe: Interactions between the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and the Courts of the ECHR Member States. *Doctor's thesis.* 2017.
480. Van den Broek K. A Long Hot Summer for Individual Concern? The European Court's Recent Case Law on Direct Actions by Private Parties… and

a Plea for a Foreign Affairs Exception. *Legal Issues of Economic Integration*. 2003. Vol. 30, No. 1. P. 61–79.

481. Van Den Broek N. Legal Persuasion, Political Realism, and Legitimacy: The European Court's Recent Treatment of the Effect of WTO Agreements in the EC Legal Order. *Journal of International Economic Law*. 2001. Vol. 4, Issue 2. P. 411–440.
482. Van der Loo G. The EU-Ukraine Association Agreement and Deep and Comprehensive Free Trade Area: A New Legal Instrument for EU Integration Without Membership. Brill Nijhoff, 2016. 416 p.
483. Van Gerven W. Of Rights, Remedies and Procedures. *Common Market Law Review*. 2000. Vol. 37. P. 501–536.
484. Van Ham P., Grudzinski P. Affluence and Influence. The Conceptual Basis of Europe's New Politics. *The National Interests*. 1999/2000. No. 58. P. 81–87.
485. Van Kersbergen K., Verbeek B. Subsidiarity as a principle of governance in the European Union. *Comparative European Politics*. 2004. Vol. 2, Issue 2. P. 142–162.
486. Vesterdorf B. Judicial Review in EC Competition Law: Reflections on the Role of the Community Courts in the EC System of Competition Law Enforcement. *Global Competition Policy*. 2005. Vol. 1. P. 3–27.
487. Vogt M. Indirect Judicial Protection on EC Law – the Case of the Plea of Illegality. *European Law Review*. 2006. Vol. 31, No. 3. P. 365–377.
488. Von Bogdandy A. The European Union as a Supranational Federation: a Conceptual Attempt in the Light of the Amsterdam Treaty. *Columbia Journal of European Law*. 2000. Vol. 6, Issue 1. P. 27–54.
489. Von Bogdandy A. Constitutionalism in International Law: Comments on a Proposal from Germany. *Harvard International Law Review*. 2006. Vol. 47. P. 223–242.
490. Von Bogdandy A., Schill S. Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty. *Common Market Law Review.* 2011. Vol. 48, No. 5. P. 1417–1454.
491. Wagenbaur B. Court of Justice of the EU: Commentary on Statute and Rules of Procedure. C. H. Beck, Hart, Nomos, 2013. 921 p.
492. Ward A. Judicial Review and the Rights of Private Parties in EC Law. Oxford : Oxford University Press, 2000. 700 p.
493. Weatherill S. The limits of legislative harmonisation ten years after Tobacco Advertising: how the Court's case law has become a "Drafting Guide". *German Law Journal.* 2011. № 12. P. 827–864.
494. Weiler J. H. H. The Transformation of Europe. *The Yale Law Journal. Symposium: International Law*. 1991. Vol. 100, No. 8. P. 2403–2483.

495. Weiler J. The Transformation of Europe. *Yale Law Journal*. 1990. Vol. 100. P. 2403–2483.
496. Weiler J. H. H. Editorial. *European Journal of International Law.* 2008. Vol. 19, No. 5. P. 895–896.
497. Wetzel J. R. Improving Fundamental Rights Protection in the European Union: Resolving the Conflict and Confusion between the Luxembourg and Strasbourg Courts. *Fordham Law Review*. 2003. Vol. 71, Issue 6. P. 2823–2862.
498. Wils W. P. J. The Role of the Hearing Officer in Competition Proceedings Before the European Commission (April 20, 2012). *World Competition: Law and Economics Review.* September 2012. Vol. 35, No. 3. P. 431–456.
499. Wils W. The Combination of the Investigative and Prosecutorial Function and the Adjudicative Function in EC Antitrust Enforcement: A Legal and Economic Analysis. *World Competition*. 2004. 27. P. 202–224.
500. Winter J. A. Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. *Common Market Law Review*. 1972. Vol. 9. P. 425–438.
501. Wouter W. Efficiency and Justice in European Antitrust Enforcement. Hart Publishing, 2008. P. 155–202.
502. Wouters J. Institutional and Constitutional Challenges for the European Union – Some reflections in the Light of the Treaty of Nice. *European Law Review*. 2001. Vol. 26, Issue 4. P. 342–356.
503. Yakoviuk I. European Union: in search for balance between national and supranational interests. *PolitBook*. 2012. Vol. 3. P. 156–170.
504. Zingales N. The Hearing Officer in EU Competition Law Proceedings: Ensuring Full Respect for the Right to Be Heard? *The Competition Law Review*. Vol. 7, Issue 1. P. 129–156.
505. 12th Report on Competition Policy. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1982. 215 p.

Нормативні акти України, Європейського Союзу та інші нормативні акти

506. Договір про Європейський Союз. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
507. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

508. Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters 1968. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41968A0927%2801%29.
509. Commission Notice on the internal rules of procedure for processing requests for access to the file in cases pursuant to Articles 85 and 86 of the EC Treaty, Articles 65 and 66 of the ECSC Treaty and Council Regulation (EEC) No 4064/89. *Official Journal*. 1997. Serie C. № 23. P. 3–9.
510. Commission Staff Working Document. Part I: General Statistical Overview Accompanying the document Monitoring the application of European Union law 2017 Annual Report. P. 5–6. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/report-2017_-commission-staff-working-document-monitoring-application-eu-law-statistical-overview-part1.pdf.
511. Commission Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 15(2) Regulation 17. *Official Journal of the European Union.* 1998. C 9/3.
512. Commission Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23(2)(a) of Regulation No. 1/2003. *Official Journal of the European Union.* 2006. C 210/2.
513. Conditions of use applicable to parties' representatives (11-10-2011). URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-10/en08603.pdf.
514. Consultation Document on Prevention and amicable resolution of disputes between investors and public authorities within the single market. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2017-investment-protection-mediation-consultation-document_en_1.pdf.
515. Council Decision 2010/124/EU of 25 February 2010 relating to the operating rules of the panel provided for in Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32010D0124.
516. Council Decision 2013/336/EU: of 25 June 2013 increasing the number of Advocates-General of the Court of Justice of the European Union. URL: https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/67e5a936-e091-11e2-9165-01aa75ed71a1.
517. Council Decision 2014/669/EU of 23 June 2014 on the signing, on behalf of the European Union, of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, as regards the provisions relating to the treatment of third-country nationals legally employed as workers in the territory of the other party. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D066926/62.

518. Council Decision (EU) 2015/1523 of 14 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and of Greece. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOL_2015_239_R_0011.
519. Council Decision (EU) 2015/1601 of 22 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32015D1601.
520. Council Framework Decision 2002/584/JHA of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32002F0584.
521. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. *Official Journal.* L 180, 19/07/2000. P. 0022–0026.
522. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. *Official Journal.* L 303, 02/12/2000. P. 0016–0022.
523. Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services. *Official Journal.* L 373, 21.12.2004. P. 37–43.
524. Council Regulation (EC) No 2100/94 of 27 July 1994 on Community plant variety rights. *Official Journal.* L 227, 01/09/1994. P. 0001–0030.
525. Council Regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32000R1346.
526. Council Regulation (EC) No 1347/2000 of 29 May 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parential responsibility for children of both spouses. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:160:0019:0036:EN:PDF.
527. Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001R0044.
528. Council Regulation (EC) No 2580/2001 on specific restrictive measures directed against certain persons and entities with a view to combating terrorism. *Official Journal.* 2001. Serie L. No. 344. P. 70.
529. Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. *Official Journal.* L 003, 05/01/2002. P. 0001–0024.

530. Council Regulation (EC) N 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal of the European Communities*. Serie L. 04.01.2003. P. 1.
531. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32003R2201.
532. Council Regulation (EC) No 343/2003 of 18 February 2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R0343/.
533. Court of Justice Decision of 13 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal*. 2011. C289/7.
534. Court of Justice of the European Union PRESS RELEASE No 122/12, New Rules of Procedure for the Court of Justice. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-10/cp120122en.pdf.
535. Court of Justice of the European Union, Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings (2018/C 257/01). *Official Journal of the European Union*. 2018.
536. Criteria for assigning cases to Chambers. General Court. *Official Journal of the European Union*. 2016. C 296/2. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:C2016/296/04.
537. Decision (EU) 2016/2386 of the Court of Justice of 20 September 2016 concerning the security rules applicable to information or material produced before the General Court in accordance with Article 105 of its Rules of Procedure. *Official Journal of the European Union*. 2016. L 355/5. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016D2386&from=FR.
538. Decision (EU) 2016/2387 of the General Court of 14 September 2016 concerning the security rules applicable to information or material produced in accordance with Article 105(1) or (2) of the Rules of Procedure. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 355/18. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016D2387&from=FR.
539. Decision of the Court of Justice of 13 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal of*

the European Union. 2011. C 289/7. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:289:0007:0008:EN:PDF.

540. Decision of the Court of Justice of 23 October 2012 concerning the judicial functions of the Vice-President of the Court. *Official Journal of the European Union.* 2012. L 300/47. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:300:0047:0047:EN:PDF.
541. Decision of the General Court of 14 September 2011 on the lodging and service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal of the European Union*. 2011. C 289/9. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:289:0009:0010:EN:PDF.
542. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation. *Official Journal of the European Communities*. L 158, 30.4.2004. P. 77–123.
543. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast). *Official Journal.* L 204, 26.7.2006. P. 23–36.
544. Directive 2010/41/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on the application of the principle of equal treatment between men and women engaged in an activity in a self-employed capacity and repealing Council Directive 86/613/EEC. *Official Journal.* L 180, 15.7.2010. P. 1–6.
545. e-Curia: Conditions of use applicable to assistants (11-10-2011). URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-10/en08603.pdf.
546. European Council Conclusions on Ukraine. Brussels, 15 December 2016. P. 1–5. URL: http://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf.
547. European Parliament legislative resolution on the proposal for a Council decision amending Decision 88/591/ECSC, EEC, Euratom establishing a Court of First Instance of the European Communities (5713/1999–C5-0020/1999–1999/0803(CNS)). URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P5-TA-2000-0041+0+DOC+XML+V0//EN#BKMD-12.
548. European Parliament resolution of 9 July 2008 on the role of the national judge in the European judicial system (2007/2027(INI)). URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0352&language=EN.

549. General Court Decision of 14 September 2011 on the lodging end service of procedural documents by means of e-Curia. *Official Journal*. 2011. C289/9.
550. Joint Declaration of the European Parliament, the Council and the Commission concerning protection of fundamental rights and the Euroepan convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. *Official Journal.* 1977. P. 0001–0002.
551. Practice directions to parties concerning cases brought before the Court. *Official Journal of the European Union*. 2014. L 031. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:L:2014:031:TOC.
552. Practice rules for the implementation of the Rules OF Procedure of the General Court. *Official Journal of the European Union.* 2015. L 152. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-08/dpe_vc_en.pdf.
553. Protocol concerning Article 119 of the Treaty establishing the European Community. *Official Journal of the European Communities*. 1992. Vol. 35. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=EN.
554. Protocol (No 36) on transitional provisions. *Official Journal.* 115. 09/05/2008 P. 0322–0326. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12008M/PRO/36:EN:HTML.
555. Recommendation 1429 (1999) of Parliamentary Assembly on National procedures for nominating candidates for election to the European Court of Human Rights. URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=16755.
556. Recommendation for a Council Decision authorizing the opening of negotiations for a Convention establishing a multilateral court for the settlement of investment disputes COM/2017/0493 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2017:493:FIN.
557. Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings. *Official Journal of the European Union.* 2016. 2016/C 439/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:439:FULL.
558. Recommendations to national courts and tribunals in relation to the initiation of preliminary ruling proceedings (2018/C 257/01). *Court of Justice of the European Union. Official Journal of the European Union.* 2018.
559. Regulation (EU, Euratom) 2015/2422 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 amending Protocol No 3 on the Statute of the Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2015.341.01.0014.01.ENG.

560. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008R0593.
561. Regulation (EC) No 80/2009 of the European Parliament and of the Council of 14 January 2009 on a Code of Conduct for computerised reservation systems and repealing Council Regulation (EEC) No 2299/89/. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0080.
562. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32012R1215.
563. Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on insolvency proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32015R0848.
564. Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark. *Official Journal*. L 154, 16.6.2017. P. 1–99.
565. Report of Working Party on the Future of the European Communities' Court System. URL: http://ec.europa.eu/dgs/legal_service/pdf/due_en.pdf.
566. Resolution CM/Res(2010)26 on the establishment of an Advisory Panel of Experts on Candidates for Election as Judge to the. European Court of Human Rights. URL: http://www.justice.gov.ge/Multimedia%2FFiles%2F2017%2FRes_2010_26_eng.pdf.
567. Rome Convention on the law applicable to contractual obligations 1980. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A41998A0126%2802%29.
568. Rules of Procedure of the European Union Civil Service Tribunal of 25 July 2007. *Official Journal.* 2007. L 225. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-04/rp_14_04_2010_en.pdf.
569. Security Council Resolution 1267 (1999). *UN Documents*. 1999. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1267%281999%29.
570. Security Council Resolution 1333 (2000). *UN Documents*. 2000. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1333%282000%29.
571. Security Council Resolution 1390 (2002). *UN Documents*. 2002. Serie S. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1390%20%282002%29.

572. Security Council Resolution 1822. 2008. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1822%20%282008%29.
573. Security Council Res. 1904. 2009. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1904%20%282009%29.
574. Supplementary Rules of the Court of Justice and Annex I. *Official Journal of the European Union*. 2014. L 32/37. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:032:0037:0045:EN:PDF.
575. The Schuman Declaration. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.
576. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on EU, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts: signed in Amsterdam on 2 October 1997. URL: http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf.

Судова практика

577. Advocate General Opinion in Case C-440/05, Commission v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-09097.
578. Annex V in Fifth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-05/5eme_rapport_dactivite_du_c255_-_en_final_-_public.pdf.
579. Annual Management report 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-06/rapport_gestion_2017_en-web.pdf.
580. Annual Report on Judicial Activity of the Court of Justice of the European Union 2017. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-04/_ra_2017_en.pdf.
581. BVerfG, Order of the Second Senate of 29 May 1974 -- 2 BvL 52/71.
582. BVerfG, Order of the Second Senate of 15 December 2015 – 2 BvR 2735/14. URL: http://www.bverfg.de/e/rs20151215_2bvr273514en.html.
583. Case 1/54, France v High Authority. *European Court Reports*. 1954–1956. P. 1.
584. Case 2/54 Italy v High Authority. *European Court Reports*. 1954–1956. P. 37.
585. Joined cases 7/54 and 9/54, Groupement des industries Sidérurgiques luxembourgeoises v High Authority. *European Court Reports*. 1954–1956. P. 222.
586. Case 8/55, Fedechar v High Authority. *European Court Reports*. 956. P. 292.
587. Joined cases 7/56, 3/57-7/57, Dineke Algera, Giacomo Cicconardi, Simone Couturaud, Ignazio Genuardi, Félicie Steichen v Common Assembly. *European Court Reports*. 1957–1958. P. 39.

588. Case 13/57, Wirtschaftsvereinigung Eisen- und Stahlindustrie and Others v High Authority. *European Court Reports*. 1957, 1958. P. 277.
589. Case 1/58, Stork v. High Authority. *European Court Reports.* 1959. P. 17.
590. Joined cases 42/59, 49/59, Breedband v Societe des Acieries du Temple and Others. *European Court Reports.* 1962. P. 145.
591. Case 44/59, Feddellar v Commission. *European Court Reports*. 1960. P. 1077.
592. Case 13/61, De Geus v Bosch. 1962. *European Court Reports*. P. 45.
593. Case C-16/62, Confederation Nationale des Priducers de Fruits v Council. *European Court Reports*. 1962. P. 471.
594. Case 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration. *European Court Reports*. 1963. P. 1.
595. Joined cases 28, 29, 30/62, Da Costa en Schaake v Nederlandse Belasting-administratie. *European Court Reports*. 1963. P. 31.
596. Joined cases 90, 91/63, Commission v Luxembourg and Kingdom of Belgium. *European Court Reports*. 1964. P. 625.
597. Case 15/63, Lassalle v European Parliament. *European Court Reports*. 1964. P. 31.
598. Joined cases 106-107/63, Toepfer v Commission. *European Court Reports*. 1965. P. 405.
599. Case 108/63, Merlini v Commission. *European Court Reports*. 1965. P. 1.
600. Case 6/64, Flamino Costa v. E. N. E. L. *European Court Reports*. 1964. P. 585.
601. Case 25/64, FERAM and others v ECSC High Authority. *European Court Reports.* 1965. P. 414.
602. Case 44/65, Hessische Knappschaft v Maison Singer and sons. *European Court Reports*. 1965. P. 965.
603. Case 9/69, Sayag v Leduc. *European Court Reports*. 1969. P. 329.
604. Case 29/69, Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. *European Court Reports*. 1969. P. 419.
605. Syndicat General de Fabricants de Semoules de France (Syndicat General de Fabricants de Semoules de France). *Common Market Law Reports*. 1970. Vol. 7. P. 395–401.
606. Case 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft* mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports*. 1970. P. 1125.
607. Case 22/70, Commission v Counsil. *European Court Reports*. 1971. P. 263.
608. Case 80/70, Defrenne v Sabena (no 1). *European Court Reports*. 1971. P. 445.

609. Joined Cases 21/72, 22/72, 23/72 and 24/72, International Fruit Company. *European Court Reports.* 1972. P. 1219.
610. Case 81/72, Commission v Coucil. *European Court Reports*. 1973. P. 575.
611. Case 4/73, Nold v Commission. *European Court Reports.* 1974. P. 491.
612. Joined cases 41, 42, 43/73-INT, Societe anonyme Generale Sucriere A. O. v Commission. *European Court Reports.* 1977. P. 445.
613. Joined cases 40–48, 50, 54–56, 111, 113, 114/73, Suiker Unie, etc. v Commission. *European Court Reports*. 975. P. 1663.
614. Case 127/73, BRT v SABAM. *European Court Reports*. 1974. P. 251.
615. Case 166/73, Rheinmuhlen v Einfuhr. *European Court Reports*. 1974. P. 33.
616. Case 146/73, Rheinmühlen-Düsseldorf v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports*. 1974. P. 139.
617. Case 166/73, Rheinmühlen-Düsseldorf v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. *European Court Reports*. 1974. P. 33.
618. Case 181-73, R. & V. Haegeman v Belgian State. *European Court Reports*. 1974. P I-00449.
619. Corte costituzionale, decision n. 183/73 of 27 December 1973, Frontini, 18 Giur. Cost. I 2401 (It.).
620. Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr-und Vorratsstelle Fur Getreide und Futtermittel, Case 2 BvL 52/71, 37 BVerfGE 271. *Common Market Law Review*. 1974. P. 540.
621. Frontini v. Ministero delle Finanze. *Common Market Law Review*. 1974. P. 372.
622. Case 17/74, Transocean Marine Paint Association v Commission. *European Court Reports*. 1974. P. 1063.
623. Case 21/74, Jeanne Airola v Commission. *European Court Reports*. 1975. P. 221.
624. Case 41/74, Van Duyn v Home Office. *European Court Reports*. 1974. P. 1337.
625. Joined cases 56-60/74, Kampffmeyer v Council and Commission. *European Court Reports.* 1976. P. 711.
626. Case 36/75, Roland Rutili v Ministre de l'intérieur. *European Court Reports.* 1975. P. 01219.
627. ase 43/75, Gabrielle Defrenne v Societe Anonyme Belge de Navigation Aerienne Sabena. *European Court Reports*. 1978. P. 1365.
628. Case 60/75, Carmine Antonio Russo v Azienda di Stato per gli interventi sul mercato agricolo. *European Court Reports*. 1976. P. 45.
629. Case 87/75, Bresciani / Amministrazione delle finanze dello Stato. *European Court Reports*. 1976. P. 129.
630. Opinion 1/76, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels Ltd. *European Court Reports*. 1977. P. 741.

631. Case 3/76, Cornelis Kramer and others. *European Court Reports*. 1976. P. 01279.
632. Case 33/76, Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland. *European Court Reports*. 1976. P. 1989.
633. Case 45/76, Comet BV v Produktschap voor Siergewassen. *European Court Reports*. 1976. P. 2043.
634. Case 52/76, Luigi Benedetti v Munari F.lli s.a.s. *European Court Reports*. 1977. P. 163.
635. Case 97/76, Merkur Ausenhandel GmdH & Co KG v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1977. P. 1063.
636. Case 101/76, Koniklijke Scholten Honig v Council and Commission. *European Court Reports*. 1977. P. 797.
637. Case 107/76, Hoffmann-La Roche. *European Court Reports*. 1977. P. 957.
638. Case 114/76, Bela-Muhle Josef Bergmann KG v Grows-Farms GmbH & Co KG. *European Court Reports*. 1977. P. 1211.
639. Case 126/76, Depens, Dietz v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 2131.
640. Case 30/77, Regina v Bouchereau. *European Court Reports*. 1977. P. 1999.
641. Case 106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA. *European Court Reports*. 1978. P. 629.
642. Case 113/77, TNT Toyo Bearing Co. Ltd. & Others v Council and Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 1185.
643. Case 125/77, Koninklijke Scholten-Honig NV and others v Hoofdproduktschaap voor Akkerbouwprodukten. *European Court Reports*. 1978. P. 1991.
644. Case 149/77, Defrenne v Sabena (no 3). *European Court Reports*. 1978. P. 1365
645. Case 92/78, SpA Simmenthal v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 777.
646. Case 120/78, Rewe Zentrale AG v Bundesmonopolverwaltung für Branntwein. *European Court Reports*. 1979. P. 649.
647. Case 162/78, Wagner v Commission. *European Court Reports*. 1979. P. 3467.
648. Case 177/78, Pigs and Bacon Commission v McCarren & Company. *European Court Reports*. 1979. P. 2161.
649. Case 225/78, Procureur de la République de Besançon v Bouhelier and others. *European Court Reports*. 1979. P. 3151.
650. Case 232/78, Commission v France. *European Court Reports*. 1979. P. 2729.

651. Eur. Court H. R., Marckx v Belgium, Judgment of 13 June 1979, Series A, No. 31.
652. Case 44/79, Liselotte Hauer v Land Rheinland-Pfalz. *European Court Reports*. 1979. P. I-03727.
653. Case 138/79, SA Roquette Freres v Council of the European Communities. *European Court Reports*. 1980. P. 3333.
654. Case 155/79, AM&S v. Commission. *European Court Reports*. 1982. P. 1575.
655. Joined cases 789/79, 790/79, Calpak and Società Emiliana Lavorazione Frutta v Commission. *European Court Report*. 1980. P. 1949.
656. Cases C-812/79, Attorney-General v. Burgoa. *European Court Reports*. 1980. P. 2787.
657. Case 128/80 R, B v Parliament. *European Court Reports*. 1980. P. 1793.
658. Joined cases 197 to 200, 243, 245 and 247/80, Ludwigshafener Walzmühle Erling KG and others v Council and Commission. *European Court Reports*. 1981. P. 03211.
659. Case 102/81, Nordsee Deutsche Hochseefischerei GmbH v Reederei Mond Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG and Reederei Friedrich Busse Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG. *European Court Reports*. 1982. P. 1095.
660. Case 260/80, Andersen v Council. *European Court Reports*. 1984. P. 188.
661. Case 8/81, Becker v Finanzamt Munster – Innestadt. *European Court Reports*. 1982. P. 53.
662. Case 17/81. Pabst & Richarz KG v Hauptzollamt Oldenburg. *European Court Reports*. 1982. P. I-01331.
663. Case 104/81, Hauptzollamt Mainz v C. A. Kupferberg & Cie KG a.A. *European Court Reports*. 1982. P-03641.
664. Case 283/81, Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo Spa v Ministry of Health. *European Court Reports*. 1982. P. 3415.
665. Case 172/82, Syndicat national des fabricants raffineurs d'huile de graissage and others v Inter-Huiles. *European Court Reports*. 1983. P. 00555.
666. Case 14/83, Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen. *European Court Reports*. 1984. P. 1891.
667. Case 73/83, Stravridis v Parliamen. *European Court Reports*. 1983. P. 3803.
668. Case 145/83, Adams v Commission. *European Court Reports*. 1985. P. 3539.
669. Case 209/83, Ferriera Valsabbia v Commission. *European Court Reports*. 1984. P. 3089.
670. Case 222/83, Municipality of Differdange v Commission. *European Court Reports*. 1984. P. 2889.
671. Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament Ltd. *European Court Reports*. 1986. P. 1339.

672. Case 42/84, Remia BV and others v. Commission. *European Court Reports*. 1985. P. 2545.
673. Case 60/84, Cinéthèque SA and others v Fédération nationale des cinémas français. *European Court Reports*. 1985. P. 02605.
674. Case C-222/84, Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary. *European Court Reports*. 1985. 1651.
675. Case C-101/84, Commission v Italy. *European Court Reports*. 1986. P. 2629.
676. Case 178/84, Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany. *European Court Reports*. 1987. P. 01227
677. Case 189/84, Cofaz v Commission. *European Court Reports*. 1986. P. 391.
678. Case 222/84, Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary. *European Court Reports*. 1986. P. 1651.
679. Joined cases 89, 104, 114, 116, 117, 125, 129/85, A. Ahlstrom Osakeyhtio v Commission (Woodpulp II). *European Court Reports*. 1993. P. I-130.
680. Case 97/85, Union Deutsche Lebensmittelwerke v Commission. *European Court Reports*. 1987. P. 2265.
681. Case 133/85, Walter Rau v BALM. *European Court Reports*. 1987. P. 2289.
682. Joined Cases 201 & 202/85, Marthe Klensch v. Secretaire d'Etat a L'Agriculture et a la Viticulture. *European Court Reports*. 1986. P. 3477.
683. Case 257/85, Dufay v Parliament. *European Court Reports*. 1987. P. I-01561.
684. Case 314/85, Foto-Frost. *European Court Reports*. 1987. P. 4199.
685. Decision of the Federal Constitutional Court of 22 October 1986. BVerfGE 73, P. 339–388.
686. Case 12/86, Demirel v Stadt Schwabisch Gmund. *European Court Reports*. 1987. P. 3719.
687. Case 26/86, Deutz und Geldermann v Council. *European Court Reports*. 1987. P. 941.
688. Case 45/86, Commission v Counsil. *European Court Reports*. 1986. P. 1493.
689. Joined cases 326/86, 66/88, Francesconi v Commission. *European Court Reports*. 1989. P. 2087.
690. Re Wunsche Handelsgesellschaft, Case 2 BvR 197/83, 73 BVerf GE 339. *Common Market Law Review*. 1987. P. 225.
691. Joined Cases C-46/87 and C-227/88, Hoechst AG v. Commission, 1989 E. C. R. 2859, and Eur. Court H. R., Niemitz v. Germany, Judgment of 16 December 1992, Series A, No. 251-B.
692. Case 70/87, Fediol v Commission. *European Court Reports*. 1989. P. 1781.
693. Case C-69/89, Nakajima v Council. *European Court Reports*. 1991. P. I-2069.
694. Joined cases 193/87, 194/87, Henri Maurissen and others v Court of Auditors. *European Court Reports*. 1989. P. I-1045.

695. Case 352/87, Farzoo and Kortmann v Commission. *European Court Reports*. 1988. P. 2281.
696. Joined cases 361/87 and 362/87, Caturla-Poch and others v Parliament. *European Court Reports*. 1989. P. 2471.
697. Case C-374/87, Orkem v. Commission. *European Court Reports*. 1989. P. 3343.
698. Case 30/88, Hellenic Republic v Commission. *European Court Reports*. 1989. P. I-03711.
699. Case 44/88 R, De Compte v Parliament. *European Court Reports*. 1988. P. 1669.
700. Case 103/88, Fratelli Consanzo SpA v Commune di Milano. *European Court Reports*. 1989. P. 1839.
701. Case C-262/88, Douglas Harvey Barber v Guardian Royal Exchange Assurance Group. *European Court Reports*. 1990. P. I-01889.
702. Case 229/88 R, Cargill v Commission. *European Court Reports*. 1988. P. 5183.
703. Case C-286/88, Falcolia v Comune di Pavia. *European Court Reports*. 1990. P. I-191.
704. Case T-7/89, Hercules Chemicals v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. II-01711.
705. Case T-51/89, Tetra Pak. *European Court Reports*. 1990. P. II-309.
706. Case C-104/89 DEP, Mulder A. O. v Council and Commission. *European Court Reports*. 2004. P. I-1.
707. Case C-192/89, S. Z. Sevince v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports*. 1990. P. I-03461.
708. Case 213/89, The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame LTD and others. *European Court Reports*. 1990. P. I-2433.
709. Case C-260/89, Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE and Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou v Dimotiki Etairia Pliroforissis and Sotirios Kouvelas and Nicolaos. *European Court Reports*. 1991. P. I-02925.
710. Case 298/89, Government of Gibraltar v Council of the European Communities. *European Court Reports*. 1993. P. I-03605.
711. Case T-304/89, Oliveira v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. I-2283.
712. Case 309/89, Codorniu v Council. *European Court Reports*. 1994. P. I-1853.
713. Case C-358/89, Extramet Industrie v Council. *European Court Reports*. 1991. P. I-2501.
714. Opinion 1/90 concerning, Creation of a unified patent litigation system. *European Court Reports*. 2011. P. I-01137.
715. Joined cases 6/90 та 9/90, 6/90, 9/90, Francovich and Others v Italian Republic. *European Court Reports*. 1991. P. I-5357.

716. Case C-18/90, Office national de l'emploi v Bahia Kziber. *European Court Reports*. 1991. P. I-00199.
717. Case T-28/90, Asia Motors France A. O. v Commission. *European Court Reports*. 1992. P. II-2285.
718. Joined Cases C-87/90, C-88/90 and C-89/90, A. Verholen and others v Sociale Verzekeringsbank Amsterdam. *European Court Reports*. 1991. P. I-3757.
719. Case C-159/90, The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others. *European Court Reports*. 1991. P. I-04685.
720. Case C-286/90, Anklagemyndigheden v Poulsen and Diva Navigation. *European Court Reports*. 1992. P. I-6019.
721. Joined cases C-320/90, C-321/90, C-322/90, Telemarsicabruzzo. *European Court Reports*. 1993. P. I-0393.
722. Case C-360/90, Arbeiterwohlfahrt der Stadt Berlin v Bötel. *European Court Reports*. 1992. P. I-3589.
723. Opinion 1/91, Opinion delivered pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the Treaty. Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. *European Court Reports*. 1991. P. I-06079.
724. Case T-42/91, PTT v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. II-273.
725. Case C-68/91 P, Moritz v Commission. *European Court Reports*. 1992. P. I-06849.
726. Case T-77/91, Hochbaum v Commission. *European Court Reports*. 1991. P. II-1285.
727. Case C-110/91, Moroni v Collo GmbH. *European Court Reports*. 1993. P. I-06591.
728. Case C-168/91, Christos Konstantinidis v Stadt Altensteig. *European Court Reports*. 1993. P. I-01191.
729. Case C-188/91, Deutsche Shell AG v Hauptzollamt Hamburg-Harburg. *European Court Reports*. 1993. P. I-00363.
730. Case C-195/91, Bayer AG v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. I-5619.
731. Joined cases C-277/91, C-318/91, C-319/91, Ligur Carni. *European Court Reports*. 1993. P. I-6621.
732. Case C-312/91, Metalsa. *European Court Reports*. 1993. P. I-3751.
733. Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland, 64/1991/316/387-388. *Council of Europe: European Court of Human Rights*, 23 September 1992. URL: http://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7020.html.

734. Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 9 December 1992. Case C-168/91, Christos Konstantinidis v Stadt Altensteig. *European Court Reports*. 1993. P. I-01191.
735. Opinion of Mr Advocate General Van Gerven delivered on 11 June 1991. Case 159/90, Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd (SPUC) v. Grogan. URL: http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=97328&doclang=EN.
736. Opinion 1/92, Opinion pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the EEC Treaty. Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. *European Court Reports*. 1992. P. I-2821.
737. Case T-22/92, Wissenfels v Parliament. *European Court Reports*. 1993. P. II-1095.
738. Case T-47/92, Lenz v Commission. *European Court Reports*. 1992. P. II-02523.
739. Case T-56/92, Koelman v Commission. *European Court Reports*. 1993. P. II-1267.
740. Case T-74/92, Ladbroke Racing v Commission. *European Court Reports*. 1993. P. II-535.
741. Case T-77/92, Parker Pen v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. II-549.
742. Case T-96/92, Comité Central d'Entreprise de la Société Générale des Grandes Sources and others v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1995. P. II-1213.
743. Case C-137/92 P, Commission v BASF and Others. *European Court Reports*. 1994. P. I-2555.
744. Case 188/92, TWD Textilwerke Deggendorf GmbH v Bundesrepublik Deutschland. *European Court Reports*. 1994. P. I-833.
745. Case T-3/93, Air France v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. II-00121.
746. Case T-12/93, Comité Central d'Entreprise de la SA Vittel and Comité d'Etablissement de Pierval v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1995. P. II-1247.
747. Joined cases 46, 48/93, Brasserie du Pêcheur v Germany, R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others. *European Court Reports*. 1996. P. I-1029.
748. Case C-135/93, Spain v Commission. *European Court Reports*. 1995. P. I-1651.
749. Case C-298/93 P, Klinke v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. I-3009.

750. Case C-312/93, Peterbroeck. *European Court Reports*. 1995. P. I-4599.
751. Case C-392/93, R v HM Treasury, ex p British Telecommunications. *European Court Reports*. 1996. P. I-01631.
752. Joined Cases C-430, 431/93 Jeroen van Schijndel and Johannes Nicolaas Cornelis van Veen v Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten. *European Court Reports*. 1995. P. I-04705.
753. Case T-460/93, Etienne Tête and Others v European Investment Bank. *European Court Reports*. 1995. P. II-229.
754. Case C-469/93, Amministrazione delle finanze dello Stato / Chiquita Italia. *European Court Reports*. 1995. P. I-4533.
755. Joined case T-479/93, T-559/93, Bernardi v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. II-01115.
756. Joined cases T-480, T-483/93, Antillean Rice Mills and Others v Commission. *European Court Reports*. 1995. P. II-2305.
757. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 8 April 1993. *International Court Of Justice Reports*. 1993. P. 440.
758. Poitrimol v France, Application no. 14032/88, Judgment of 23 November 1993, Series A no. 277-A.
759. Pelladoah v Netherlands, Application no.16737/90, Judgment of 22 September 1994, Series A No 297-B.
760. Opinion 1/94, WTO. *European Court Reports*. 1994. P. I-5267.
761. Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *European Court Reports*. 1996. P. I-01759.
762. Case C-61/94 Commission v Germany. *European Court Reports*. 1996. P. I-3989.
763. Case T-66/94, Auditel v Commission. *European Court Reports*. 1994. P. II-239.
764. Case T-67/94, Ladbroke Racing v Commission. *European Court Reports*. 1998. P. II-0001.
765. Joined Cases C-68/94 and C-30/95, France et al. v. Commission. *European Court Reports*. 1998. P. I-1375.
766. Case C-103/94, Zoulika Krid v. Caisse Nationale d'Assurance Vieillesse des Travailleurs Salariés. *European Court Reports*. 1995. P. I-0719.
767. Case T-107/94, Kik v Council and Commission. *European Court Reports*. 1995. P. II-1717.
768. Case T-115/94 Opel Austria GmbH v Council of the European Union. *European Court Reports*. 1997. P. II-43.
769. Case C-120/94 R, Commission v Greece. *European Court Reports*. 1994. P. 3037.

770. Case T-150/94, Vela Palaicios v ECOSOC. *European Court Reports*. 1996. P. SC II-877.
771. Case C-277/94, Z. Taflan-Met, S. Altun-Baser, E. Andal-Bugdayci v Bestuur van de Sociale Verzekeringsbank and O. Akol v Bestuur van de Nieuwe Algemene Bedrijfsvereniging. *European Court Reports*. 1996. P. I-04085.
772. Case T-285/94, Fred Pfloeschner v Commission. *European Court Reports*. 1995. P. II-3029.
773. Case T-305/94, Limburgse Vinyl Maatschappij NV v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. I-08375.
774. Case C-11/95, Commission v Belgium. *European Court Reports*. 1996. P. I-4115.
775. Case C-19/95 P, San Marco v Commission. *European Court Reports*. 1996. P. I-4435.
776. Case T-25/95, Cimenteries CBR and Others v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. II-00491.
777. Case C-27/95, Woodspring District Council v Bakers of Nailsea Ltd. *European Court Reports*. 1997. P. I-01847.
778. Case 57/95, France v Commission. *European Court Reports*. 1997. P. I-1627.
779. Case C-72/95, Kraaijeveld v Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. 1996. I-05403.
780. Case C-122/95, Germany v Council. *European Court Reports*. 1998. P. I-973.
781. Case 178/95, Wiljo NV v Belgian State. *European Court Reports*. 1997. P. I-585.
782. Case T-184/95, Dorsch Consult v Council and Commission. *European Court Reports*. 1998. P. II-667.
783. Case C-185/95, Baustahlgewebe GmbH v. Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 1998. P. 1-8417.
784. Case T-211/95, EFMA v Council. *European Court Reports*. 1987. P. II-87.
785. Case 241/95, R v Intervention Board for Agricultural Produce, ex p Accrington Beef Co Ltd. *European Court Reports*. 1996. P. I-6699.
786. Case C-299/95, Friedrich Kremzow v Republik Österreich. *European Court Reports*. 1997. P. I-2629.
787. Case T-138/07, Schindler Holding Ltd and Others v European Commission. *European Court Reports*. 2011. P. II-04819.
788. Case C-359/95, C-379/95 P, Commission A. O. v Ladbroke. *European Court Reports*. 1997. P. I-6265.
789. Case ECHR 31/1994/47/478/560 Schmautzer v Austria, 23 October 1995.
790. Case C-2/96, Sunino and Data. *European Court Reports*. 1996. P. I-01543.
791. Case C-30/96 P, Abbelo and others v Commission. *European Court Reports*. 1998. P. I-372.

792. Case C-46/96, Germany v Commission. *European Court Reports*. 1997. P. I-1189.
793. Case C-54/96, Dorsch Consult. *European Court Reports*. 1997. P. I-4961.
794. Joined cases T-121/96, T-151/96, MAAS v Commission. *European Court Reports*. 1997. P. II-1355.
795. Case C-162/96, Racke v Hauptzollamt Mains. *European Court Reports*. 1998. P. I-3655.
796. Case C-409/96 P-DEP, Sveriges Botodlares Centrslforening A. O. v Commission. *European Court Reports*. 1999. I-4939.
797. Case T-29/97, Liberos v Commission. *European Court Report*. 2000. FP-I-A-00043.
798. Case 87/97, Consorzio per la tutela del formaggio Gorgonzola v Kaserei Champignon Hofmeister GmbH &Co. KG and Eduard Bracharz GmbH. *European Court Reports*. 1999. P. I-1301.
799. Case C-113/97, Henia Babahenini v Belgian State. *European Court Reports*. 1998. P. I-00183.
800. Case C-126/97, Eco Swiss China Time Ltd v Benetton International NV. *European Court Reports*. 1999. P I-3055.
801. Case T-175/97, Bareyt v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. II-1053.
802. Case C-221/97 P, Schröder and Others v Commission. *European Court Reports*. 1998. P. I-8255.
803. Case T-228/97, Irish Sugar v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. II-02969.
804. Case T-231/97, New Europe Consulting and Brown v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. II-2403.
805. Case T-262/97, Goldstein v Commission. *European Court Reports*. 1998. P. II-2175.
806. Case C-316/97 P, Parliament v Gaspari. *European Court Reports*. 1998. P. I-7597.
807. Gabčikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Judgment. *International Court Of Justice*. 1997. P. 7.
808. Case C-7/98, Dieter Krombach v André Bamberski. *European Court Reports*. 2000. P. I-01935.
809. Joined Cases C-15/98, C-105/99, Italy and Sardegna Lines v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. 570.
810. Case C-17/98, Emesa Sugar (Free Zone) NV v. Aruba, 2000 E. C. R. 1-665. Eur. Court H. R., Vermeulen v. Belgium, Judgment of 20 February 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996-1.
811. Case T-37/98, FTA and Others u Council. *European Court Reports*. 2000. P. II-373.

812. Case T-62/98, Volkswagen v Commission. *European Court Reports*. 2000. P. II-2707.
813. Case C-84/98, Commission v Portugal. *European Court Reports*. 2000. P. I-5215.
814. Case T-112/98 Mannesmannröhren-Werke v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-00729.
815. Joined cases 172, 175-177/98, Salamander AG and Others v Parliament & Council. *European Court Reports*. 2000. P. II-2487.
816. Case 285/98, Tanja Kreil v Bundesrepublik Deutschland. *European Court Reports*. 2000. P. I-69.
817. Case C-299/98 P, PL Imperial 2 SpA and Unifrigo v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. I-08703.
818. Case C-377/98, Kingdom of the Netherlands v Parliament and Council. *European Court Report*. 2001. P. I-7079.
819. Case C-437/98 P, Infrisa v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. I-7145.
820. Case 451/98, Antillean Rice Mills v Council. *European Court Reports*. 2001. P. I-8949.
821. Case T-191/98, Atlantic Container Line and Others v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-03275.
822. Joined cases C-466, 467, 468, 469, 471, 472, 475 and 476/98, Commission v. UK, Denmark, Sweden, Finland, Belgium, Luxemburg, Austria and Germany (Open skies). *European Court Reports*. 2002. P. I-9519.
823. Case T-2/99, T. Port v Council. *European Court Reports*. 2001. P. II-2093.
824. Case T-3/99, Bananatrading v Council. *European Court Reports*. 2001. P. II-2123.
825. Case C-7/99 P, Campoli v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. I-2679.
826. Case T-59/99, Ventouris Group Enterprises SA v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-2519.
827. Case C-41/99 P, Sadam Zuccherifici and Others v Council. *European Court Report*. 2001. P. I-4239.
828. Case T-79/99, Euro-Lex European Law Expertise GmbH v OHIM. *European Court Reports*. 1999. P. II-03555.
829. Case T-120/99, Christina Kik v Office for Harmonisation in the Internal Market. *European Court Reports*. 2001. P. II-2235.
830. Case T-135/99, Taurus-Film v OHIM. *European Court Reports*. 2001. P. II-379.
831. Joined Cases T-222/99, T-327/99 and T-329/99, Jean-Claude Martinez, Charles de Gaulle, Front national and Emma Bonino and Others v Parliament. *European Court Report*. 2001. P. II-2823.

832. Joined Cases T-228/99 and T-233/99, Westdeutsche Landesbank Girozentrale v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-435.
833. Case C-235/99, The Queen v Secretary of State for the Home Department, ex parte Eleanora Ivanova Kondova. *European Court Reports*. 2001. P. I-06427.
834. Case C-238/99, P Limburgse Vinyl Maatschappij and Others v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. I-08375.
835. Joined Cases C-238/99 P, C-244/99 P, C-245/99 P, C-247/99 P, C-250/99 P to C-252/99 P and C-254/99 P, Limburgse Vinyl Maatschappij NV (LVM), DSM NV and DSM Kunststoffen BV, Montedison SpA, Elf Atochem SA, Degussa AG, Enichem SpA, Wacker-Chemie GmbH and Hoechst AG and Imperial Chemical Industries plc (ICI) v Commission. *European Court Report*. 2002. P. I-8375.
836. Case 239/99, Nachi Europe. *European Court Reports*. 2001. P. I-1197.
837. Case C-249/99 P, Pescados Congelados Jogamar SL v Commission. *European Court Reports*. 1999. P. I-08333.
838. Case C-268/99, Aldona Malgorzata Jany and Others v Staatssecretaris van Justitie. *European Court Reports*. 2001. P. I-08615.
839. Case C-307/99, OFT Fruchthandelsgesellschaft. *European Court Reports*. 2001. P. I-3159.
840. Case T-342/99, Airtours v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-2585.
841. Case C-424/99, Commission v Austria. *European Court Reports*. 2001. P. I-9285.
842. Eur. Court H. R., Pellegrin v France, Judgment of 8 December 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-Vill.
843. Opinion 1/00 on Proposed agreement between the European Community and non-Member States on the establishment of a European Common Aviation Area. *European Court Reports*. 2002. P. I-03493.
844. Case T-5/00, Nederlandse Federatieve Vereniging voor de Groothandel op Elektrotechnisch Gebied v Commission. *European Court Reports*. 2003. P. II-05761.
845. Case 11/00, European Central Bank v Commission. *European Court Reports*. *European Court Reports*. 2003. P. I-7147.
846. Case C-23/00 P, Council v Boehringer. *European Court Reports*. 2002. P. I-1872.
847. Case C-37/00, Herbert Weber v Universal Ogden Services Ltd. *European Court Reports*. 2002. P. I-2032.
848. Case 50/00, Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union. *European Court Reports*. 2002. P. I-6677.

849. Case C-60/00, Mary Carpenter v. Secretary of State for the Home Department. *European Court Reports*. 2002. P. 1-6279.
850. Case C-94/00, Roquette Frères SA v Directeur général de la concurrence, de la consommation et de la répression des fraudes, and Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 2002. P. I-09011.
851. Case T-111/00, British American Tobacco International v Comnission. *European Court Reports*. 2001. P. II-02997.
852. Case C-112/00, Schmidberger v. Austria. *European Court Reports*. 2003. P. I-5659.
853. Case 171/00 P, Liberos v Commission. *European Court Report*. 2002. I-00451.
854. Case C-255/00, Grundig Italiana Spa v Ministero delle Finanze. *European Court Reports*. 1992. P. I-3589.
855. Case T-302/00 R, Goldstein v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-01127.
856. Case C-318/00, Bacardi-Martini SAS and Cellier des Dauphins. *European Court Reports*. 2003. P. I-00905.
857. Case C-438/00, Deutscher Handballbund eV v Maros Kolpak. *European Court Reports*. 2003. P. I-04135.
858. Case C-453/00, Kühne & Heitz NV and Productschap voor Pluimvee en Eieren. *European Court Reports*. 2004. P. I-837.
859. Case C-473/00, Cofidis SA v. Jean-Louis Fredout. *European Court Reports*. 2002. P. I-10875.
860. Case T-334/00, Goldstein v Court of Justice, not published.
861. Case T-387/00, Comitato organizzatore del convegno internazionale v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-03031.
862. Case T-53/01 R, Poste Italiane v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-1479.
863. Case T-310/01, Schneider v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-4071.
864. Case C-117/01, K. B. v National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health. *European Court Reports*. 2004. P. I-00541.
865. Joined Cases T-120/01, 300/03, De Nicola v EIB. *European Court Reports*. 2004. P. II-1671.
866. Case T-138/01, R, F. v Court of Auditors. *European Court Reports*. 2003. P. II-987.
867. Joined Cases T-142/01 and T-283/01, OPTUC v Commission. *European Court Reports*. 2004. P. II-329.
868. Joined cases C-172/01 P, C-175/01 P, C-176/01 P and C-180/01 P, International Power plc, British Coal Corporation, PowerGen (UK) plc and Commission v NALOO. *European Court Reports*. 2003. P. I-11421.

869. Case T-184/01 R, IMS Health v Commission. *European Court Reports*. 2001. P. II-3193.
870. Case C-186/01 R, Dory. *European Court Reports*. 2001. P. I-7823.
871. Joined cases T-215/01, T-220/01, T-221/01, Calberson v Commission. *European Court Reports*. 2004. P. II-587.
872. Case C-216/01, Budvar. *European Court Reports*. 2003. P. I-1361.
873. Case 224/01, Gerhard Köbler v Republik Österreich. *European Court Reports*. 2003. P. I-10239.
874. Case C-241/01, National Farmers' Union v Secrétariat général du gouvernement. *European Court Reports*. 2002. P. I-09079.
875. Case C-296/01, Commission v France. *European Court Reports*. 2003. P. I-13909.
876. Case T-315/01, Kadi v Council and Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-3649.
877. Case C-452/01, Ospelt and Schlössle Weissenberg. *European Court Reports*. 2003. I-09743.
878. Case C-491/01, The Queen v Secretary of State for Health, ex parte British American Tobacco (Investments) Ltd and Imperial Tobacco. *European Court Reports*. 2002. P. I-11453.
879. Case C-24/02. Marseille Fret SA v Seatrano Shipping Company Ltd. *European Court Report*. 2002. P. I-3383.
880. Case C-36/02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH v Oberburgermeisterin der Bundesstadt Bonn. *European Court Reports*. 2004. P. I-9609.
881. Case T-43/02, Jungbunzlauer AG v Commission of the European Communities. *European Court Reports*. 2006. P. II-03435.
882. Case T-48/02, Brouwerij Haacht v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-05259.
883. Case T-80/02, Tetra/Laval v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. 4519.
884. Case T-181/02 R, Neue Erba Lautex v Commission. *European Court Reports*. 2002. P. II-5081.
885. Joined cases C-189/02 P, C-202/02 P, C-205/02 P to C-208/02 P and C-213/02 P, Dansk Rørindustri A/S, Isoplus Fernwärmetechnik Vertriebsgesellschaft mbH and Others, KE KELIT Kunststoffwerk GmbH, LR af 1998 A/S, Brugg Rohrsysteme GmbH, LR af 1998 (Deutschland) GmbH and ABB Asea Brown Boveri Ltd v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. I-05425.
886. Case T-236/02, Marcuccio v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=109484&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=338946.

887. Case C-245/02, Anheuser-Busch. *European Court Reports*. 2004. P. I-10989.
888. Case T-274/02, Ritek Corp. *European Court Reports*. 2002. P. II-4305.
889. Case C-304/02, Commission v France. *European Court Reports*. 2005. P. I-6263.
890. Case T-309/02, Acegas-APS v. Commission. *European Court Reports*. 2009. P. II-1809.
891. Case C-329/02 P, SatellitenFernsehen GmbH v OHIM. *European Court Reports*. 2004 P. I-8316.
892. Case C-377/02, Van Parys. *European Court Reports*. 2005. P. I-1465.
893. Case C-12/03, Commission v Tetra Laval. *European Court Reports*. 2005. P. I-00987.
894. Case C-39/03 P-R, Commission v Artegodan and others. *European Court Reports*. 2003. P. I-4485.
895. Case T-108/03, Pezold v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-00655.
896. Case C-123/03 P, Commission of the European Communities v Greencore Group plc. *European Court Reports*. 2004. P. I-11647.
897. Case C-203/03, Commission v Austria. *European Court Reports*. 2005. P. 1-935.
898. Case C-265/03, Igor Simutenkov v Ministerio de Educación y Cultura and Real Federación Española de Fútbol. *European Court Reports*. 2005. P. I-02579.
899. Joined Cases C-346/03, C-529/03, Giuseppe Atzeni and Others v Regione autonoma della Sardegna. *European Court Reports*. 2006. P. I-01875.
900. Case T-351/03, Schneider Electric v. Commission. *European Court Reports*. 2007. P. II-02237.
901. Case C-459/03, Commission v Ireland. *European Court Reports*. 2006. P. I-4635.
902. Case C-540/03, Parliament v Council. *European Court Reports*. 2006. P. I-5769.
903. Case 459/03, Commission v Ireland. *European Court Reports*. 2006. P. I-4635.
904. App No. 1024/03 Scoppolla v Italy [2009] (Grand Chamber) 17 September 2009.
905. Case C-36/04, Spain v Council. *European Court Reports*. 2006. P. I-02981.
906. Case T-201/04, Microsoft v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-1491.
907. Order of the Court of 28 April 2005 in Case T-201/04, Microsoft v Commission. *European Court Reports*. 2005. P. II-01491.
908. Case C-222/04, Cassa di Risparmio di Firenze and others. *European Court Reports*. 2006. P. I-00289.

909. Case T-231/04 Hellenic Republic v Commission of the European Union. *European Court Reports*. 2007. P. II-66.
910. Case C-311/04, Algemene Scheeps Agentuur Dordreht BV v Inspecteur der Belastingdienst. *European Court Reports*. 2006. P. I-609.
911. Joined Cases C-317/04 and C-318/04, Parliament v Council and Parliament v Commission. *European Court Reports*. 2006. P. I-4721.
912. Joined cases C-338/04, C-359/04 and C-360/04. *European Court Reports*. 2007. P. I-01891.
913. Case C-341/04, Eurofood IFSC Ltd. *European Court Reports*. 2006. P. I-03813.
914. Case C-344/04, The Queen ex parte IATA and ELFAA v department of transport. *European Court Reports*. 2006. P. I-403.
915. Case 354/04 P, Gestoras Pro Amnistía and Others v Council. *European Court Reports*. 2007. P. I-1579.
916. Case C-355/04 P, Segi, Araitz Zubimendi Izaga and Aritza Galarraga v Council of the European Union. *European Court Reports*. 2007. P. I-01657.
917. Case T-464/04, Impala v Commission. *European Court Reports*. 2006. P. II-02289.
918. Case F-8/05 REV, Fouwels et al v Commission. 2001. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=109784&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=171740.
919. Case C-97/05, Mohamed Gattoussi v Stadt Rüsselsheim. *European Court Reports*. 2006. P. I-11917.
920. Case C-168/05, Elisa María Mostaza Claro v Centro Móvil Milenium SL. *European Court Reports*. 2006. P. I-10421.
921. Case C-282/05 P, Holcim (Deutschland) v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. I-02941.
922. Case C-283/05, ASML Netherlands BV v Semiconductor Industry Services GmbH. *European Court Reports*. 2006. P. I-12041.
923. Case C-303/05, Advocaten voor de Wereld VZW v Leden van de Ministerraad. *European Court Reports*. 2007. P. I-03633.
924. Case T-319/05, Swiss Confederation v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. II-4265.
925. Case C-341/05, Laval un Partneri Ltd v Svenska Byggnadsarbetareförbundet and Others. *European Court Reports*. 2007. P. I-11767.
926. Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission. *European Court Reports*. 2008. P. I-06351.
927. Case C-432/05, Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v Justitiekanslern. *European Court Reports*. 2007. P. I–02271.

928. Case C-438/05, Viking. *European Court Reports*. 2007. P. I-10779.
929. Case T-446/05, Amann & Söhne and Cousin Filterie v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. II-01255.
930. Case C-2/06, Willy Kempter KG v Hauptzollamt Hamburg-Jonas. *European Court Reports*. 2008. P. I-411.
931. Cases C-120/06 P and C-121/06 P, FIAMM v Council and Commission. *European Court Reports*. 2008. P. I-6513.
932. Case C-168/06, Ceramika Paradyż sp. z oo v Dyrektor Izby Skarbowej w Łodzi. *European Court Reports*. 2007. P. I-00029*.
933. Case C-205/06, Commission v Republic of Austria. *European Court Reports*. 2009. P. I-01301.
934. Case C-210/06, Cartesio Oktató és Szolgálbató bt. *European Court Reports*. 2008. P. I-09641.
935. Case C-244/06, Dynamic Medien Vertriebs GmbH v Avides Media AG. *European Court Reports*. 2008. P. I-505.
936. Case C-249/06, Commission v Kingdom of Sweden. *European Court Reports*. 2009. P. I-01335.
937. Case C-308/06, Intertanko et al. v Secretary of State for Transport. *European Court Reports*. 2009. P. 4057.
938. Case T-310/06, Hungary v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. II-4619.
939. Case C-346/06, Dirk Rüffert v Land Niedersachsen. *European Court Reports*. 2008. P. I-01989.
940. Case C-450/06, Varec SA v Etat belge. *European Court Report*. 2008. P. I-581.
941. Case C-503/06, Commission v Italy R. *European Court Reports*. 2007. P. I-00019*.
942. Case T-5/07, Belgium v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. I-09757.
943. Case EFTA Court E-09/07 and E-10/07 – L'Oréal Norge AS v Aarskog Per AS and Others and Smart Club Norge.
944. Case T-80/07, VIP Car Solutions v Parliament. *European Court Reports*. 2009. P. II-1403.
945. Case F-12/07 AJ, O'Connor v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=108021&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=339235.
946. Case C-14/07, Ingenieurbüro Michael Weiss und Partner GbR v Industrie- und Handelskammer Berlin. *European Court Reports*. 2008. P. I-03367.
947. Case C-73/07, Satakunnan Markkiaporssi and Satamedia. *European Court Reports*. 2007. P. I-7075.

948. Case T-110/07, Siemens AG. *European Court Reports*. 2011. P. 477.
949. Joined cases F-116/07, F-13/08 and F-31/08, Stanislovas Tomas v Parliament. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62007FJ0116&lang1=en&type=TXT&ancre=.
950. Case C-118/07, Commission v Republic of Finland. *European Court Reports*. 2009. P. I-10889.
951. Case T-127/07 P, Bligny v Commission. *European Court Reports*. 2008. P. I-B-1-00019.
952. Case C-163/07 P, Diy-Mar Insaat Sanayi v Commission. *European Court Reports*. 2007. P. I-10125.
953. Joined cases C-171/07 and C-172/07, Apothekerkammer des Saarlandes and Others. *European Court Reports*. 2009. P. I-04171.
954. Case C-188/07, Commune de Mesquer v. Total France. *European Court Reports*. 2008. P. 1-4501.
955. Case C-193/07, Commission v Poland. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=77448&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=767349.
956. Case C-202/07 P, France Telecom v Commisson. *European Court Reports*. 2009. P. I-02369.
957. Case T-240/07, Heineken Nederland BV and. Heineken NV. V Commission. *European Court Reports*. 2011. P. II-03355.
958. Case C-309/07 INT, Baumann. *European Court Reports*. 2011. P. I-00028.
959. Case C-385/07, P Der Grune Punkt – Duales System Deutschland GmbH v Commission. *European Court Report*. 2009. P. I-6155.
960. Case C-421/07, Criminal proceedings against Frede Damgaard. *European Court Report*. 2009. P. I-2629.
961. Case C-519/07, P Commission v. Koninklijke FrieslandCampina. *European Court Reports*. 2009. P. I-849.
962. UNCLOS Arbitral Tribunal, MOX plant, Order No. 6, Termination of proceedings, 6 June 2008. URL: http://www.pca-cpa.org/upload/files/MOX%20Plant%20Order%20No.%206.pdf.
963. Case C-28/08 P, European Commission v The Bavarian Lager Company. *European Court Reports*. 2010. P. I-06055.
964. Case F-55/08 DEP, De Nicola v EIB. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=110962&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=887072.
965. Case C-76/08, Commission v Malta' R. *European Court Reports*. 2008. P. I-00064*.
966. Case C-114/08 P(R)-INT, Pellegrini v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00048.

967. Case T-118/08, Actega Terra GmbH v OHIM. *European Court Reports*. 2010. P. II-00110.
968. Case T-123/08, Spitzer v OHIM. 2010, not published in ECR.
969. Case C-195/08 PPU, Inga Rinau. *European Court Reports*. 2008. P. I-05271.
970. Case T-213/08 REV, Marinova v Commission and Uneversite Libre de Bruxelles. 2009. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=66655&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=769320.
971. Case T-220/08, Isci Partisi v Council and Commission. 2008. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=73198&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=557383.
972. Case T-239/08 DEP, Comtec Transltion Ltd v Commission. 2011, not published.
973. Case T-264/07 DEP, CSL Behring Gmdh v Commission and EMA. 2012, not published.
974. Case T-284/08 TO, Avaessian Avaki and Others v People's Mojahedin Organization of Iran and Council. *European Court Reports*. 2009. P. II-00161.
975. Case C-296/08 PPU, Santesteban Goicoechea. *European Court Reports*. 2008. P. I-06307.
976. Case C-386/08, Brita v Hauptzollamt Hamburg Hafen. *European Court Reports*. 2010. P. I-01289.
977. Case T-425/08, Koda v Commission. *European Court Reports*. 2013. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=T-425/08&language=EN#.
978. Joined cases C-447/08 Otto Sjöberg and C-448/08 Anders Gerdin. *European Court Reports*. 2010. P. I-06921.
979. Case T-468/08 Tisza Eromu v European Commission 2014 ECLI:EU:T:2o1 4 :235.
980. Case T-587/08, Fresch Del Monte Produce v Commission. *Reports of Cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=134982&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=745094.
981. Opinion 1/2009, Patent Court. *European Court Reports*. 8 March 2011.
982. Case T-9/09 P, Marcuccio v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. II-0000.
983. Case T-36/09, dm-drogerie markt GmbH & Co. KG v OHIM. *European Court Reports*. 2011. P. II-06079.
984. Case T-37/09, F v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00076.
985. Case C-112/09 P, SGAE v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00351.

986. Case C-240/09, Lesoochranárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky. *European Court Reports*. 2011. P. I-01255.
987. Case C-324/09 – L'Oréal and Others. *European Court Reports*. 2011. I-06011.
988. Case C-345/09 INT, Fokkens. *European Court Reports*. 2011. P. I-00011*.
989. Case C-357/09 PPU, Kadzoev. *European Court Reports*. 2009. P. I-11189.
990. Case C-403/09 PPU, Jasna Detiček v Maurizio Sgueglia. *European Court Reports*. 2009. P. I-12193.
991. Case C-457/09, Claude Chartry v Belgian State. *European Court Reports*. 2011. P. I-00819.
992. Case C-69/09 P, Makhteshim-Agan Holding and Others v Commission. *European Court Reports*. 2010. P. I-00010*.
993. Joined cases C-71/09 P, C-73/09 P and C-76/09 P, Comitato «Venezia vuole vivere» v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. I-4727.
994. Case F-71/09, Caminiti v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=9ea7d0f130da9916b8c3d87d421497e9bdc6731cbb72.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4Pb3uMe0?text=&docid=81972&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=879755.
995. Case C-89/09, European Commission v French Republic. *European Court Reports*. 2010. P. I-12941.
996. Joined cases C-92/09 and C-93/09, Volker and Markus Schecke GbR (C-92/09) Harmut Eifert (C-93/09) v. land Hessen. *European Court Reports*. 2010. P. I-11063.
997. Case T-101/09, Maftah v Commission. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81391&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=19115.
998. Case T-127/09 AJ, Abdulrahim v Council and Commission. 2009. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=76424&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=17796.
999. Case T-216/09, Astrim SpA and Elyo Italia Srl v Commission. *European Court Reports*. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62009TJ0216&lang1=en&type=TXT&ancre=.
1000. Case T-223/09, Isci Partisi v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=74410&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=170603.
1001. Case C-546/09, Aurubis Balgaria. *European Court Reports*. 2011. P. I-2531.
1002. Case C-505/09, Commission v Estonia. *Report of cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=121165&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=712534.

1003. Order of the Court (Grand Chamber) of 9 June 2010, European Commission v Schneider Electric SA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62007CO0440.
1004. Cases F-2/10, F-21/10, Marcuccio v Commission. *European Court Reports*. 2013. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=F-2/10.
1005. Case T-18/10, Inuit Tapiriit Kanatami and Others v Parliament and Council. *European Court Reports*. 2011. P. II-05599.
1006. Case C-34/10, Oliver Brüstle v Greenpeace eV. *European Court Reports*. 2011. P. I-09821.
1007. Case T-98/10, Franssons Verkstäder v OHIM. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81079&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=46932.
1008. Cases T-139/10, T-280/10 to T-285/10 and T-349/10 to T-352/10, Milux v OHIM. *European Court Reports*. 2011. P. II-00055.
1009. Case C-143/10 P, Antoni Tomasz Uznański v Republic of Poland. *European Court Reports*. 2010. P. I-00153.
1010. Case C-188/10, Melki. *European Court Reports*. 2010. P. I-5665.
1011. Case C-211/10 PPU, Doris Povse v Mauro Alpago. *European Court Reports*. 2010. P. I-06673.
1012. Case T-262/10, Microban v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. II-07697.
1013. Case C-296/10, Bianca Purrucker v Guillermo Vallés Pérez. *European Court Reports*. 2010. P. I-11163.
1014. Case C-314/10, Hubert Pagnoul v Belgian State. *European Court Reports*. 2011. P. I-00136.
1015. Case C-339/10, Krasimir Asparuhov Estov and Others v Ministerski savet na Republika Bulgaria. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-339/10.
1016. Case C-347/10, A. Salemnik v Raad van bestuur van het Uitvoeringsinstituut werkenemersverzekeringen. *European Court Reports*. 2012.
1017. Case C-366/10, Air Transport Association of America and Others v Secretary of State for Energy and Climate Change. *European Court Reports*. 2011. P. I-13755.
1018. Case C-386/10 P, Chalkor AE Epexergasias Metallon v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. I-13085.
1019. Joined cases C-411/10 and C-493/10, N. S. v Secretary of State for the Home Department and M. E. and Others v Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform. *European Court Reports*. 2011. P. 00000.

1020. Case C-426/10 P, Bell and Ros v OHIM. *European Court Reports*. 2011. P. I-8849.
1021. Joined cases C-411/10, C-493/10, N. S. and Others. *European Court Reports*. 2011. P. I-13905.
1022. Case C-497/10 PPU, Mercredi. *European Court Reports*. 2010. P. I-14309.
1023. Case T-529/10 P-AJ, Delfina Da Silva Pinto Branco v Court of Justice. 2011. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=81757&pageIndex=0&doclang=FR&mode=req&dir=&occ=first&part=1.
1024. Case C-613/10, Debiasi v Agenzia delle Entrate, Ufficio di Parma. *European Court Reports*. 2011. P. I-00065*.
1025. Case C-27/11, Anton Vinkov v Nachalnik Administrativno-nakazatelna deynost. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0027&lang1=en&type=TXT&ancre.
1026. Case C-61/11 PPU, El Dridi Hassen. *European Court Reports*. 2011. P. I-03015.
1027. Case T-81/11, Kremser v Stadt Frankfurt am Main. 2011, not published in the ECR.
1028. Case C-155/11 PPU, Mohammad Imran. *European Court Reports*. 2011. P. I-05095.
1029. Case C-256/11, Murat Dereci and Others v Bundesministerium für Inneres. *European Court Reports*. 2011. P. I-00000.
1030. Case C-265/11 P, Campailla v Commission. *European Court Reports*. 2011. P. I-00149.
1031. Case T-287/11, Heitkamp BauHolding GmbH v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=T-287/11.
1032. Case T-301/11, Ben Ali v Council. *European Court Reports*. 2012. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=118521&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=553798.
1033. Case C-329/11, Alexandre Achughbabian v Préfet du Val-de-Marne. *European Court Reports*. 2011. P. I-12695.
1034. Case C-399/11, Stefano Melloni v Ministerio Fiscal. *European Court Reports*. 2013. P. 00001.
1035. Case C-434/11, Corpul Naţional al Poliţiştilor v Ministerul Administraţiei şi Internelor (MAI) and Others. *European Court Reports*. 2011. P-00000.
1036. Case C-462/11, Victor Cozman v Teatrul Municipal Târgovişte. *European Court Reports*. 2011. P. I-00197.

1037. Joined Cases C-478/11 P to C-482/11 P, Laurent Gbagbo (C-478/11 P), Katinan Justin Koné (C-479/11 P), Akissi Danièle Boni-Claverie (C-480/11 P), Alcide Djédjé (C-481/11 P) and Affi Pascal N'Guessan (C-482/11 P) v Council of the European Union. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CJ0478&lang1=en&type=TXT&ancre.
1038. Case C-501/11 P, Schindler Holding and Others v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=139754&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=672916.
1039. Case T-534/11, Schenker AG v Commission. *European Court Reports*. 2014. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=158371&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=384284.
1040. Opinion of Advocate General Sharpston delivered on 18 October 2012. Proceedings relating to the execution of European arrest warrants issued agains Ciprian Vasile Radu. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62011CC0396&lang1=fr&lang2=EL&type=TXT&ancre=.
1041. Case T-116/12, Tioxide Europe and Others v Council, not published.
1042. Opinion 2/13 on the Accession of the EU to the ECHR (18 December 2014). URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160882&doclang=EN.
1043. Case E-26/13, Gunnarsson v Iceland. URL: http://www.eftacourt.int/uploads/tx_nvcases/26_13_Judgment_EN_02.
1044. Case C-146/13, Spain v Parliament and Council. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=164092&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=180676.
1045. T-194/13, United Parcel Service v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=195842&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=725246.
1046. Case T-213/13, Pietro Ferracci v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&td=ALL&num=T-219/13.
1047. Case T-220/13, Montessori v Commission. *European Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=183333&pageIndex=0&doclang=FR&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=884551.
1048. Case C-105/14, Ivo Taricco and Others. *Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=167061&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=450844.
1049. Case T-479/14, Kendrion NV v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&do

cid=187346&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=139863.
1050. Case T-561/14, One of Us and Others v Commission. 2016. URL: http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?language=EN&critereEcli=ECLI:EU:T:2016:173.
1051. Case T-577/14, Gascogne Sack Deutschland GmbH and Gascogne v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=186675&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=139399.
1052. Case T-40/15, Plásticos Españoles, SA (ASPLA) and Armando Álvarez, SA v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=187965&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=140169.
1053. Cases T-107/15 and T-347/15, Uganda Commercial Impex Ltd v Council of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015TJ0107.
1054. T-180/15, Icap and Others v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=196541&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=724878.
1055. Case T-376/15 AJ, KK v EASME. 2016. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=174658&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15795.
1056. Joined Cases C-404/15 and C-659/15 PPU, Pál Aranyosi and Robert Căldăraru v Generalstaatsanwaltschaft Bremen. URL: Digital reports https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0404.
1057. Case T-673/15, Guardian Europe v European Union. *European Court Reports*. 2017. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=191285&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=140411.
1058. Case T-702/15, BikeWorld GmbH v Commission. *Reports of Cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=197162&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=763233.
1059. Case C-122/16 P, British Airways v Commission. *Report of cases*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=196627&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=764616.
1060. Case C-284/16, Slovak Republik v Achmea BV. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=199968&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=19029.

1061. Case C-646/16, Khadija Jafari and Zainab Jafari.
1062. Case C-670/16, Mengesteab (InfoCuria). URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193208&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=474675.
1063. Case T-849/16 R, PGNiG Supply & Trading v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193074&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=145183.
1064. Case T-653/16 R, Malta v Commission, not published. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193781&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=143105.
1065. Case T-883/16 R, Poland v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=194025&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=145136.
1066. Hungarian Constitutional Court, Case 22/2016 (XII. 5.) AB, Nov. 30, 2016. URL: http://hunconcourt.hu/letoltesek/en_22_2016.pdf.
1067. Supreme Court of Denmark, Case 15/2014, Dec. 6, 2016. URL: http://www.supremecourt.dk/supremecourt/nyheder/pressemeddelelser/Pages/TherelationshipbetweenEUlawandDanishlawinacaseconcerningasalariedemployee.aspx.
1068. Case T-1/17, La Mafia Franchises, SL v European Union Intellectual Property Office. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=9ea7d2dc30d81599cb858ea14818abce8700faa25dc8.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyPahr0?text=&docid=200262&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=760494.
1069. Case C-42/17, Criminal proceedings against M. A. S. and M. B. Request for a preliminary ruling from the Corte costituzionale. *Court Reports*. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=197423&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=180910.
1070. Case T-130/17 R, Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo v Commission. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=193075&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=145094.
1071. Case T-196/17, 'NJSC Naftogaz of Ukraine v Commission'. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=200278&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=333201.

1072. Case C-715/17, Commission v Poland.
1073. Case C-718/17, Commission v Hungary.
1074. Case C-719/17, Commission v Czech Republic.
1075. Case C-216/18 PPU, LM Reports of Cases. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=204384&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=425831.
1076. Fourth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. P. 23. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-03/rapport_activite__c255_-_en.pdf.
1077. Fifth Activity Report of the Panel Provided for by Article 255 of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-05/5eme_rapport_dactivite_du_c255_-_en_final_-_public.pdf.
1078. Legal Aid Form. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOL_2015_152_R_0002&from=FR.
1079. Report of the Court of Justice on certain aspects of the application of the treaty on European Union (Luxembourg, May 1995). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/4/2/3644862f-2e8f-4170-9616-e573a41b61c5/publishable_en.pdf.
1080. Report on the use of the urgent preliminary ruling procedure by the Court of Justice. P. 2–3. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-07/en_rapport.pdf.
1081. Special report no 14/2017: Performance review of case management at the Court of Justice of the European Union. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR17_14/SR_CJEU_EN.pdf.
1082. Statistics of judicial activity of the Court of Justice 2008. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2009-03/ra08_en_cj_stat.pdf.
1083. Statistics of judicial activity of the Court of Justice 2009. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-05/ra09_stat_cour_final_en.pdf.
1084. Statistics of judicial activity of the Court of Justice in 2000. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2008-10/st00tr.pdf.

Annotation

In the context of the comprehensive processes of globalization, modern international law ceased to be a homogeneous structure and began to develop in the direction of fragmentation. This has led to the creation of regional and interregional integration entities aimed to achieve defined goals with delegation of significant powers to the supranational institutions by the Member States. The most successful in this respect is the European Union (EU). In the modern world, the EU has become an entity that has acquired a unique institutional and legal nature by creating its own legal system, which forms an integral part of the legal systems of its Member States. It is widely acknowledged that the EU has become an integration organization with the highest level of compliance with its law, as well as an organization that acts as a model for other integration organizations such as the European Free Trade Association, the Eurasian Economic Union, The West African Economic and Monetary Union and, to a lesser extent, the North American Free Trade Association.

Such success of the EU is largely due to its effective institutional system, which is rather peculiar and is not similar with the organizational structure of international intergovernmental organizations, as well as with national governmental apparatus. In the institutional system of the EU there are presented intergovernmental and supranational institutions – such organization allows to optimize the decisions making process and to take into account interests of all subjects of integration.

The Court of Justice of the European Union (CJEU) is the only judicial institution of the European Union, which ensures the observance of the law in the interpretation and application of founding treaties, which means that the CJEU by its practice develops supranational law and ensures its unity among the various interests of the Member States and EU institutions.

The importance of the interpretative practice of the CJEU for the development of the European legal order and the strengthening of the constitutional status of founding treaties is evident. That is why in this research I have focused on the judicial interpretative practice of the EU law in its broad sense.

The problems that are studied in this book are important for Ukraine. Modern Ukraine has declared its desire to integrate into the legal space of the European Union. This is one of the strategic directions of the Ukrainian state policy, which is confirmed by the adoption of the Law of Ukraine "On the National Program of Adaptation of the Ukrainian Legislation to that of the European Union" of March 18 2004, as well as the signing in 2014 of the Association Agreement between Ukraine and the EU, which allows the transition from partnership and cooperation

to the association in the political and economic spheres. In addition, Ukraine shows its willingness to adapt national legislation to the judgements of the CJEU, which are one of the sources of the EU acquis communautaire.

The main objective of the association Agenda between Ukraine and the EU is to facilitate the implementation of the Association Agreement by creating a practical environment in which the goals of political and economic integration can be realized and by defining a list of priorities for joint sectoral development. The success of such implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU, which integrates Ukraine into the legal space of the EU, largely depends on the understanding of the EU legal system, the principles and mechanisms of its functioning, which are directly developed by the CJEU. In this context, the study of the CJEU status and practice is extremely important from a practical point of view, since the CJEU has the exclusive right to interpret the EU law, including the Association Agreement between Ukraine and the EU.

Creating the deep and comprehensive free trade area between Ukraine and the EU, strengthening cooperation in the area of freedom, security and justice require a thorough understanding of the EU law and the mechanisms for its protection. The CJEU has shown itself as one of the institutions that actively provides the protection of fundamental rights and develops freedoms of the internal market of the EU sometimes going beyond literal interpretation of the EU law and becoming law-making institution with political influence. Indeed, at this stage of development the EU has become a multi-purpose organization that directly affects such close political spheres of public life as migration policy and the CJEU shows its activism when it specifies and develops rather undefined provisions of primary and secondary EU law in these areas.

The research is conceptually based on a logic that reflects key issues of the CJEU's practice. Thus, attention is paid to the establishment and organization of the EU judicial system. The organizational model of the CJEU, which has evolved over many years, is optimized for the needs of integration justice. Even the latest reforms of rules for appointment of the CJEU's judges lead to democratization of this process and its approximation to the European standards, and therefore serve as one of the institutional guarantees of proper legal protection in the EU. The question of the cooperation of the CJEU with the national courts of the Member States is examined. National courts are an instrument of realization of the EU law, including the judgments of the CJEU. The application of principles of direct effect and primacy of the EU law (which was developed by the CJEU) allowed national courts in the event of conflicts between national law and supranational law to ignore national norms. Thus, there is a unique mechanism of co-operation of the CJEU and national courts of the EU Member States. The relationship of the CJEU with the international judicial bodies was explored separately. These relations are based on the mutual respect of bodies and mutual enrichment of international and integration justice. However the CJEU's case law shows that it is aimed to preserve the homogeneity of the integration law and legal order and to protect the competence of the EU.

The part of the research is devoted to the procedural law of the EU, which in general is an unexplored area. In Ukraine there is no any research devoted to the EU procedural law. Therefore, the is an analysis of the sources of the EU procedural law, as well as the general rules applicable to all proceedings before the CJEU. Particular attention is paid to the peculiarities of the preliminary procedure which is the fundamental for the effectiveness and quality of the interpretation of the EU law. Also, the procedural peculiarities of the direct actions and appeals, which significantly differ from the preliminary procedure, were examined in details. In addition the procedural characteristic of intellectual property cases is examined.

The fundamental part of the work is the study of the effect of the CJEU's practice on the EU legal system. First of all, the the CJEU's practice influences on the constitutionalization of the EU law. The constitutionalization of the EU law is the process within which the founding treaties of the Union evolved from a set of arrangements that were binding only on Member States to a unique legal regime that confers rights and imposes obligations on all public and private persons on the territory of the EU. At the same time, the main achievement of the integration law and jurisprudence of the CJEU is the possibility of using the primary and secondary EU law by individuals for the protection of their rights directly in the national legal orders. The constitutionalization of supranational law has become even more fundamental, since the Union obtaine its own human rights catalog in the form of the Charter on fundamental rights of the EU ant the EU law has become more democratic. The CJEU recognized that fundamental rights have become an integral part of the EU law as the general principles.

The constitutionalization of the EU law became possible due to the judicial activism of the CJEU. Judicial activism manifests in the unique and consistent interpretation of the EU law, which ensures the sustainable development of the EU legal system and reflects the uniqueness of the integration law and order. As part of its active legal interpretative practice, the CJEU has developed not only the concept of direct effect and primacy of the EU law, but also the mechanisms for responsibility of Member States in the event of violations of supranational law, interpreting allocation of powers between Member States and supranational authorities or between supranational institutions themselves, etc. Thus, the CJEU acted as an active element of European integration. At the same time, the CJEU is searching balance between the economic interests of integration, the interests Member States and the interests of individuals. The CJEU's case law is based on respect of the particularities of the legal systems of the Member States, since the Court recognizes the existence of different standards for example of human rights. Therefore the Court must take them into account when applying the EU law. This has become even more widespread with the entry into force of the Lisbon Treaty. The fact that the CJEU began to use not only teleological method of interpretation, which has always been regarded as its most powerful mechanism for the development of integration, but also interprets the EU law in the light of the values of the Union, common to all Member States, has been a vivid testimony of searching balance between the EU interests and the interests of Member States.

One of the main issue of the monography is the analysis of the mechanisms for protecting the rights of individuals in the CJEU. In addition to direct mechanisms for protecting the rights of individuals, which consist in challenging the acts or inaction of the EU institutions, there is an indirect mechanism – preliminary procedure. This indirect mechanism is quite effective and gives an access of individuals to appeals against acts of the EU. The CJEU's practice has established certain rules for such mechanism, which were examined in the light of the latest Court's practice.

It should be emphasized that the CJEU interpretes the EU law almost in all priority spheres of the EU's competence, but we have focused on the most important for European integration spheres: the internal market, the area of freedom, security and justice and the protection of human rights. Undoubtedly, in the context of the first objectives of European integration, which consisted mainly of economic integration and the creation of a common market, the greatest influence by the CJEU's practice was in the field of competition law. The CJEU is able to take into account the dynamic of this sphere and to take decisions that prevent the restriction of fair competition in the EU internal market. That is why the peculiarities of CJEU's practice in the competition sphere was researched. It should be noted that the study of the CJEU's case law in this area does not concern the development of the substantive EU competition law, since Ukraine already has a comprehensive theoretical and practical study of legal regulation of competition in the European Union (by Smirnova K.). The paper examines a special procedure for dealing with cases involving competition law, which is of considerable practical interest for private parties.

With extension of the EU competence, the CJEU began to influence on the development of almost all spheres of public life. Thus, the Chew's practice regarding the area of freedom, security and justice is examined. This area has started to fall within the EU's competence quite recently, and existing jurisprudence needs to be systematized and comprehended. The EU law in the area of freedom, security and justice is directly linked to the EU citizenship, as well as with the status of a person in the European Union. The CJEU's jurisdiction in this area allows private persons to use effective judicial protection mechanisms. All this becomes of particular importance with the entry into force of the Charter on Fundamental Rights of the EU. In addition, there are procedural peculiarities for dealing with cases concerning area of freedom, security and justice which were studied. In the monograph it is examined the tendency to extend the CJEU's jurisdiction to certain areas that are not within the competence of the Union on the ground of protection of human rights.

The issue of the relationship between the EU law and international law as well as the Court's practice in this area is also researched. The CJEU's practice, which influenced on the possibility of private persons to obtain rights under international agreements of the Union, was analized.

The book is aimed to academics and practitioners who are interested in EU law.

Наукове видання

Комарова Тетяна В'ячеславівна

СУД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: РОЗВИТОК СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАКТИКИ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА ЄС

Монографія

Видається в авторській редакції

Коректор *О. М. Нещеретна*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 01.08.2018.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 30,7. Обл.-вид. арк. 31,6. Вид. № 1966.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80